

AGRÁR- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK
A 18. SZÁZADI FRANCIAORSZÁGRÓL

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE 24.
(A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai)

Sorozatszerkesztő:

PAPP KLÁRA

PAPP IMRE

**Agrár- és társadalomtörténeti
tanulmányok
a 18. századi Franciaországról**

SZERKESZTETTE:

BÁRÁNY ATTILA, GYÖRKÖS ATTILA és JAKAB MELINDA

DEBRECEN, 2016

KIADJA A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE

A borítót tervezte:

GYARMATI IMRE
grafikus

A kötetet lektorálta:

IFJ. BARTA JÁNOS
professor emeritus

Technikai szerkesztő:

HERMÁN ZSUZSANNA

A kötet kiadását támogatta:

a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete,
a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája

ISSN 2060-9213
ISBN 978-963-473-887-9

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOM

Előszó (Orosz István akadémikus).....	7
A hagyományos mezőgazdaság termelési rendszerei Franciaországban a 18. század végén	11
Lavoisier mezőgazdasági termékbecslése	27
Arthur Young a francia mezőgazdaságról	39
Állam és mezőgazdaság Franciaországban a 18. század második felében	51
Az „új mezőgazdaság” eszméi Franciaországban a 18. század második felében	62
Lavoisier Franciaország és Párizs élelmiszer fogyasztásáról	79
Párizs élelmiszerfogyasztása és élelmiszerellátása a 18. század végén	95
Földbirtokmegosztás és differenciálódás a francia agrártársadalomban a polgári forradalom előtti évtizedeiben	107
Földbirtokviszonyok a 18. század végi Franciaországban: a nemesi birtok ...	153
A francia nemesség vagyona és jövedelme a 18. században	171
A francia nemesség urasági jogai és birtokai a 18. században	203
A francia nemesség földesúri jövedelmének szerkezete a 18. században	247
A francia arisztokrácia a régi rend alkonyán	261
Vállalkozó nemesek a 18. századi Franciaországban	275
Hány nemes élt a 18. századi Franciaországban?	293
Nemesség és társadalmi mobilitás a 18. századi Franciaországban	315
J.-B. Moheau Franciaország népességviszonyairól	331
Louis Messance Franciaország vidéki és városi népességéről	343
Városfogalom és városi népesség Franciaországban a 18. század második felében	355
Publikációs lista	367

ELŐSZÓ

Ez a tanulmánykötet Papp Imre professzor tanítványainak kívánságára született meg azokból a tanulmányokból (számuk meghaladja a hatvanat), amelyek a francia történelem jeles magyarországi szakértője életművének részét képezték. Négy alapos monográfia (Nagy Károly és kora, A Napkirály XIV. Lajos élete és kora, A francia mezőgazdaság a XIX.. században, A francia nemesi társadalom a XVIII. században) mellett számos tanulmányt is írt, amelyek részben kapcsolódtak monográfiái tematikájához, részben újabb monográfiák csiráit hordozták magukban. Ezek megírására azonban Papp Imre korai halála miatt már nem kerülhetett sor, azt azonban megmutatják, hogy tanítványunk, kollégánk és barátunk „tele tarisznyával” távozott, ha a gondviselés még éveket, netán évtizedeket engedélyez számára, újabb monográfiákkal gazdagította volna a hazai történettudományt.

Papp Imre a magyarországi történetírás azon, kivételesnek tekinthető alakjai közé tartozott, akik nem a magyar történelem kutatását tekintették fő feladatuknak. Az egyetemes történelemnek még csak nem is azt a terrénumát kutatta, amely a hazai jelenségek európai hátterét akarta feltárni. Elkötelezett kutatója volt a francia történelemnek, s aligha véletlen, hogy tanítványai a „francia história magyarországi nagykövetének” nevezték.

Válogatott tanulmányaihoz írt rövid bevezetés nem alkalmas arra, hogy Papp Imre életművét mérlegre tegyük, vagy akár e kötetben szereplő tanulmányok szerepét és jelentőségét méltassuk. Arra azonban fel kell hívnunk a figyelmet, hogy az itt olvasható írások kiválogatása és egységbe rendezése az ő munkája volt, a bevezetés írójának személye is az ő kívánságának megfelelően alakult, (mi pedig abban reménykedtünk, hogy a kötet még életében megjelenhet). A gyors halál, amelynek bekövezte minden számítást keresztülhúzott. Így e válogatás már csak emlékkötet lehet, de e sorok írójának nincs kétsége felőle, hogy méltó képviselője Papp Imre életművének.

A tanulmányok tartalmi sajátosságaira történő rövid utalás előtt szólnunk kell a válogatás rendjéről, amely Papp Imre jóvoltából nem véletlenül született meg úgy, ahogy a kötetben olvasható. A 18 tanulmány közül 7 a francia mezőgazdasági termeléssel és a mezőgazdasági termékek fogyasztásával foglalkozik a 18.

században. Említettük, hogy Papp Imre kedvező szakmai visszhangot kiváltó monográfiát írt a 19. századi francia mezőgazdaságról. Az itt olvasható tanulmányok egyértelművé teszik, hogy képes lett volna összefoglalni a régi rend, az „ancien regime”, azaz a 18. századi francia mezőgazdaság történetét is. A termelési rendszerek áttekintése meglepetéseket tartalmaz a szakemberek számára is. A változatos francia táj még a 18. században is őrizte az egykori mediterráneum mellett az Alpokon túli Európa határhasználati rendszereit is. Külön figyelmet érdemel az ún. „bocage” rendszer, amely bizonyára szintén ősi elemeket őrzött. Mindezek mellett arról is írt, hogyan terjedtek Franciaországban az „új mezőgazdaság” eszméi, milyen szerepet játszott az államhatalom a mezőgazdaság lassú átalakulásában, hogyan látta egy angol szakember, Arthur Young franciaországi utazása során az angolnál elmaradottabb francia mezőgazdaság helyzetét. A mezőgazdasági termelés története mellett Papp Imrét foglalkoztatták a fogyasztás kérdései is. A legnagyobb fogyasztó a főváros Párizs volt, e szerepét s azt a kérdést, hogyan biztosították a főváros ellátását, külön tanulmány elemzi. Két dolgozatában is szerepel Lavoisier, a tragikus sorsú kémikus, aki amellett, hogy bebizonyította az égést magyarázó „flogiszton” elmélet tarthatatlanságát, számos gazdasági jellegű kérdéssel is foglalkozott. Mezőgazdasági termékbecslése, vagy Párizs fogyasztásának elemzése lehetőséget teremtett Papp Imre számára, hogy bemutassa a forradalomban kivégzett Lavoisier gazdasági szakírói munkáját is.

A kötet nagyobbik fele, a 18 tanulmány közül 11 társadalomtörténeti kérdéseket boncol. A címnek megfelelően ezek is a 18. századra vonatkoznak. A szerző két legfontosabb monográfiája közül az egyik a 19. századi francia agrártörténettel, a másik a 18. századi francia nemesség társadalomtörténetével foglalkozott. Az itt szereplő tanulmányok, amint utaltunk rá nemcsak azt bizonyítják, hogy Papp Imre képes lett volna összefoglalni a 18. századi Franciaország agrártörténetét, de azt is, hogy a nemesség mellett szakértő elemzéseket írt az agrárvilág más társadalmi csoportjairól, arról, hogyan épült be a francia nemesség a társadalom egészébe.

A nemesi birtok helyzetét az országos birtokstruktúrába helyezi el az a tanulmány, amely az ország birtokrendszerét tekinti át a 18. század végén, illetve az, amelyik bemutatja, hogy mennyire volt differenciált a birtokszerkezet a forradalom időszakában. Franciaország a birtokstruktúrát tekintve nemcsak Angliától különbözött, hanem a kontinens más országaitól is. A szabad birtokforgalom már a forradalom előtt is lehetőséget teremtett rá, hogy nem nemesek, elsősorban városi polgárok is szerezhessenek nemesi birtokot. Így a földbirtokosok között különböző jogállású személyek is megtalálhatók voltak. A földtulajdon, különösen a hagyományos feudális nemesség esetében csak járadékra vonatkozó jogot, azaz járadékutajdont jelentett, ami ugyanúgy elidegenítés tárgya lehetett, mint más járadékjogok, köztük pl. az állami adószedés joga. Az adóbérlők emiatt lehettek az „ancien regime” leggyűlöltebb alakjai.

A paraszti járadékra való jogot a forradalom kisajátította, így a parasztság a személyi szabadság mellé megszerezte a földbirtok tulajdonát is, amely a fejlődés francia útját homlokegyenest ellenkezővé tette azzal, ami Angliában történt, ahol az átalakulás a 17. században úgy ment végbe, hogy a járadékra való jog megszűnt ugyan, de a parasztság nem tudta megszerezni a földre vonatkozó jogot, amely így a volt nemesek szabad polgári tulajdonává változott.

Nem csodálkozhatunk rajta, hogy Papp Imre több tanulmányban is visszatért a nemesség, a földbirtok, az urasági jogok, a jövedelemviszonyok kérdéséhez. Feldolgozta a nemesség differenciálódásának folyamatát, amely Franciaországban legalább olyan mértékű volt, mint hazánkban, vagy Lengyelországban. Külön tanulmányban vizsgálta meg a legelőkelőbb nemesek az arisztokraták életkörülményeit, s azokat a nemeseket, akik különböző vállalkozásaik révén már nem illeszkedtek a hagyományos rendi struktúrába.

A nemesség Magyarországon és Lengyelországban a társadalom jelentős hányadát alkotta. Magyarországon csaknem elérte az 5%-ot, Lengyelországban a 10%-ot. Ebben a viszonyításban volt érdekes az a kérdés, hogy hány nemes élt Franciaországban. Papp Imre eredménye szerint arányaiban lényegesen kevesebb, ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy a francia nemesség ne lett volna vagyoniilag erősen differenciált. Ugyancsak izgalmas kérdést boncol az a tanulmány is, amely a társadalmi mobilitás tükrében elemzi a francia nemességet.

Az eddig elmondottak is igazolják, hogy Papp Imre fő kutatási területe a mezőgazdasági termelés és fogyasztás és a francia nemesség története volt. Ő is úgy vélte azonban, hogy a 18. századi történettel kapcsolatos tanulmánykötetbe más jellegű tanulmányok is helyet kaphatnak. Ezek közül kettő demográfiai jellegű. Az egyik egy kortárs szakértő: Jean-Baptiste Moheau véleményét mutatja be Franciaország népességéről, a másik azt vizsgálja, milyen volt a városi és vidéki népesség aránya Louis Messance nézetei szerint.

Az itt szereplő tanulmányok mellett Papp Imre más korszakok francia történelmével is foglalkozott. Nem fejezhetjük be e rövid bevezetést a nélkül, hogy legalább rövid utalást ne tegyünk azokra az írásaira, amelyek nem a 18. századdal foglalkoznak, és összegyűjtésük több kötet kiadására is lehetőséget teremtenek.

Papp Imre sokat tett jeles francia szakírók (Lavoisier, Moheau, Messance) magyarországi megismertetése érdekében. Ebbe a sorba tartozik Chaptal is, akinek mezőgazdasági termék számításáról ő közölt fontos tanulmányt. E válogatásba nem kerültek bele azok a tanulmányok sem, amelyekben a francia mezőgazdaság egyik legfontosabb termelési ágával, a bortermeléssel foglalkozott. (Köztük az sem amely a 18. századi francia bortermelést és borfogyasztást vizsgálta.) Szinte külön kötetet alkothatnának azok az írásai, amelyben a 19. századi francia szőlőtermelés szerkezeti változásait, a 19. századi borexportot, vagy a filoxérvész utáni rekonstrukció helyzetét elemezte, vagy megvizsgálta azt a francia borvidéket, amelynek szőlőtermelését a tokaji borvidékéhez hasonlították.

Több tanulmánya szólt a 18. század előtti Franciaországról, Nagy Károly birodalmának társadalmi viszonyairól, a Karoling-kori nagybirtokról, az Európa tudat történeti gyökereiről, a nantesi ediktum előtörténetéről stb. Egy másik kötet született volna Papp Imre azon írásaiból is, amelyek a 19. századi francia agrártörténet olyan kérdéseit tárgyalták, amelyek nem vagy csak részben értek bele monográfiájába. (A 19. század végi francia és magyar agrárkrízis összehasonlítása, a szerkezeti változások a 19. századi francia mezőgazdaságban, a III. Napóleon korabeli francia agrárkonjunktúra, vagy a forradalom utáni francia nemesség).

A sort még lehetne folytatni. Azok akik veszik a fáradságot és elolvassák az itt összegyűjtött tanulmányokat, bizonyára egyetértenek velem, hogy Papp Imre személyében jeles tudóst veszítettünk el, aki ha lehetősége nyílott volna rá, még nagyon sok kiváló tanulmánnyal gazdagította volna a francia múlt magyarországi kutatását.

Orosz István

A HAGYOMÁNYOS MEZŐGAZDASÁG TERMELÉSI RENDSZEREI FRANCIAORSZÁGBAN A 18. SZÁZAD VÉGÉN*

A neves angol szakíró, Arthur Young „Utazások Franciaországban” (1787, 1788, 1789) című művében többnyire elmarasztalólag írt a francia mezőgazdaságról, mert az angolhoz képest a középkorra emlékeztető eljárásokkal termelt.¹ Ez az elmarasztalás általában jellemezte a kor mezőgazdasági szakirodalmát. Kétfajta mezőgazdaságot különböztetett meg: a korábbi évszázadok szerzői által leírt, ugaroltatással, közös határhasználattal és tradicionális eszközökkel termelő „hagyományos”, valamint az ugarba takarmányt vető, istállóztató, a közös határhasználatot felszámoló „új mezőgazdaságot”.²

Az éles szembeállítás többé-kevésbé meg is felelt a valóságnak. Ezt azonban anélkül tette a szakirodalom, hogy megkülönböztette volna a hagyományos termelés egymástól eltérő típusait. Lényegében csak egyféle, az ún. nyílt mezők vidékeinek gabonatermelő hagyományos rendszerét ismerte.³ A nemes cél, a termelés fejlesztése érdekében új eszméket hirdető „agrártudomány” első lépéseinél a leegyszerűsítés érthető. Az agrár-történetírás számára azonban már nem fogadható el. A hagyományos mezőgazdaság jobb megértése és fejlődési lehetőségeinek feltárása érdekében szükséges annak különböző rendszereit elemezni. Az agrárrendszerek különbözőségét eredendően a társadalomnak a térben eltérő és változó ökológiai feltételekhez való alkalmazkodása határozta meg. A mezőgazdasági termelést – térszerű jellegénél fogva – a természeti feltételek sokkal inkább befolyásolták és befolyásolják, mint a „pontoszerű” városi gazdaságot. A termelés térszíne a természet, a földfelszín egy jelentős átalakított részét képezi. Így a

* A tanulmány a szerző „A francia mezőgazdaság a XIX. században” c. könyve I/1. fejezetének rövidített változata.

¹ Young, Arthur: *Voyage en France 1787, 1788, 1789*. Traduction, introduction et notes de Henri Sée. t. II. Paris, 1976. 551. (továbbiakban Young, t. II. 1976.)

² Bourde, André J.: *Agronomie et agronomes en France au XVIIIe siècle*. t. I. Paris, 1967. 14. (továbbiakban Bourde, 1967/a.), Ifj. Barta János: *Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században*. Bp., 1973. 60. (továbbiakban Barta, 1973.)

³ Mulliez, Jacques: Du blé, „mal nécessaire”. Réflexion sur les progrès de l’agriculture, 1750–1850. = *Revue d’Histoire moderne et contemporaine*, 1979, No 1. 3. (továbbiakban Mulliez, 1979.)

természeti környezet elemei mindenkor állandó tényezői a termelésnek. Ebből adódóan feltétlenül szükséges röviden utalnunk az ökológiai feltételekre.⁴

A mezőgazdasági termelés számára Franciaország maga a változatosság, a sokféleség.⁵ Felszíne kiterjedt medencék, dombvidékek, közép- és magashegységek mozaikszerű kombinációja. A sokarcú felszínen három éghajlat él egymás mellett, több átmeneti típussal: az óceáni, a kontinentális és a mediterrán. A számtalan természeti tényező közül a talajtakaró különösen fontos szerepet játszik. Ezt már a hírneves mezőgazdász, Olivier de Serres is hangsúlyozta a 16. század végén: „*A gazdálkodás fundamentuma a termőföld természetének ismerete.*”⁶

Az éghajlati, geológiai és vízrajzi adottságoknak megfelelően Franciaország talajtakarója is igen változatos, összességében közepes minőségű. Az óceáni éghajlat hatására az agyagos barna erdőtalaj és a kilúgozott podzoltalaj különböző típusai a legelterjedtebbek. A barna erdőtalajok természetes termékenysége igen eltérő. Flandria, Pikárdia, Artois vályogosodott, löszös és a Párizsi-medence humuszban gazdag agyagos-meszes erdőtalajai igen termékenyek a szántóföldi gazdálkodás számára. Hasonlóan értékesek, tápsókban bővelkedők a nagy folyóvölgyek (Szajna, Rajna, Rhône, Saône, Garonne) öntéstalajai.⁷

Ezzel szemben Nyugat-, Közép- és Dél-Franciaországban a közepes vagy gyenge minőségű talajok az uralkodóak. Bretagne-ban a kilúgozott, tápsókban szegény podzoltalajok a meghatározóak. Maine, Anjou, Nivernais, Vendée és Perche vidékeinek mély, „hideg” agyagtalajai már valamivel termékenyebbek, de a szántóföldi termelésnek nem nagyon kedveznek. A délnyugati vidékek talajtakaróját ugyanakkor a rendkívüli változatosság jellemzi: a mély agyagtalajtól a kavicsos, a termékeny alluviális, a mészkőplatók vékony váztalajain át a Landes-vidék homokos, vaskőpados talajáig szinte minden megtalálható.⁸

A mediterrán régiókban a közepesen termékeny *terra rossa* talajok a legelterjedtebbek. Sok helyen (pl. Provence-ban) a talajtakaró az újkorra részlegesen lepusztult a természetes növényzet kiirtása miatt. Hasonló volt a helyzet a hegyvidékeken is, a 18. századra a Francia-középhegység savanyú, szilikátos erdőtalajai leromlottak, a többi hegységben (Alpok, Pireneusok, Vogézek, Júra) pedig kö-

⁴ *Histoire de la France rurale*. t. I. La formation des campagnes françaises des origines au XIVe siècle. Dir. Georges Duby et Armand Wallon, Paris, 1975. 43. (továbbiakban *Histoire de la France rurale*, t. I. 1975.)

⁵ Horváth D. Tamás: A tőkés agrárfejlődés fő vonásai Franciaországban (1789–1958). = *Agrár-történeti Szemle*, 1983. 3–4. sz. 43.

⁶ *Histoire de la France rurale*, t. I. 1975. 55.

⁷ Du Plessis de Grenédan, Joachim: *Géographie agricole de la France et du monde*. Paris, 1903. 11–15.

⁸ Bencze Imre – Katona Sándor: *Francia föld – francia nép*. Bp., 1970. 33. (továbbiakban Bencze – Katona, 1970.)

ves, kavicsos vázta-lajok vagy a kopár kőzet borították a felszínt. Az Alpok északi része ez alól kivételt képezett. A völgyekben viszonylag termékeny talajtakaró húzódtott meg, és az erdők nagy kiterjedése miatt a havasi legelők is gazdagabbak voltak.⁹

E sokarcú ökológiai viszonyokhoz való alkalmazkodás során alakította ki a társadalom a termelést átfogó rendszereit, az ún. agrárrendszereket (*agrosystèmes*). Egy-egy rendszer fejlődése attól függött, hogy a társadalom a termelés folyamatában milyen technikai eszközöket és művelési eljárásokat alkalmaz. A középkorban született agrárrendszerek az évszázadok során ugyan változtak, de technikai eszközeik és művelési rendjük a 18. század végéig minőségi átalakuláson nem estek át.¹⁰

Némi leegyszerűsítéssel négy nagy hagyományos agrárrendszert különíthetünk el. A Loire-völgyétől észak-északkeletre és keletre – az ország területének jó egyharmadán – a szabályos parcellájú nyílt mezők gabonatermő (bekerítést nem használó nyomásos rendszer), délen (Midi) – a terület kb. egyötödén – a mediterrán földművelés, Nyugat-, Középnnyugat- és Délnyugat-Franciaországban – a terület közel egynegyedén – az elkerített mezejű bocage, a magasabb hegységekben – az ország területének kb. egy nyolcadán – a hegyvidéki mezőgazdaság régiói területek el. Mindegyik rendszeren belül létezhetett egy ötödik is, az ún. város övező gazdálkodás.¹¹

Egy-egy nagy agrárregió nem képezett homogén egységet, mindegyiken belül voltak a másik régióhoz hasonló berendezkedésű kisebb tájak vagy a másik régióra emlékeztető termelési elemek. Délnyugat- és Közép-Franciaország kis tájai különösen tarka képet mutattak. Aquitániában a mediterránnal rokon földművelés, a bocage-vidékekre emlékeztető állattenyésztő gazdálkodás és a nyílt mezők gabonatermelése egyaránt fellelhető volt. A közép-franciaországi Bourbonnais mezőgazdasága tipikusan átmeneti volt a nyílt és a bekerített mezők gazdálkodása között.¹² A négy agrárrendszer közös vonása volt, hogy mindegyiket a tágabb értelemben vett hagyományos, többnyire ugaroltató művelési mód valamelyik változata uralta. Mindegyikben a vegyes gazdálkodás dominált egy-két kultúra vagy az állattartás elsődleges szerepével.¹³

⁹ Bencze – Katona, 1970. 163., 183.

¹⁰ Braudel, Fernand: *L'identité de la France*. t. I. Espace et histoire. Paris, 1986. 48–55. (továbbiakban Braudel, t. I. 1986.)

¹¹ *Histoire des paysans français du XVIIIe siècle à nos jours*. Dir. Jean-Pierre Housset, Paris, 1976. 18–21. (továbbiakban *Historie des paysans français*, 1976.)

¹² Dion, Roger: *Essai sur la formation du paysage rural français*. Tours, 1934. 13. (továbbiakban Dion, 1934.)

¹³ Dion, 1934. 148.

A hagyományos mezőgazdaság fejlődési lehetőségeiben a hosszú, szabályos parcellájú nyílt mezők gabonatermő vidékeinek (Vallon-Flandria, Artois, Pikárdia, a Párizsi-medence tájai, Champagne, Lotaringia, Elzász, Burgundia, Bourbonnais és Limousin egy része) volt meghatározó szerepük. A rendszer alapvonalai a 11-13. századtól kezdve alakultak ki. A talaj természetes termékenysége lehetővé tette, hogy a falvakba tömörülő népesség a határban egybefüggő művelt területeket alakítson ki. A 18. századra ezek a régiók lettek a legsűrűbben lakottak, s itt alakult ki a legsűrűbb városhálózat is.¹⁴

Az élelmiszertermelés szükségessége arra kényszerítette a gazdálkodást, hogy a határ minél nagyobb részét – olykor 70–80%-át is – szántóként hasznosítsa. Beauvaisis vidékén például a szántó a határ 85%-át foglalta el. A szántón ugyanis egységnyi területen jóval több élelmiszert lehetett termelni, mint állattenyésztéssel.¹⁵ A szántóföldi gazdálkodás fő funkciója a minden áron való gabonatermelés volt. A neves tudós Lavoisier a Párizsi-medencét – némi túlzással – „gabona-gyárnak” nevezte. Arthur Young szemének különösen szokatlan volt a gabonatermelés ilyen egyoldalú uralma: „*A gazdálkodó fő célja – írta útbeszámolójában – a gabona termelése. Azt gondolja, hogy nincs annál jobb, mint ebből a lehető legtöbbet betakarítani.*”¹⁶

A 11–13. századi „agrárforradalom” gyümölcseként itt terjedt el a hagyományos földművelés legfejlettebb formája, a háromnyomásos gazdálkodás, mely még a 18. század második felében is meghatározó volt. A legjobb minőségű talajokon azonban elterjedté vált a javított három- vagy négynyomásos gazdálkodás. Egy-két perióduson (4–8 évig) át az őszi vetésterület egy részébe ismét őszi búza került. Ha volt elegendő trágya és igaerő az alapos szántáshoz, a gazdák végleg négy nyomást alakítottak ki. A hagyományos gazdálkodáson belül ezen művelési rendszerek hasznosították legjobban a szántót: egy-egy nyomás három évente két vagy négy évente három termést hozott, míg a korábbi kétnyomásos gazdálkodás két évente egyet. Az ugar kettős funkciót töltött be: egyrészt – ha részlegesen is – biztosította a talajerő-visszapótlást, másrészt természetes takarmányt nyújtott a haszonállatoknak.¹⁷

A háromnyomásos rendszerben volt meg leginkább a földművelés és nagyállattartás egymásra utaltsága. A szántó magas aránya miatt a ló és a szarvasmarha

¹⁴ Bloch, Marc: *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*. t. I. Paris, 1955. 36–37. (továbbiakban Bloch, t. I. 1955.), Verhulst, Adriaan: *Histoire du paysage rural en Flandre de l'époque romaine au XVIIIe siècle*. Bruxelles, 1966. 140., Braudel, Fernand: *L'identité de la France*. t. II. Les hommes et les choses. Paris, 1990. 144. (továbbiakban Braudel, t. II. 1990.)

¹⁵ Goubert, Pierre: *L'Ancien Régime*. t. I. La société. Paris, 1969. 97. (továbbiakban Goubert, 1969.)

¹⁶ Young, t. II. 1976. 553.

¹⁷ Sigaut, François: Pour une cartographie des assoiements en France au début du XIXe siècle. = *Annales E.S.C.*, 1976, No 3. 636–637. (továbbiakban Sigaut, 1976.)

igaereje nélkülözhetetlen volt. A gazdálkodó a szántót igyekezett állandóan bővíteni, ugyanakkor sosem mondhatott le a nagy haszonállatok egy minimális létszámáról. Az állattenyésztés a nyílt mezők vidékein a gazdálkodás szükséges, de csupán „kiszolgáló” ágazata volt.¹⁸

A három- és négynyomásos gazdálkodás – a téli hónapokat kivéve – legeltető állattenyésztést feltételezett, mivel a tavaszi nyomás és a visszaszorult rét kevés takarmányt termelt. A szántó térhódításával azonban a legeltetésre szánt területek (legelő, erdő, mocsarak, folyópartok stb.) összeszűkültek. Pikárdia számos községében a 18. század végére teljesen elfogyott a legelő, így csak a tarló és az ugar maradt a legeltetésre. A nyílt mezők vidékein a gazdálkodás „rákfenéje” a téli takarmányhiány volt.¹⁹ Az állattartásra alkalmas területek azért nem tűntek el teljesen. Például Champagne-ban a rossz talajadottságok csak a juhtenyésztésnek kedveztek, így a szántó nem uralta el teljesen a határt.²⁰ Több vidéken viszont a gabonatermelés további bővítése, a takarmánytermelő területek csökkenése az igaerő biztosítását veszélyeztette.

A nyomások váltogatása és az állattartás alárendelt, de szükséges volta szigorú határhasznaleti rendet tartott fenn. Az a formája, mely a 18. században is működött, a középkortól kezdve alakult ki. A falu közössége és a földesuraság a szántó, a rét, a legelő, az erdő és minden egyéb határrész hasznosítására mindenkinek számára kötelezően betartandó normákat szabott a szokások alapján.²¹ A határhasznalet szabályait általában két csoportra osztották. Az egyikbe az állandóan művelt, egyéni birtoklású földekre (szántó, rét) vonatkozóak tartoztak, így a vetéskényszer, a tallózás, a tarló- és ugarszabadítás (legeltetés), az első- és második fűjog gyakorlata. A helyi adottságoknak megfelelően sok változata dívott, de alkalmazását mindenütt megkövetelte a nyomásos gazdálkodás.²² A határhasznalet kollektív szabályozásának másik csoportja a közös birtoklású, egyéni használatra fel nem osztott legelőkön, erdőkben, folyópartokon, mocsarakon érvényesült. A falu minden gazdájának joga volt állatot hajtani a közös földekre az együttesen megszabott rend szerint. Az egyéni birtoklású szántókon, réteken és a közös használatú földeken folytatott közös legeltetést összefoglaló néven „vaine pâture”-nek nevezték. Sokszor több szomszédos falu együtt is birtokolt közföld-

¹⁸ Mulliez, 1979. 15., Festy, Octave: *L'agriculture pendant la révolution française. L'utilisation des jachères 1789–1795*. Paris, 1950. 13–15. (továbbiakban Festy, 1950.)

¹⁹ Gauthier, Florence: *La voi paysanne dans la révolution française, exemple de la Picardie*. Paris, 1977. 35–36. (továbbiakban Gauthier, 1977.)

²⁰ Garnier, Bernard: Pays herbagers, pays céréaliers et pays „ouverts” en Normandie (XVIe – début du XIXe siècle). = *Revue d'histoire économique et sociale*, 1975, No 4. 493.

²¹ Duby, Georges: *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*. t. I. Aubier, 1962. 64.

²² Sée, Henri: Une enquête sur la vaine pâture et le droit de parcours à la fin du XVIIIe siècle. In: *Revue de dix-huitième siècle*. 1913. 265–268.

deket. A szomszédfalvak közös legeltetési rendjét leggyakrabban „*parcours*” néven emelgetik a források.²³

A *vaine pâture* miatt az egyes birtokokat – melyek a nyomásokban dülönként, hosszú, keskeny, szabályos alakú parcellákban voltak szétszórva – nem lehetett bekeríteni. A bekerítést egyenesen tiltották, mert sértette a határhasználat kollektív rendjét. A parcellákat csupán keskeny mezsgyék vagy árkok választották el egymástól. Kerítések vagy sövények legfeljebb a jelentősebb utak mentén lehettek. A nagy gabonatermő vidékek innét kapták a „nyílt mezők” (*champs ouverts*, *paysages découverts*) elnevezést.²⁴

A nyomásonként és a föld minősége szerint dülönként szétszórt szabályos alakú parcellák hossza általában tizenöt-húszszorosa volt szélességüknek. Kialakulásuk az aszimmetrikus eke (*charrue*) elterjedésével állt kapcsolatban. A táji adottságokhoz igazodó számos típusának legnagyobb előnye a szimmetrikus eke-típusokkal (*araire*) szemben az volt, hogy kormánydeszkájával megforgatta a földet, így csak hosszában kellett szántani.²⁵

A nyílt mezők vidékein használták leginkább a betakarítást megkönnyítő kaszát is. Ugyanannyi idő alatt többször nagyobb területen vágott rendet, tehát sokkal termelékenyebb volt. Hátrányának számított viszont, hogy kisebb szalmát hagyott, így a tarlószabadítás után kevesebb táplálék maradt a juhoknak. Ezért sok községben még a 18. században is csak a réten lehetett kaszát használni. A szerszámok és a művelési eljárások szabad megválasztása a gazdák részéről csak addig volt lehetséges, amíg nem ütközött a határhasználat megszokott rendjébe.²⁶

A gazdálkodás természeti és társadalmi adottságai a településrendre is kihatottak. A nyílt mezők vidékein a falvak többsége viszonylag szorosan egymás mellé épített, a „harang kör” tömörült házakból állt. Szórványtelepülés és tanya kevés volt. A falvak belsősége, a házhely, az udvar és a kert általában bekerített volt. A kerítés kifejezte, hogy azon belül a kollektív jogok nem érvényesültek.²⁷

Annak ellenére, hogy a szabályos parcellájú nyílt mezők vidékeit Lavoisier – eltúlozva – „gabonagyárnak” nevezte, a gazdálkodást a sokféleség jellemezte. Csak a többi agrárrégióhoz képest termelt több gabonát vagy tartott kevesebb ál-

²³ Bloch, Marc: La lutte pour l'individualisme agraire dans la France du XVIIIe siècle. = *Annales d'histoire économique et sociale*, 1930. vol. 2, No 8. 331. (továbbiakban Bloch, 1930.), Meuvret, Jean: Études d'histoire économique. = *Cahiers des Annales*, 1971, No 32. 193–196. (továbbiakban Meuvret, 1971/a.)

²⁴ Bloch, t. I. 1955. 37.

²⁵ Haudricourt, André-Georges – Delamarre, Jean-Bunhes M.: *L'homme et la charrue à travers le monde*. Paris, 1955. 415–416. (továbbiakban Haudricourt – Delamarre, 1955.)

²⁶ Bloch, Marc: *A történelem védelmében*. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Kosáry Domokos. Bp., 1974. 301. (továbbiakban Bloch, 1974.)

²⁷ Dion, 1934. 11., Braudel, t. I. 1986. 120–121.

latot. Ez volt a legsokoldalúbb gazdálkodási rendszer. A gazdaságok a gabona és másodlagosan a gyapjú termelése mellett minden mást is igyekeztek előállítani. Ezeket azonban a nyomáson kívül eső bekerített földekről nyerték, amelyen a kollektív szabályozás vagy egyáltalán nem érvényesült vagy teljesen másként funkcionált, mint a szántókon. A fálvakat „káposztáskertek”, len-, kender- és dohányföldek, gyümölcsösök övezték. Termőképességüket kis terjedelmük miatt trágyázással tudták biztosítani. Az északnyugati vidékeket leszámítva szinte minden falu határában megtalálható volt a bekerített szőlőskert vagy szőlőhegy, ahol a termelés rendjét a szőlősgazdák közössége szabályozta.²⁸

A nagy gabonatermő vidékekhez képest merőben más típusú gazdálkodást folytatott a mediterrán mezőgazdaság. Ha az éghajlati adottságokat tekintjük, a mediterrán régió, a „Midi” csupán a Rhône alsó folyására, Provence és Languedoc déli részére, valamint Roussillon keleti sávjára korlátozódik. Néhány jellegzetes mediterrán elem azonban több délnyugati és középanyugati régióban is jelen volt. Így a tágabb értelemben vett mediterrán agrárrendszerhez sorolhatjuk Aquitániát, Béarne-t és részben Berryt is.²⁹

A sokféle tájat egybefogó régió nem volt olyan homogén, mint az északi nyílt mezők területe. A mediterrán rendszer közös vonása volt, hogy alapvetően a növénytermelésre épült, de más összefüggésben, mint az északi nyílt mezők berendezkedése. A szántó aránya a felszín és a talajadottságok miatt jóval kisebb volt. Általában ritkán haladta meg a határ 50%-át. A Garonne és a Tarn folyók völgyét kivéve sehol sem lehetett olyan nagy összefüggő szántókat kialakítani, mint a Loire völgyétől északra.³⁰

A Midi mezőgazdasága jobban hasonlított az itáliaihoz és a spanyolországihoz, mint az északi vidékekéhez. A középkori „agrárforradalom” a szántógazdálkodásban nem hozott semmilyen jelentős változást: maradt az antik eredetű kétnyomásos gazdálkodás. Bonyolultabb vetésforgókat csak a legtermékenyebb talajokon alkalmazták.³¹ A kétnyomásos rendszer kevesebb emberi és állati energiát igényelt, de kevesebbet is termelt, mint a háromnyomásos. Tipikus technikája az antik eredetű ökörfogatós szimmetrikus eke (*araire*) volt, melyhez sarlóval való aratás párosult. A szimmetrikus ekével hosszában és keresztben egyaránt szántottak, ezért a parcellák vagy „zömök”, vagy szabálytalan trapéz, négyzet vagy téglalap alakot öltöttek. Szélességük és hosszúságuk között nem volt lényeges különbség. Törpe és óriás parcellák váltogatták egymást a határban.³²

²⁸ Histoire des paysans français, 1976. 19.

²⁹ Bloch, t. I. 1955. 50.

³⁰ Histoire des paysans français, 1976. 20.

³¹ Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Les paysans de Languedoc*. t. I. Paris, 1966. 77–79., 88–89. (továbbiakban Le Roy Ladurie, 1966.)

³² Haudricourt – Delamarre, 1955. 437.

A parcellák birtokbavétele többnyire kollektív eredetre nyúlt vissza, de nem volt ritka az egyéni termővé tétel sem. A falu szabályozó szerepe a szántóművelésben itt is elterjedt volt, de nem olyan szigorú formában, mint északon. A nyomáskényszer, a tarló- és ugarlegeltetést széles körben alkalmazták. Az egyéni erőfeszítéssel művelés alá vont földre azonban a kollektív szabályozás nem terjedt ki.³³

A nyomáskényszer és a *vaine pâture* feltételezte, hogy jogilag a mediterrán vidékeken is nyílt mezők voltak, szabálytalan alakú parcellákkal. A nyílt mezők azonban a táj arculatán nem voltak szembeötlőek, a külső kép inkább a bekerített vidékre emlékeztetett. Provence-ban kő- vagy élő sövény övezte a parcellákat. A köves talajokat művelőik több nemzedék alatt tisztították meg a nagyobb kőzetdaraboktól, s ezeket a parcellák szélén kerítésbe rakták. A kerítés azonban általában nem jelentette a parcella jogi elzárását a kollektív legeltetés elől. Négy sarkán széles vágatok voltak az állatok számára.³⁴

Gyakoribb volt az élő kerítés alkalmazása: ciprus-, eper-, olaj- és különböző gyümölcsfákat ültettek a parcellák köré és a parcellákba a mistral szél, valamint a tűző nap ellen. Az egymásra merőleges sorokba telepített fák a szántót rekeszekre osztották. Montpellier környékén például a gabonaszántóba szőlő-, olajfa- és eperfasorokat ültettek. A szántóföldi kultúrák, a gyümölcsfák és a szőlő egy táblában való termesztését „vegyes művelésnek” nevezték. Jogilag a parcellák itt sem voltak elkerítettek.³⁵

Más kultúrtáj volt Bas-Languedoc délkeleti része és Kelet-Aquitánia. A Garonne és a Tarn termékeny völgyében összefüggő gabonaszántó alakulhatott ki. A mezők a többi déli vidékhez képest „meztelenek” voltak, vagyis a parcellákra nem ültettek fákat, s a parcellák alakja is szabályosabb volt. A szabályos parcellájú „meztelen” mezők (nyílt mezők) a gazdálkodásban is az északi vidékekre emlékeztettek. Délen egyedül itt honosodott meg a 18. századra a háromnyomásos gazdálkodás. A tavaszi nyomásba az aquitán klímát kedvelő kukorica került. A búza és a kapásnövény váltogatásához azonban csak a jó minőségű talajokon volt elegendő az ugaros pihentetés. Trágya híján sok községben kukoricát csak minden második vagy negyedik évben vetettek. Sok helyen a könnyű *araire*-re kicsiny kormánydeszkat helyeztek, hogy el lehessen hagyni a keresztbe szántást.

³³ Soboul, Albert: *Les campagnes montpelliéraines à la fin de l'Ancien Régime*. Paris, 1958. 55–57. (továbbiakban Soboul, 1958/a.)

³⁴ *Historie de la France rurale*. t. III. Apogée et crise de la civilisation paysanne 1789–1914. Dir. Georges Duby et Armand Wallon, Paris, 1976. 259. (továbbiakban *Historie de la France rurale*, t. III. 1976.)

³⁵ Soboul, 1958/a. 7–9.

Béarne és Quercy felé a gazdálkodás a *bocage*-vidékek termelési kultúrájába váltott át.³⁶

A mediterrán gazdálkodás sajátos vonása volt, hogy a szántó kisebb igaerő-igénye és a sivár minőségű legelők miatt a nagyállat tartás (ló, szarvasmarha) jelentéktelen szerepet játszott. Igavonásra kis termetű ökröt, öszvért és szamarat használtak. A hosszú, száraz nyári hónapokra a szántó nem tudott elegendő takarmánygabonát előállítani. Az állatállomány zömét a juh és a kecske alkotta.³⁷ A juhnyájakat hosszabb vagy rövidebb távú vándoroltatással legeltették. Ősztől tavaszig a síkságokon, az ugaron találtak táplálékot, tavasztól őszig pedig a közös hasznosítású, nagy kiterjedésű legelőkön, mészplatókon, domboldalakon. A legeltetés rendjét itt is a falvak kollektívái határozták meg. A több évezredes múltra visszatekintő transzhumansz pásztorkodás – a juhállomány időnkénti túlméretezésével – már a középkorban tönkretette az erdők zömét, sőt a szántók egy részét is. A szántóföldi gazdálkodás és az állattenyésztés közötti összhang hiánya az ökológiai egyensúly részleges megbomlásához vezethetett egyes tájakon. A természetes vegetáció helyét zömmel alig hasznosítható bozótos (*maquis*) foglalta el.³⁸

Az alacsony termékenységű szántóhoz és az extenzív állattartáshoz igen intenzív ágazatok kapcsolódtak, mint a kertészet, a szőlő- és gyümölcsstermelés, selyemhernyótenyésztés. Éles kontraszt feszült az öntözött gazdag kertek és a kopár legelők, a nagyfokú élőkommunka-befektetés és az alacsony technikai színvonal között.³⁹ Az intenzív ágazatok sok élőkommunkát, de kevés állati energiát és csupán kézi szerszámokat igényeltek. A termőterület kis részét foglalták el. Még a szőlő is ritkán haladta meg a hasznosított terület 20%-át, a kert pedig rendszerint csupán néhány százalékát foglalta el a határnak. A megtermelt javak értéke alapján viszont a szántóval vetekedhettek.⁴⁰

Ha a Párizsi-medencét „gabonagyárnak” nevezte Lavoisier, úgy Dél-Délnyugat-Franciaországot – szintén némi túlzással – a „borgyár” jelzővel illethette volna. A Rhône alsó folyásától a Garonne torkolatvidékéig (Provence, Alsó-Languedoc, Roussillon, Aquitánia, Guyenne, Gironde) a korabeli világ legnagyobb szőlőtermelő régiója terült el. A déli gazdaság szinte mindenütt termelt szőlőt: dombvidéken és völgyekben, síkságokon nagy táblákban, lugasokban a

³⁶ Le Roy Ladurie, 1966. 79., Faucher, Daniel: Le maïs en France. = *Annales de Géographie*, 1931, No 224. 15 mars. 116–119.

³⁷ Hoffmann Tamás: Kertművelés és szántógazdálkodás a Mediterráneumban. = *Agrártörténeti Szemle*, 1979. 3–4. sz. 297–298. (továbbiakban Hoffmann, 1979.)

³⁸ Grigg, D. B.: *A világ mezőgazdasági rendszerei. Fejlődéstörténeti áttekintés*. Bp., 1980. 123., Vidalenc, Jean: La vie économique des départements méditerranéens pendant l'Empire. = *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1954. 177–178.

³⁹ Hoffmann, 1979. 306.

⁴⁰ Baehrel, René: *Une croissance: La Basse-Provence rurale (fin du XVIe siècle - 1789)* t. I. Paris, 1961. 89.

ház körül és sorokban a szántón. Termése az éghajlat miatt valamelyest kiegyensúlyozottabb volt, mint az északibb vidékeken, s munkaerőből is kissé kevesebbet igényelt. A bor volt a déli vidékek legnagyobb tömegű és értékű áruja. Ennek ellenére a 18. században még sehol sem termelték monokultúrás jelleggel. A gazdák délen is arra törekedtek, hogy a fő, piacra szánt termékek mellett, amit csak lehet, megtermeljenek.⁴¹

A mediterrán kert az északi kerthez képest gazdagabb választékot kínált, amennyiben bőségesen megöntözték és trágyázták. A kerttel szemben az aszálytűrő olajligetek, az eperfák és a gesztenyések kevés törődést igényeltek. Annál több gondoskodást követelt viszont a selyemhernyó-tenyésztés.⁴²

Mindkét eddig tárgyalt rendszertől elütött a nyugat-franciaországi bekerített vidékek (*bocage*-vidékek) gazdálkodása. Ez az agrárrendszer sem volt olyan homogén, mint a nyílt mezőké, de a bekerítés mindegyik régiójának jellemzője volt. La Manche-t, Alsó-Normandiát, Anjou-t, Maine-t, Bretagne-t, Poitou-t, Touraint-t, Perche-t, Sologne-t, Vendée-t, Baszk-földet, és részben Berry-t, Marche-t, Limousint, Limagne-t és Nivernais-t sorolhatjuk ide.⁴³

Arthur Young meglepődött, amikor La Manche vidékén elkerített, de rosszul művelt ugaros szántókat látott. Az elkerítés korántsem az ún. új mezőgazdaság velejárója lehetett csupán. A nyugat-franciaországi elkerített mezők épp úgy egy hagyományos mezőgazdaság kifejezői voltak, mint a nyílt mezők.⁴⁴ A *bocage*-vidékek kialakulásának folyamata csak késő középkori és kora újkori források alapján követhető, s csak részlegesen. A szórványos forrásokból született Marc Bloch és más kutatók elképzelése a rendszer keletkezéséről. Egy 13. századi marche-i forrás szerint az egyéni birtoklású szántók használatát a falvak kollektívája szabályozta, vagyis szokásban volt a tarló- és ugarlegeltetés rendszere. A 18. századra a *vaine pâture* eltűnt a vidéken. A köztes időszakban a művelt földeket kerítések lepték el. A 14. századi breton szokásjog kétféle „mezőt” különböztetett meg: az ún. meleg szántót és az ún. hideg szántót. Az utóbbit a közös használatú lande-ből (hangafüves pusztából) törte fel a gazda, de csak ideiglenesen kerítette el rekettyével. A hideg szántón parlagoló művelést folytatott. A 18. századra a hideg szántók zöme meleg szántóvá alakult át, vagyis a parlagolást ugaros gazdálkodás váltotta fel. A parasztgazda végleg művelés alá vette az ideiglenes szántót, házat épített rá, bekerítette, s ezzel a környező birtokosok elismerték a közös lande-ből való kiszakítását.⁴⁵

⁴¹ Dion, Roger: *Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIXe siècle*. Paris, 1959. 436–440. (továbbiakban Dion, 1959.)

⁴² Le Roy Ladurie, 1966. 441–442.

⁴³ Bloch, t. I. 1955. 61., Braudel, t. II. 1990. 145.

⁴⁴ Young, t. II. 1976. 722–724.

⁴⁵ Bloch, t. I. 1955. 63.

Gatine vidékén a 16. századig szabálytalan parcellájú nyílt mezőkben művelték a földet. A 16. század végétől az áremelkedések hatására a földesurak a korábban elhagyott, *lande*-dá („pusztává”) vált paraszti földeket saját kezelésükbe vették és elkerítették, hogy részesbérletbe adják. A 18. századra a vidéken a szántók zöme elkerített lett, eltűnt a nyomáskényszer és a *vaine pâture*.⁴⁶

Az elkerített mezők általában olyan régiókban terjedtek el, ahol a szántónak alkalmas földek terméketlen, hangafüves-cserjés „pusztákkal” (*lande, bruyère*) váltogatták egymást. A szántó általában a határ felére sem terjedt ki. A földet csak egy vagy néhány családnak volt érdemes birtokba venni, mivel nem állt rendelkezésre nagyobb közösségek számára összefüggő feltörhető föld. Ebből adódott, hogy a falvak zöme szórványtelepülés volt.⁴⁷ A szántókat övező kerítések elsődlegesen mindig a társadalomnak szóltak, s csak másodlagosan szolgáltak védelmül az erős nyugati szelekkel szemben. A bekerítés azt fejezte ki, hogy a gazda egyedül, a közösség nélkül szabta meg a termelés rendjét a szántón. A szántón nem érvényesült a nyomáskényszer és a *vaine pâture*. A tarlón és az ugaron más állata csak a birtokos külön engedélyével legelhetett.⁴⁸

A határhasználat ezen rendjét a szántó és a nem művelt területek aránya tette lehetővé. Orléans intendánsa 1769-ben összehasonlította Beauce (Párizsi-medence) és Sologne (Nyugat-Franciaország) határhasználati rendjét. Beauce vidékén a szántó eluralkodása miatt a földműveseknek csak a tarló és az ugar maradt legeltetésre. „Ezzel szemben Sologne-ban, ahol a szántó kevésbé elaprózott, senki sem terelheti állatait engedély nélkül más örökségére. Ugyanis ebben a tartományban – akárcsak Gatine vidékén – van elegendő mennyiségű... közös legelő, ahová mindenkinek joga van állatokat hajtani.”⁴⁹ Az egymás tarlóján és ugarán való legeltetés Nyugat-Franciaországban sem volt teljesen ismeretlen. Előfordult, hogy a valamikor bekerített nagy, zömök parcellákat az örökösök felosztották egymás között, s ehhez már nem igazodott a bekerítés. Az ilyen bekerített földön több birtokos nyomáskényszert és *vaine pâture*-t alkalmazott egymás között. Így a bekerítéseken belül apró „nyílt mezők” keletkeztek. Ahol pedig – Maine, Alsó-Normandia, Poitou – a kis nyílt mezőkön elterjedt az aszimmetrikus eke használata, a hosszú nadrágszíj parcellák is megjelentek.⁵⁰

A birtokos közösségek szabályozó szerepe a *bocage*-vidékeken sem hiányzott. A rét már ritkábban volt elkerített, sőt egyes vidékeken – a Loire- és a Cher-

⁴⁶ Merle, Louis: *La métairie et l'évolution agraire de la Gâtine poitevine de la fin du Moyen Age à la Révolution*. Paris, 1958. 202–203. (továbbiakban Merle, 1958.)

⁴⁷ Dion, 1934. 24–32., Braudel, t. I. 1986. 118–119.

⁴⁸ Histoire de la France rurale, t. III. 1976. 263–264.

⁴⁹ Dion, 1934. 18.

⁵⁰ Merle, 1958. 123., Moguelet, Jean: *Pratiques communautaires en Vendée au XIXe siècle*. = *Annales E. S. C.*, 1963, No 4. 666–668. (továbbiakban Moguelet, 1963.)

völgyében – tilos is volt a bekerítése. Augusztustól márciusig nyitott volt a közös legeltetés előtt. A szórványtelepülések kollektív szabályozó szerepe a legelőkön érvényesült a legjobban. A közös földek hasznosítási rendje hasonlított a nyílt mezők vidékeinek gyakorlatához.⁵¹ A 18. századi tipikus *bocage*-vidék tehát apró nyílt mezők sövényel, rekettyével, fákkal bekerített és beültetett, „felöltöztetett” szántók, valamint állattenyésztésre szánt, cserjével, kis facsoportokkal tarkított „puszták” (*lande-ok*) együtteseiből állt.⁵²

A *bocage*-vidékek vegyes gazdálkodása leginkább abban különbözött a mediterrán és a nyílt mezők vegyes gazdálkodásától, hogy a növénytermelésnek kisebb volt a súlya. Csupán Poitou, Vendée, Anjou, és Touraine egyes részein volt meghatározó ágazat a gabona és a szőlőtermelés miatt.⁵³ A gazdálkodás a szántó gyenge minőségéből adódóan, szükségből alapozódott a nyáron legeltető, télen takarmányozó állattenyésztésen. Az önellátás érdekében azonban a minimálisan szükséges kenyérgabonát is igyekezett előállítani. Itt tehát nem az állattartás, hanem a kenyérgabona termelése volt kiegészítő ágazat. A fő gabona a kétszeres, a rozs, esetleg a hajdina vagy a köles volt. Búzát csak a legjobb földeken lehetett termelni. Takarmányozásra árpát és zabot vetettek.⁵⁴

A francia mezőgazdaság állattenyésztő régióinak jó részét a *bocage*-vidékek és a nyílt mezőkkel keveredő fél-*bocage*-vidékek adták. Közülük Alsó-Normandia volt a leggazdagabb, ahol a marhatenyésztésnek rendelték alá az egész gazdálkodást. Bretagne, Vendée, Maine, Morvan, Perche, Berry, Limousin és Bourbonnais vidékein szintén a szarvasmarha-, ló- vagy juhtenyésztéstől várták a megélhetés forrását. Maine, Perche és Mayenne lótenyésztéséről volt híres. Bretagne kopasz vázталajain viszont csak juhot lehetett tartani.⁵⁵

A határhasználat lényegéből adódóan a gazdaságok szántóterülete nem szóródott szét parcellákra nyomásonként és dülönként. A nyomásokat egyedül a gazdálkodó alakította ki. A legjobb földdarabba len és kender került, pihentetés nélkül, állandó trágyázással. A termelés fő tere a „meleg szántó” volt, mely közvetlenül a lakóház udvarához is kapcsolódhatott.⁵⁶ A meleg szántón a hagyományos gazdálkodás sokféle változata fordulhatott elő. Alapváltozat a kétnyomásos művelés volt, melyet gyakorta ún. hosszú ugaroltatással egészítettek ki. Ennek nem a pihentetés, hanem a takarmányozás volt a fő célja. A kétnyomásos vetésforgó

⁵¹ Dion, 1934. 15.

⁵² Histoire de la France rurale, t. III. 1976. 268.

⁵³ Bossis, Philippe: Le milieu paysans aux confins de l'Anjou, du Poitou et de la Bretagne 1771–1789 (La Vendée avant la Révolution). = *Études rurales*, 1972, No 47. 131–132.

⁵⁴ Mulliez, 1979. 32., 40.

⁵⁵ Sée, Henri: *Esquisse d'une histoire du régime agraire en Europe aux XVIIIe et XIXe siècle*. Paris, 1921. 283–284. (továbbiakban Sée, 1921.)

⁵⁶ Histoire des paysans français, 1976. 20.

kétszer- háromszor ismétlődött, majd az ugar egy része nem egy, hanem három-öt évig kaszálóként pihent. A hosszú ugarral megkurtított szántóért ún. hideg szántóval kárpótolta magát a gazda. A *lande*-ből feltört földbe három-öt évig kenyérgabonát vetett. A talaj kimerülése után a hideg szántó elhagyott terület lett.⁵⁷ A jobban gazdálkodó *bocage*-vidékeken (Berry, Maine) a hosszú ugar három- és négynyomásos műveléshez kapcsolódott. Ezzel szemben a silány talajú Landes-vidéken igen egyszerű művelést alkalmaztak. A pusztákat felégették, majd felszántották és a kimerülésig vetettek bele. Ősszel rozs került a barázdába, áprilisban pedig köles a barázdák közé.⁵⁸

A három nagy agrárrégióhoz képest kisebb jelentőségű volt az Alpok, a Pireneusok, a Francia-középhegység és részben a Júra, valamint a Vogézek hegyvidéki gazdálkodása. A szántó aránya a *bocage*-vidékekenél is alacsonyabb volt. A határ használatában egyaránt ismerték a bekerítést és a szabálytalan parcellájú nyílt mezőt. A hegyvidéki határ sajátosságát az adta, hogy egyaránt volt horizontális és vertikális tagoltsága. Belsőség, szántó, kaszáló a völgyben és a hegy lábánál, fölötte erdő majd havasi legelő. A három elem – völgy, erdő, havasi legelő – megoszlását a természeti adottságok és a gazdálkodás determinálta. Az erdő kettős „szorításba” került – alulról a völgy, felülről a havasi legelő terjeszkedése fenyegette –, de mindig lényeges rész maradt. Az erdő hasznosítása (fakitermelés, makkoltatás) szerves része volt a gazdálkodásnak.⁵⁹

Az állattenyésztés – szarvasmarha, juh, sertés – uralkodó helyzetét a szükség szülte: a föld döntő hányada alkalmatlan volt szántónak. A ritka népesség számára a haszonállat is biztosította a létfeltételeket.⁶⁰ Az állatállományt 8–9 hónapig a legelők táplálták, télen a völgyben termelt takarmány. A nyájak nagyságát a havasi legelő és a szénatermelés határozta meg. Rossz szénatermés esetén télen az állomány egy részétől meg kellett szabadulni. Ezt csak úgy lehetett elkerülni, ha a téli ellátáshoz a síkságok ugarjai is hozzájárultak. A Pireneusok juhtenyésztése részben így boldogult: télen a nyájakat az északra fekvő síkságokra hajtották. Összekapcsolódott a hegyvidéki és a mediterrán gazdálkodás. Marhanyájak esetében ez az út nem volt járható, mivel az ugar szegényes táplálékot nyújtott. A marhatenyésztéssel foglalkozó falvakban a völgy gazdálkodását a szénaszükség-

⁵⁷ Sigaut, 1976. 634., Sée, Henri: *Les classes rurales en Bretagne du XVIIe siècle à la Révolution*. Paris, 1906. 285–288. (továbbiakban Sée, 1906.)

⁵⁸ Mulliez, 1979. 32–33., Moguelet, 1963. 670–671.

⁵⁹ Histoire de la France rurale, t. I. 1975. 86–89., 97.

⁶⁰ Poitrineau, Abel: Hegyvidék és síkvidék a XVIII. században. A francia minta. In. *Egyetemes Történeti Tanulmányok*, XII. Szerk. Orosz István – Tokody Gyula, Debrecen, 1978. 129.

letnek kellett alárendelni. A kenyérgabona termelése csak mellékes ágazata volt a gazdálkodásnak.⁶¹

Az ugar a *bocage*-vidékekhez hasonlóan elsődlegesen az állatok táplálását szolgálta, amennyiben kétnyomásos gazdálkodás folyt. A rozs, a tönkölybúza és az árpa learatása után a tarló és az ugar felszabadult a nyájak előtt. A kevés jó minőségű szántón gyakori volt az egymezős gazdálkodás. Az ilyen szántók általában bekerítettek voltak. A magasabb fennsíkokon a parlagoló rendszer terjedt el. A gazdálkodásban kollektív jogok elsősorban a hegyi legelőkön és az erdőkben érvényesültek. A völgyek apró falvai együttesen, „völgyközösségben” hasznosították a közföldeket, melyek a határ döntő részét tették ki.⁶²

A nagyvárosok körüli gazdálkodás a modem iparosodás előtti gazdaság sajátos terméke volt. A városi fogyasztópiac a vasút megjelenéséig a magas szállítási tarifák miatt közvetlen környezetéből igyekezett a lehető legtöbb mezőgazdasági terméket beszerezni. Így a kora újkorra egy olyan övezet, „gyűrű” keletkezett, mely kiszakadt a hagyományos gazdálkodási rendszerekből és a város szükségleteihez igazodott. Az övezet szőlős- és zöldségeskertekből, ugar nélküli kisebb szántók együtteséből állt, melyhez intenzív kisállattartás párosult. A gazdálkodás nagyfokú élömunka-ráfordítással folyt. Az ugar helyébe lóhere és hüvelyes növények kerültek. Gyakori volt a másodvetés is. A szántó talajerő-visszapótlását a városból szerzett trágya biztosította.⁶³

Az egyes agrárrendszerek 19. századi fejlődése, „új mezőgazdasággá” való átalakulása eltérő módon ment végbe az örökölt feltételek különbözőségéből adódóan. Először a Loire-völgyétől északra fekvő nyílt mezők gabonatermő régiói indultak el a modernizáció útján, mert egyrészt itt érte a gazdálkodást a legerősebb piaci kihívás, másrészt talajadottságai kedvezőek voltak, harmadrészt a hagyományos művelés már minden fejlődési lehetőséget kimerített. Az átalakuláshoz Vallon-Flandria szolgáltatta a modellt. A magas népsűrűségű, városias vidék már a korábbi évszázadokban a váltógazdálkodás (ugar nélküli vetésforgók) bölcsőjévé vált.⁶⁴

⁶¹ Poitrineau, Abel: Productions animales et végétales dans les montagnes d’Auvergne au XVIIIe siècle. In: *Prestations paysannes, dîmes, rente foncière et mouvement de la production agricole à l’époque préindustrielle*. Dir. J. Goy – E. Le Roy Ladurie, Paris–La Haye–New York, 1982. 699–701.

⁶² Poitrineau, Abel: *La vie rurale en Basse-Auvergne au XVIIIe siècle, 1726–1789*. t. I. Paris, 1961. 49, 63. (továbbiakban Poitrineau, t. I. 1961.)

⁶³ Braudel, t. II. 1990. 148., *Historie de la France urbaine*. t. III. La ville classique de la renaissance aux révolutions. Dir. Georges Duby et Emmanuel Le Roy Ladurie. Paris, 1981. 58.

⁶⁴ Goy, Joseph: Effets et limites de l’essor de l’agriculture nouvelle au XVIIIe siècle. In: *Septième Congrès Internationale des Lumières*. Bp., 1987. 26 juillet–2 août. 7., Hitier, Henri: *L’exploitation d’un domaine rural (Systèmes de Culture et Assolements)*. 2e ed. Paris, 1925. 100–101. (továbbiakban Hitier, 1925.)

A mesterséges rét és az istállózó állattenyésztés elterjedésével a nyílt mezők vidékein sikerült feloldani a növénytermelés és az állattenyésztés között feszülő ellentmondást. A takarmánytermelés kiszélesedése, az ugar visszaszorulása a közös tarló- és ugarlegeltetés, valamint a nyomáskényszer eltűnésével járt. E tekintetben a gabonatermő régiók hasonlóvá váltak a *bocage*-vidékekhez. Ugyanakkor ez utóbbi régiók termékenyebb talajai a nyílt mezők termelési eljárásainak befogadói lettek. A 19. század végére a rosszabb talajadottságú vidékeken is meg bomlott a hagyományos gazdálkodás. Az ugart és a hosszú ugart a váltó rétek, valamint a legelőnyomás rendszere váltotta fel.⁶⁵

A mediterrán gazdálkodás a *bocage*-gazdálkodáshoz képest lassabban indult el az átalakulás útján. A csapadékhiány és a vékony talaj miatt az északi újítások nehezen honosodtak meg. Az ugar nélküli gazdálkodás, a takarmánytermelés és az istállózó nagyállat-tartás csak öntözéssel számíthatott sikerre. A déli régiók mezőgazdaságában a 19. században is a szőlőtermelés és a kertkultúra fejlődött a leggyorsabban.

Az agrárrendszerek technikája és termelési eljárásai a 19. században tehát közelítettek egymáshoz. A termelés folyamatában – annak ellenére, hogy a specializáció sokféle lehetett – csökkent a különbség az agrárrendszerek között. A modern tőkés gazdaság hatására eredeti minőségükben felbomlottak, az agrártájak külső képe azonban sok vonást megőrizhetett a múltból: nyílt mezőket, elkerítéseket, településformákat stb.⁶⁶

⁶⁵ Hitier, 1925. 54–56., 66–73.

⁶⁶ Dion, 1934. 151–153.

LAVOISIER

MEZŐGAZDASÁGI TERMÉKBECSLÉSE

Antoine-Laurent de Lavoisier-t (1743–1794) a tudománytörténet napjainkban is a modern kémia egyik nagy megalapítójának tekinti.⁶⁷ A gazdag újnemes korában azonban főadóbérlőként, állami tisztségviselőként és kísérletező mezőgazdászként is ismert volt. A felvilágosult szellemű fiziokrata tudós 1789-ben a blois-i választókerület pótképviselője lett és beválasztották az Alkotmányozó Nemzetgyűlés Adóügyi Bizottságába.⁶⁸

A tanulmány szempontjából ez utóbbi tisztségének volt jelentősége. Az Adóügyi Bizottság 1791 tavaszán felkérte, hogy az új földadó-alaphoz készítsen számításokat a francia mezőgazdasági termelés évi hozadékáról. A megbízás teljesítése nem ált távol Lavoisier-től. Korábbi főadóbérlőként, a gazdálkodás újítójaként és a korabeli közgazdasági irodalom olvasójaként számos ismeret állt rendelkezésére a beszámoló elkészítéséhez. 1787-ben a Párizsi Mezőgazdasági Társaságnak már készített egy feljegyzést saját gazdálkodási tapasztalatairól. *Néhány mezőgazdasági kísérlet eredményei és észrevételek a gazdaságpolitikával való kapcsolatáról*⁶⁹ című tanulmányából megtudhatjuk, hogy a Blois közeli birtokán kialakított 120 hektáros (továbbiakban ha) kísérleti gazdaságról 1778 óta vezetett rendszeres könyvelést. Birtokát pontosan felmérte, kiszámította a vetőmagot, előre megtervezte a vetésforgót, a takarmányozás rendjét, nyilvántartást vezetett az árakról és a bérekről. Tizennégy év alatt 120 ezer *livre*-t (továbbiakban L) fektetett a gazdaság átalakításába. Felszámolta az ugart, mesterséges rétet ültetett, meghonosította az angol takarmányrépa és a burgonya termesztését. Megnövelte az állatállományt, hogy legyen elegendő trá-

⁶⁷ Szabadvári Ferenc: *Lavoisier és kora*. Bp., 1968. 5. (továbbiakban Szabadvári, 1968.)

⁶⁸ Poirier, Jean-Paul: *Antoine-Laurent de Lavoisier*. Paris, 1933. 445–446. (továbbiakban Poirier, 1933.)

⁶⁹ Lavoisier, Antoine Laurent: *Résultats de quelques expériences d'agriculture et réflexions sur leurs relations avec l'économie politique (1787)*. In. Lavoisier, Antoine Laurent: *Résultats extraits d'un ouvrage intitulé: D la richesse territoriale du royaume de France (1791)*. Textes et documents présentés par Jean-Claude Perrot. Paris, 1988. 207–221. (továbbiakban Lavoisier, 1988/a.)

gyája. A hozamok megduplázódtak, de a búzáéval így sem volt elégedett.⁷⁰ Beszámolója végén utalt arra, hogy a termelés értékének országos méretű számbavétele hasznos tanulságokkal szolgálna.⁷¹

Az ország mezőgazdasági hozadékának számszerűsítése nem volt új gondolat. A híres hadmérnök, Vauban marsall a *Fejadó tervezet* (1694) és *Királyi tized tervezete* (1707) című műveiben az arányosabb adózás érdekében, a jövedelmek megállapításához szükségesnek tartotta a népesség, a terület és az évi termés értékének a kiszámítását.⁷² Az adóreform tervezetek a későbbiek során is ösztönzői voltak a mezőgazdasági hozadék kiszámításának. A módszereket a fiziokraták igyekeztek tökéletesíteni. Meggyőződésük volt, hogy nincs jó gazdálkodás számbavétel nélkül. A termelés egy-egy gazdaságban való számszerűsítésének módszere makrogazdasági szinten is alkalmazható.⁷³

François Quesnay és követői dolgozták ki azokat a fogalmakat, amelyeket még a század végén is alkalmaztak a gazdaság kvantitatív és szerkezeti leírásához.⁷⁴ Quesnay, aki XV. Lajos udvari orvosaként a vérkeringéssel foglalkozott, *Gazdasági táblázat* (1759) című híres művében először írta le a makrogazdaságot egy szerves egésként, amelyben a javaknak épp úgy megvan a maguk keringése, mint az emberi testben a vérnek. Bruttó terméket és tiszta terméket különböztetett meg, feltárva a ráfordítások és a hozadékok közötti kapcsolatokat. Eszmei érték alapján maga is számszerűsítette a „nemzeti terméket”. E szerint a francia gazdaságban évente 5 milliárd L értékű bruttó termék keletkezik, amelyből 2 milliárd L a tiszta termék.⁷⁵

Az 1770-es évektől szaporodni kezdtek a gazdaság évi termékmennyiségét megbecsülő írások. 1775–1791 között húsz ilyen munka született. Java része nem csupán az adóreformhoz kínált jövedelemszámításokat, hanem a gazdaság színvonalára, rentabilitására is felhívta a figyelmet. A Lavoisier-val jó kapcsola-

⁷⁰ Rivière, René Dujarric de la: *Lavoisier économiste*. Paris, 1949. 101–105. (továbbiakban Rivière, 1949.)

⁷¹ Lavoisier, 1988/a. 119.

⁷² Vauban, Sébastien Le Prestre de: *Projet d'une dixme royal*. (1707) Publiés d'après l'édition originale et les manuscrits, avec une introduction et des notes par É. Coomaert. Paris, 1933. (továbbiakban Vauban, 1933/a.)

⁷³ Perrot, Jean-Claude: La comptabilité des entreprises agricoles dans l'économie physiocratique. = *Annales E. S. C.*, 1978, No 3. 559–573. (továbbiakban Perrot, 1978.)

⁷⁴ Quesnay, François: „Bérlők” és „Gabona” címszavai az Enciklopédiában. In. *A Francia Enciklopédia. Szemelvények*. Összeállította és a jegyzeteket készítette Győry János. Bp., 1962. 189–205., Quesnay, François: Általános alaptételek földművelő országok gazdasági kormányzásáról. In. *Quesnay és Turgot munkáiból*. Franciából fordította Fenyvessy Adolf. Bp., 1887. 3–49. (továbbiakban Quesnay – Turgot, 1887.)

⁷⁵ Buffandeau, Pierre: Le „Tableau économique” dans l'histoire de la pensée économique. = *Revue d'histoire économique et sociale*, 1967, No 3. 381–387.

tokat tartó fiziokrata közgazdász, Dupont de Nemours 1786-ban a kormányzat mellett működő Mezőgazdasági Bizottságnak nyújtott be egy számítást *Vázlat a királyság termésének értékéről* címmel.⁷⁶ Dupont a fogyasztást és a termelést nagyjából azonosnak tekintette, így először az egy főre jutó fogyasztást becsülte meg. A népeiséget 23–24 millió főnek számította, de a csecsemőket kivéve csupán 20 millió fogyasztót vett figyelembe. Az érték kiszámításához a korabeli átlagárakat használta. Az italfogyasztás és termés megbecsülését a forgalmi adók alapján végezte. Dupont bruttó terméket számított, amelyet táblázatba foglalt, egy főre 125 L évi bruttó mezőgazdasági terméket becsülve.

1. táblázat.

Mezőgazdasági bruttó termék Dupont számítása szerint

Ágazat	Érték millió L
Őszi búza és rozs	850
Tavaszi gabona, takarmány és az ezen tartott állatok termékei, baromfiudvar	425
Állattenyésztő vidékek: takarmány, állati eredetű termékek, trágya	300
Bor, almabor, sör	360
Zöldség, gyümölcs	150
Fa	180
Ipari növények, selyem	235
Összesen:	2500

Ehhez Dupont még hozzáadta a Necker által becsült 60 millió L mezőgazdasági külkereskedelmi aktívumot. Így a mezőgazdasági össztermék évi értéke 2 milliárd 560 millió L lett. A szerző befejezésként utalt a számítás hátterére: ismeretei megbízhatóak, de nem pontos statisztikai leírásból származnak, mert ilyenek nincsenek. A királyságban csupán az intendánsi összeírások szolgálnak fogsódzól.

Dupont egy régóta ismert problémát vetett fel, a statisztikai összeírások hiányát. A fiziokraták előfutárának számító Claude Dupin *Gazdaságtan* című művében még 1745-ben leírta: Franciaországban senki sem tudja, hogy mekkora a

⁷⁶ Nemours, Pierre Samuel Dupont de: *Aperçu de la valeur des récoltes du royaume* (1786). In: Lavoisier, Antoine Laurent: *Résultats extraits d'un ouvrage intitulé: D la richesse territoriale du royaume de France* (1791). Textes et documents présentés par Jean-Claude Perrot. Paris, 1988. 223–232. (továbbiakban Nemours, 1988.)

művelt föld és hány alattvalója van a királynak, mert nincs kataszteri felmérés, népszámlálás és egyéb összeírás. Franciaországban nem tudni azokat a dolgokat, amelyek a jó kormányzáshoz szükségesek, míg Angliában, Hollandiában, Németországban és Itáliában már mindez rendben van.⁷⁷

Európa egyik legjobban kiépített államában a 19. századig nem készült átfogó, országos statisztika. A pénzügyi főellenőrök az intendánsokkal ugyan készítettek összeírásokat, de ezekkel általában legalább három hiányosság merült fel. Egyrészt bevallásból származtak az adatok, amelyeket ritkán ellenőriztek, másrészt ritkán készültek el egyszerre minden intendantúrában, harmadrészt nem mindig azonos szempontok alapján jártak el az összeírók. A rendszeres statisztikák készítésére (népességszámról, termelésről, kereskedelemről, árákról, békekről, fogyasztásról stb.) Terray pénzügyi főellenőr tett kísérletet az 1770-es évek elején. Az elkészült anyagokat azonban nem hozták minden esetben nyilvánosságra, így a kortársak csak töredékeket ismertek belőlük. A forradalom alatt döntő részük elveszett, legfeljebb a tartalomjegyzékük maradt fenn. A leíró statisztikák hiányából adódott, hogy a közgazdasági irodalom csak becslésekkel tudott makrogazdasági adatokat összeállítani.⁷⁸

Lavoisier 1791 tavaszán összeállított 48 oldalas beszámolójának (*A Francia Királyság földjének gazdagsága című mű kivonatolt eredményei*)⁷⁹ címe egy nagyobb értekezésre utal, amely azonban sosem került elő, csupán töredékei ismertek. Lavoisier először néhány fogalmat tisztázott, mint például a föld természetes termékét, amely minden termelési ág termékeinek összessége, vagyis az össztermék. Ennek értéke pénzben is kifejezhető az átlagárak alapján azon termékek értéke nélkül, amelyek a termelés folyamatában természetes formában felhasználódnak (vetőmag, szalma, trágya, takarmány egy része stb.) Ezt nevezhetjük bruttó terméknek. Lavoisier célja a tiszta termék kiszámítása, amely az új földadó alapja lehet. A tiszta termék a bruttó termék azon része, amely már nem tartalmaz semmilyen ráfordítást, sem a termelők által elfogyasztott mezőgazdasági javak értékét.⁸⁰

A termelés mennyiségének meghatározásához Dupont-hoz hasonlóan Lavoisier is fordított utat járt: az évi fogyasztásból számította ki az évi termelést. Az évi összfogyasztást azonosnak tekintette a termelés évi mennyiségével. Az export-import szerinte az összfogyasztáshoz képest jelentéktelen, csupán a bor-

⁷⁷ Dupin, Claude: *Oeconomiques (1745)*. Publié avec introduction et table analytique par Marc Aucuy. Paris, 1913. 375.

⁷⁸ Gille, Bertrand: *Les sources statistiques de l'histoire de France. Des enquêtes du XVIIe siècle à 1870*. Paris, 1964. 82–84. (továbbiakban Gille, 1964.)

⁷⁹ Lavoisier, Antoine Laurent: *Résultats extraits d'un ouvrage intitulé: D la richesse territoriale du royaume de France (1791)*. Textes et documents présentés par Jean-Claude Perrot. Paris, 1988. (továbbiakban Lavoisier, 1988/b.)

⁸⁰ Lavoisier, 1988/b. 116.

exportból rendelkezett Franciaország komolyabb aktívummal. Az évi össz fogyasztást az egy főre jutó fogyasztásból vezette le. Ehhez nem volt szükség országos statisztikákra, csupán mintavételekre, meghatározott számú és különböző társadalmi állású, más-más tartományban élő népesség körében. A 18. század végére sok ilyen felmérés készült. Párizs fogyasztásáról viszont közvetlenebb adatok álltak Lavoisier rendelkezésére. Terray pénzügyi főellenőr 1774-ben elrendelte a főadóbérlőknek, hogy nyilvántartást vezessenek a főváros fogyasztásáról a behozatali illetékek alapján.⁸¹

A népességszám megbecsülésének egyik legelterjedtebb módszere a 18. században a részleges, néhány ezer, eltérő nagyságú és eltérő tartományban fekvő településre kiterjedő népszámlálás volt. A lélekszám mellett megkapták a születések számát is a kötelezően vezetett keresztlevelek alapján. Így megállapították, hogy egy újszülöttre hány fő jut. A mintavételekből átlagokat számoltak, amelyeket az egész országra kiterjesztettek, s csak a születések számát volt szükséges mindenütt összeírni. Az ötlet valószínűleg 1700-ból, a német filozófus matematikustól, Leibnitzől származott. Franciaországban Trudaine auvergne-i intendáns honosította meg az 1740-es években.⁸²

A kor egyik legismertebb demográfusa, Jean-Baptiste Moheau szerint az 1770-es évek végén egy újszülöttre országos átlagban 26 fő jutott. Ez alapján az ország népességét 23,8 millió főre becsülte.⁸³ Lavoisier Moheau mellett az 1780-as évek számításait is ismerhette. 1784-ben Necker, a pénzügyek korábbi irányítója 24,6 millió főre becsülte a királyság népességét. 1787-ben Calonne pénzügyi főellenőr apparátusa csupán 23 millió lélekszámról számolt be. Lavoisier ezen becslésekből kiindulva, a születések és a halálozások száma alapján a növekményt számolta ki 1790-re vonatkozóan. Így jutott a 25 millió fős végeredményhez.⁸⁴ Napjaink demográfiai szakirodalma szerint Franciaország népessége 1790-

⁸¹ Labrousse, Camille-Ernest: *Esquisse des mouvements des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*. Paris, 1933. 574–581. (továbbiakban Labrousse, 1933.), Morineau, Michel: *Budgets populaires en France au XVIIIe siècle*. = *Revue d'histoire économique et sociale*, 1972, No 2 et 4. (továbbiakban Morineau, 1972/a.)

⁸² Dupâquier, Jacques: *Histoire de la population française*. t. II. De la renaissance à 1789. Paris, 1995. 40. (továbbiakban Dupâquier, t. II. 1995.)

⁸³ Moheau, Montyon de Antoine Jean Baptiste: *Recherches et considérations sur la population de la France (1778)*. Publié avec introduction et table analytique par René Gonnard. Paris, 1912. A mű valódi szerzője Auget de Montyon, auvergne-i intendáns, aki a titkára, a szintén demográfus Moheau neve alatt jelentette meg művét. Esmonin, Edmond: Montyon, véritable auteur des „Recherches et considérations sur la population” de Moheau. = *Population*, 1958. vol.13, No 2. 28. (továbbiakban Esmonin, 1958.)

⁸⁴ Lavoisier, 1988/b. 127.

ben 28 millió fő volt.⁸⁵ Lavoisier tehát 3 millióval alábecsülte a királyság lélekszámát.

Az alulbecslésből adódóan az egy főre jutó fogyasztás alapján az össz fogyasztás, vagyis a bruttó termelés kalkulált mennyisége is elmaradt a valóságostól. A legfontosabb termékre, a gabonára vonatkozóan a szerző 2 *setier*-t (228 kg) számolt egy fő évi fogyasztására. Az össznépesség tehát 57,05 millió mázsa (továbbiakban q) gabonafélét (búza, kétszeres, rozs, árpa) fogyasztott. Az évi vetőmag (1:6 maghozam, azaz 8,8 q/ha)⁸⁶ 11,41 millió q volt, így az össztermés 68,46 millió q-t tett ki. Lavoisier a zabot a takarmányokhoz sorolta, a kukoricát és a hajdinát pedig figyelmen kívül hagyta. A termeléstörténeti irodalom szerint a tízedjegyzékek, a bérleti szerződések, a korabeli felmérések és becslések alapján az 1780-as években az említett gabonafélék évi átlagtermése 70 millió q volt.⁸⁷

Az évi 68 millió q-s gabonaterméshez Lavoisier saját és kortársai gazdálkodási tapasztalatai alapján kiszámította a szükséges ekék számát és a terület nagyságát. Egy ló vontatta eke 27 500 font (1 font: 0,4895 kg) gabonát, vagyis 132,165 q-t, egy ökör vontatta eke 10 000 fontot, azaz 48,9 q-t állított elő évente. A fiziokratákat követve – figyelmen kívül hagyva az eltéréseket – az ország gazdálkodását két nagy rendszerbe sorolta: háromnyomásosba ló- és kétnyomásosba ökör vontatással. A ló vontatta eke 90 királyi arpent (1 arpent: 0,5107 ha), azaz 45,9 ha, az ökör vontatta 30 *arpent* (15,3 ha) szántót művelt meg évente. A számításhoz még Alexis-Jean-Pierre Paucton metrológus adatát vette figyelembe, mely szerint a királyság területe 105 millió arpent (53,6 millió ha).⁸⁸ A kalkuláció meglehetősen pontos volt: a 19. századi kataszteri felmérést az 1790-es határookra vetítve az ország területe 53,4 millió ha volt.⁸⁹

⁸⁵ Dupâquier, t. II. 1995. 60–61.

⁸⁶ A korabeli mezőgazdasági szakírók, a fiziokrata közgazdászok és az agrártörténeti szakirodalom is az 1:6 maghozamot tekinti a legrealisabb becslésnek. Morineau, Michel: *Les faux-semblants d'un démarrage économique: agriculture et démographie en France au XVIIIe siècle*. Paris, 1971. 17. (továbbiakban Morineau, 1971.)

⁸⁷ Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Dîmes et produit net agricole (XVe–XVIIIe siècle)*. = *Annales E. S. C.*, 1969, No 3. 829. (továbbiakban Le Roy Ladurie, 1969.), Toutain, Jean-Claude: *Le produit de l'agriculture française de 1700 à 1958*. t. I. Estimation du produit au XVIIIe siècle. = *Cahiers de l'I.S.E.A.*, 1961, No 115 – juillet. 71., 92., 215. (továbbiakban Toutain, 1961.)

⁸⁸ Paucton, Alexis-Jean-Pierre: *Métrologie ou traité des mesures, poids et monnaies anciens et modernes*. Paris, 1790. 473–479.

⁸⁹ Toutain, 1961. 25.

2. táblázat.
A művelési ágak megoszlása Lavoisier szerint⁹⁰

Művelési ág	Millió ha
Lóval művelt őszi gabona vetésterülete	4,903
Ökörrel művelt őszi gabona vetésterülete	4,596
Lóval szántott tavaszi gabona vetésterülete	4,903
Összesen vetésterület	14,402
Lóval művelt ugar	4,903
Ökörrel művelt ugar	4,596
Ugar összesen	9,449
Szántó összesen	23,901
Legelő ökörrel művelt vidékeken	9,193
Szőlő	0,983
Minden egyéb és nem hasznosított terület	19,546

A neves tudós most sem tévedett sokat: az ugart vette 400 ezer ha-ral többnek a valóságosnál. Nehezebben boldogult a bortermeléssel. Az évi fogyasztást 1 főre 66,6 pintben (1 pint: 0,93 l), vagyis 62 l-ben állapította meg, így az összfogyasztást 5 703 125 *muid*-nek (1 *muid*: 268 l), azaz 15 275 250 hl-nek számolta. Franciaország évente átlagban 5 359 750 hl bort exportált. Az évi átlagos termés tehát 20 635 000 hl volt. 1 *arpent* szőlő évi átlaghozamát 4 *muid*-nek (21 hl/ha-os hozam) vette.⁹¹ A hozamokat túlbecsülte, a szőlő területét viszont jócskán alulbecsülte, az évi átlagtermés mennyiségét viszont megközelítette a számítása. C.-E. Labrousse az 1780-as évekre 1,5 millió ha nagyságú ültetvényt, 17 hl/ha átlaghozamot és 27 millió hl évi átlagtermést becsült a források alapján.⁹²

Lavoisier 1 ekére 2 lovat vagy 3–4 ökröt és 28–30 juhot számolt. Az ország szántóját 920 ezer ekével művelték, amelyből 320 ezret ló, 600 ezret ökör vontatott.

⁹⁰ Lavoisier, 1988/b. 120–121.

⁹¹ Lavoisier, 1988/b. 133.

⁹² Labrousse, C.-Ernest: *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution*. Paris, 1944. 465–367., 556–557.

3. táblázat.
Lavoisier állatállomány becslése⁹³

Igásló a lóvontatású vidékeken	960 000
Igásló az ökör vontatású vidékeken	600 000
Igásló a városokban	181 500
A hadsereg lóállománya	40 000
Összes ló csikó nélkül	1 181 500
Igavonó ökör	2 700 000
Hizlálásra fogott ökör	389 000
Tehén	4 000 000
Szarvasmarha összesen borjú nélkül	7 089 000
Juh bárány nélkül	20 000 000
Sertés	4 000 000

Az állatállomány évente 400 millió *boisseau* (1 *boisseau*: 13 l), vagyis 52 millió hl zabot fogyasztott. Az összes takarmányfogyasztás kiszámítását fölöslegesnek tartotta Lavoisier, mivel a takarmány jelentős része nem jelenik meg a tiszta hozadékban. A városban tartott igaerő 7 millió hl zabot és 4 millió q szénát fogyasztott.

Az állatállományra vonatkozó becslések sem álltak távol a valóságtól, csupán a juh állományt számolta Lavoisier kevesebbnek a ténylegesnél. Az 1794-es állatösszeírás 24,5 millió juhot vett számba.⁹⁴

A hústermelés meghatározásánál Lavoisier szintén az egy főre jutó fogyasztásból indult ki. A nagyvárosokban a napi csont nélküli húsadagot 6–7 unciának (1 uncia: 30 gr, 18–21 dkg) vette, a kisebb városokban 4 unciának (12 dkg), a falvakban 1,5 unciának (4,5 dkg). Párizs fogyasztásának külön kis tanulmányt szentelt, mivel erről voltak a legbiztosabb adatai főadóbérlői tevékenységéből adódóan. A fővárosban, 1790-ben 19 769 csecsemő született, 1 újszülöttre 30 fő jutott, vagyis a városban kerekítve 600 000 lélek lakott. A becslés megfelel a mai demográfia- és várostörténeti művekben található számoknak. Bernard Lepetit

⁹³ Lavoisier, 1988/b. 129–131., 152.

⁹⁴ Béaur, Gérard: *Histoire agraire de la France au XVIIIe siècle. Inerties et changements dans les campagnes françaises entre 1715 et 1815*. Paris, 2000. 207. (továbbiakban Béaur, 2000.)

szerint 1789-ben 620 000 fő lakott Párizsban.⁹⁵ Emmanuel Le Roy Ladurie 600 000 lélekszámúnak becsülte a fővárost.⁹⁶

Lavoisier a hús mellett még 65 termék fogyasztásáról és áráról ismert adatokat. Ez alapján a főváros évente 250 millió L értékű terméket fogyasztott. Húsfélésegekből évente egy párizsi lakos 150 fontot (73,4 kg) evett meg. A város évi húsfogyasztása tehát 440 550 q volt.⁹⁷ A szakirodalom sosem vonta kétségbe, hogy Párizs igen jól táplált város⁹⁸ volt, de a 73,4 kg-os húsfogyasztás túlbecsült, a szerző a valóságosnál nagyobb vágóállat súlyokat számolt. Marcel Lachiver Párizs húsellátásáról írott tanulmányában 1 főre 61kg/év fogyasztást számított.⁹⁹ Lavoisier az országos átlagot 1 főre 23,72 kg-ra becsülte. A 25 milliós népesség tehát évente 5 929 803 q húst fogyasztott, amely mennyiség megközelítőleg azonos volt a termeléssel.¹⁰⁰ Az össz mennyiség megközelíti a valóságot, az egy főre jutó fogyasztás azonban szintén túlzott. A tényleges 19 kg lehetett.¹⁰¹ A jó 23 kg-os átlagfogyasztást a 19. század közepére érte el a népesség. Az 1852-es nagy agrárstatisztikában 23,2 kg szerepel.¹⁰²

Sok ágazat fogyasztására és termelésére (kukorica, hajdina, almabor, vaj, sajt, ipari növények stb.) Lavoisier nem végzett számításokat. Ezen termékeket egy-egy fő össz fogyasztásához számolta érték alapján. Egy fő évi össz fogyasztásának értékét átlagáruk alapján 110 L-re becsülte, elfogadva Voltaire *A negyven talléros ember* című írásában található adatot. 25 millió fő tehát évente 2 milliárd 750 millió L-t fogyaszt. A bruttó mezőgazdasági terméket is ennyinek tekintette. A tiszta termék kiszámításához az összes költség ismerete szükséges volt. A mezőgazdaságban felhasznált termékeken (vetőmag, trágya, szalma, takarmány stb.) túl megbecsülte a mezőgazdasági termelők fogyasztását, az aratás, cséplés, szüret, szállítás és a mezőgazdasági eszközök pótlásának költségeit is.¹⁰³ A ráfordítás összes költsége 1 milliárd 550 millió L-t (a bruttó termék 56,36%-a) tett ki. A

⁹⁵ Dupâquier, t. II. 1995. 94.

⁹⁶ *Historie de la France urbaine*, t. III. 1981. 297.

⁹⁷ Lavoisier, 1988/b. 138–141.

⁹⁸ Philippe, Robert: Une operation pilote: l'étude du ravitaillement de Paris au temps de Lavoisier. = *Annales E. S. C.*, 1961, vol. 16, No 3. mai-juin. 564–571. (továbbiakban Philippe, 1961.)

⁹⁹ Lachiver, Marcel: Approvisionnement de Paris en viande au XVIIIe siècle. In. *La France d'Ancien Régime. Études réunies en l'honneur de Pierre Goubert*. t. I. Toulouse, 1984. 345–354.

¹⁰⁰ Lavoisier, 1988/b. 133.

¹⁰¹ Toutain, Jean-Claude: La consommation alimentaire en France de 1789 à 1964. = „*Économies et sociétés*” *Cahiers de l'I.S.E.A.*, 1971, t. V., No 11 novembre. 1974. (továbbiakban Toutain, 1971.)

¹⁰² *Statistique de la France. Agriculture. Résultats généraux de l'enquête décennale de 1862.* Publiée par le ministre de l'agriculture, du commerce et des travaux publics. Strasbourg, 1868. 79.

¹⁰³ Lavoisier, 1988/b. 125.

tiszta termék tehát 1 milliárd 200 millió L (a bruttó termék 43,64%-a) volt. Az összeg felét – 600 millió L – a mezőgazdaság direkt és indirekt adókra fizette. A földtulajdonosoknak adózás után 600 millió L (a bruttó termék 21,8%-a) maradt.

A szerző végül megbecsülte a tiszta termék szerkezetét is, amelyből egyértelműen megállapítható a gabonatermelés túlsúlya.

4. táblázat.
A mezőgazdasági tiszta termék szerkezete¹⁰⁴

Ágazat	millió L-ben	%-ban
Gabonafélék	730	60,84
Bor	80	6,67
Állati termékek	169	14,08
Fa	120	10,00
Gyapjú	50	4,17
Városban fehasznált zab	32	2,66
Városban felhasznált széna	12	1,00
Városban felhasznált szalma	5	0,41
selyem	2	0,17
Összesen	1 200	100,00

Lavoisier bruttó termék becslése (2,7 milliárd L) alig volt magasabb Dupont számításánál (2,5 milliárd L). Ennek ellenére mégis kérdés marad, hogy mennyire valószínű a neves tudós számítása. Egyértelmű választ napjaink szakirodalma sem tud adni. A tényleges népességszám (28 millió fő) alapján a szerző módszerével és adataival a bruttó termék 3 milliárd 80 millió L-re, a tiszta termék 1 milliárd 340 millió L-re nőne.

Lavoisier írása után nem sokkal, 1792-ben jelent meg a híres angol mezőgazdász és utazó, Arthur Young *Utazások Franciaországban* című vaskos műve, amely a 18. század végi francia mezőgazdaság egyik legismertebb leíró forrásává vált. Young is készített bruttó termék- és tiszta termékbecslést, de alapvetően eltérő módszerrel, mint az általa ismert és nagyra becsült francia tudós. Franciaországot adottságai és a termelés fejlettsége alapján hét régióra osztotta.

¹⁰⁴ Lavoisier, 1988/b. 136.

Utazásai során és a francia agrárszakirodalomból szerzett ismereteire támaszkodva az egyes régiók minden termelési ágazatára vonatkozóan megbecsülte az 1 *acre*-ra (0,403442 ha) eső bruttó termék értékét. A tiszta termék magállapításához egyszerű módszert választott. A földjáradékkal azonosítva, az 1 ha-ra eső földjáradékot becsülte meg ágazatonként.¹⁰⁵

5. táblázat.

A. Young bruttó és tiszta termék becslése¹⁰⁶

Ágazat	Terület ha-ban	1 ha-ra eső bruttó termék L-ben	Összterületre eső bruttó termék L-ben	1 ha-ra eső tiszta termék L-ben	Összterületre eső tiszta termék L-ben
Szántó ugarral	28 240 940	99,15	2 800 000 000	38,58	1 089 575 000
Szőlő	2 017 210	433,77	875 000 000	216,16	436 050 000
Erdő	8 008 323	39,66	317 608 240	33,91	271 548 000
Rét, gazdag legelő	1 613 768	247,86	400 000 000	123,62	199 500 000
Lucerna, lóhere stb.	2 017 210	247,86	500 000 000	209,06	220 000 000
Legelő, pusztá, nem					
Hasznosított terület	10 953 450	24,78	271 500 000	4,94	54 164 250
Összesen	52 850 901	97,71	5 164 108 240	42,96	2 270 837 250

Arthur Young bruttó terméke és tiszta terméke tehát közel 50%-kal több, mint a Lavoisier által számított. A két termék közötti arány viszont majdnem azonos a két szerzőnél. Lavoisier-nál a tiszta termék aránya 43,64%, Youngnál 43,94%. A növénytermelés magas arányáról is igen közeli értéket kaptak: Lavoisier 81%-ot, Young 79%-ot. A két számítás közötti nagy eltérés az összegeket illetően egyrészt a művelési ágak eltérő felosztásából, másrészt az egy ha-ra eső termék jelentősen különböző becsléséből adódott. Young közel 4,5 millió ha-ral több szántót és jó 500 ezer ha-ral több szőlőt (1 ha-ra számítva a legmagasabb hozadékú ágazat), ugyanakkor 1 millió ha-ral kevesebb erdőt és 5 millió ha-ral kevesebb legelőt, pusztát és nem hasznosított területet számolt a valóságosnál.

¹⁰⁵ Young, Arthur: *Voyages en France 1787, 1788, 1789*. Traduction, introduction et notes de Henri Sée. Paris, 1976. 838. (továbbiakban Young, 1976.)

¹⁰⁶ Young, 1976. 850., 852.

Lavoisier 1 ha-ra eső tiszta terméke a szánóra vetítve 30 L, a szőlőre 81 L, míg Young-nál kerkítve 38 L és 216 L.

Az 1960-as években, a kvantitatív történetírás fénykorában, az irányzat egyik ismert képviselője, Jean-Claude Toutain is készített számítást. Az 1781–1790 közötti tíz év átlagát véve az évi bruttó terméket 3 milliárd 569 millió L-re, a tiszta terméket 1 milliárd 570 millió L-re becsülte. A tiszta termék aránya 43,9%, vagyis igen hasonló a két 18. századi szerzőjéhez. A szerkezeti arányokat illetően Toutain kalkulációjában az állattenyésztés aránya (27,8%) magasabb, mint Lavoisier-nál és Youngnál.¹⁰⁷

Az első megbízható számítás az 1852-es agrárstatisztika adatai alapján végezhető el. A 18. század végi terminusok és módszerek alkalmazásával 1852-ben a mezőgazdasági bruttó termék 8 milliárd 800 millió frank, a tiszta termék 3 milliárd 870 millió frank volt.¹⁰⁸ A pénz értéke, az árak mozgása és a gazdaságban végbement változások miatt azonban az 1790-es évekkel való összevetésnek nincs különösebb értelme.

Lavoisier mezőgazdasági termék becsléséről ugyan nem állapítható meg, hogy mennyiben közelítette meg a valóságot, a munka mégis igen jelentős forrássá vált az utókorban. A 19. század végéig kilenc alkalommal adták ki. Jelen tanulmány a tizedik, Jean-Claude Perrot által összeállított és tanulmánnyal ellátott kiadást használta.¹⁰⁹ *A Francia Királyság földjének gazdagsága* még a 20. században is gyakorta idézett tanulmány. Párizs fogyasztásáról írott részének módszereit a 19. század közepéig használták. Az utókorra azzal is hatott, hogy mintát adott a termelés mennyiségi meghatározására és felhívta a figyelmet ennek fontosságára. E tekintetben a nemzeti össztermék előfutárának is tekinthető.¹¹⁰

¹⁰⁷ Toutain, 1961. 191., 199.

¹⁰⁸ *Statistique agricole de 1852*. Statistique de la France, deuxième série, publiée par le ministre de l'agriculture, du commerce et des travaux publics. Paris t. II, 1860. 400–419., 422.

¹⁰⁹ Lavoisier, 1988/b. 107–109.

¹¹⁰ Lavoisier, 1988/b. 96–100.

ARTHUR YOUNG A FRANCIA MEZŐGAZDASÁGRÓL

Arthur Young a 18. század második felének és a 19. század elejének egyik legismertebb mezőgazdasági szakírója volt. Módos és művelt suffolki családból származott. 12 éves korában Londonba vitték, ahol a szépirodalom gyakorolt rá nagy hatást. Később, 17 éves korában novellákat írt, de szépírói pályára nem gondolt.¹¹¹ Egy kereskedőházhoz szegődött, de a kereskedői pálya nem vonzotta, igazán az „új mezőgazdaság” módszerei és a gazdálkodás iránt érdeklődött. Essex grófságban birtokot bérelt és gazdálkodásba fogott, azonban vállalkozása nem bizonyult sikeresnek. Ezután mezőgazdasági útikönyvek írásának szentelte életét. Beutazta Angliát és Írországot, hogy tapasztalatait leírja. 1769 és 1771 között három olvasmányos, közérthető, ugyanakkor szakszerű könyvet (*Hat hét utazás Anglia déli vidékein és Wales-ben, Hat hónap utazás Észak-Angliában, Egy gazdálkodó utazása Kelet-Angliában*)¹¹² jelentetett meg, amelyek hírnevet hoztak számára. Az ő tollából ismerte meg Anglia és a kontinens a híressé vált norfolki gazdálkodást.¹¹³

Az említettekén kívül több más művet is írt, amelyek idegen nyelven szintén ismertté váltak. Franciaországban a gazdálkodóknak írott útmutatót fordították le először tőle.¹¹⁴ A korban az egyik legjobbnak a „*Politikai aritmetika*” (statisztikatan) című, 1774-ben megjelent művét tartották, amely közrejátszott akadémiai taggá választásában. A könyvet egy év múlva franciául is kiadták.¹¹⁵ 1776 és 1778 között Írországot utazta körbe, hogy mezőgazdaságáról útikönyvet adjon

¹¹¹ Musset, René: Une traduction française complète des „Voyages en France” d’Arthur Young = *Annales de Géographie*, 1931, No 228. 659.

¹¹² Young, Arthur: *A Six Week’s Tour through the Southern Counties of England and Wales*. London, 1769., *A Six Months’ Tour through the North of England*. London, 1770., *A Farmer’s Tour through the East of England*. London, 1771.

¹¹³ Barta, 1973. 73.

¹¹⁴ Young, Arthur: *The farmer’s guide... London, 1770*. Guide du fermier... Trad. par Joseph-Pierre Frenais. Paris, 1772.

¹¹⁵ Young, Arthur: *Political Arithmetic... London, 1774*. Francia fordítása: *Arithmétique politique... Trad. par M. Fréville. La Haye, 1775*.

közre. A korban az ír mezőgazdaságról ez volt a leghasználhatóbb munka, amely szintén megjelent francia nyelven.¹¹⁶ 1784 fontos év volt Young számára: ekkor indította főszerkesztőként útjára az 1809-ig megjelenő „*Mezőgazdasági Évkönyvek*” című periodikáját. Negyvenhat kötetében illusztris szakemberek (Bentham, Coke of Norfolk, Priestley, Towshend stb.) publikáltak.¹¹⁷ A kontinensen is olvasottá váló Young műveinek fejezeteiből „*Az angol földműves*” címmel Franciaországban válogatott sorozatot adtak ki.¹¹⁸

1784-ben ismerkedett meg a Franciaországban élő Lazowski lengyel arisztokratával, aki két fia és a modern gazdálkodás iránt érdeklődő Rochefoucauld-Liancourt herceg társaságában utazást tett Angliában. Lazowski franciaországi utazásra hívta meg Youngot, aki a meghívást elfogadta, de csak 1787-ben teljesítette. Közben olvasott a francia mezőgazdaságról, s utazása idején is minden francia írást (gazdasági, politikai értekezések, mezőgazdasági szakirodalom, újságok, hivatalos dokumentumok stb.) igyekezett beszerezni. Egyetlen korabeli utazó sem tanulmányozta olyan alaposan a Francia Királyságot, mint ő. Első utazását (1787) még kettő (1788, 1789–1790) követte, melyek során az ország jelentős részét bejárta, naponta 30–40 km-t haladva. Az első két utazását lóháton tette meg, a harmadikat bricskán. Útja során rengeteg ismeretséget szerzett, sok gazdaságot látogatott meg, ahol a gazdálkodásról szerzett szakszerű információkat.¹¹⁹

Útja során keletkezett írásait hazautazása után, 1790-ben és 1791-ben egészítette ki, majd rendezte sajtó alá. 1792-ben jelent meg „*Utazások Franciaországban 1787, 1788, 1789*” címmel.¹²⁰ A vaskos könyv sikert aratott, ezért átdolgozott és bővített változatát 1794-ben ismét kiadták. Közben Franciaországban hozzáláttak a fordításához és 1793-ban már meg is jelentették.¹²¹ 1801-ben „*Az angol földműves*” sorozat keretében a mű „*Vizsgálódások*” részét újra lefordították és megjelentették. 1859-ben H.-J. Lesage fordításában ismét megjelent az egész mű, amelynek 1882-ben egy újabb kiadása lett. Az „*Utazások...*” legteljesebb fordítása a neves gazdaságtörténész, Henri Sée tollából származik. Az 1931-es kiadását 1976-ban egy második követte.

Young a bevezetőjében leírta, hogy alapvetően két módszert lehet alkalmazni útikönyvek írásához. Az első az útinapló készítése, melyben a szerző napról-

¹¹⁶ Young, Arthur: *A Tour in Ireland 1776, 1777 and 1778*. London, 1780. Franciául: *Voyage en Irlande, avec des observations générales sur l'état présent de ce royaume*. Paris, 1801.

¹¹⁷ Teljes címe: *Annals of Agriculture and other useful arts*.

¹¹⁸ *Le cultivateur anglois...* Trad. par C. C. Lamarre, Benoist et Billecoq. Paris, 1800 et 1801.

¹¹⁹ Sée, Henri: Introduction. In: Young, 1976. 3., 10–11.

¹²⁰ *Travels in France 1787, 1788, 1789*. London, 1792.

¹²¹ Young, Arthur: *Voyages en France pendant les années 1787, 1788, 1789 et 1790*, par Arthur Young, traduit de l'anglais par François Soulès, avec des notes et observations par M. de Casaux. Paris, 1793. t. I–III. (továbbiakban Young, 1793.)

napra leírja benyomásait. A másik a vizsgálódás és a tapasztaltak rendszerezése, összefoglalása.¹²² A szerző sikerének egyik kulcsa az volt, hogy a két módszert kiválóan tudta ötvözni. A jó ezerkétszáz oldalas munka két részre és három kötetre oszlik. Az első rész az útinapló, amely elbeszéli, hogy mikor hová utazott, kikkel találkozott, s milyen benyomásai voltak az emberekről és a vidékről. A második rész (második és harmadik kötet) az „Általános vizsgálódások” címet viseli, amelyben a szerző elemzi, rendszerezi a látottakat, és gyakorta véleményét is megfogalmazza. Lényegében a francia mezőgazdaságról alkot jól megszerkesztett képet. Ezen kívül külön fejezetet szentel a francia külkereskedelemnek és manufaktúra iparnak, s a francia forradalomról is véleményét formál.¹²³

A tanulmány szempontjából a mezőgazdaságra vonatkozó vizsgálódások a lényegesekek. Young az ország területének felbecsülésével kezdte vizsgálódását, amelyhez viszonylag pontos kalkulációk álltak rendelkezésére. Ismerte az Enciklopédia, a híres térképész, Cassini, a metrológus Pauton és Necker pénzügyi főigazgató becsléseit. Közülük Necker becslését fogadta el, amely szerint a Francia Királyság területe 53 342 000 hektár (továbbiakban ha). Az Enciklopédiában 51 070 000 ha, Cassininél 52 762 000 ha, Pauton művében 53 600 000 ha szerepel.¹²⁴ Egyik szerző sem tévedett sokat, de a valósághoz a Young által elfogadott becslés állt: a 19. századi kataszteri felmérést az 1789-es határookra vetítve az ország területe 53 400 000 ha volt.¹²⁵

A szerző a királyság talajviszonyainak és éghajlatának bemutatása után a területi felosztás szempontjait vázolta. Young nem tartományonként vagy adókerületenként osztotta fel az országot, hanem a talaj adottságai szerint régiókat alakított ki:

1. Gazdag iszapos, löszös talajú régiók (Pikárdia, Artois, Flandria, Île-de-France, Normandia déli része, Elzász, Limagne, Garonne-medence)	11 521 000 ha;
2. hangafüves régiók (Bretagne, Anjou, Maine, Normandia északi része, Guyenne, Gascogne, Landes)	10 325 000 ha;

¹²² Young, 1793. 69.

¹²³ Young, t. II. 1793. 951–953., t. III. 1281–1283.

¹²⁴ Természetesen a 19. századtól elterjedő számítást használta a tanulmány írója. Az említett szerzők a korabeli területmértékeket használták. 1 párizsi journal = 0,3286 ha, 1 párizsi arpent = 0,3419 ha, 1 közös arpent = 0,4221 ha, 1 királyi arpent = 0,5107 ha, 1 angol acre = 0,4047 ha. Marion, Marcel: *Dictionnaire des institutions de la France aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris, 1923. 374. (továbbiakban Marion, 1923.) Young ismerte a francia területmértékeket, és felváltva használta az angol acre-t. Young, 1793. 501.

¹²⁵ Toutain, 1961. 25.

3. meszes talajú régiók (Champagne, Sologne, Touraine, Poitou, Saintogne, Angoumois)	6 712 000 ha;
4. kavicsos talajú régiók (Bourbonnais, Nivernais)	1 549 000 ha;
5. köves talajú régiók (Lotaringia, Burgundia, Burgund Grófság)	8 261 000 ha;
6. hegyvidékek (Auvergne, Dauphiné, Provence, Languedoc)	11 618 000 ha;
7. homokos, gránitos talajú régiók (Limousin, Marche, Berry)	3 356 000 ha. ¹²⁶

A felosztás nem a legpontosabb, ugyanis az egyes régióban más természetű területek is találhatóak. A hangafüves, a hegyvidéki és a köves talajú régiókban termékenyebb medencék, folyóvölgyek is voltak, így ezek területe túlbecsült az első régióéé pedig alábecsült.

Young a földjáradékról, a föld áráról és a gazdaság legnagyobb ágazatáról, a gabonatermelésről írt először. Aprólékosan számolta régióról régióra a földjáradékot és a föld árát. Adatait azonban nem tudjuk összevetni a szakirodalomával, mivel a 18. század végét illetően semmilyen megbízható regionális vagy országos forrás nem áll rendelkezésünkre. Young a gazdálkodókat kikérdezve gyűjtötte adatait, és ez alapján számított átlagokat. Országos átlagban 1 ha föld 45 tours-i *livre* (továbbiakban L) hasznóbérleti járadékot hozott, 1 ha föld átlagára pedig 1 130 L volt, vagyis a föld értékének 3,98%-át tette ki a járadék. A legmagasabb hasznóbérleti járadék (61 L/ha) és a legnagyobb értékű a föld (1 765 L/ha) természetesen a gazdag talajú régiókban volt. A szerző a legfontosabb gabona, a búza maghozamát 1:6 arányúra becsülte, amely kb. 9 q/ha terméshozamnak felelt meg.¹²⁷ A hozamokra vonatkozó számítása igen közel áll a szakirodalom becsléséhez, mely szerint egy búzaszem 5,5–6 magot termett.¹²⁸

Young a korabeli szakemberek közül az elsők között alkalmazta a komparatiztikát. Könyvében gyakorta hasonlította össze a francia viszonyokat az angolal. Az angol búzatermelés évi átlaghozamát 13 q/ha-ra, vagyis 30%-kal magasabbra becsülte. A különbség szerinte a fejlettebb, ugar nélküli angol művelési

¹²⁶ Young, 1793. 838.

¹²⁷ Young, 1793. 603.

¹²⁸ Dontenwill, Serge: Situation des paysans français à la fin de l'Ancien Régime. In: *Histoire des paysans français de XVIIIe siècle à nos jours*. Dir. J.-P. Housset, J.-C. Bonnet, S. Dontenwill, R. Estier et P. Goujon, Roanne, 1976. 79., Labrousse, Camille-Ernest: L'Expansion agricole: la montée de la production. In: *Histoire économique et sociale de la France*. t. II. Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel (1660–1789). Dir. Fernand Braudel et Ernest Labrousse, Paris, 1970. 443.

rendszerből származott. Ugyanazon 1 ha földbe 11 év alatt a következő haszonnövények kerültek:¹²⁹

Anglia		Franciaország	
1. év: takarmányrépa		ugar	
2. év: árpa		búza	9 q/ha
3. év: lóhere		árpa, zab	
4. év: búza	13 q/ha	ugar	
5. év: takarmányrépa		búza	9 q/ha
6. év: árpa		zab, árpa	
7. év: lóhere		ugar	
8. év: búza	13 q/ha	búza	9 q/ha
9. év: disznóbab, bükköny		zab, árpa	
10. év: búza	13 q/ha	ugar	
11. év: takarmányrépa		búza	9 q/ha
búza összesen	39 q		36 q

Young a 11 éves periódussal ügyesen emelte ki, hogy Angliában három búza-termés már nagyobb, mint négy Franciaországban. 8 éves periódus esetén a francia lenne több. Összességében az összehasonlításban azonban vitathatatlan volt az angol váltógazdálkodás fölénye, mivel a magasabb hozamokon túl az ugar is értéket (takarmányféléket) termelt. Young gyakorta kritizálta a francia gazdákat, hogy a termékeny talajú vidékeken sem szakítottak a „nyílt mezők” rendszerével (*open field*), amely a közös határhasználati rendje miatt gátolja a fejlettebb gazdálkodás bevezetését. A dél-flandriai paraszti gazdaságokat és a Párizsi-medence nagybérleti gazdaságait azonban elismerésben részesítette fejlett gazdálkodásuk és magas hozamaik miatt.¹³⁰

A neves szakíró a francia borvidékeket is körbeutazta. A szőlő- és bortermeléshez nem értett különösen, mivel Angliában már régóta nem termeltek szőlőt. Általában elismerő szavakkal illeti, mivel intenzív ágazat és magas a termelési értéke, megnöveli a föld értékét is. Ugyanakkor kiszámíthatatlan a gazdálkodás számára, mert hozamai rendkívül ingadozóak. Champagne-ban és Burgundiában a szőlőültetvények áráról gyűjtött adatokat. A burgundiai Nuits-ben –, amely az egyik leghíresebb bortermelő hely volt – 1 ha ültetvény ára 21–24 ezer L között mozgott. Ez tizennyolc-huszonegyszerese volt a föld átlagárának.¹³¹

¹²⁹ Young, 1793. 610.

¹³⁰ Young, 1793. 610.

¹³¹ Young, 1793. 705.

Nyugat-franciaországi utazásai során meglepődve fedezte fel, hogy a tartományokban (La Manche, Alsó-Normandia, Bretagne, Anjou, Maine, Bas-Poitou, Touraine, Sologne, Berry, Bourbonnais, Nivernais) a szántó bekerített, s a szántón épp úgy hagyományos, ugaroltató gazdálkodás folyik, mint a nyílt mezők vidékein. Nincs olyan kapcsolat a bekerítés és a modern gazdálkodás között, mint Angliában, ahol a bekerítésekkel felbomlott a hagyományos nyomásos gazdálkodás.¹³² Young az ún. *bocage* vidékeken járt, ahol a középkor óta elterjedt volt a szántó bekerítése. A szántónak alkalmas földek terméketlen, hangafüves, rekettyés „pusztákkal” váltogatták egymást, így nem lehetett nagy területű, összefüggő szántót kialakítani.¹³³ A feltört földet gazdája bekerítette, amely kifejezte, hogy a szántón nem érvényesül a közös határhaználati rend, a nyomáskényszer és a legeltetés közös rendje. A bekerített szántón maga a gazda alakította ki nyomásrendszerét. Mivel a szántó a határnak legfeljebb a felére terjedt ki a föld minősége miatt, a legeltetéshez volt bőven terület.¹³⁴

Young a továbbiakban a föld kezelési módjait és a birtokviszonyokat vizsgálta. Tapasztalatai nem csalták meg, amikor megállapította, hogy a birtokosi kezelésű és a bérleti kisgazdaság uralja a francia vidéket. A bérleti kezelés két nagy típusát különítette el: a haszonbérletet és a részes bérletet. A haszonbérlet a királyság északi tartományaiban (Dél-Flandria, Pikárdia, Artois, Normandia, Beauce, Brie, Île-de-France stb.) volt elterjedt, de másutt is előfordult. A többi tartományban a részes bérlet uralkodott. Marche, Berry, Poitou és Angoumois tartományokban a részes bérlőket főbérlők fogadták fel, ők szedték be természetben a járadékot, amelyet értékesítettek, s a tulajdonosnak pénzben fizették ki a bérleti díjat. Young a részes bérletet előnytelennek tartotta, mert részben a tőkét is a tulajdonosnak kellett beruháznia a bérlők szegénysége miatt.¹³⁵

Young a nagygazdaság feltétlen híve volt, az angol típusú nagybérleti gazdaságot tekintette a legjövedelmezőbb mezőgazdasági vállalkozásnak, mert ésszerű munkamegosztást lehetett rajta kialakítani és a minél magasabb haszon érdekében a munkaerőt takarékosan lehetett felhasználni. Ezzel szemben a kisgazdaságban sok hasznos idő veszett el. A legdrágább munkaerő a kisbirtokon élt, mert a gazda sokat dolgozott, s ehhez képest kis hozadékot termelt. A szerző több neves francia arisztokratát (La Rochefoucauld-Liancourt herceget, Turbilly márkít, Béthune-Charost herceget stb.) ismert, és birtokaikat is meglátogatta, mert angol típusú nagygazdaságot alapítottak. Úgy gondolta, hogy csupán néhány tucat nagybirtokos tért át a „nagybani gazdálkodásra,” ahogy a korban nevezték Franciaországban. Valójában szélesebb volt az elterjedése: Dél-Flandriában, Artois-

¹³² Young, 1793. 725.

¹³³ Bloch, t. I. 1955. 63.

¹³⁴ Dion, 1934. 18.

¹³⁵ Young, 1793. 732–737.

ban, Pikárdiában, Beauce-ban, Brie-ben és főleg Île-de-France-ban a nagybérleti gazdaságoknak már jelentős szerepe volt a termelésben. Módos parasztok és postamesterek vállalkoztak a modern gazdálkodásra.¹³⁶ Young szerint a jó talajú vidékeken a 100–140, a sovány talajokon a 160–240 ha-os gazdaságok az optimális méretűek a haszonelvű gazdálkodáshoz. Elismerte azonban, hogy Dél-Flandriában, Elzászban és a Garonne völgyében a kiscgazdaságok is képesek voltak az újításra. Dél-Flandriában a kisparaszti gazdaság volt az „új mezőgazdaság” elterjesztője.¹³⁷

A mezőgazdaság viszonylagos elmaradottságának okai közül a gazdaságok elaprózottsága mellett Young az elégtelen tőkeráfordítást emelte ki. A francia gazdaságok viszonylagos tökeszegénységgel küszködnek. Alacsony a nagy haszonállat sűrűség, elégtelen a trágyázás, a talajjavítás, a csatornázás és az öntözés. A mezőgazdasági eszközök és épületek karbantartása sem megfelelő mindennütt. Az 1 ha-ra eső éves tőkeráfordítás országos átlagát 110 L-re becsülte, míg Angliára vonatkozóan 200 L-re. Becslését, források híján nem áll módunkban ellenőrizni. A neves 19. századi szakember, L. de Lavergne számításai szerint 1860-ban a francia mezőgazdaságban 100 frank/ha volt a tőkeráfordítás. Úgy becsülte, hogy 1789-ben a fele, vagyis 49 L 8 *sou* (1 frank = 0,98765 L) tőkeráfordítás jutott 1 ha-ra. Lehetséges, hogy Young túlbecsülte mind a francia, mind az angol tőkeráfordítást.¹³⁸

Az „Általános vizsgálódások” egyik legfontosabb fejezetében („Franciaország termeléséről”) a szerző a mezőgazdasági termelés, pontosabban a növénytermelés értékét kísérel meg felmérni. Young szerint a termelés minden országban a gazdaságpolitika fő kérdése, mert a népesség gazdagságát fejezi ki, amely alapja az állam adójövedelmének. Franciaországban az elmúlt húsz évben több becslés is született a mezőgazdaság bruttó és nettó termelési értékéről a tervezett földadó bevezetéséhez. Nem tudni, hogy ezek a becslések mennyire hitelesek, de Young bizik benne, hogy az övé nem áll túl messze a valóságtól. A francia szerzők által a kalkulációkhoz használt módszerek közül kettőt tartott figyelemre méltónak: a huszad adó és a népesség fogyasztásának az értékét. A huszad adó azonban csak részlegesen arányos a termeléssel. A fogyasztási érték megbízhatóbb, biztonságosabban lehet kalkulálni az átlagfogyasztást és az átlagárakat. Kalkulációjához az utazása során helyben gyűjtött tapasztalatokat párosította. Kikérdezte a gazdákat a birtok nagyságáról, a termés évi alakulásáról, a művelési

¹³⁶ Moriceau, Jean-Marc: Le sens d'une „Révolution agricole” dans la France du XVIIIe siècle. In: *Traditions et innovations dans la société française du XVIIIe siècle*. Actes du colloque de 1993. Bulletin de l'Association des Historiens modernistes des Universités. No 18. Paris-Sorbonne, 1995. 42–46. (továbbiakban Moriceau, 1995.)

¹³⁷ Young, 1793. 746–750.

¹³⁸ Lavergne, Leonce de: *Économie rurale de la France depuis 1789*. Paris, 1877. 55., Young, 1793. 786.

ágakról, a fogyasztásukról, az eladási árakról, a termelés költségeiről stb.¹³⁹ Először a nagy régiók 1 ha-ra és az összterületre eső bruttó termelési értékét számította ki.¹⁴⁰

1. táblázat.
A bruttó termelési érték regionális megoszlása

	Terület ha-ban	1 ha-ra eső term. ért.			Összterületre eső term. ért. L-ben
		L	sou	dénár	
1. Gazdag talajú régiók:	11 521 000	151	12		1 746 575 106
2. Hangafüves régiók:	10 325 000	81	1	6	839 594 114
3. Hegyvidéki régiók	11 618 000	83	18		975 518 876
4. Mészköves talajú régiók	6 712 000	79		6	530 713 131
5. Kavicsos talajú régiók:	1 549 000	58			89 849 441
6. Köves talajú régiók:	8 261 000	98	16	7	815 967 456
7. Homokos, gránitos talajú régiók:	3 356 000	88	4		296 001 204
Összesen:	53 342 000	99	1	6	5 294 219 000

Az első, gazdag talajú régiókban (északi, északkeleti tartományok, Garonne medencéje) 1 ha föld bruttó termelési értéke 52%-kal volt magasabb az országos átlagnál és 160%-kal a legszegényebb régióknál (Bourbonnais, Nivernais).

A következő lépésben Young a művelési ágak megoszlását és termelési értékét kísérelte meg kiszámítani. A művelethez alaposan felkészült a korabeli francia szakirodalomból, adatait azonban nem vette át automatikusan, leggyakrabban saját kalkulációjához ragaszkodott.¹⁴¹ A termelési szerkezet összeállításakor az összterületből levonta – Necker adatait alapul véve – az utak területét (491 099 ha) és valamelyest csökkentette (130 110 760 L-rel) a becsült bruttó termelési értéket is. A nettó termelési érték megbecsüléséhez – a termelési költ-

¹³⁹ Young, 1793. 818–819.

¹⁴⁰ Young, 1793. 838.

¹⁴¹ Arthur Young könyvét jegyzetekkel ellátó Henri Sée közli a felhasznált könyveket, amelyek közül többre maga Young hivatkozott. A Young által forgatott legfontosabb művek: Mirabeau, Marquis de: *Théorie de l'impôt* (1761), Nemours, Dupont de: *De l'exportation et de l'importation des grains* (1767), Necker, Jacques: *De l'administration des finances de la France* (1784), Malpart, P.: *Plan d'administration des finances* (1787), Le duc de La Rochefoucauld-Liancourt: *Finance, crédit national, intérêt politique et de commerce, forces militaires de la France* (1789), Lavoisier, Antoine-Laurent: *De la richesse territoriale du Royaume de France* (1791), d'Agier, Dellay: *Balance du commerce* (1791).

ségek kiszámítása helyett – egyszerű módszert választott: a földjáradékkal azonosította, s művelési áganként az 1 ha-ra eső járadékot állapította meg.¹⁴²

2. táblázat.
A növénytermelés értékének szerkezete¹⁴³

Ágazat	Terület ha-ban	1 ha-ra eső bruttó term. érték L-ben	Összterületre eső bruttó term. érték L-ben	1 ha-ra eső nettó term. érték L-ben	Összterületre eső nettó term. érték L-ben
Szántó ugarral	28 240 940	99,15	2 800 000 000	38,58	1 089 575 000 48%
Szőlő	2 017 210	433,77	875 000 000	216,16	436 050 000 19%
Erdő	8 008 323	39,66	317 608 240	33,91	271 548 000 12%
Rét, gazdag legelő	1 613 768	247,86	400 000 000	123,62	199 500 000 9%
Lucerna, lóhere stb.	2 017 000	247,86	500 000 000	209,06	220 000 000 10%
Legelő, pusztá, nem hasznosított terület	10 953 450	24,78	271 500 000	4,94	54 164 250 12%
Összesen %	52 850 901	97,71	5 164 108 240	42,96	2 270 837 250 100%

A. Young termelési érték számítását néhány évvel megelőzően az ismert fizikrator közgazdász, Dupont de Nemours készítette a kormányzat mellett működő Mezőgazdasági Bizottságnak a kérésére becslést. A „*Vázlat a királyság termésének értékéről*” (1786)¹⁴⁴ című rövid írásában a termelést és a fogyasztást nagyjából azonosnak tekintette, így először az egy főre jutó fogyasztást becsülte meg. A csecsemőket leszámítva 20 millió fogyasztót vett figyelembe, és a mezőgazdasági termékek átlagos eladási áraival számolt. Csupán a bruttó termelési értékről készített kimutatást, egy fő évi bruttó fogyasztását 125 L-re becsülve.

¹⁴² Young, 1793. 851.

¹⁴³ Young, 1793. 850., 852.

¹⁴⁴ Nemours, 1988. 223–232.

3. táblázat.
A mezőgazdaság bruttó termelési értékének megoszlása¹⁴⁵

Ágazat	Érték L-ben	%-ban
Tavaszi gabona, takarmány, az ezen tartott állatok és a baromfiudvar termékei	425 000 000	17
Állattenyésztő vidékek: takarmány, állati eredetű termékek, trágya	300 000 000	12
Bor, almabor, sör	360 000 000	14
Zöldség, gyümölcs	150 000 000	6
Fa	180 000 000	7
Ipari növények, selyem	235 000 000	9
Mezőgazdasági külkereskedelmi aktívum	60 000 000	2
Összesen:	2 560 000 000	100

4. táblázat.
A tiszta termelési érték megoszlása¹⁴⁶

Ágazat	Érték L-ben	%-ban
Gabonafélék	730 000 000	61
Bor	80 000 000	7
Állati eredetű termékek	169 000 000	14
Fa	120 000 000	10
Gyapjú	50 000 000	4
Városban felhasznált zab, széna, szalma, egyéb	51 000 000	4
Összesen	1 200 000 000	100

1791-ben az Alkotmányozó Nemzetgyűlés Adóügyi Bizottsága a gazdasági ügyekben is jártas, egykoron főadóbérlő, neves kémikust, Lavoisier-t kérte fel, hogy az új földadó-alaphoz készítsen számításokat a mezőgazdasági termelés hozadékáról. A megírt beszámolót („*A Francia Királyság földjének gazdagsága című mű kivonatolt eredményei*”¹⁴⁷) Young – ahogy már utaltunk rá – olvasta és Lavoisier-t személyesen is ismerte. Lavoisier-t elsősorban az adóztatható nettó

¹⁴⁵ Nemours, 1988. 230.

¹⁴⁶ Lavoisier, 1988/b. 136.

¹⁴⁷ Lavoisier, 1988/b. 113–172.

termelési érték érdekelte, ezért a bruttó értékek csupán az összegét adta meg. Egy fő évi fogyasztásának értékét 110 L-re becsülte, így 25 millió fő évente 2 750 000 000 L-t fogyasztott. A bruttó termelési értéket is ennyinek tekintette. Az összes ráfordítást 1 550 000 000 L-ben (a bruttó termelési érték 56,36%-a) alapította meg.

Lavoisier (2,75 milliárd L) és Dupont (2,56 milliárd L) bruttó termelési érték számítása között csupán 190 millió L eltérés volt. A két becslés hasonló módszerrel készült, s mindkét szerző 25 millió fős népességet vett alapul. A demográfia történeti irodalom szerint 1790-ben Franciaország népessége 28 millió fő volt, vagyis 3 millióval több, mint ahogy szerzőink vélték (Young is 25 milliós népességgel számolt).¹⁴⁸ Young csak a növénytermelésre vonatkozóan készített számítást. Mind a bruttó, mind a nettó termelési értéke közel 90%-kal volt nagyobb Lavoisier kalkulációjánál. A bruttó és a nettó termelési érték közötti arány viszont majdnem azonos a két szerzőnél. A nettó termelési érték mindegyiknél 43–44%-a a bruttónak. Mindegyik számításban az érték 50–60%-át a gabonatermelés adta.

Young magas értékei az 1 ha-ra eső termelési érték és az intenzív, nagy értéket előállító ágazatok területének a túlbecsüléséből adódtak. Jó 2 millió ha szőlővel számolt, holott az 1788-as bevalláson alapuló állami felmérés szerint a szőlő területe 1 573 000 ha volt.¹⁴⁹ Az 1960-as években a kvantitatív történetírás egyik jeles képviselője, Jean-Claude Toutain a szőlő bruttó termelési értékét csupán 210–326 millió L-re becsülte, míg Young 875 millióra. A valóságban a szántó területe (ugarral együtt) is kisebb volt, mint ahogy Young gondolta: a 28,2 millió ha-ral szemben csupán 23,5 millió, vagyis a különbség 4,7 millió ha-t tett ki. Young viszont alulbecsülte az erdő és a legelő területét. Toutain számításai szerint az 1781–1790 közötti tíz év átlagát véve a mezőgazdaság évi bruttó termelési értéke 3 569 000 000 L, a tiszta termelési értéke 1 570 000 000 L (a bruttó érték 44%-a) volt.¹⁵⁰ Megjegyzendő, hogy ezek a számok is becslésen alapulnak, legfeljebb annyiban közelíthetnek a valóságos számokhoz, hogy készítője figyelembe vehette a történeti szakirodalom eredményeit.

Nagyon valószínű, hogy Young termelési érték számításánál a valóságos termelési érték jóval kisebb volt. Ez azonban a korban nem csökkentette művének értékét, mivel senkinek sem álltak rendelkezésére megbízható adatok. Rendszeres statisztikák készítésére (népességszámról, termelésről, kereskedelemről, árákról, bérekről, fogyasztásról stb.) Terray pénzügyi főellenőr az 1770-es évek elején ugyan tett kísérletet, de eredményeit nem hozták nyilvánosságra. A felméré-

¹⁴⁸ Dupâquier, t. II. 1995. 40.

¹⁴⁹ A felmérés eredménye csak az 1810-es években vált nyilvánossá. Jullien, André: *Topographie de tous les vignobles connus*. Paris, 1866. 532.

¹⁵⁰ Toutain, 1961. 48., 191., 199.

sek nagy része a forradalom alatt elveszett vagy megsemmisült. A rendszeres, szakszerű statisztikai munkálatok csak I. Napóleon korában vették kezdetüket.¹⁵¹

Arthur Young művét a 18. század végén és a 19. század elején gyakorta használták fel a francia táj és a mezőgazdaság megismeréséhez. 1793-ban a Közjóléti Bizottság felkérte Augustin-François de Silvestre bárót, hogy Young művéből készítsen kivonatot. A rövid írást („*Vizsgálódások a mezőgazdaság állapotáról Franciaországban*”) vidéki ismeretterjesztésre szánták.¹⁵² A Franciaországról statisztikai elemzést készítő Jacques Peuchet egyik fontos hivatkozási műve Young könyve volt.¹⁵³ Peuchet-hez hasonlóan Pradt báró is alapműként kezelte. „*A földművelés állapotáról Franciaországban...*” című műve elején külön levelet szentelt Young-nak, amelyben méltatta munkásságát.¹⁵⁴ Az angol Willam Wraxall 1806-ban útikönyvet írt Franciaországról, amely többek között Young kivonatolt útinaplóját is tartalmazta.¹⁵⁵ Az „*Utazások Franciaországban*” tehát a modern statisztikák koráig a 18. század végi francia mezőgazdaság egyik legismertebb leíró forrásává vált.

¹⁵¹ Gille, 1964. 82–84.

¹⁵² Silvestre, Augustin-François de: *Observations sur l'état de l'agriculture en France. Extraits des "Voyages" d'Arthur Young*. Paris, 1793.

¹⁵³ Peuchet, Jacques: *Essai d'une statistique générale de la France*. Paris, 1800.

¹⁵⁴ Dufour de Pradt, Dominique: *De l'état de la culture en France et des améliorations dont elle est susceptible*. Paris, 1802.

¹⁵⁵ Wraxall, William: *Voyage en France avec des additions importantes, tirées des ouvrages de Mours, Arthur Young et d'autres écrivains distingués*. t. I–II., Paris, 1806.

ÁLLAM ÉS MEZŐGAZDASÁG FRANCIAORSZÁGBAN A 18. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Voltaire a „*Filozófiai szótár*”-ban (1764) szellemes sorokat vetett papírra: „*Az 1750-es évekre a nemzet betelt a versekkel, a komédiákkal, az operával, ...és elkezdett a búzáról gondolkodni... Hasznos dolgokat írtak a mezőgazdaságról, s mindenki ezeket olvasta, kivéve a földműveseket.*”¹⁵⁶ A neves bölcsele, ha szavait nem is szabad szó szerint vennünk, lényeges új folyamatra tapintott rá. Az új értékrendet teremtő felvilágosodás a közgazdasági gondolkodásnak is rangot adott. A „közjó” óhajtása nem nélkülözhetette a földművelés jobbításának igényét sem. A szalonokban már nem volt illetlenség a birtok jövedelmezőségéről és a mezőgazdasági szakmunkákról társalogni. A költő Saint-Lambert dicséző versbe foglalta az ugar nélküli négyes vetésforgót.¹⁵⁷

A társadalom művelt felső rétege utazásai és olvasmányai alapján az angol mezőgazdaság csodálójává vált. Az angol hatás döbrentette rá a francia birtokosság egy részét a gazdálkodás elmaradottságára. Felismerte, hogy a legfontosabbat, a hozadék növelését csak a termelési eljárások jobbításával, és a jobbítást gátló viszonyok felszámolásával lehet elérni.¹⁵⁸

A szemléletváltozás szoros kölcsönhatásban állt a francia mezőgazdasági szakirodalom fellendülésével és a fiziokrata tanok megjelenésével. A termelést átalakítani kívánó birtokosok, állami tisztviselők és filozófusok hálás olvasóivá váltak a hazai műveknek. A század közepétől robbanásszerűen megnőtt a szakkönyvek száma, és még ennél is jelentősebb volt tartalmi változásuk.¹⁵⁹

¹⁵⁶ idézi Faucher, Daniel: *La révolution agricole du XVIIIe–XIXe siècle*. In. *Bulletin de la Société d'Histoire moderne et contemporaine*, 1957. 4. (továbbiakban Faucher, 1957.)

¹⁵⁷ Weulersse, Georges: *Le mouvement physiocratique en France de 1756 à 1770*. t. I. Paris, 1910. 342–343. (továbbiakban Weulersse, 1910.), Poór János: *Madame Pompadour. Életek és korok*. Bp., 1988. 212–213.

¹⁵⁸ Bourde, 1967/a. 279–309.

¹⁵⁹ Demolon, Albert: *L'évolution scientifique et l'agriculture française*. Paris, 1946. 9. (továbbiakban Demolon, 1946.), Bayard, François – Guignet, Philippe: *L'économie française aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles*. Préface de Pierre Deyon. Paris, 1991. 71. (továbbiakban Bayard – Guignet, 1991.)

A mezőgazdasági szakírók a hagyományos gazdálkodásnak üzentek hadat, a közgazdászok (a fiziokraták) a tőkés vállalkozáson alapuló gazdálkodás elméletét fektették írásba. A mezőgazdasági szakírók (Duhamel du Monceau, Patullo, Rozier stb.) a váltógazdálkodás és az istállózó állattenyésztés bevezetésének egyik fő akadályát a közös határhasználati jogok (tarló, ugar, és rétlegetetés, közös legelőhasználat stb.) szívos továbbélésében látták. Ezért bekerítést, tagosítást és a legelők elkülönítését szorgalmazták.¹⁶⁰

A mezőgazdasági szakírók célja, az „új mezőgazdaság” megteremtése össze-csengett a fiziokraták elképzelésével, akik az ésszerű gazdálkodástól várták a hozadék növekedését. Ez szerintük csak a tulajdon és a vállalkozás szabadságának bevezetésével valósulhat meg.¹⁶¹ Szabadság akkor lesz, ha az útból minden akadályt lebontanak, ha az állam feladja mindent szabályozó és megadóztató merkantilista politikáját.¹⁶² A fiziokraták végső soron az államnak a gazdaságból való kivonulását óhajtották. A gazdaságnak az államra csak annyiban van szüksége, amennyiben örökdik az „örök természettörvények” (a tulajdon és a vállalkozás szabadságához való jog) betartása felett. Mindez nem jelentett számukra gyenge államot, hanem épp ellenkezőleg, az ilyen, az örök törvények betartását garantáló államot tekintették erősnek és hatékonnak. A fiziokraták – egyes filozófusokkal (pl. Voltaire) együtt – az ún. törvényes despotizmusban vélték felfedezni azt a legmegfelelőbb államformát, amely képes reformokkal bevezetni a szabadságot, hogy a reformokat követően az állam kivonulhasson a gazdaságból.¹⁶³ Ez kritikája, de egyben elfogadása is volt az abszolutizmusnak. A reformokat olyan állam vezetné be, amelyben az uralkodó osztatlanul gyakorolja hatalmát. Az abszolutizmus továbbéltetése tette lehetővé, hogy a reformok hívei bekerülhettek a hatalomba, s módosíthatták a rendszer arculatát.¹⁶⁴

Az állam súlyos pénzügyi gondjai is a reformokra ösztönöztek. Olyan politikusok sem zárkóztak el 1750 után a kisebb reformoktól, akik egyébként nem voltak a felvilágosodás vagy a fiziokratizmus hívei. A javasolt reformok egy része valamelyest a létező gazdaságpolitikához is illeszkedett.¹⁶⁵ A század közepére

¹⁶⁰ Cépède, Michel – Wallius, Bernard W.: *La pensée agronomique en France (1510–1930)*. Paris, 1969. 70. (továbbiakban Cépède – Wallius, 1969.)

¹⁶¹ Quesnay, François: Általános alaptételek földművelő országok gazdasági kormányzásáról. In. Quesnay – Turgot, 1887. 7., Papp Imre: Az „új mezőgazdaság” eszméi Franciaországban a XVIII. század második felében. In. *Egyetemes Történeti Tanulmányok*, XIX. Szerk. Orosz István, Debrecen, 1989. 17.

¹⁶² Weulersse, 1910. 474–479.

¹⁶³ Volgin, V. P.: *A társadalmi eszme fejlődése Franciaországban a XVIII. században*. Bp., 1967. 91–92. (továbbiakban Volgin, 1967.)

¹⁶⁴ Bluche, François: *Le despotisme éclairé*. Nouvelle éd. Paris, 1969. 344–346.

¹⁶⁵ Trenard, Louis: Absolutisme éclairé: le cas français. = *Annales historique de la Révolution française*. 1979, No 4. 637–639. (továbbiakban Trenard, 1979.)

lassan elmeszesedő merkantilista politika a szó szoros értelmében nem volt agrárellenes, csupán úgy ítélte meg, hogy a földművelés nem igényel támogatást. A fiskális érdekek azonban mindig megkövetelték a paraszti adóalany valamilyen fokú védelmét, s a nagyvárosok élelmiszerellátásával szemben sem lehetett közböbös a kormányzat.¹⁶⁶ A 18. századi népességnövekedés kényszerítette az államot, hogy az éhínség elkerülése érdekében ösztönözze a termelés bővítését. A termelés – különösen a gabonatermelés – feltételeinek javításához szolgáltattak „kész recepteket” a szakírók és a közgazdászok.¹⁶⁷

A reformkísérleteket Machault d'Arnouville indította el 1749-ben, és ezután mindig akadt az államgépezetben olyan főtisztviselő, miniszter, befolyásos politikus, aki reformokkal próbálkozott: Vincent de Gournay, Choiseul, Silhouette, Bertin, Laverdy, Trudaine, Lefèvre d'Ormesson, Terray, Maupeou, Maurepas, Turgot, Calonne, Loménie de Brienne stb.¹⁶⁸ A reformok kezdeményezésében és végrehajtási kísérleteiben a központi kormányzat mellett a helyi hatalom letéteményeseinek, az intendánsoknak volt nagy szerepe. A főtisztviselőkhöz képest –, akik könnyen kegyvesztettek lettek – az intendánsok állása általában szilárdabb volt. XVI. Lajos alatt, 1774–1789 között a harmincnégy intendántúra élén összesen hatvannyolc intendáns állt, közülük negyvenhat (67,9 %) húsz évig vagy annál tovább töltötte be tisztségét. Bertin, Turgot, Calonne (később pénzügyi főellenőrök), d'Étigny, Dupré de Saint-Maur és még néhányan, „felvilágosult” intendánsokként a mezőgazdaság helyzetén javító reformok odaadó hívei voltak.¹⁶⁹

Az udvar, a főhivatalnokok többsége, a parlamentek, az egyház és egy sor helyi intézmény zöme azonban nem vált fogékonyvá a reformok iránt. Ebből adódott, hogy 1749 után az abszolutizmus különös táncot járt a rendszer változatlan megőrzése és a filozófusok álma, a törvényes despotizmus között. Reformokba kezdett, majd visszalépett, de időnként egy keveset hátrahagyott az újításokból. Az adóreform tipikusan kifejezte ezt a kettős táncot. Machault d'Arnouville pénzügyi főellenőrnek a közteherviselés elvén nyugvó huszad adója (1750-től) az eredeti terv szerint sosem valósult meg, de a kiváltságosok egy része, a nemesség kénytelen volt fizetni. Ezután majd mindegyik pénzügyi főellenőr tervezett kisebb-nagyobb adóreformot. A fiziokrata-szimpatizáns Etienne de Silhouette 1759-ben a mezőgazdaságra csak egyetlen, a tulajdonosok által fizetendő földadót akart ki-

¹⁶⁶ Bourde, 1967/a. 18.

¹⁶⁷ Sagnac, Philippe: *La formation de la société française moderne*. t. II. La révolution des idées et des moeurs et le déclin de l'Ancien Régime (1715–1788). Paris, 1946. 124. (továbbiakban Sagnac, 1946.)

¹⁶⁸ Trenard, 1979. 637–639.

¹⁶⁹ Bordes, Maurice: Les intendants éclairés de la fin de l'Ancien Régime. = *Revue d'histoire économique et sociale*, 1960, No 1. 57–63., Moriceau, Jean-Marc: Au rendez-vous de la „révolution agricole” dans la France du XVIIIe siècle. A propos des régions de grande culture. = *Annales H.S.S.*, 1994, No 1. 41. (továbbiakban Moriceau, 1994.)

vetni. Utóda, Henri Léonard Bertin a földadó bevezetéséhez kataszteri felmérést tervezett, s a párizsi adókerületben el is rendelte a munkálatokat. A felmérés azonban elakadt.¹⁷⁰

XVI. Lajos trónra kerülésével, majd a legátfogóbb reformokat hirdető Turgot miniszterségével úgy tűnt, hogy a francia abszolutizmus az osztrák, a porosz, a portugál és a spanyol monarchia nyomdokaiba lép. Turgot, sok egyéb reform mellett, szintén az egyedüli földadó bevezetését tekintette az egyik legfontosabbnak a mezőgazdasági termelés serkentéséhez. Turgot belebukott reformkísérleteibe, s Charles Calonne, valamint Loménie de Brienne sem járt másként.¹⁷¹

A fiziokrata propaganda középpontjában álló szabad gabonakereskedelem sorsát szintén kettősség jellemezte. Vincent de Gournay kereskedelmi intendáns és a reform szellemű pénzügyi főellenőrök a szigorú merkantilista rendszer lebontásába kezdtek. Az angliai gyakorlattól eltérően, melyre a közgazdászok gyakran hivatkoztak, Franciaországban a belső vámterületek között 1699 óta tilos volt a legfontosabb élelmiszer, a gabona szabad kereskedelme, ahogy exportja is.¹⁷² A gabona távolsági kereskedelme és exportja csak az állam külön engedélyével volt lehetséges. A merkantilista gazdaságpolitika így törekedett – különösen gyenge termést követően – az árakat viszonylag alacsonyan tartani és biztosítani a nagyvárosok ellátását. A reformok hívei ezzel szemben a szabadkereskedelemtől várták a termelés ösztönzését és hosszabb távon az ellátás javulását. A szabad belső és külső forgalom ugyan emelné az árakat, de csökkentené a regionális árkülönbségeket és az évenkénti szélsőséges ingadozást.¹⁷³

Az első átütő változást Henri Léonard Bertin pénzügyi főellenőr 1763-as rendelete hozta: Párizs kivételével országosan szabaddá tette a gabona belső forgalmát. Utóda, François de Laverdy 1764-ben az exportot tette szabaddá. A külső forgalmat a franciaországi árak alakulásától függő mozgó vámtarifa élénkítette vagy mérsékelte. Az exportot csak éhínséggel fenyegető igen magas árak idején lehetett felfüggeszteni.¹⁷⁴ A két rendelet országos tiltakozást váltott ki, egyrészt a kereskedelmet eddig monopolizáló társaságok, másrészt az árszabályozó szerepüket elvesztő városok és tartományok, harmadrészt az áremelkedést a rendeleteknek tulajdonító városi tömegek részéről. A rosszabb termésű esztendők felszökő árai mindig az „éhséglázadások” veszélyével jártak. A merkantilizmus híveinek ezt a kártyát sikerült mindig kijátszaniuk a reformok ellen. Jellemző,

¹⁷⁰ Gille, 1964. 82–84.

¹⁷¹ Kövér Lajos: Turgot politikai pályája. = *AETAS*, 1994. 4. sz. 120. (továbbiakban Kövér, 1994.), Sagnac, 1946. 254.

¹⁷² Bayard – Guignet, 1991. 70.

¹⁷³ Weulersse, 1910. 519–521.

¹⁷⁴ Sée, Henri: *L'évolution commerciale et industrielle de la France sous l'Ancien Régime*. Paris, 1925. 219–220.

hogy az 1763-as rendelet Párizsra nem vonatkozott. A kb. 600 000 lakosú város ellátásában az állami szabályozás egyelőre kiiktathatatlan volt. A későbbi közgazgatási határok alapján a főváros közel tíz megyényi terület gabonafeleslegét szívta fel.¹⁷⁵

A Laverdy-t követő pénzügyi főellenőr, Terray abbé 1769-től a városok, a parlamentek és az udvar nyomására kénytelen volt fokozatosan felszámolni a szabadkereskedelmet. A régi tiltó rendszerhez azonban teljesen már nem tért vissza.¹⁷⁶ 1774-ben, némi módosítással, Turgot újra életbe léptette az 1763–64-es rendeleteket. 1775-ben a gabonaforgalomra kivetett útvámokat és városi illetékeket is eltörölte. 1776-ban a borkereskedelmet tette szabaddá. Párizs ellátását azonban ő is külön készletezéssel, vagyis állami beavatkozással próbálta biztosítani.¹⁷⁷ Bukását követően a merkantil gazdaságpolitikát csupán ésszerűsíteni kívánó Necker 1777-ben megtiltotta a szabadkereskedelmet. 1787-ben Calonne-nak és Loménie de Brienne-nek ugyan sikerült visszaállítania, de csupán egy esztendőre.¹⁷⁸

A gazdálkodás fejlődését gátló hagyományos határhasználati rendnek Bertin (pénzügyi főellenőrsége után földművelés- és bányauügyi államtitkár), Laverdy, Daniel Trudaine főtanácsos és Lefèvre d'Ormesson pénzügyi intendáns üzent hadat. A fiziokrata körök, a mezőgazdasági szakírók és a filozófusok tőlük várták terveik megvalósítását. Voltaire verses levébe foglalta Bertin és Trudaine magasztalását.¹⁷⁹ Politikájuk a mezőgazdasági társaságok támogatására, a közös legeltetési jogok korlátozására, a bekerítések, a közföldek felosztásának és a termőterületek bővítésének ösztönzésére terjedt ki.¹⁸⁰

A mezőgazdasági társaságok alapításától a modern termelési eljárások terjesztését várták. Az 1760-as években Bertin támogatásával huszonnégy társaság keletkezett, köztük a központi Királyi Mezőgazdasági Társaság. A tagság fiziokrata közgazdászokból, mezőgazdasági szakírókból, újító szellemű birtokosokból és nagybérlelőkből verbuválódott. Hasznos felméréseket készítettek, javaslatokat nyújtottak be a kormányszatnak, pályázatokat írtak ki, a mintagazdaságokban bemutatásokat rendeztek az új termelési eljárásokról, közzétették a sikeres gazdák ta-

¹⁷⁵ Lavisse, Ernest: *Histoire de France illustrée*. t. 2/VIII. Louis XV (1715–1774) par H. Carré. Paris, 1911. 360–361.

¹⁷⁶ *Histoire économique et sociale de la France*. t. II. Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industrielle (1660–1789). Dir. Fernand Braudel – Ernest Labrousse, Paris, 1970. 381. (továbbiakban *Historie économique et sociale de la France*, t. II. 1970.)

¹⁷⁷ Kövér, 1994. 117–118., Lavisse, Ernest: *Histoire de France illustrée*. t. 1/IX. Louis XVI (1774–1789) par H. Carré, Ph. Sagnac et E. Lavisse. Paris, 1911. 28–29.

¹⁷⁸ Sée, Henri: *Histoire économique de la France*, t. I. Le moyen âge et l'Ancien Régime. Paris, 1939. 309. (továbbiakban Sée, 1939.)

¹⁷⁹ Bloch, 1930. 353.

¹⁸⁰ Trenard, 1979. 636.

pasztalatait. A kezdeti aktivitást, pénz híján az 1770-es években hanyatlás követte, s csak a központi társaság tevékenysége maradt jelentős.¹⁸¹

A kollektív határhasználati jogok az ország jelentős részén a hagyományos gazdálkodás szerves hozzátartozói voltak. Sok változatban, de majdnem mindenütt szokásban volt az ún. *vaine pâture* és a *parcours*. A *vaine pâture* a községek lakosai számára azt a jogot biztosította, mely alapján az „üres földekre”, vagyis a betakarított szántóra (tarlóra), az ugarra, az egyszer vagy kétszer lekaszált rétre nyomásonként és dülönként, a közösség által megszabott rend szerint állatokat hajthattak. Ezen kívül természetesen a közös használatban lévő földeken (legelő, erdő, mocsár, folyópart, útmente stb.) is joga volt mindenkinek a szokások szabta módon legeltetni. A *parcours* több szomszédos falu egymás közföldjén való kölcsönös legeltetési jogát jelentette. Gyakori volt még a tallózás, a faizás és a tőzeggyűjtés szokása is.¹⁸² A közös jogok gyakorlása a törpebirtokos és birtoktalan parasztok számára nélkülözhetetlen jövedelemforrás volt. A közös határhasználat általában mind az egyéni birtoklású szántón és réten, mind a közös földeken tiltotta a bekerítést, s a gazdákat a termelés során egymáshoz való igazodásra kényszerítette. Laverdy nem alaptalanul írta, hogy a közös jogok ellentmondanak az ésszerű gazdálkodásnak és sértik a tulajdonlás szabadságát.¹⁸³

A kollektív jogokat fokozatosan és részlegesen, egy-egy régió adottságaihoz igazodóan szorgalmazta a kormányzat lebontani. Az ediktumok leggyakrabban a szántó, valamint a rét szabad bekerítésének engedélyezésére és a *parcours* eltörlésére vonatkoztak. Az előbbivel a váltógazdálkodás bevezetését, az utóbbival a közföldek jobb hasznosítását kívánták ösztönözni. 1767–1777 között tizennégy kisebb-nagyobb tartomány (Lotaringia, Champagne, Burgundia, Béarne stb.) számára született ediktum vagy határozat.¹⁸⁴

A központi törekvések végrehajtása azonban gyakran a helyi érdekekbe ütközött. A királyi bíróságok (parlamentek) sokszor be sem iktatták, vagy csak módosításokkal voltak hajlandók elfogadni az ediktumokat. A *parcours* eltörlését majdnem mindenütt elutasították, a szabad bekerítés jogát pedig hol a közföldek egy részére, hol csak a rétre korlátozták. 1770-ben Ormesson márki a párizsi parlament joghatósága alá tartozó területekre (az ország jó felére) is tervezett bekerítési ediktumot, melyet azonban nem kísérelt meg bevezetni. A közös határhasználati jogok visszaszorítására irányuló kísérletek Bertin bukásával – Necker 1779-ben felszámolta az ötödik (földművelés- és bányauji) államtitkárságot –

¹⁸¹ Passy, Louis: *Histoire de la Société nationale d'agriculture de France*. Paris, 1912. 20. (továbbiakban Passy, 1912.)

¹⁸² Meuvret, 1971/a. 193–196., Bloch, Marc: *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*. t. I. Paris, 1976. 40–43. (továbbiakban Bloch, t. I. 1976.)

¹⁸³ Bourde, 1967/a. 538–543.

¹⁸⁴ Sée, Henri: *La vie économique et les classes sociales en France au XVIIIe siècle*. Paris, 1924. 30–34. (továbbiakban Sée, 1924.)

alábbhagytak. 1787-ben Calonne újból felkarolta az ügyet, de az általános politikai válság közepette nem volt időszerű.¹⁸⁵

A tartományi parlamentek huzakodása a helyi társadalom ellenállását tükrözték. Az egyháziak, a földesurak és a parasztok zöme ragaszkodott a hagyományokhoz. A szegényparasztság még az 1789-es panaszfüzetekben is tiltakozott a közös legeltetési jogok korlátozása ellen.¹⁸⁶ Néhol viszont akadtak fiziokrata szellemű birtokosok és bérlők, akiknek ha az érdekeik találtak, sikeresen felszámolhatták a közös határhasználatot. A Párizsi-medencében ediktum nélkül is voltak községek, ahol a módos gazdák és a nagybirtokosok – a szegénység tiltakozása ellenére – meg tudtak egyezni a határhasználati rend átalakításában. Az ediktumoknak azért lehetett hatásuk: Boulogne vidékén, ahol a szarvasmarha-tenyésztés vezető ágazat volt, az 1777-es rendelet után elszaporodott a rétek bekerítése.¹⁸⁷

A közös legeltetési jog korlátozásával szorosan összefüggött a közföldek felosztásának szorgalmazása, mivel legtöbbször szintén bekerítéssel kapcsolta össze az állam, másrészt a közföldek csökkenése egyben a közös jogok térbeli érvényesülését is szűkítette. A községek és a földesurak közös földjeinek magánbirtokba vétele a középkor óta végigkísérte a termelés történetét. A felosztásban azonban a jogszokások alapján az uraság előnyt élvezett. A földesúrnak joga volt a közföldek egyharmadát kisajátítani a faluval való megegyezés alapján. Ezt nevezték ún. *triage*-jognak (harmadolási jognak), amellyel különösen az erdők magánbirtokba vételéért éltek az uraságok.¹⁸⁸

A paraszti közösségek földveszteségei miatt és az adóalany védelmében az állam a 17. század második felében korlátozta a *triage*-jog gyakorlását. 1667-ben semmisnek nyilvánította az 1630 óta végrehajtott harmadolásokat, és az uraságoknak visszamenőlegesen igazolniuk kellett jogosultságukat. Az 1669-es ediktum abban az esetben engedélyezte a *triage*-t, ha a falu is beleegyezett, ha igazolni lehetett a közföld eredetét és ha maradt a falunak elegendő közföld.¹⁸⁹ A közföld kisajátítása tehát 1669 után is lehetséges volt, de a *triage*-igények csak az 1760-as évektől szaporodtak el. Korábban „földesúri reakciónak”, ma inkább „fiziokrata offenzívának” elkeresztelt folyamatot elsődlegesen a felvilágosult birtokosság szorgalmazta,

¹⁸⁵ Bloch, 1930. 378–381.

¹⁸⁶ Sée, 1924. 41.

¹⁸⁷ Bloch, 1930. 516–532.

¹⁸⁸ Lizerand, Georges: *Le régime rural de l'ancienne France*. Paris, 1942. 139–140. (továbbiakban Lizerand, 1942.)

¹⁸⁹ Cabourdin, Guy – Viard, Georges: *Lexique historique de la France d'Ancien Régime*. Paris, 1981. 314.

jövedelme növelése érdekében. A bejelentett harmadolási igényeket azonban nem mindig hajtották végre, mivel a községek ellenállása felerősödött.¹⁹⁰

A „fiziokrata offenzíva” hatására az állam ismét beavatkozott a falu és az úr osztozkodásába, de új megfontolások alapján. A *triage* megtiltását nem tekintette célszerűnek, ezért a községek kezén maradó kétharmad rész lakosok szerinti felosztását állította mellé.¹⁹¹ Az új alternatíva kidolgozásában a felvilágosult intendánsoknak nagy szerepe volt. Tőlük származott a lakosonkénti egyenlő felosztás elve. A gabonatermelés növelése érdekében olyan politikára törekedtek, amely a közföldek felosztásában összeegyezteti az érdekeket.¹⁹²

1769–1781 között hat, egy-egy tartományra vagy adókerületre (a három egyháztartomány: Metz, Toul, Verdun, dél-flandriai várkerületek, Cambrai vidéke, Burgundia, Artois, Auch-Pau-i adókerület) vonatkozó ediktum született. Készült országos tervezet is, de a központi kormányzat fiókjában maradt. Az életbe lépett ediktumok megengedő jellegűek voltak, vagyis nem elrendelték a közföldek felparcellázását, hanem a már elhatározott felosztások végrehajtásához szabtak törvényt. A részleges vagy teljes felosztás csak akkor történhetett meg, ha a falugyűlés kétharmados arányban megszavazta a kérelmet. Az uraság a felosztandó rész maximum egyharmadát kaphatta meg, a minimum kétharmadot lakosonként, egyenlő nagyságú parcellákban kellett felosztani. A mindenkit megillető rész elidegeníthetetlen, és egyenes ágon örökíthető volt.¹⁹³

Az ediktumok hatása számszerűen nem mutatható ki. Annyi bizonyos, hogy az említett hat régióban 1769 után sem gyorsult fel a közföldek felosztása. A paraszti társadalom zöme inkább a kollektív jogokon keresztül akarta továbbra is hasznosítani a közföldeket. A vidéki uraságok nagy része sem szorgalmazta különösebben az eddigi állapotok megváltoztatását. A nagyobb népsűrűségű vidékeken a jobb minőségű közföldek már az előző századok során magánbirtokká váltak, a megmaradtakat pedig többnyire csak jelentős ráfordítás fejében lehetett termőre fordítani.¹⁹⁴

A felosztott közföldnek két hasznosítási módja volt: vagy megmaradt magánbirtokként is legelőnek, pusztának, erdőnek és mocsárnak, vagy szántóvá vált. A 18. század második felében az utóbbi volt a leggyakoribb, míg korábban az első

¹⁹⁰ Saint-Jacob, Pierre de: *Les paysans de Bourgogne du Nord au dernière siècle de l’Ancien Régime*. Paris, 1960. 404. (továbbiakban Saint-Jacob, 1960/a.)

¹⁹¹ Sée, 1924. 63–64.

¹⁹² Sagnac, 1946. 129.

¹⁹³ Sée, 1924. 63–64.

¹⁹⁴ Bloch, t. I. 1976. 229–235.

megoldás sem volt ritka. Tehát a korábban magánbirtokba került legelőt, pusztát, erdőt stb., is szántóvá lehetett alakítani.¹⁹⁵

A termővé tétel megnövekedett költségeit felismerve, az állam a század közepétől kezdett ösztönző politikába. Lényegében a jól ismert magánföldesúri gyakorlatból indult ki, mely évszázadok óta járadékkezdvezményben részesítette a szűzföldet feltörő földműveseket.¹⁹⁶ Az első intézkedést Bertin hozta 1761-ben: a feltörendő területet tíz évre mentesítette az egyenes adók és a tized fizetése alól. Műveletlennek a legalább húsz éve elhagyott területet minősítette. A rendelet tizenennyolc, rendi tartományhoz nem tartozó adókerületben lépett életbe. 1764-ben a burgundiai rendi gyűlés kérte bevezetését. Ugyanebben az évben az állam a mocsarak lecsapolására és feltöltésére is kiterjesztette az adókedvezményt. Az 1761-es rendelet alkalmazása nem volt zökkenőmentes. A helyi adóhatóságok és bíróságok közül sok nem értesült a kedvezményekről, így a termővé tétel bejelentése után is kivetette az adót.¹⁹⁷

A termőterületek bővítését segítő rendelkezések közül az 1766-os ediktum volt a legfontosabb. Az adó- és tizedmentességet tizenöt évre terjesztette ki, viszont műveletlennek csak a negyven éve elhagyott területet tekintette. Az ediktumot az egész királyság területén bevezették. Az elkövetkezendő években egyes pontjait, a helyi igényekhez igazítva, módosították. Artois és Provence tartományban húsz évre tolták ki az adómentesség határát, s a tizednek húsz év után is csak az ötödét szedték be. Bretagne-ban az új szántóra az urasági járadék felüggesztését is garantálta az állam.¹⁹⁸ Az ediktum kedvező szerepét a korabeli sajtó és szakirodalom eltúlozta, ösztönző hatása azonban nem volt kétséges. A kormányzatnak a termelés növelésére irányuló intézkedései közül az 1761-es 66-os ediktum volt a legsikeresebb.¹⁹⁹

Voltaire Filozófiai Szótárából idézett sorai nem csak a mezőgazdaság megújítása iránti érdeklődés születésére utalnak, hanem áttételesen a változatlanság megőrzésére is. A reformtörekvések megfeneklése, esetleg szerény eredményei nem egyszerűen XV. és XVI. Lajos tétovázó politikájából, a konzervatív udvari körök és a parlamentek ellenlépéseiből adódtak. A „felvilágosult” politika érvényesülése „alulról”, a társadalom részéről is akadályokba ütközött. A szabad gabonakereskedelemben a városi társadalom csak spekulációt, a mezőgazdaság megújításában a paraszti társadalom csak „úri huncutságot”, a vidéki uraság pedig csak „városi huncutságot” látott. A francia mezőgazdaságban még nem értek

¹⁹⁵ *Histoire de la France rurale*. t. II. L'âge classique des paysans (1340–1789). Dir. Emmanuel Le Roy Ladurie, Paris, 1975. 397. (továbbiakban *Histoire de la France rurale*, t. II. 1975.)

¹⁹⁶ *Historie économique et sociale de la France*, t. II. 1970. 419.

¹⁹⁷ Sée, 1924. 97–98.

¹⁹⁸ *Historie économique et sociale de la France*, t. II. 1970. 422.

¹⁹⁹ Sée, 1924. 105.

meg a viszonyok az agrárforradalomhoz. A termelés minden fontos mutatója – Vallon-Flandriát és Párizs környékét kivéve – a hagyományos gazdálkodás uralmát tanúsítja.²⁰⁰ Az angliai átalakulás nem volt átültethető a La Manche keleti partjára. A 18. századi angol bekerítési törvények egy széleskörű gazdasági-társadalmi folyamatba illeszkedtek. A francia abszolútizmus ugyan szakszerű, de szűk társadalmi háttérrel, felemás politikai hozzáállással bevezetett agrártörvényei nem tudtak lényeges hatást kifejteni.²⁰¹

A francia törvényes despotizmus kísérlete mégsem tűnt el nyomtalanul. A reformok és reformtervek szerves előzményét képezték a forradalom agrárpolitikájának. A radikális forradalmi törvényeknek kontinuitásuk volt. A feudális jogok eltörlésére már Turgot is gondolt, de nem a forradalom módszereivel, az 1791-es *Code rural* (Agrártörvénykönyv) a korábbi évtizedek elvei alapján fogalmazta meg a művelés, a „mezők szabadságát” a kollektív határhasználattal szemben, melyet nem törölt el, csupán megszorításokat foganatosított.²⁰² A közföldek felosztását szorgalmazó törvények (1790, 1792, 1793) szintén az abszolútizmus ediktumaira emlékeztetnek, azzal a különbséggel, hogy a *triage*-t eltörlték. Az 1793-as felosztási törvénynek épp úgy alig volt fogantatja, mint az 1769–1781 közötti ediktumoknak.²⁰³

²⁰⁰ Morineau, Michel: Y a-t-il eu une révolution agricole en France au XVIIIe siècle? = *Revue historique*, 1968, No 2, avril–juin. 321–322. (továbbiakban Morineau, 1968.)

²⁰¹ Vári András: Viták az angol gazdaságtörténetírásban. A „mezőgazdasági forradalom” és a „bekerítések”. = *Agrártörténeti Szemle*, 1983. 3–4. sz. 511–518.

²⁰² Augé-Laribé, Michel: *La révolution agricole*. Paris, 1955. 103–104.

²⁰³ Papp Imre: A francia mezőgazdaság a polgári forradalom korában. In. *Tanulmányok a francia forradalom történetéből*. Szerk. Vadász Sándor. Bp., 1989. 35.

AZ „ÚJ MEZŐGAZDASÁG” ESZMÉI FRANCIAORSZÁGBAN A 18. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A felvilágosodás korára a francia agronómiai irodalom jelentős múltra tekinthetett vissza. Kialakulása – Itáliához, Angliához és Németországhoz hasonlóan – az érett feudalizmus utolsó évszázadaiban, a humanizmus korában ment végbe. A jobbágyság személyi függőségének fellazulása, az egyszerű árutermelés kibontakozása, a humanizmus szabad természetszemlélete és az antik agráriródalom újbóli felfedezése utat nyitott a gazdálkodás vizsgálata előtt.²⁰⁴

A francia agronómia első jelentős művelői Bernard Palissy (1509–1590), Charles Estienne (1504–1564), Jean Liebaut (1535–1596) és Quiqueran de Beaujeu (1526–1570) voltak. Mind formailag, mind tartalmilag az antik szakirodalmat tekintették példaképüknek. Az ókori szerzőkhöz képest alapvetően még nem alkottak újat. Koruk hagyományos művelési módszereit és gazdálkodási rendjét írták le. Csupán azt foglalták írásba, hogy hagyományos módon hogyan kell jól gazdálkodni. Nagy teret szenteltek a ház körüli munkáknak, a kerti teendőknek és a gazda által megtermelt javak feldolgozásának. A gazdálkodásról rajzolt képük a hiedelmektől és a babonáktól sem volt még mentes. Jelentőségük abban állt, hogy elsőként vállalkoztak koruk mezőgazdaságának bemutatására, másrészt műveik szerkezeti felépítése prototípusként szolgált a 17. századi szakírók számára.²⁰⁵

A 18. század közepéig a francia agronómia legjelentősebb alakja Olivier de Serres (1539–1619) volt. 1600-ban megjelent „*Théâtre d’agriculture ou Mesnage des champs*” (A mezőgazdaság színtere és a mezei gazdaság) című műve messze megelőzte korát. Több előremutató gondolatát csak a 18. századi szerzők újították fel vagy tekintették egyik fő forrásuknak az „új mezőgazdaság” tételeinek kidolgozásához.²⁰⁶

²⁰⁴ Beutler, C.: Une chapître de la sensibilité collective: la littérature agricole en Europe continentale au XVIe siècle = *Annales*, 1973, No 5. 1280–1281. (továbbiakban Beutler, 1973.), Barta, 1973. 10.

²⁰⁵ Beutler, 1973. 1282., Meuvret, Jean: Agronomie et jardinage au XVIe et au XVIIe siècle. Études d’histoire économique. = *Cahiers des Annales*, Paris, 1971, No 32. 153–161.

²⁰⁶ Demolon, 1946. 10–11.

A „*Théâtre d'agriculture...*” az első olyan munka, amely logikus rendszerbe foglalta és összegezte a mezőgazdaságról eddig felhalmozott ismereteket. Serres értekezésének középpontjában a szántóföldi gazdálkodás állt. Erről alkotott legmodernebb képet. Többszöri gondos szántást és boronálást javasolt. A föld termékenységét a pihentetésen kívül rendszeres trágyázással kívánta biztosítani. Elsőként hangsúlyozta, hogy a szántóföldön nemcsak gabonát, hanem takarmánynövényeket is kell termelni az állatok táplálásához. Az ugar egy részét főzelékfélékkel javasolta bevetni. Az ugar teljes eltörlését még nem említette, de gondolatai túlléptek a nyomásos gazdálkodás keretein. A termés hozamok növelése érdekében a trágyázáson és az alapos talajművelésen túl a vetőmag jó előkészítésének fontos szerepet szánt. A vetőmag gondos tisztítását és kiválogatását ajánlotta a gazdálkodók számára.²⁰⁷

Munkássága alapján joggal tekinthetjük Serres-t az „új mezőgazdaság” előfutárának.

A 17. századból és a 18. század elejéről két agronómus érdemel említést: La Quintinie (1626–1688) és Louis Liger (1658–1717). La Quintinie XIV. Lajos kertészeként a fejlettebb itáliai és holland kertgazdálkodás módszereit honosította meg Versailles-ban. A „*Reflexions sur l'agriculture*” (Elmélkedések a mezőgazdaságról) c. munkájában a kerti művelés módszereinek a szántóföldre való kiterjesztését javasolta. Ugy vélte, hogy a szántót is a kerthez hasonló intenzitással kéne megművelni.²⁰⁸

La Quintinie-től eltérően Liger elsősorban a szántóföldi gazdálkodást vizsgálta. Az „*Oeconomie générale de la campagne ou Nouvelle maison rustique*” („Új paraszti háztartás, avagy a vidék általános gazdasága,” 1700) Serres művéhez képest kevés új szempontot vetett fel. A takarmánytermelésről írt részek érdemlik a legtöbb figyelmet. Liger szerint „...a gazdaság rét nélkül olyan, mint a test lélek nélkül...”, mert táplálékot nyújt az állatoknak. Liger ismerte fel, hogy a sovány földbe vetett lóhere megjavítja a föld termőképességét. A nagyobb búza-terméshez gyomlálást és kapálást írt elő.

A „*Nouvelle maison rustique*” rendszerezettsége és egyszerű nyelvezete miatt a 18. század első felének legnépszerűbb agronómiai műve volt. Az angol szakíró Jethro Tull-ra, a fiziokrata Quesnay-re és Duhamel du Monceau-ra egyaránt nagy hatással volt.²⁰⁹

A francia agronómia történetében az 1750-es évektől új szakasz kezdődött. A 15–17. században összesen 264 szakkönyv látott napvilágot. A 18. században 1214, s zöme a század második felében.²¹⁰ A számszerű növekedésnél jóval lé-

²⁰⁷ Lequenne, Fernand: *La vie d'Olivier de Serres*. Paris, 1942. 172–182., 263–272.

²⁰⁸ Bourde, 1967/a. 92–97.

²⁰⁹ Bourde, 1967/a. 186–188.

²¹⁰ Demolon, 1946. 9.

nyegesebb volt a tartalmi változás. Az 1750 utáni művek döntő többsége szembezállt a hagyományos gazdálkodás szemléletével, és olyan új rendet hirdetett a termelés számára, amely felszámolta az ugart, a kollektív határhasználatot, s amely a takarmányozáson alapuló állattenyésztést állította előtérbe. A javak ilyen újfajta előállításáról alkotott nézeteket az „új mezőgazdaság” tanainak, új agnómíának nevezhetjük.²¹¹

Ha az „új mezőgazdaság” legfontosabb elveit fel akarjuk vázolni, arról a gazdasági, társadalmi és szellemi milliőről is említést kell tennünk, amelyből tanítási kinőttek.

A kor francia mezőgazdaságát alapvetően a feudális viszonyok és a hagyományos gazdálkodás uralma jellemezte, amelyben a tőkés termelés elemei csak kisebb foltokban jelentek meg. A parasztság személyes szabadságának a termelésre gyakorolt ösztönző hatását a földre nehezedő feudális jogok erősen tompították.²¹² A feudális járadékrendszer (cenzus, *champart*, dézsma, stb.) súlyát országos viszonylatban – sokfélesége miatt – lehetetlen pontosan megállapítani. Becslések szerint a parasztság jövedelmének 15–20%-át vihette el. Ha az állami adókat (*taille*, huszad) is figyelembe vesszük, a gazdálkodók évente megtermelt bruttó jövedelmük 35–40%-ával nem rendelkeztek. Joggal hangoztatták a fiziokraták, hogy a termelők elnyomórítása a mezőgazdaság fejlesztésének egyik fő akadály.²¹³

A feudális rendszer valóságát fejezték ki a földesúri monopóliumok és birtokforgalmi illetékek, az állam közvetett adói és belső vámjai is. Ezek elsősorban az áruk szabad belső forgalmát korlátozták.²¹⁴

A francia agrárfejlődés sajátos vonása volt, hogy a feudális és a polgári földtulajdonosok – ritka kivételtől eltekintve – földjüknek csupán járadékszedői voltak, de maguk nem gazdálkodtak. A bomló *seigneurie* többnyire paraszti birtokok és kisbirtokok halmazából állt. A mezőgazdaságilag hasznosított földek 80–85%-a birtok vagy bérlet formájában a népesség 75–80%-át kitevő parasztság kezén volt. A francia parasztság mégis „földéhségben” szenvedett az igen egyenlőtlen birtok- és bérletmegosztás, valamint a vidék túlnépesedése miatt. A parasztság 30%-ának jelentett csak biztos megélhetést birtoka és bérleti gazdasága.²¹⁵

²¹¹ Weulersse, 1910. 333–335.

²¹² Aulard, Alfonse: *La Révolution française et la régime féodal*. Paris, 1919. 3–4. (továbbiakban Aulard, 1919.)

²¹³ Garaud, Marcel: *La révolution et la propriété foncière (de 1789 à 1804)*. Paris, 1958. 168. (továbbiakban Garaud, 1958.), Soboul, Albert: *La Révolution française et la „féodalité”*. Notes sur le prélèvement féodal. = *Revue historique*, 1968, No 3. 45–49. (továbbiakban Soboul, 1968.)

²¹⁴ Soboul, Albert: *La France à la veille de la Révolution*. t. I. Économie et société. Paris, 1966. 25–28. (továbbiakban Soboul, 1966/a.)

²¹⁵ Loutchisky, Jean: *La propriété paysanne en France à la veille de la révolution, principalement en Limousin*. Paris, 1912. 48–49., 151. (továbbiakban Loutchisky, 1912.), *Histoire économique et sociale de la France*, t. II. 1970. 497.

A feudális viszonyokkal a mezőgazdasági termelés hagyományos rendszere párosult. A termelés minden fontos jellemzője (vetésszerkezet, művelési rendszer, agrotechnika, hozamok) a hagyományos gazdálkodás uralmát tükrözte.²¹⁶

A mezőgazdaság által hasznosított terület (40 millió ha) több mint 50%-án szántó és ugar volt. A szántó 40%-át kitevő ugar arra utal, hogy a nyomásos gazdálkodás a 18. század második felében szinte kizárólagosnak tekinthető. A rét és a legelő a hasznosított terület mindössze 20%-át foglalta el. A 12 millió ha-os vetésterület 87%-án gabonát, 8%-án takarmányféléket, 5%-án ipari növényeket termeltek. A gabona egyeduralma az ugarra és a legelőre utalt állattenyésztés mellékes szerepét fejezi ki. A gazdálkodás legintenzívebb ágazatát a szőlő és kertművelés képviselte.²¹⁷

A két- és háromnyomásos rendszer szükségszerű velejárója volt a kollektív határhasználat. Az ún. „nyílt mezők” vidékein a termelés elképzelhetetlen lett volna a parasztság számára vetéskényszer, ugar- és tarlólegettetés nélkül, a réten érvényesülő másod- vagy harmadfű jog, valamint a legelők és az erdők egy részének közös használati joga nélkül. A szegényparasztságnak a kollektív haszonélvezeti jogok jövedelmi forrást is jelentettek. Mindezek korlátot képeztek az egyéni vállalkozás szabad érvényesülése és a váltógazdálkodás terjedése előtt. Felszámolásuk a paraszti tömegek ellenállása miatt még a nagybérlet vidékein (Párizsi-medence) is rendkívül lassan haladt előre.²¹⁸

A munkamódszereket és munkaeszközöket több évszázados változatlanság jellemezte. Az ország északi harmadában lóvontatta aszimmetrikus ekével, más vidékeken ökörfogatos szimmetrikus könnyűekével szántottak. Az agronómusok a jó műveléshez négyszeri-ötszöri szántást ajánlottak. Ezt azonban csak az a gazda tudta teljesíteni, aki rendelkezett fogattal. Országos viszonylatban a gazdák legalább fele igásállatban vagy ekében hiányt szenvedett. A kölcsönkért felszereléssel legfeljebb kétszeri szántásra futotta az időből. Még rosszabb volt a helyzet a talajerő visszapótlásával. A pihentetés mellett sokszor trágyát is igényelt volna a szántó. A nagy gabonatermő vidékek ritka állatsűrűsége azonban a trágyázást csak igen ritkán tette lehetővé. A trágya helyes felhasználását sem ismerte a parasztság.²¹⁹

²¹⁶ Bloch, Marc: *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*. Paris, 1931. 266.

²¹⁷ Toutain, 1961. 48., Sigaut, 1976. 632.

²¹⁸ Meuvret, Jean: La pâture et le progrès agronomique avant la révolution. In: *Études d'histoire économique*. Paris, 1971. 193–196., Soboul, Albert: Problèmes paysans de la révolution (1789–1848). In: *Études d'histoire révolutionnaire*. Paris, 1976. 212. (továbbiakban Soboul, 1976.)

²¹⁹ Goubert, Pierre: Les techniques agricoles dans les pays picards. = *Revue d'histoire économique et sociale*, 1957, No 1. 30., Sée, 1939. 196.

Az elégtelen talajművelés és a trágyázás hiánya a terméshozamokban jutott kifejezésre. A 18. század folyamán a legfontosabb gabonafélék átlagos maghozamai a legmerészebb becslések szerint is legfeljebb 5:1-ről 5,5:1-re emelkedtek, vagyis 10%-kal. 1 ha búzaföld a 18. század végén közepes termésű évben 10–11 hl-t termett.²²⁰

Tévedés volna az eddigiek alapján a tradicionális mezőgazdaságot teljesen változatlanoknak tekinteni. A termelő nem volt teljesen alkalmatlan a változtatásra annak ellenére, hogy mozgási lehetőségei szűkek voltak. A szántón a termelés növelése volt a változtatás egyetlen útja a terület bővítésével, az egyszerűbb nyomásos rendszer bonyolultabbá való alakításával, s esetleg a kisebb hozamú növények nagyobb hozamú kultúrákkal történő helyettesítésével.²²¹

A 18. századi mezőgazdaság számára a népességnövekedés jelentette a legnagyobb kihívást. Az 1710–20-as években a népesség száma 21, az 1750-es években 25, a forradalom korában pedig 28 millió fő volt. A 18. században tehát 33%-kal gyarapodott a francia nemzet.²²² A mezőgazdaságnak mindenekelőtt több élelmiszert (gabonát) kellett termelnie. A népességnövekedést az 1730–40-es évektől a termelés felfutása követte. A század folyamán a főbb élelmiszerek termelése körülbelül annyival nőtt, mint a népesség.²²³ A termelés 1/3-os növelése alapvetően hagyományos módon, a terület bővítésével és a háromnyomásos gazdálkodás terjedésével valósult meg. Franciaország sűrűn lakott északi vidékein (Párizsi-medencében, Francia-Flandriában, Elzászban) és néhány déli vidékén (a Garonne és a Rhône völgyében) ez a hagyományos út már nem volt járható. Itt a növekedés új elemeket is tartalmazott. A Párizsi-medencében a takarmánynövények, Elzászban a burgonya, Délen a kukorica és a burgonya kezdett elterjedni a szántón. Az új kultúrák – részben vagy teljesen – a hagyományos művelés felbomlásához vezettek.²²⁴

A kis lépésekkel elinduló modernizáció üzemtípusonként eltérő jegyekkel rendelkezett. A paraszti kisgazdaság kezdeti modernizációját a vetésterületnek a kukorica és a burgonya által előidézett átalakulása, a takarmánynövények időnkénti ugarba vetése, a gondosabb művelés és a családi munkaerő-felhasználás növelése jellemezte. Átmenetet képviselt a hagyományos és az új gazdálkodás között. Ezt a fejlődést elsősorban a szükség, az éhínség elkerülésének lehetősége

²²⁰ Morineau, 1968. 308., *Historie économique et sociale de la France*, t. II. 1970. 443–445.

²²¹ Faucher, 1957. 4.

²²² Dupâquier, Jacques: *Les caractères originaux de l'histoire démographique française au XVIIIe siècle.* = *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1976, No 2. 186–188., 192. (továbbiakban Dupâquier, 1976.)

²²³ Goy, Joseph – Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Les fluctuations de produit de la dime.* Paris, 1972. 24.

²²⁴ *Histoire de la France rurale*, t. II. 1975. 580–581., Festy, 1950. 13–17.

ösztönözte. A kisparaszti modernizáció csendben és „homályban” zajlott, minden agronómiai felvilágosítás hatása nélkül.²²⁵

A kisgazdasághoz képest a gazdagparaszti középgazdaság és a bérleti nagygazdaság modernizációja sokkal látványosabb volt. Bekerítéssel, tagosítással, az ugar eltörlésével, a takarmánytermelés bevezetésével, új juh- és marhafajták meghonosításával és tökéletesített munkaeszközök felhasználásával járt. Az átalakulást kimondottan a piacra termelés szempontjai vezérelték. E két típus volt a tőkés agrárfejlődés hordozója. A gazdálkodó bérmunkát felhasználó vállalkozó lett. Francia-Flandria gazdagparaszti gazdaságai és a Párizsi-medence nagybérletei az új agronómiai ismeretek által ösztönzött fejlődést képviselték.²²⁶

Lényeges megjegyezni, hogy a modernizáció mindkét útja igen szűkkörű volt a feudális viszonyok megléte, a tőkehiány, a szakismeretek igen lassú terjedése és számtalan egyéb tényező miatt.

Az új agronómia megszületésében mind a fejlődés korlátai, mind pedig a szórványos sikerek ösztönzőek lehettek. Ez nemcsak a hazai, hanem az országhatárokon túli mezőgazdaságra is vonatkozott. A Franciaországgal szomszédos Németalföldön és Angliában a 18. század közepére az „új mezőgazdaság” már egyértelműen győzedelmeskedett. Flandria a váltógazdálkodás és az istállózó állattenyésztés bölcsője volt. A magas népsűrűség a 16. századra lezárta a művelt területek növelésének lehetőségét. A népességet csakis intenzív gazdálkodással lehetett ellátni élelmiszerral. A flamand mezőgazdaság minden más, később átalakuló mezőgazdaság számára mintául szolgált.²²⁷

Angliában a 18. században az iparfejlődés keltett olyan igényeket, amelyet csak az „új mezőgazdaság” tudott kielégíteni. Itt született meg az Európa hírűvé vált norfolki vetésforgó, amelyben gabona – takarmányrépa – gabona – pillangós növények váltogatták egymást. A modernizáció az agrártársadalom viharos átalakulásával párosult: a bekerítések felszámolták a kisparaszti gazdaságot és a kollektív határhasználatot. A tőkés fejlődés fő hordozójává a nagy bérleti gazdaság vált.²²⁸

A francia mezőgazdaság széleskörű modernizációja elé a társadalmi – gazdasági viszonyok gátakat emeltek. Az ismeretszerzéssel ezt kevésbé tudták megtenni. A gazdagabb francia földbirtokosok szélesebb látókörű csoportjait a külföldi utazások, valamint az angol mezőgazdasági szakirodalom rádöbentették

²²⁵ Morineau, Michel: La pomme de terre au XVIIIe siècle. = *Annales E. S. C.*, 1970, vol. 25, No 6. 1780. (továbbiakban Morineau, 1970.), Histoire de la France rurale, t. II. 1975. 462–464.

²²⁶ Lefebvre, Georges: *Les paysans du Nord pendant de la Révolution française*. Bari, 1955. 197. (továbbiakban Lefebvre, 1955.), Faucher, 1957. 8.

²²⁷ Tits-Dieuaide, Marie-Jeanne.: L'évolution des techniques agricoles en Flandre et en Brabant: XIVe – XVIe siècle. = *Annales*, 1981, No 3. 367–373.

²²⁸ Habakkuk, Hrothgar John: La disparition du paysans anglais = *Annales*, 1965, No 4. 660–662.

saját mezőgazdaságuk és az angol vagy a flamand közötti fejlettségbeli különbségekre. Sokszor nem is annyira az új agronómiai eljárásokra helyeződött a hangsúly, hanem a nagyobb jövedelem lehetőségeire. A járadékos birtokosság jövedelemnövelést keresve fordult a mezőgazdaság felé. Felismerte, hogy az el-sajátítás elérte azt a szintet, amely után a járadékemelés már csak a termelési eljárások javításával lehetséges. Ez az egyik oka annak, hogy a 18. század közepétől a műveltebb körökben elterjedt a mezőgazdasággal foglalkozó művek olvasása, a mezőgazdaságról való társalgás. Voltaire a „*Filozófiai Szótárban*” (1764) igen szellemesen foglalta össze ezt a jelenséget: „*Az 1750-es évekre a nemzet betelt a versekkel, a komédiákkal, az operával és a romantikus történelmi regényekkel, ...s elkezdett a búzáról gondolkodni... Hasznos dolgokat írtak a mezőgazdaságról; mindenki ezt olvasta, kivéve a földművelőket.*”²²⁹

A francia birtokosság – kevés kivételtől eltekintve – ekkor sem kezdett el maga gazdálkodni. A neves angol mezőgazdász utazó Arthur Young úgy vélte, hogy nem az agronómiai műveltség hiánya, hanem a mezőgazdasági vállalkozástól való idegenkedés a francia arisztokrácia és nagybirtokos polgárság legnagyobb hibája.

A művelt világnak a mezőgazdaság iránt megváltozott magatartása azonban önmagában is jelentős volt, mert kedvező körülményeket teremtett az új mezőgazdasági szakirodalom számára. Különösen a mezőgazdasági társaságok játszottak jelentős szerepet e tekintetben. 1757–1789 között körülbelül huszonkét mezőgazdasági társaság alakult az országban. 1761-ben állami utasításra központi társaságot is alapítottak Királyi Mezőgazdasági Társaság néven. Tagjai többnyire gazdag birtokosok, természettudósok és mezőgazdászok voltak. A társaságok fő tevékenysége szakmai viták rendezéséből, az újítások propagálásából és pályázatok hirdetéséből állt. A század második felében jelentek meg az első olyan folyóiratok, amelyek kimondottan a mezőgazdasággal foglalkoztak.²³⁰

A 18. század második felében az abszolutizmus politikája is módosult valamelyest a mezőgazdasággal szemben. Az éhínségek és az ezzel járó lázadások elkerülése érdekében szorgalmazta a gabonatermő területek bővítését: a fiziokrata tanokkal szimpatizáló Bertin pénzügyi főellenőr 15 évre szóló adókedvezményt biztosított az újonnan megművelt területekre. 1767-től a központi hatalom több tartományban (Normandia, Artois, Champagne, Burgundia stb.) a bekerítéseket is engedélyezte.²³¹

²²⁹ Idézi Faucher, 1957. 4.

²³⁰ Sée, 1939. 202., Soreau, Edmond: *L'agriculture du XVIIe siècle à la fin du XVIIIe siècle*. Paris, 1952. 217–218. Legismertebb periodikák: *Journal oeconomique* (1751–1772), *Journal de l'Agriculture, du Commerce et des Finances* (1765–1783), *Journal de Physique* (1773–1793), *La Feuille du cultivateur* (1791-től).

²³¹ Sée, 1939. 204–206., *Histoire économique et sociale de la France*, t. II. 1970. 420–422.

Az 1750-es években kezdődtek az első próbálkozások a mezőgazdasági termelés országos méretű rendszeres felmérésére. Korábban az állam csak a kereskedelemre és az iparra vonatkozólag készített kezdetleges statisztikákat.²³²

Az államnak a mezőgazdaság felé fordulása nem jelentett lényegi változást politikájában. Nagyobb jelentőségű, a mezőgazdaság fejlődését segítő reformok befogadására képtelennek bizonyult. A fiziokrata Turgot reformjai bukásra voltak ítélve. A fiziokrata tanoknál politikamentesebb új mezőgazdasági szakirodalom fejlődését viszont ösztönözhetette az állam agrárpolitikája.²³³

Az új agronómia elképzelhetetlen lett volna a természettudományok fejlődése nélkül. A felvilágosodás szellemi légköre, a természet dolgai iránt kiszélesedő érdeklődés kedvezett a tudományos kutatásnak és kísérletezésnek. Az 1740–60-as években különösen a botanika és a biológia hatott erősen az agronómiára. Nélkülözhetetlen ismereteket nyújtott a növény- és állatvilág felépítéséről, a fajok fejlődéséről. Tournefort-nak, vagy Linnének az élővilágról és az ásványokról alkotott osztályozását szinte minden agronómiai munka felhasználta. Maguk az agronómusok sokszor botanikusok és biológusok voltak. (pl. Duhamel du Monceau). Buffon gyakorlati munkássága és „*Természettörténet*” című monumentális műve is segítséget nyújtott az agronómiának.²³⁴

A kémiai kutatások az 1760–70-es évektől kezdtek befolyásolni az agronómia fejlődését. Különösen a növényi táplálkozásra és a talajerő-visszapótlásra vonatkozó nézeteket tudta felhasználni. E jelenségekre a kémia ekkor még nem adott ugyan elfogadható tudományos magyarázatot, de sok empirikus ismeretet gyűjtött róluk. Lavoisier új kémiája, amely szakított a flogiszton elmélettel, csak a 19. századtól érezteti hatását. Az agrokémia a 19. század alkalmazott tudománya lesz.²³⁵

Az állattenyésztésről szóló művekre a biológián kívül az állatgyógyászat hatott termékenyítően. Az állatgyógyászatot Vicq d’Azyr újította meg az 1770-es években. Az állati betegségek rendszerezésén túl megelőzésükkel is foglalkozott. A járványok megelőzésére az állatok tisztán tartását és bőséges, szakszerű takarmányozását ajánlotta. Először vetette fel az oltás szükségességét.²³⁶

A franciaországi új agronómia első nagy képviselője a nemesi származású Henri-Louis Duhamel du Monceau (1700–1782) volt. Jogi egyetemet végzett, de gyermekkortól fogva a természettudományok iránt érdeklődött. Orléans-i jogi tanulmányai után a versailles-i Királyi Kertészetben helyezkedett el, ahol széles-

²³² Gille, 1964. 82–84.

²³³ Cazes, Bernard: A propos de Turgot. = *Annales*, 1964, No 5. 1031–1033.

²³⁴ Bernal, John D.: *Tudomány és történelem*. Bp., 1963. 330., 345., 422. (továbbiakban Bernal, 1963.)

²³⁵ Demolon, 1946. 12., Bernal, 1963. 410–411.

²³⁶ Dadognet, François: *Des révolutions vertes. Histoire et principe de l’agronomie*. Paris, 1973. 47.

körü természettudományos felkészültségre tett szert. 1728-ban már a Tudományos Akadémia tagjává választották. Az 1730-as évek elején több nagysikerű értekezést írt a növények – különösen a gyümölcsfák – nedvkeringéséről, táplálkozásáról, oltásáról és nemesítéséről. Ismereteit a gyakorlatban is alkalmazta: 1732-ben tengerészeti felügyelővé nevezték ki. Új tisztségében hajótervezéssel és élelmiszertartósítással foglalkozott. Többször járt Angliában és Hollandiában tanulmányúton.²³⁷

Az 1730-as évek végén a Királyi Kertészetben kutató Buffon hatására zoológiával kezdett foglalkozni: az állati csontozat növekedését vizsgálta. Szenvedélyes kísérletező volt, idejének jelentős részét laboratóriumában töltötte.

Kutatásai hazáján kívül Angliában és Németországban, sőt Magyarországon is ismertté váltak. „*La physique des arbres*” (A fák természettana) című munkáját 1764–65-ben kiadták Nürnbergben. A magyar Mitterpacher Lajos „*Elementa...*” c. művének a gyümölcsfákról szóló fejezeteit Duhamel eredményeinek felhasználásával írta.²³⁸

Duhamel mezőgazdász elhivatottsága az 1740-es évek végén alakult ki. Eddig elsősorban a kertészetten keresztül volt kapcsolata a gazdálkodással. A szántóföldi művelés iránti érdeklődését az angol szakirodalom megismerése keltette fel. Németalfölddel ellentétben Angliában nemcsak új mezőgazdaság, hanem új agronómiai irodalom is született a 18. század első felében.²³⁹

Az „új mezőgazdaság” tételeit Jethro Tull (1674–1741) fogalmazta meg először „*Horse-hoeing husbandry*” (Gazdálkodás lókapával, 1731) című művében. Gazdálkodása olyan intenzív talajművelésen és új munkaeszközökön alapult, amely feleslegessé tette mind az ugart mind pedig a trágyázást. Tull szerint a tökéletes talajművelés, a sorvetőgép alkalmazása és a búza többszöri lókapálása nagyobb terméshozamot eredményez, mint az ugaroltatás vagy a trágyázás hagyományos talajművelés mellett.²⁴⁰

Duhamelben Tull könyve érlelte meg azt az elhatározást, hogy megírja a kontinentális Európa első „új mezőgazdaságot” hirdető művét. A „*Traité de la culture des terres suivant les principes de M. Tull*” (Értekezés a földművelésről Tull elvei alapján) első kötete 1750-ben jelent meg. Lényegében a haszonnövények fiziológiáját és az ugar nélküli szántóföldi művelés fő vonásait foglalta ösz-

²³⁷ Marteilère, P.: *L'agronome Duhamel du Monceau*. Orleans, 1889. 5–13. (továbbiakban Martilière, 1889.)

²³⁸ Martilière, 1889., Barta, 1973. 74.

²³⁹ Barta, 1973. 60.

²⁴⁰ Bourde, 1967/a. 269–273., Lord Ernie: *Histoire rurale de l'Angleterre. Traduit de l'anglais par Claude Journot*. Paris, 1952. 175–178. (továbbiakban Lord Ernie, 1952.)

sze. A botanikai és a talajok osztályozásával foglalkozó részek nem tartalmaznak lényeges új vonásokat.²⁴¹

A művelt közvélemény számára a talajművelésről és a gabonatermelésről írt fejezetek jelentettek újat. Tull-hoz hasonlóan Duhamel is csodaszernek tekintette a tökéletes szántást, a boronálást, a sorvetőgépet és a lókapát. A trágyázást ugyan nem vetette el teljesen, de a hozamnövelés szempontjából mellékesnek tartotta. Csak a föld fizikai tulajdonságainak javítása szempontjából vette figyelembe. A jó szántóföldi gazdálkodás Duhamelnél nem más, mint „nagybani kertészkedés” új eszközök felhasználásával.

A technikai eszközökre vonatkozó részeket teljes mértékben Tull alapján írta meg. A modern gazdálkodáshoz a következő eszközöket tartotta nélkülözhetetlennek: a tökéletesített kormánylemezes, sok vasalkatrésszel rendelkező és a talajfajtákhoz igazodó aszimmetrikus ekét; a kőtárcsát, a vasfogú boronát; a már említett sorvetőgépet és a vegetáció idején használatos ekekapát; a kaszát, valamint a cséphadarót.

Tull-nál is nagyobb figyelmet szentelt a betakarított gabona tárolásának és a vetőmag kezelésének. Szellős, száraz magazinok építését javasolta, amelyekben a bő termésű évek fölös termését tárolni lehet az ínséges esztendőkre. A vetőmaggal kapcsolatban nemcsak a tisztítást és a válogatást emelte ki, hanem a szemeket megtámadó gombák elleni védekezést is. Helytelenítette azt a hagyományos nézetet, amely szerint több vetőmag több termést ad. A vetőgép alkalmazása csökkenti a vetőmagot és növeli a termést.

A gabonatermelésről alkotott elképzelései három pontban foglalhatóak össze:

1. A búza többet terem nem trágyázott, de tökéletesen művelt földben, mint a jól trágyázott, de a régi módon műveltben;
2. Az olyan szántó, amely az előző évben nem pihent, több termést hoz ha Tull szerint művelik, mint egy azonos minőségű ugarral pihentetett szántó hagyományos műveléssel;
3. A Tull szerint megművelt szántónak tehát nincs szüksége pihentetésre, sőt, ha azonos színvonalon művelik, minden évben több búzát terem.²⁴²

A kor legégetőbb problémáját, a termelés növelését Duhamel a búzatermelés növelésével akarta megoldani, de az eddigi felfogástól eltérően új metódussal, a hozamok emelésével. A hozamemelés az agronómia egyik kulcskérdésévé vált. Földművelésének propagálása érdekében Duhamel számításokat is végzett az új gazdálkodás várható hozadékáról. Egy 300 *arpent* (150 ha) nagyságú gazdaságot vett alapul. Átlagos termésű évben a hagyományos gazdálkodás költségeit 5000-

²⁴¹ Meuvret, Jean: L'agriculture en Europe au XVIIe et XVIIIe siècle. In. *Études d'histoire économique*. Paris, 1971. 164–166., Bourde, 1967/a. 312–313.

²⁴² Bourde, 1967/a. 231.

re, a bruttó hozadékot 8000-re, a tiszta hozadékot pedig 3000 *livre*-re becsülte. Az új metódus szerint a költségek 10 350-re, a bruttó bevétel 18 000-re, a tiszta hozadék viszont 7650 *livre*-re rúgna a hozamok emelkedése következtében. Az új gazdálkodás a régi 5–6:1 maghozammal szemben 10–12:1 hozamot biztosítana. Duhamel még nem a lehető legnagyobb nyereség elérésére törekedett, csupán a hozamok növelését tartotta szem előtt.²⁴³

Duhamel a szántó szinte teljes egészét gabonával akarta bevetni. A takarmánynövények (lucerna, lóhere, baltacim, répa) és a kapásnövények (burgonya, kukorica) jelentőségét elismerte, mint az állati táplálkozás nélkülözhetetlen forrását, de nem mint a vetésforgó szükséges részét. Az „*Értekezés...*” első kötetében a búza- és a takarmánytermelés nem képezett egységes művelési rendszert a szántón, nem váltogatta egymást. Arra a problémára, hogy hogyan fér össze a búza szupremáciája a takarmányfélékkel, sem Tull, sem Duhamel nem adott megoldást. Az állattenyésztés mellékes, kiegészítő ágazatként szerepel az „*Értekezés...*”-ben: a haszonállatok legfontosabb szerepe az igavonás, s nem a trágyatermelés. Több, s főleg jobban táplált és jobban gondozott haszonállatokra a megszorított mezei munkák miatt van szükség. Az állattenyésztés „szükséges rosszként” való kezelése még a Duhamel utáni agronómiára is jellemző volt azzal a különbséggel, hogy a trágyatermelés lett a legfontosabb szempont.²⁴⁴

Duhamelnek az 1750-es évek elején vallott felfogásában éppen a trágya, az állattenyésztés és a takarmánytermelés szerepének lebecsülését tekinthetjük hiányosságnak. Hiányzott rendszeréből a szántóföldi növények váltogatásának gondolata is. Az „*Értekezés...*” első kötetét azonban 1762-ig még öt követte, s 1762-ben újabb kétkötetes művet jelentetett meg Duhamel „*Éléments d'agriculture*” (A földművelés alapelvei) címen. Az „*Értekezés...*” utolsó köteteiben és a „*Földművelés alapelveiben*” már figyelembe vette az „*Értekezés...*” első kötetének hatására kibontakozó agronómiai viták eredményeit.²⁴⁵

Továbbra is a búzatermelésnek rendelte alá a földművelést, de azzal a megszorítással, hogy a minden áron való búzatermelés helytelen. A gabonaféléket takarmány- és kapásnövényekkel kell váltogatni. A gabonatermő vidékek számára hatéves rotációt javasolt: búza – árpa, zab – főzelékfélék, bükköny – lóhere – búza – lóhere. Felismerte azt is, hogy az ugar eltörlése és a trágya nélküli művelés összeférhetetlen, mert a szántó trágya nélkül a legjobb talajművelés mellett is kimerül.²⁴⁶

²⁴³ Bourde, 1967/a. 419.

²⁴⁴ Mulliez, 1979, 8–9., Bourde, 1967/a. 321., 490–491.

²⁴⁵ Marteilère, 1889. 15–16.

²⁴⁶ Bourde, 1967/a. 336–337., 469.

Duhamel du Monceau agronómiai munkásságának legnagyobb érdeme az, hogy utat nyitott az „új mezőgazdaság” eszméi előtt az ugar nélküli gazdálkodás és a tökéletes talajművelés gondolatával.

Az „Értekezés...” kötetének megjelenésével és az agronómiai viták kibontakozásával szinte egy időben született meg a fiziokraták közgazdasági rendszere. Az agronómusok a mezőgazdaság fejlődését csak az „új mezőgazdaság” gyakorlati megvalósulásával tudták elképzelni, a fiziokraták pedig csak a tőkés rendszer keretében. A két eszmerendszer – számtalan rokonsága ellenére – sosem azonosult teljesen egymással. Inkább párhuzamosságról, a két rendszer kölcsönös egymásra hatásáról beszélhetünk. A mezőgazdaságot a gazdaságfilozófia felől megközelítő fiziokraták az angol és a francia agrárirodalomból sajátították el a termelés újfajta eljárásait. Az agronómusok – akik inkább természettudományos felkészültséggel rendelkeztek – a fiziokratákon keresztül ismerték meg a tőkés mezőgazdaság termelési viszonyait, gazdálkodási feltételeit. A fiziokratáktól vették át a befektetés elvét, a magas agrárárak, a szabad gabonakereskedelem és az adóreform szükségességét. Az agronómusokat inkább a tökéletesen termelő, a fiziokratákat inkább a tiszta hozadékot termelő mezőgazdaság érdekelte. Végül céljuk, a termelés növelése, azonos volt.²⁴⁷

Az egyetlen lényeges különbség a két felfogás között az, hogy az agrár szakirodalom sosem kötődött annyira a nagygazdasághoz mint a fiziokratizmus. Az agronómusok egy része a kiscgazdaságot is alkalmasnak tartotta a kis költségekkel járó újításra (pl. a burgonya vagy a kukorica bevezetésére). A fiziokraták gyors és totális agrárforradalmat képzeltek el, míg az agronómusok – főleg az 1770–80-as években – lassút, részlegeset.²⁴⁸

A fiziokrata közgazdaságtan egészének bemutatása és tudománytörténeti jelentőségének méltatása nem célja tanulmányunknak. Itt csak a fiziokratizmusnak a mezőgazdasági termelésre vonatkozó tételeit kíséreljük meg összefoglalni.

François Quesnay (1694–1774) és követői (Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Mirabeau, Turgot stb.) teremtették meg a szabadversenyos kapitalizmus első közgazdasági rendszerét, amely a javak képződését már nem a forgalom, hanem a termelés körében vizsgálta.

A rendszer középpontjában a mezőgazdasági termelés állt, amely a „tiszta termék” (értéktöbblet) elsődleges forrása, a gazdasági tevékenység színtere.²⁴⁹ A mezőgazdasági termelést épp úgy vállalkozásnak tekintette, mint az ipari vagy a kereskedelmi tevékenységet. A francia agrárfejlődés számára – a fiziokraták szerint – csak a vállalkozáson alapuló, angol típusú tőkés nagybérleti mezőgazdaság

²⁴⁷ Weulersse, 1910. 26–30.

²⁴⁸ Bourde, 1967/a. 28.

²⁴⁹ Volgin, 1967. 77.

az egyedüli járható út. Csak az a forma biztosíthatja a termelés modernizációján és a hozamok növelésén keresztül a vállalkozás célját, a tiszta hozadékot. Élesen szembeállították a francia valóságot, az elmaradott kisparaszti termelést a nagybani gazdálkodással. „*A kisbérlők által kicsiben művelt földek több embert és költséget kívánnak, jövedelmeik pedig jóval korlátozottabbak.*”²⁵⁰ François Quesnay „*Maximes générales de gouvernement économique d'un royaume agricole*” (1758) c. munkájában a következőképpen indokolta a nagygazdaság előnyeit: „*A magtermelésre használt földek, amennyire lehet, foglaltassanak össze jómódú gazdák által kezelt nagybérletekké. Mert... a nagy mezőgazdasági vállalatokban aránylag sokkal kisebb kiadással lehet jóval nagyobb tiszta hozadékot elérni, mint a kicsinyekben.*”²⁵¹

Önmagában a nagygazdaság előtérbe állítása nem új elem a fiziokrata nézetekben. Mind a korábbi, mind az 1750-es évek utáni agronómiai vagy agrárgazdaságtani művek többnyire módos gazdálkodóknak szóltak. Az új elemet a tőkés haszonelv hirdetése jelentette, amelyet a 19. század eleji német mezőgazdász Albrecht Thaer fejlesztett tovább.²⁵²

A nagyobb tiszta hozadék eléréséhez Quesnay a nagyobb befektetések szükségességét emelte ki: „*...ha a befektetések nem elegendők, akkor a művelési költségek aránylag nagyobbak és kisebb tiszta hozadékot adnak.*”²⁵³

A fiziokraták a mezőgazdasági termelés döntő tényezőjének tekintették a tőkét. A mezőgazdaságba befektetett tőkét „elsődleges előlegre” (haszonállatok, holt felszerelés), vagyis üzemi tőkére és „másodlagos előlegre” (vetőmag, munkabér, takarmány stb.), vagyis forgó tőkére osztották. Turgot („*Reflexions sur la formation et la distribution des richesses*”, 1766) úgy ítélte meg, hogy a tőke csak akkor áramlik a mezőgazdaságba, ha a gazdag földművelő (nagybérelő) a földjára adék lefizetése után legalább ugyanolyan nyereségre számíthat, mintha bármely más vállalkozással foglalkozna.²⁵⁴

A fiziokraták a haszonszerzésre alapozott tőkés gazdálkodáshoz szükséges feltételeket is rendszerbe foglalták, sőt egyes feltételek megteremtéséért politikai síkon is küzdöttek. Ez a feltételrendszer nem volt más, mint a feudális termelési

²⁵⁰ Quesnay, François: *Gabona. A francia Enciklopédia. Szemelvények.* Szerk. Győri János, Bp., 1962. 198.

²⁵¹ Quesnay idézett művének magyar fordításából: „*Általános alaptételek földművelő országok gazdasági kormányzatáról.*” In. Quesnay – Turgot, 1887. 8.

²⁵² Orosz István: Albrecht Thaer és a „racionális” mezőgazdaság. = Egyetemes Történeti Tanulmányok, XII., 1978. 144. (továbbiakban Orosz, 1978.)

²⁵³ Quesnay – Turgot, 1887. 5.

²⁵⁴ Turgot említett művének magyar fordítása: „*Észrevételek a Javak képződéséről és eloszlásáról.*” In. Quesnay – Turgot, 1887. 95.

mód teljes tagadása anélkül, hogy az abszolutizmus megdöntését követelte volna. A fiziokraták a „törvényes despotizmustól” várták programjuk megvalósítását.²⁵⁵

A tőkés gazdálkodáshoz elengedhetetlenül szükségesnek tartották a korlátlan polgári tulajdon megteremtését. Az egyén korlátlan tulajdonából vezették le a művelés szabadságát: „*Mindenkinek legyen szabad földjén azon terményeket előállítani, amelyek érdeke, tehetsége, s a talaj természete neki lehető legnagyobb eredményt ígérőül ajánl.*”²⁵⁶

A művelési szabadság gondolatának hirdetése a hagyományos gazdálkodás kötöttségeivel szemben az agronómusoktól származott. Duhamel majd Henry Patullo és sokan mások a váltógazdálkodás bevezetésének egyik legnagyobb akadályát a kollektív határhasználatban látták. A fiziokraták a művelés szabadságát az egyéni vállalkozás szabadsága felől közelítették meg. Helyeselték és propagálták a bekerítéseket, a tagosítást, a közföldek elkülönítését.²⁵⁷

A kor számára a fiziokraták adóügyi reformjavaslatai tűntek a legradikálisabbnak, mivel mind a feudális járadékok, mind pedig az állami adózás fennálló rendjének tagadását jelentették. Egyetlen adónemet ismertek el: a földtulajdonosok földjáradékára kivetett adót. A tőkére és az árúkra kivetett adót elítélték, mert növeli a termelési költséget.²⁵⁸

Alacsony termelési költségekhez magas agrárárakat párosítottak. Ettől várták a termelési kedv kiszélesedését. Quesnay szerint „...*a termények alacsony ára s a munkára való ösztönzésre elégtelen nyereség restté... tesz az embereket.*” Bőség és drágaság teremt gazdagságot a mezőgazdaságban.²⁵⁹

A fiziokrata gondolkodásban a vállalkozás szabadságához szervesen kapcsolódott a forgalom szabadsága. A tartományok közötti vámrendszer eltörléséért politikai síkon is harcoltak. Turgot rövid életű reformjainak egyik sarkpontját képezte a szabad kereskedelem.²⁶⁰

A tőkés gazdálkodás fiziokrata képébe a művelési eljárások megújítása is beletartozott. Quesnay helyeselte az ugar nélküli gazdálkodásról, a trágyázásról és a takarmány termelésről vallott új nézeteket, mert egybevágott hozadékcentrikus felfogásával. Mirabeau és Turgot – Duhamel alapján – a mezőgazdasági oktatás szükségességét vetette fel: minden adókerületben szakiskolát kéne felállítani, hogy a módos földművelők elsajátíthassák az új agronómiát. Turgot a jó gazdálkodáshoz nemcsak a földművelő vagyonságát tartotta fontosnak, hanem felvi-

²⁵⁵ Volgin, 1967. 95.

²⁵⁶ Quesnay – Turgot, 1887. 7.

²⁵⁷ Weulersse, 1910. 423–426.

²⁵⁸ Volgin, 1967. 86.

²⁵⁹ Quesnay – Turgot, 1887. 43.

²⁶⁰ Weulersse, 1910. 474–479.

lágosultságát is. A fiziokratákhoz közelálló Gournay kereskedelmi biztos az új eljárások bevezetésének bátorításához mezőgazdasági hitelintézetek felállítását javasolta.²⁶¹

A váltógazdálkodás mibenlétének, a takarmánynövények, a trágya és az állattenyésztés új szerepének teljesebb feltárását a Duhamelt követő, sokasodó számú szakírók végezték el. Náluk is érvényesült az angol gazdálkodás és szakirodalom hatása, de nem a Tull-féle irányzaté. A század második felében ismertté váltak a Norfolkban gazdálkodó Charles Townshend sikerei a váltógazdálkodás (gabona – takarmányrépa – gabona – mesterséges rét) alkalmazásában. A hozamnövelés szempontjából különleges jelentőséget tulajdonított a trágyának és a takarmánytermelésnek. A sikeres gazdálkodásról állítólag a következőket mondta: „...*hogymelteni lehessen, trágya kell, még trágya, ismét trágya.*”²⁶² Az 1770-es évektől Arthur Young Angliáról szóló útikönyvei és franciaországi utazásai hatottak termékenyítően a francia szakírókra. Young művei az angol gazdálkodás legmodernebb vonásaival ismertették meg az olvasókat.²⁶³

Az új agronómiát művelők második generációjából a Franciaországba áttelepült skót Henry Patullot és François Rozier-t (1734–1793) érdemes kiemelnünk. Patullo „*Essay sur l'amélioration des terres*” (1758, Tanulmány a földek javításáról) c. munkája jelentősen hozzájárult Duhamel egyoldalú nézeteinek módosításához. Patullonál találkozhatunk először az ugar nélküli vetésforgó alapos leírásával. Szerinte az „ugar törvényét” véglegesen csak a mesterséges rét és a trágya törli el. A gabonaféléket takarmány- és kapásnövényekkel kell váltogatni, mert ezek gazdagítják, gyomtalanítják a földeket, s így a gabonafélék is sokkal magasabb hozamokat adnak. Patullo a négy-nél több éves vetésforgók híve volt, hogy élőlő növényeket is lehessen termeszteni. A gabonával váltogatható kultúrákat három csoportra osztotta: „mesterséges füvekre” (lucerna, lóhere, balta-cim), répafélékre és főzelékfélékre. Legnagyobb talajgazdagító szerepet a lucernának szánt. Franciaország éghajlati adottságai miatt a répaféléknek kisebb jelentőséget tulajdonított, mint az angolok. Patullo műve külföldön is sikert aratott: 1772-ben Londonban angolul, 1774-ben Madridban spanyolul jelent meg. Németországban a takarmánytermelésre vonatkozó fejezeteit Otto von Münchhausen hasznosította.²⁶⁴

Az 1760–70-es évek agronómiai eredményeire támaszkodva a növények „okszerű” váltogatásáról Rozier adott legteljesebb képet Franciaországban a 18. szá-

²⁶¹ Weulersse, 1910. 374–377., 395–398.

²⁶² Lord Ernie, 1952. 170–175., Morineau, 1971. 68.

²⁶³ Lavergne, Leonce de: *Az angol mezőgazdaság*. Fordította Beksics Gusztáv. Bp., 1884. 72–73., Barta, 1973. 73.

²⁶⁴ Bourde, 1967/a. 339–343., Frauendorfer, Sigmund von: *Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik*. t. I. München–Basel–Wien, 1963. 125.

zadban. „*Cours complet d'agriculture...*” (A mezőgazdaság teljes kézikönyvei...) című munkájában a következőképpen írta le a vetésforgót: „*Hogy a föld minden évben megfiatalodjon, a növényeket évről-évre váltogatni kell ugyanabban a földben meghatározott ciklusok szerint.*”²⁶⁵ A váltogatás okszerűségét és a gazdagítás fogalmát még ő sem magyarázta meg tudományosan. Előnyeit, érvényesülését a flamand és az angol váltógazdálkodás tapasztalataiból szűrte ki. A vetésforgó ennél okszerűbb leírásával csak Thaernél találkozunk.²⁶⁶

Az új gazdálkodás másik sarkpontja, Patullonál és Rozier-nél egyaránt, a trágyázás. Patullo az angol tapasztalatok alapján győződött meg arról, hogy az ugar kiiktatása után a növények váltogatása és az alapos talajművelés nem elegendő a talajerő visszapótlásához. A francia mezőgazdaság alacsony termés hozamait a trágyázás elégtelenségére vezette vissza. Hogy a búza az angliaihoz hasonló hozamokat adjon, 1 *arpent* (0,5 ha) szántóra a talaj minőségétől függően évente 5–8 szekér trágya szétszórását javasolta. Rozier a trágya gyűjtéséről, tárolásáról és helyes felhasználásáról nyújtott részletes képet.

A trágyázást mindkét szerző az istállózó állattenyésztéssel kapcsolta össze. A gabonatermő vidékek számára csak az istállózó marhatenyésztést tartották járható útnak. Rozier a szarvasmarhák bőséges takarmányozásán és gondos ápolásán túl azok fajtajavításának fontosságát is hangsúlyozta. Rozier sajnálkozva írta, hogy a francia provinciák nagy részében elkorcsosult fajták vannak. Flamand, holland és svájci fajták elterjesztését szorgalmazta.²⁶⁷

Rozier korára a francia agronómiában lényegében újfajta egymásrautaltság született a növénytermelés és az állattenyésztés között. Ezt az újfajta egymásrautaltságot summásan Creit-Palluel agrónómus fogalmazta meg a „*Feuille de Cultivateur*” (A földművelő lapja) egyik 1790-es számában: „*Hogy eltűnjön az ugar trágya szükséges, hogy trágya legyen állatok szükségesek, végül hogy az állatokat táplálják, természetes és mesterséges rét kell. Íme az agrárgazdaság köre.*”²⁶⁸

²⁶⁵ Bourde, 1967/a. 488–498., Rozier művének teljes címe: *Cours complet d'agriculture théorique, pratique, économique et de médecine rurale et vétérinaire, ou Dictionnaire universel d'agriculture*. 12 kötet. Paris, 1781–1800. Közli: Cépède – Wallius, 1969. 70.

²⁶⁶ Orosz, 1978. 147–148.

²⁶⁷ Bourde, 1967/a. 749–750.

²⁶⁸ Mulliez, 1979. 3.

LAVOISIER FRANCIAORSZÁG ÉS PÁRIZS ÉLELMISZER FOGYASZTÁSÁRÓL

A neves kémikus, Antoine-Laurent de Lavoisier (1743–1794), tudományos kutatásai és kísérletei mellett jelentős közéleti tevékenységet folytatott.²⁶⁹ A gazdag újnemes kísérletező mezőgazdászként, főadóbérlőként és állami tisztségviselőként is ismert volt. A Blois közelében fekvő birtokán 120 ha-os kísérleti gazdaságot alakított ki, amelyen a kor legmodernebb módszerei szerint fogott gazdálkodásba. Felszámolta az ugart, mesterséges rétet ültetett, meghonosította az angol takarmányrépa és a burgonya termesztését. Megnövelte az állatállományt, hogy elegendő trágya jusson a szántóra, ahol a gabonafélék hozamait sikerült megdupláznia. Gazdálkodásáról rendszeres nyilvántartást és könyvelést vezetett.²⁷⁰

1768-ban főadóbérlő lett, vagyis belépett az adóbérlői társaságba, amely rendszeresen bérbe vette az államtól a közvetett adók, illetékek és vámok beszedését.²⁷¹ Az 1770-es évek első felében, Terray abbé pénzügyi főellenőr, majd a híres közgazdász, Turgot pénzügyi főellenőr kérésére részt vett a városi fogyasztási adók felmérésében. Ennek során megállapította, hogy Párizs határában a város fogyasztásához képest 20%-kal kevesebb adót szednek be. A veszteség a csempészetből adódott, ezért – többek között Lavoisier javaslatára – a város köré 30 millió *livre*-ért (továbbiakban L) falat építettek negyvenöt belépővel. A párizsi nép ellenségesen fogadta a falat, s Lavoisier népszerűtlen lett. A felvilágosult szellemű fiziokrata tudós 1789-ben a blois-i választókerület pótképviselője lett és beválasztották az alkotmányozó nemzetgyűlés adóügyi bizottságába.²⁷²

Az adóügyi bizottság 1791 tavaszán felkérte Lavoisier-t, hogy az új földadóalaphoz készítsen számításokat a francia mezőgazdasági termelés évi tiszta hozadékáról. A megbízás nem állt távol tőle, mivel saját megjegyzése szerint 1784-től egy nagyobb szabású gazdaságpolitikai munkán dolgozott, amelynek a

²⁶⁹ Szabadvári, 1968. 5.

²⁷⁰ Riviére, 1949. 101–105.

²⁷¹ Durand, Yves: *Les fermiers généraux au XVIIIe siècle*. Paris, 1971. 45. (továbbiakban Durand, 1971.)

²⁷² Poirier, 1993. 445–446.

kézirata azonban sosem került elő. Negyvennyolc oldalas beszámolója (*A Francia Királyság földjének gazdagsága* című mű kivonatolt eredményei) még 1791-ben megjelent.²⁷³

Lavoisier nem a fogyasztásról, hanem a mezőgazdaság értékben kifejezett nettó hozadékaról szándékozott értekezést írni. Ehhez azonban nem álltak rendelkezésre megbízható statisztikák. Európa egyik legjobban kiépített államában a 19. századig nem készültek országos rendszeres statisztikák sem a népességről, sem a termelésről, sem a fogyasztásról. Az 1770-es évek elejétől a rendszeres statisztikák készítésére tett kísérletek csak részleges eredménnyel jártak. Így a korabeli gazdasági irodalom makrogazdasági adatokat csak becsülni tudott.²⁷⁴ Lavoisier-nak két módszer állt rendelkezésére. Az első abból állt, hogy a mezőgazdasági termékek becsült átlaghozamait beszorozta a terület terjedelmével. A kapott termékek mennyiségét ezután beszorozta eladási árakkal. A másik módszer az egy főre jutó fogyasztás megbecsüléséből indult ki, amelyet viszonylag megbízhatóan lehetett elvégezni. A kapott értéket a népesség számmal szorozta be, s így megkapta a bruttó fogyasztást, amelyet az export és az import különbözete nélkül azonosított a bruttó termékkel.²⁷⁵

A második módszert tekintette megbízhatóbbnak, ahogy a kortársai is. Az egy főre jutó fogyasztáshoz nem volt szükség országos statisztikára, csupán mintavételekre, meghatározott számú és különböző társadalmi állású, más-más tartományban élő népesség körében. A városokra vonatkozóan az adóbérlet regiszterei viszonylag megbízhatóak voltak. A főváros fogyasztásáról Terray abbé minisztersége óta külön nyilvántartás állt rendelkezésre a főadóbérlői levéltár regiszterei alapján, amely lehetővé tette, hogy Lavoisier önálló fejezetben taglalja Párizs fogyasztását.²⁷⁶ A fogyasztás számbavételére már Lavoisier előtt is tettek kísérletet, többek között az ismert fiziokrata közgazdász, Dupont de Nemours, akivel szerzőnk jó kapcsolatokat ápolt. 1786-ban a kormányzat mellett működő

²⁷³ Résultats extraits d'un ouvrage intitulé: D la richesse territoriale du Royaume de France. Remis au Comité de l'imposition par M. Lavoisier. Paris, 1791. A rövid művet a 19. században hat alkalommal adták ki, többek között 1893-ban Lavoisier összes művei között is megjelent: Oeuvres de Lavoisier. Publiées par les soins du ministre de l'instruction publique. t. VI, Paris, 1893. 403–463. Modern megjelenése a kiváló történésznek, Jean-Claude Perrot-nak köszönhető, aki az 1893-as kiadást vette alapul: Lavoisier: *De la richesse territoriale du Royaume de France. Textes et documents présentés par Jean-Claude Perrot.* Paris, 1988. J.-Cl. Perrot bevezető tanulmányt írt hozzá és függelékkel látta el, valamint dokumentumokkal egészítette ki. Az utóbbiak a Lavoisier-hoz hasonló témájú írásokat tartalmazzák. Jelen tanulmány J.-Cl. Perrot publikálását használja.

²⁷⁴ Gille, 1964. 82–84.

²⁷⁵ Perrot, Jean-Claude: *Introduction.* In. Lavoisier, Antoine Laurent: *Résultats extraits d'un ouvrage intitulé de la richesse territoriale du royaume de France (1791).* Textes et documents présentés par Jean-Claude Perrot. Paris, 1988. 73. (továbbiakban Perrot, 1988.)

²⁷⁶ Labrousse, 1933. 576.

mezőgazdasági bizottságnak nyújtott be egy becslést „*Vázlat a királyság termésének értékéről*” címmel. Számítása szerint gabonából (rozs és búza), mint a legfontosabb táplálékból egy fő átlagban évente 390,25 literet fogyasztott.²⁷⁷ Őrlés után 292,68 liter (100 liter gabona = 75 liter liszt), vagyis 219,51 kg (100 liter = 75 kg liszt) liszt maradt, amelyből 296,34 kg (1 kg liszt = 1,35 kg kenyér) kenyeret süthettek. Egy fő naponta tehát kerekítve 80 dkg kenyeret fogyaszthatott. Az elfogyasztott gabona 60%-a rozs, 40%-a búza volt. Dupont a többi fontos termék fogyasztásáról nem készített kalkulációt.²⁷⁸

Jean-François de Tolozan kereskedelmi intendáns 1789-ben megjelent művében („*Értekezések Franciaország és gyarmatainak kereskedelméről*”) a kenyér, a hús és a bor fogyasztását kísérelte meg felmérni. Az egy főre jutó napi átlagos kenyéradagot 68,53 dkg-ra becsülte, de hozzátette, hogy a nehéz fizikai munkát végzők 1 kg 47 dkg kenyeret is elfogyasztanak. Ezek alapján a 24,6 millió fős népességnek évente 68,5 millió q gabonára van szüksége. A húsfogyasztást már sokkal szerényebbnek tekintette, mert a mezőgazdaság nem tud elegendő húst termelni. Vajból még importra is szorul az ország. Megkísérelte felbecsülni az évente levágott állatok számát. Ezek szerint az ország 1,6 millió ökröt és tehenet, 1,35 millió borjút, 4 millió juhot és 2 millió sertést fogyaszt el, 350,4 millió L²⁷⁹ értékben. Az egy főre jutó fogyasztást nem becsülte meg, mivel nem ismerte a vágóállatok hús súlyát. A borfogyasztást egy főre 76,32 liternek számolta, vagyis az össznépesség 18 775 400 hl bort ivott évente. Ehhez 1 072 880 hl – fejenként 4,36 liter – pálinka társult. Az italfogyasztás összértékét 350 millió L-re tartotta.²⁸⁰

Az egy főre és/vagy az egy családra eső fogyasztás becslésének története a 18. század elejére nyúlik vissza. A híres hadmérnök, Vauban marsall új tized adó tervezetéhez szükségesnek vélte az adózó alany anyagi helyzetének megismerését. Bizonyítani kívánta, hogy a fiskális terhek elnyomorították a népet, ezért új adórendszerre van szükség.²⁸¹ Vaubant tehát a fogyasztás nem a termelés, hanem a megélhetés szempontjából érdekelte. Lényegében a népi költségvetés tanulmányozásának megalapozója volt.²⁸² „*Királyi tized*” című művében egy négytagú

²⁷⁷ A tanulmányban a korabeli sokféle mértékegységet modern mértékegységekre számítjuk át szótár alapján. Lavoisier által leggyakrabban használt mértékegységek: 1 uncia = 30,5941 gr, 1 livre = 489,5058 gr, 1 mázsa = 48,9506 kg, 1 pinte = 9,5214 dl, 1 muid (bor) = 268,22 liter, 1 setier (gabona) = 152,343 liter = 117,4814 kg. Marion, 1923. 374–376.

²⁷⁸ Nemours, 1988. 224–226.

²⁷⁹ 1 tours-i livre=20 sol vagy sou, 1 sol=12 dénár. Marion, 1923. 338.

²⁸⁰ Tolozan, Jean-François de: *Mémoires sur le commerce de la France et ses colonies*. Paris, 1789. 4–20.

²⁸¹ Roche, Daniel: *Histoire des choses banales. Naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (XVIIe–XIXe siècle)*. Paris, 1997. 69. (továbbiakban Roche, 1997.)

²⁸² Morineau, Michel: *Budgets populaires en France au XVIIIe siècle = Revue d'histoire économique et sociale*, 1972, No 2. 205. (továbbiakban Morineau, 1972/b.)

normandiai takács család jövedelmét és fogyasztását becsülte meg. A takács naponta 6 rőf (7,13 m) textiliát szőtt, amelyért 12 *sol* (továbbiakban: s) fizetséget kapott. Évi 180 munkanappal számolva 108 L-t keresett. Ebből 60 L-t (jövedelme 55%-a) kenyérré költött, amelyből egy családtagra átlagban napi 81 dkg jutott. A család évi sófogyasztása és a takács adója együttesen 12 L-t vitt el. A maradék 36 L-ből fedezte a többi élelmiszert (hal, sajt, szalonna stb.), a fűtést, világítást, ruházkodást stb. Ehhez jött némi kiegészítő jövedelem: a feleség varrt és kötött, megművelte a ház melletti kis kertet, tartott egy sertést és néhány baromfit.²⁸³

Vauban egy leegyszerűsített modellt alkotott, túl kevés élelmiszerral és munkanappal számolt, viszont felhívta olvasói figyelmét a fogyasztás fontosságára, így sokan mások is készítettek fogyasztási és költségvetési modelleket. Morineau kiváló tanulmányából megismerkedhetünk a differenciáltabb fogyasztási szerkezetekkel is. Bizonyította, hogy a roueni takácsok kevésbé táplálkoztak olyan szegényesen, mint ahogy Vauban vélte. Többnyire elfogyasztották a fizikai munkához szükséges napi 3000–4000 kalóriát. Modellje szerint egy takács naponta 1222 gr (2934 kal.) kenyeret, 325 gr (302 kal.) heringet és 100 gr (368 kal.) sajtot, összesen 3604 kalóriát fogyasztott, a felesége 2171-et, három kiskorú gyermeke 1447-et. A maihoz és a korabeli jómódú polgárokéhoz képest azonban egyoldalú volt a család táplálkozása, mert az elfogyasztott kalória 81,4%-a kenyérből származott.²⁸⁴

Leclerc de Montlimot abbé 1779-ben olyan, a soissons-i Pilon család költségvetését próbálta rekonstruálni, amely segélyre szorult. A férj szabósegéd, a feleség kötő volt, két kis gyermekkel. A férj napi 5 s, a feleség 3 s keresettel rendelkezett. Ehhez kaptak napi 3 s segélyt, vagyis napi 11 s jutott. A férj naponta 734 gr, a feleség 489 gr, a két gyerek 245 gr kenyeret evett. Ezt 245 gr rizzsel egészítették ki. Kenyérre és rizsre napi 8 s 6 dénárt (továbbiakban: d) költöttek. A fennmaradó 2 s 6 d-ből vaját vagy zsírt és szenet vettek. Bevételük 77,2%-át kenyérre és rizsre költötték.²⁸⁵ Egy lyoni selyemszövő üzem vezetője naponta 1154 gr (kb. 3000 kal.) kenyeret, 390 gr (kb. 1100 kal.) húst, 1 liter (kb. 700 kal.) bort, ezen kívül sajtot, olajat, gyümölcsöt és fűszereket is fogyasztott. Napi 16 s 9 d-t költött átlagban élelmiszere. Költségvetésében az élelmiszerek a kiadások 60%-át tették ki, a kenyér csupán 20%-át.²⁸⁶

Lavoisier is készített egy fogyasztási modellt öttagú (férj, feleség, három tíz éven aluli gyermek) családról, gazdag és szegény család átlagát figyelembe véve. Egy felnőtt férfi átlagfogyasztását (élelmiszer, ruha, fűtés, világítás) értékben ki-

²⁸³ Vauban, 1933/a. 74–77.

²⁸⁴ Morineau, 1972/b. 216.

²⁸⁵ Leclerc de Montlimot, Charles-Antoine-Joseph: *Quels sont les moyens de détruire la mendicité, de rendre les pauvres valides utiles*. Lille, 1779. 87–93.

²⁸⁶ Morineau, 1972/b. 456.

fejezve annyinak vette, mint a hadsereg egy főre jutó ellátmányát. Egy 2069 főből álló gyalogezred évi ellátmányának értéke 733 599 L, amely fejenként 354 L 11 s 4 d, de egy lövészre csak 251 L jutott. A fennmaradó fejenkénti 103 L a tiszti kar és az ezred közösen hasznosított ellátmányát szolgálta. Egy felnőtt férfira jutó 251 L-nek a feleség 2/3-át (167 L 6 s 8 d) és a három gyermek együttesen is 2/3-át (167 L 6 s 8 d) fogyasztotta. A család így évente 585 L 13 s 4 d értéket fogyasztott. Egy főre évente tehát átlagban 117 L 2 s 8 d jutott. A szerző szerint az átlaghoz képest a szegényeknek évente ennek a fele összeg sem jött össze.²⁸⁷ Egy öttagú vidéki napszámos család évi bevételét 264 L-nek vette, vagyis egy főre 52 L 16 s jutott, amely inséget jelentett. A 264 L (100%) az alábbiak szerint oszlott meg:

élelmiszer kenyér egyenértékben

kifejezve évi 893,35 kg	182 L 10 s	(69,2%)
ház és kert bérleti díja	24 L	(9,1%)
egyenes adó	3 L 10 s	(1,3%)
közvetett adó	12 L	(4,5%)
egy tehén bérlete	6 L	(2,3%)
ruházkodás és minden egyéb	36 L	(13,6%)

Tolozanhoz hasonlóan Lavoisier is három termék (gabona, hús bor) fogyasztását emelte ki. Az egy főre és az össznépeségre jutó fogyasztáshoz szükséges volt ismernie az ország népességszámát. Olvasta a kor demográfiai viszonyaival foglalkozók számításait, többek között Jean-Baptiste Moheau-ét, aki szerint 1778-ban a királyságban 23,8 millió fő élt.²⁸⁸ A volt pénzügyi főigazgató, Jacques Necker Korzikával együtt 24,8 millióra becsülte az ország lélekszámát.²⁸⁹ Lavoisier a becslésekből kiindulva, a viszonylag pontosan nyilvántartott születések és halálozások számának különbözete alapján a növekményt számolta ki 1790-re vonatkozóan. Ezek szerint a népességszám 25 000 992 fő volt.²⁹⁰

²⁸⁷ Lavoisier, 1988/b. 122.

²⁸⁸ Moheau, 1912. 25.

²⁸⁹ Necker, Jacques: De l'administration des finances de la France (1784). In. *Oeuvres complètes de M. Necker*, publiées par M. le baron de Staël. t. IV, Paris, 1821. 299.

²⁹⁰ Lavoisier, 1988/b. 117, 127.

Napjaink demográfia-történeti irodalma szerint 1790-ben 28,1 millió lélek élt a monarchiában.²⁹¹ A korban tehát alulbecsülték a királyság lélekszámát.

Lavoisier 228,43 kg-ra becsülte egy főre az évi élelmiszer gabona (búza, kétszeres, rozs, árpa) fogyasztását, amelyből ugyanennyi súlyú kenyér készülhetett. Tíz éven aluli gyermekekre évi 133 kg-ot, a felnőttekre 244,7 kg-ot számított. A 25 milliós népesség tehát 57,11 millió q gabonát fogyasztott el. 1 kg gabona átlagára 4 s 1 d volt, vagyis egy főre évente átlagban 46 L 12 s 6 d értékű gabona jutott.²⁹² A közelmúlt kvantitatív történeti irodalma 1781–1790 közötti évek átlagában 58 millió q-ra becsüli az éves gabonafogyasztást, vagyis igen közel áll Lavoisier számításához.²⁹³

A húsfogyasztást településtípusonként állapította meg. A nagyvárosokban volt a legmagasabb, 67,05–78,22 kg/fő/év, a többi városban 44,7 kg, a falvakban csupán 16,76 kg. Az országos átlag 23,71 kg/fő/év volt, vagyis 1 kg húsról – kerekítve – 10 kg gabona jutott. 1 kg hús átlag ára 10 s 2 d volt, vagyis egy főre évente 12 L 2 s értékű húst evett. 1 kg hús 2,5 kg kenyeret, vagyis a 23,71 kg hús 59,3 kg kenyeret ért. Az évi közel tízszeres kenyérmennyiség értéke csupán 3,8-szor volt nagyobb a hús értékénél.²⁹⁴ Lavoisier tett először kísérletet a vágóállatok számának, súlyának és a fogyasztás szerkezetének megállapítására.

1. táblázat.
Évi húsfogyasztás Franciaországban

Állatfajta	Állatok száma darabban	A hús súlya kg-ban	Húsfajta %-ban
Ökör	397 000	136 033 660	22,9
Tehén	460000	56146315	9,5
Borjú	2 082 500	37 838 798	6,4
Juh	5 256 250	99 247 300	16,7
Sertés	3 443 750	538 750 000	44,5
Összesen		592 987 313	100

²⁹¹ Dupâquier, Jacques – Lepetit, Bernard: Le peuplement. In: *Histoire de la population française*. t. II. De la renaissance à 1789. Dir. Jacques Dupâquier, Paris, 1995. 61. (továbbiakban Dupâquier – Lepetit, 1995.)

²⁹² Lavoisier, 1988/b. 118, 167.

²⁹³ Toutain, 1971. 1918.

²⁹⁴ Lavoisier, 1988/b. 165.

2. táblázat.
Évi húsfogyasztás Franciaország városaiban

Állatfajta	Állatok száma darabban	A hús súlya kg-ban	Húsfajta %-ban
Ökör	397 000	136 033 660	40,3
Tehén	454 000	55 558 908	16,5
Borjú	1 482 500	29 027 693	8,6
Juh	3 756 250	73 548 246	21,8
Sertés	443 750	43 443 639	12,8
Összesen		337 612 146	100

A két táblázat összevetéséből egyértelmű, hogy míg országosan a sertéshúsnak volt a legnagyobb szerepe a fogyasztásban, addig a városi mézárszékeket a marhahús uralta. Lavoisier számításában igen jelentős a különbség (2,5-szörös) a városi (42,2 kg) és a vidéki (16,76 kg) hús fejadagok között. Nem tudható, hogy miképpen állapította meg az állatok ehető súlyát, csupán az adatokat közölte: ökör 342,65, tehén 176,22, borjú 35,24, juh 24,47, sertés 97,9 kg.²⁹⁵ Lavoisier adatait valamelyest túlbecsültnek tekinti a történeti irodalom. Jean-Claude Toutain szerint az 1781–1790 közötti évek átlagában csupán 19 kg hús jutott évente egy főre.²⁹⁶ Lavoisier, a városi húsfogyasztás kiszámításához 8 millió fős városi népességet vett alapul. Műve végén található jegyzettöredékeiben viszont úgy vélte, hogy jelentős számú olyan települést tekintett városnak, amelynek a népessége a mezőgazdaságból él. A tényleges városi népességet 5 450 800 főnek tekintette.²⁹⁷ Nem tudható, hogy honnét vette az adatot, de ez már közel áll a várostörténeti irodalom számításaihoz. 1790-ben Bernard Lepetit szerint 5 860 000 lélek élt a városokban,²⁹⁸ Emmanuel Le Roy Ladurie 5 320 000 fős városi népességet említ.²⁹⁹

A francia mezőgazdaság harmadik legfontosabb termékének a bort tekintette, amely fogyasztásáról viszonylag szűkszavúan írt: az ország évente 15 296 921 hl bort fogyaszt, amelyből egy főre 61,18 liter jut. Tolozan közel 15 literrel tekintette magasabbnak az egy főre eső fogyasztást. Lavoisier a jegyzettöredékeiben

²⁹⁵ Lavoisier, 1988/b. 139.

²⁹⁶ Toutain, 1971. 1947.

²⁹⁷ Lavoisier, 1988/b. 165.

²⁹⁸ Lepetit, Bernard: La population urbaine. In. *Histoire de la population française*. t. II. De la renaissance à 1789. Dir. Jacques Dupâquier, Paris, 1995. 86–87. (továbbiakban Lepetit, 1995.)

²⁹⁹ Le Roy Ladurie, Emmanuel: Baroque et Lumières. In. *Histoire de la France urbaine*. t. III. La ville classique de la Renaissance aux Révolutions. Dir. Georges Duby, Paris. 1981. 295. (továbbiakban Le Roy Ladurie, 1981.)

megemlítette apósa, Paulze főadóbérlő becslését, amely szintén magasabb borfogyasztással kalkulált. Ezek szerint az ország évente 19 564 000 hl bort fogyaszt, vagyis egy fő 78 litert.³⁰⁰ Toutain mindegyiknél jelentősebbnek tekinti a fogyasztást: az 1781–1790 közötti évek átlagában évente 21,4 millió hl, fejenként átlagban 91 liter fogyott el.³⁰¹

A híres matematikus kortárs, Joseph-Louis de Lagrange, Lavoisier-t követően szintén készített egy rövid tanulmányt („*Politika-aritmetikai tanulmány a Köztársaság elsődleges belső szükségleteiről*”).³⁰² A tanulmány érdekessége, hogy a gabona és a hús arányában vizsgálja a fogyasztás szerkezetét. Lagrange súly alapján minden növényi eredetű táplálékot gabona, minden állati eredetű táplálékot hús egyenértékre számított át. Három fejadagot különített el: a hadseregét, Párizsét és az országos átlagot. A hadseregben egy fő évente 250,31 kg gabona és 71,46 kg hús egyenértéket fogyasztott. Párizsban ez a fogyasztás 212,93 kg és 101,66 kg, az országos átlag pedig 285,55 kg és 39,16 kg volt. Ezek alapján a hadseregben 2 egység állati eredetű termékre 7 egység növényi eredetű termék, Párizsban 10 egység állati eredetű termékre 21 egység növényi, országos átlagban pedig 2 egység állati eredetű termékre 15 egységnyi növényi jutott. Számítása kiemelte, hogy a népi táplálkozásban a növényi eredetű termékeknek – különösen a kenyérnek – meghatározó súlyuk van. Minél nagyobb a különbség a kenyér javára, annál szegényebb a fogyasztó. A húsfogyasztás növelését javasolta, hogy mindenki elérje a hadseregben lévő arányokat.³⁰³

A fővárosról írott fejezet – „*Tanulmány Párizs város népességéről, gazdagságáról és fogyasztásáról*”³⁰⁴ – az első sikeres kísérlet Párizs fogyasztásának számbavételére. Lavoisier először a népességszámot becsülte meg: tíz év átlagában évente 19 769 gyermek született, egy születésre 30 főt számított, így 593 070 lelket kapott, amely adatot 600 000-re kerekített.³⁰⁵ Mivel 1801-ig Franciaországban nem tartottak tényleges népszámlálást, a szerző által használt módszer a 18. század második felében elterjedt volt a demográfusok körében. Mindig adott volt egy többnyire pontos adat, a születések száma, amelyet az egyházközségeknek kötelességük volt nyilvántartani. Terray abbé, pénzügyi főellenőr 1772-ben elrendelte az inten-

³⁰⁰ Lavoisier, 1988/b. 150–151.

³⁰¹ Toutain, 1971. 1972.

³⁰² Lagrange, Joseph-Louis de: *Essai d'arithmétique politique sur les premiers besoins de l'intérieur de la République*. In. Lavoisier, Antoine Laurent: *Résultats extraits d'un ouvrage intitulé de la richesse territoriale du royaume de France (1791)*. Textes et documents présentés par Jean-Claude Perrot. Paris, 1988. 233–243.

³⁰³ Lavoisier, 1988/b. 242–243.

³⁰⁴ *Essai sur la population de la ville de Paris, sur sa richesse et ses consommations*. In. Lavoisier, Antoine-Laurent de: *De la richesse territoriale du Royaume de France*. 1791. Texte et documents présentés par Jean-Claude Perrot. Paris, 1988. 138–148.

³⁰⁵ Lavoisier, 1988/b. 138.

dánsoknak, hogy 1770-től visszamenően ezután minden évben gyűjtsék össze az egyházközségekből a születések, a házasságkötések és a halálozások számát. Az összegyűlt anyagot La Michodiére demográfus rendszerezte.³⁰⁶

A népességszám lehető legpontosabb kiszámításához a szorzószám megállapítása jelentette a legtöbb gondot. A reprezentatív felmérés, a mintavétel volt az egyedüli megoldás, ez azonban mindig tartalmazott hibalehetőséget. A kor két ismert demográfusa, Louis Messance és La Michodiére Párizsra vonatkozóan egy születésre 30 főt számolt.³⁰⁷ Lavoisier tehát szakszerűen becsülte meg a népességet és nem sokat tévedett. A forradalom alatt, 1792-ben Párizsban tartott első népszámlás eredménye 608 782 fő volt.³⁰⁸ A várostörténeti irodalom számai sem nagyon térnek el: Lepetit táblázata szerint 1780-ban 604 000, 1794-ben 641 000 lakosa volt a fővárosnak.³⁰⁹

Lavoisier először a kenyérfogyasztást vette számba a Turgot által összegyűjtett adóbérleti kimutatásokból az 1764–1773 közötti évek átlagában évente a városba hozott, helyben örölt kenyérgabona és liszt alapján. A városba kész kenyeret is szállítottak, de kb. ugyanennyi mennyiséget ki is vittek, ezért ezt a szerző nem vette figyelembe. Átlagban évente a város 1 012 240,35 q kenyeret fogyasztott, amely egy főre vetítve 168,71 kg-ot, egy napra pedig 46,19 dkg-ot jelentett. A főváros egy főre jutó kenyérfogyasztása 26%-kal maradt el az országos átlagtól (228,43 kg/év és 62,54 dkg/nap).³¹⁰

Ez nem azt jelentette, hogy Párizs éhezett volna, épp ellenkezőleg, az alacsony kenyérfogyasztás egyéb élelmiszerek nagyobb fogyasztását feltételezte. Ebben a hús különleges szerepet játszott. Lavoisier a városi és az országos fogyasztást kimutató táblázathoz hasonlót készített Párizsról is.

³⁰⁶ Brian, Éric: *Nouvel essai pour connaître la population du royaume. Histoire des sciences, calcul des probabilités et population de la France vers 1780.* = *Annales de démographie historique*, 2001, vol. 2, No 102. 175–176. (továbbiakban Brian, 2001.)

³⁰⁷ Messance, Louis M.: *Recherches sur la population des généralités d’Auvergne, de Lyon, de Rouen et de quelques provinces et villes du Royaume.* Paris, 1766. 40, 174. (továbbiakban Messance, 1766.)

³⁰⁸ Biraben, Jean-Noël – Blanchet, Didier: *Essai sur le mouvement de la population de Paris et ses environs depuis le XVIe siècle.* = *Population*, 1998, vol. 53, No 1–2. 243.

³⁰⁹ Lepetit, Bernard: *Les villes dans la France moderne (1740–1840).* Paris, 1988. Annex 2. (továbbiakban Lepetit, 1988.)

³¹⁰ Lavoisier, 1988/b. 138.

3. táblázat.
Párizs húsfogyasztása

Állatfajta	Állatok száma darabban	A hús súlya kg-ban	Húsfajta %-ban
Ökör	70 000	23 985 787	54,4
Tehén	18 000	3 171 997,5	7,2
Borjú	120 000	4 293 330,1	9,6
Juh	350 000	8 566 351,5	19,4
Sertés	35 000	3 426 540,6	7,7
Bevitt hús		675 518	1,5
Összesen		44 119 524,7	100

Évente egy párizsi lakos átlagban tehát 73,53 kg, naponta 20,13 dkg húst evett, amely háromszorosa volt az országos átlagnak (23,71 kg) és 74%-kal volt több mint a városi átlagfogyasztás.

Nem biztos azonban, hogy Párizs egyedül állt magas húsfogyasztásával. Más gazdag nagyvárosok is dúskálhattak a javakban. Maga Lavoisier is –, ahogy már utaltunk rá – külön kategóriának vette a nagyvárosokat, ahol becslése szerint kerekítve 67–78 kg között változott a húsfogyasztás. Franciaország második legnagyobb városa, a forradalom előtti években kb. 140 000 lakosú Lyon, Párizshoz hasonlóan a leggazdagabb városok közé tartozott. Thierry Argant tanulmánya alapján 1788-ban 70–75 kg hús jutott egy főre, vagyis naponta 19–20 dkg. A húsfélék összetétele eltért valamelyest a párizsiétól. Míg a fővárosra vonatkozóan Lavoisier nem tüntette fel a kecskehúst, de bizonyára nem volt nagy tétel, csupán a külvárosban tartott kecskéket fogyasztották, addig Lyonba (más déli városokhoz hasonlóan) jelentős mennyiséget szállítottak be a környező vidékekről.³¹¹ A közel 900 000 lakosú Londonban a 18. század végén évente 83 kg hús jutott egy főre, Genfben 1780-ban 80 kg volt a fogyasztás, Rennes-ben 67, Montpellier-ben 63 kg-ot ettek évente.³¹²

Lavoisier tanulmánya nemcsak azért jelentős, mert az első kísérlet a főváros fogyasztásáról, hanem azért is, mert a lehető legtöbb fogyasztási cikket próbálta számba venni mennyiség és érték alapján.

³¹¹ Argant, Thierry: L’approvisionnement en viande de boucherie de la ville de Lyon à l’époque moderne. = *Histoire urbaine*, 2003, No 7 –juin. 213.

³¹² Bennassar, Bartolomé – Goy, Joseph: A 14–18. századi élelmiszerfogyasztás történetéhez. = *Világtörténet*, 1977. 27. sz. 54–56. (továbbiakban Bennassar – Goy, 1977.)

4. táblázat.
Párizs évi élelmiszerfogyasztása

Élelmiszer neve	Mennyisége	1 főre jutó mennyisége	Összértéke L-ben	Összes fogyasztás értékének %-ában	Élelmiszerfogyasztás értékének %-ában
Kenyér	1 012 240 q	168,71 kg	20 600 000	8,24	13,83
Rizs	17 133 q	2,85 kg	–	–	–
Bor	670 550 hl	111,7 liter	32 500 000	13,00	21,82
Likőrbor	2 682 hl	44,7 dl	–	–	–
Pálinka	21 457 hl	3,57 liter	2 400 000	0,96	1,61
Almabor	5 364 hl	89,4 dl	120 000	0,05	0,08
Sör	53 644 hl	8,9 liter	1 200 000	0,48	0,80
Borecet	10 728 hl	1,8 liter	400 000	0,16	0,27
Hús	441 195 q	73,53 kg	40 500 000	16,20	27,20
Tengeri hal	48 951 q	8,16 kg	4 900 000	1,96	3,29
Édesvízi hal	997 000	1,66 db	1 200 000	0,48	0,80
Darab (db) tojás	78 000 000 db	130 db	3 500 000	1,40	2,35
Friss vaj	15 419 q	2,57 kg	3 500 000	1,40	2,35
Sós vaj	13 217 q	2,20 kg	1 800 000	0,72	1,21
Friss sajt	424 500 db	0,70 db	900 000	0,36	0,61
Sózott sajt	12 727 q	2,12 kg	1 500 000	0,60	1,00
Cukor	31 818 q	5,30 kg	7 800 000	3,12	5,23
Kávé	12 238 q	2,04 kg	3 125 000	1,25	2,10
Kakaó	1 224	0,20 kg	500 000	0,20	0,34
Fűszerek	411 q	7 dkg	10 000 000	4,00	6,71
Gyümölcs, zöldség			12 500 000	5,00	8,39
Összes élelmiszer			148 945 000	59,58	100,00
Minden egyéb fogyasztás			101 055 000	40,42	
Összes fogyasztás			250 000 000	100,00	

Egy főre évente tehát 416 L 13 s 4 d értékű fogyasztás jutott, amelynek kerekítve 60%-át az élelmiszerek tették ki. A valóságban bizonyára magasabb volt az érték, mert Lavoisier néhány termékkel nem számolt, így a baromfifélékkel, tejjel, főzelékfélékkel, sóval, vízzel és a csempészárakkal. Nem tett említést arról sem, hogy az egy főre jutó fogyasztásban óriási különbségek voltak a társadalmi rétegek között.

Lavoisier tanulmányát követően két évvel az orvos és mezőgazdasági szakíró, Henri-Alexandre Tessier is közreadott egy rövid írást „Párizs fogyasztása” címen. Tessier nagyra értékelte, de egyben kritizálta is Lavoisier munkáját, mert az 1764–1773 közötti tíz évről összegyűjtött kimutatásokból indult ki, amely periódusban kenyérből két inséges esztendő is volt, vagyis alacsonyabb volt a fogyasztás. Tessier az 1788 előtti évtizedet vette alapul, így Párizs évi kenyérfogyasztását 1 282 020 q-ra számolta, amely 26,6%-kal volt több Lavoisier adatánál. Ez alapján az egy főre jutó fogyasztás 213,67 kg volt. Tessier azonban Párizs népességét csupán 570 000 főre becsülte, így az egy főre jutó évi fogyasztást 224,9 kg-nak vette, amely napi 61,58 dkg-ot jelentett.³¹³ A borfogyasztást illetően Tessier Lavoisier adatait vette át. A húsfogyasztást viszont kb. 10%-kal alacsonyabbnak vette, mert a vágóállatoknak kisebb hús súlyt tulajdonított, mint Lavoisier. Külön számba vette a baromfit és a vadhúst. Ezek szerint Párizs húsfogyasztása a forradalom előtti években alábbiak szerint alakult: vágóhídi és behozott hús: 407 038 q; baromfihús: 21 033 q; vadhús: 2107 q; összesen: 430 179 q.

Végeredményben az összes fogyasztás csupán 11 016 q-val (2,5%-kal) kevesebb, mint Lavoisier-nál. A baromfi és a vadhús az összes húsfogyasztás 5,4%-át tette ki.³¹⁴

A főzelékféléknek csupán a hosszú sorát említi, de mennyiségüket ő sem tudta megállapítani. Hasonló volt a helyzet a gyümölcsfélékkel is, kivéve a szilvát, amelyből a város évente 2330 q-t fogyasztott. A tejjel sem tudott mit kezdeni, csupán azt említette meg, hogy a városban 1200 fejőstehenet tartottak, amelynek a termelése a töredéke lehetett a tejfogyasztásnak. Átlagosan egy tehén évente 700 liter tejet adott, tehát összesen 8400 hl-t. A tehenek mellett a külvárosokban sok kecskét is tartottak, többnyire a tejükért, de ez sem fedezhette a minimális szükségletet sem. A város közeli falvak bevitele javíthatott valamelyest az ellátáson. A 19. század közepéig a legnagyobb városok tejhiánnyal küszködtek, mert a tejet, romlandósága miatt csak igen kis távolságra lehetett szállítani.³¹⁵ Jean-Jacques Hémardinquer 400 000 hl-re becsülte az éves tejfogyasztást, amely egy

³¹³ Tessier, Henri-Alexandre: Consommation de Paris, en objets fournis par l'agriculture. In: *Encyclopédie méthodique*. t. III. Agriculture. Par Tessier, Alexandre-Henri et Thouin, André, Paris, 1793. 475. (továbbiakban Tessier, 1793.)

³¹⁴ Tessier, 1793. 479.

³¹⁵ Bennassar – Goy, 1977. 57.

főre 66,6 litert, vagyis napi 1,8 dl-t jelentett.³¹⁶ Toutain szerint országos átlagban a 19. század elején 43 litert fogyasztott egy fő évente.³¹⁷ Egyik becslés sem támasztható alá megbízható forrásokkal.

A só fogyasztás megállapítása szintén nehézségekbe ütközik, mivel Párizs privilégiumot élvezett, mentes volt a gabelle (sóadó) fizetése alól, így kimaradt az adóbérleti nyilvántartásokból.³¹⁸ Nincs tehát megbízható támpontunk, 19. század eleji forráshoz kell folyamodni, amely szintén nem pontos felmérés. Benoiston de Châteauneuf közgazdász 1819-ben Párizs fogyasztásáról írott értekezésében 19,6 kg-ra becsülte a fejenkénti éves só fogyasztást, beleértve a tartósításra használt mennyiséget is. Ő tett először kísérletet a vízfogyasztás kiszámítására is. Egy család átlagban naponta 6,51 litert fogyasztott, amelyből kb. 4 litert maga a fogyasztó merített kútból vagy a Szajnából, 1,5 litert a vízhordóktól vett, kb. 2 centime-ért.³¹⁹

A csempészet méretéről nincsenek adataink, de a falépítéssel sem szűnt meg, legfeljebb csökkent a mértéke. A párizsi nép találekony volt, hogy minél olcsóbban jusson a fogyasztási javakhoz. Ha ideje engedte kijárt a sorompókon túli külvárosokba és a közeli falvakba, ahová illegálisan sok kocsmá és vendéglő települt ki, hogy a fogyasztási adó nélküli áron kínálja borait és ételeit. A fővárost „zöldvendéglők” (így nevezték a sorompókon kívüli vendéglőket) hálózata vette körbe, ahonnan a párizsiak a hasukban vitték haza a bort és a húst.³²⁰

Lavoisier alapján egy párizsi lakos évente 416 L 13 s 4 d értéket fogyasztott, élelmiszerre 248 L 6 s érték jutott, amelyből százalékban kifejezve 27,20 húsrá, 21,82 borra, 13,83 kenyérre, 8,39 zöldségre és gyümölcsre, 6,71 fűszerekre, 5,23 cukorra, 5,19 vajra és sajtra, 2,10 kávéra és 9,53 minden egyébire ment el. Országos átlagban Lavoisier modellje szerint egy főre évente 117 L 2 s 8 d fogyasztási érték jutott, amelynek a párizsi 3,5-szerese volt. A gazdagságra utalt, hogy húsrá dupla annyit költhettek, mint kenyérre, vagy az is, hogy az élvezeti cikkek értéke meghaladta a kenyérét. Párizs a nagy társadalmi különbségek városa volt. Itt lakott az udvari arisztokrácia jó része, a parlamenti arisztokrácia, a pénzemberek zöme stb., de több százezer szegény is.³²¹ A fogyasztás társadalmi rétegenként

³¹⁶ Hémardinquer, Jean-Jacques: Notes sur l'alimentation à la fin du XVIIIe siècle. = *Annales E. S. C.*, 1968, vol. 23, No 4. 821.

³¹⁷ Toutain, 1971. 1953.

³¹⁸ Bély, Lucien, sous la direction de: *Dictionnaire de l'Ancien Régime. Royaume de France, XVIe–XVIIIe siècle*. Paris, 1996. 583. (továbbiakban Bély, 1996.)

³¹⁹ Benoiston de Châteauneuf, Louis-François: *Recherches sur les consommations de tout genre de la ville de Paris en 1817*. Paris, 1820. 85, 89.

³²⁰ Dion, 1959. 506.

³²¹ Roche, 1997. 87.

igen eltérően alakult. 1771-ből fennmaradt jegyzékből ismerjük, hogy Condé herceg háztartása 2173 kg húst vásárolt, Bourbon hercegnéé 1118 kg-ot.³²²

Louis-Sébastien Mercier író elmesélte, hogy a város mindent megeszik, az egész királyság táplálja. A balsors (rossz termésű esztendő) nem húzza össze a párizsi gyomrokat, ahogy vidéken olykor előfordul, mert a város jajkiáltásai veszélyesek lennének. Az egyszerű párizsi azonban takarékos, szerényen táplálkozik, viszont harmincezer gazdag annyit pazarol, amennyi elég lenne kétszáz ezer szegénynek.³²³ Tessier Párizs népességének kétharmadát szegénynek tekintette, amely kenyéren kívül alig fogyaszt egyebet, viszont kenyérből napi 1,5 kg-ot.³²⁴

Lavoisier adatai tehát hiányosak, de arra alkalmasak, hogy a fogyasztási szerkezetéről a 18. században még nem ismert módszer, a kalóriaszámítás alapján is képet kapjunk.

5. táblázat.
Napi fejadagok Párizsban

Táplálék	Mennyisége	Kalória mennyisége	Kalória %-ban
Kenyér	46,2 dkg	1150	53,7
Rizs	8 gr	30	1,4
Hús	20 dkg	480	22,5
Hal	2 dkg	30	1,4
Tojás	2 dkg	30	1,4
Vaj	1 dkg	70	3,3
Sajt	6 dkg	80	3,7
Cukor	1 dkg	40	1,9
Bor	3,1 dl	200	9,4
Pálinka	1 cl	20	0,9
Sör	2,5 cl	10	0,4
Összesen		2140	100

³²² Abad, Reynald: *Le grand marché. L'approvisionnement alimentaire de Paris sous l'Ancien Régime*. Paris, 2002. 389. (továbbiakban Abad, 2002.)

³²³ Mercier, Louis-Sébastien: *Le Tableau de Paris. (1788) Introduction et choix des textes par Jeffrey Kaplow*. Paris, 1988. 57. (továbbiakban Mercier, 1988.)

³²⁴ Tessier, Henri-Alexandre: *Articles relatifs à l'approvisionnement et consommation de Paris et aux loix sur les grains en Toscane*. Paris, 1792. 34. (továbbiakban Tessier, 1792.)

A napi kalóriaforgasztás bizonyára valamelyest több volt, mivel az élelmiszer kosárból hiányzott a baromfihús, a tej és a szárazfőzelék. A 2140 kalória egy átlag volt, amely férfiak, nők és gyermekek fogyasztásából tevődött össze. Ha elfogadjuk Lavoisier modelljét, egy felnőtt párizsi férfi naponta átlagban 3240, egy nő 2010, egy 10 éven aluli gyermek 1170 kalóriát fogyasztott.³²⁵ A módosabb társadalmi rétegek az átlagnál ugyan több kalóriát fogyasztottak, de a jómóddal nem elsősorban a kalória mennyisége nőtt, hanem a szerkezete változott és a költségek növekedtek a drága, különleges élelmiszerek és élvezeti cikkek vásárlásával.³²⁶

A napi 2140 kalória értéke átlagáron 1 L 2 s 5 d volt. A kalóriaszerkezet és az árszerkezet jelentősen eltért egymástól. Annak ellenére, hogy a húsfogyasztás magasnak számított, a napi kalória 53,7%-át a kenyér, a hús csupán 22,5%-át adta, holott az élelmiszer költségekből a kenyér csak 13,8%-kal, a hús viszont 27,2%-kal részesedett. Párizsban drága volt a hús: 1 kg kenyér kerekítve 4 s-ba, 1 kg hús 16 s-ba került.³²⁷ Igen alacsony volt a hal, vaj, sajt és a tojás fogyasztása, a napi kalóriának csupán a 10%-át adták, mint a bor és a sör. Az arányosabb táplálkozást javító tej-, zöldség- és gyümölcsfogyasztást Lavoisier nem tudta felmérni, de ez a hiány nem torzítja lényegesen a kalóriaszerkezetet.

Mindezek ellenére a kor viszonyai között Párizs egy jól táplált város volt, népessége hozzájutott a normális kalóriamennyiséghez. Élmezési egyensúlya meghatározott technikai, gazdasági és társadalmi együtteshez kötődött. Privilegizált ellátási rendszerrel rendelkezett: fejlett városi rendszettel, raktárakkal, malmokkal, mészárszékekkel, piacokkal, vásárcsarnokokkal, pékségekkel, hajózható folyóval és csatornákkal, a királyi utak sugaras hálózatával, stb.³²⁸ Egy ilyen nagyváros élmezését szabad kereskedelemmel nem lehetett biztosítani. A város gazdasági rendszerének legfontosabb mindennapi teendője a kereskedelem szabályozása volt, hogy a piacokra, pékségekbe, hentesboltokba, csarnokokba, stb. megérkezzen a szükséges mennyiségű termék az alapellátáshoz.³²⁹ Felügyelték az áruk minőségét, különösen a romlandóakét, nehogy tömeges megbetegedést idézzenek elő.³³⁰

A hagyományos gazdasági és fogyasztási rendszer bőréből azonban egy ilyen nagyváros sem tudott kibújni. Itt is azt ettek, amit a francia mezőgazdaság képes

³²⁵ Lavoisier, 1988/b. 168.

³²⁶ Philippe, 1961. 566.

³²⁷ Lavoisier, 1988/b. 166.

³²⁸ Roche, 1997. 84.

³²⁹ Roy, Jean-Michel: Les marchés alimentaires parisiens et l'espace urbain du XVIIe au XIXe siècle. = *Histoire, économie et société*, 1998, vol 17. No 4. 699.

³³⁰ Bruegel, Martin – Stanziani, Alessandro: Pour une histoire de la „sécurité alimentaire.” = *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 2004, 51–3. juillet-septembre. 9.

volt megtermelni, amit a hagyományos mezőgazdaság kínált, és amit be tudtak szállítani. Az élelmezési rendszer csak a gazdagok asztalára volt képes változatosabb étkeket kínálni.³³¹ A 19. század második feléig a gazdaság és a szállítás csak részben tudott alkalmazkodni a nagyvárosok élelmiszer keresletéhez.³³²

Lavoisier tanulmánya Párizs fogyasztásáról úttörő kísérletnek számított, mert felhívta a figyelmet a fogyasztás ismeretének társadalmi fontosságára. Módszereire a 19. század közepéig hivatkoztak a főváros fogyasztásával foglalkozó vizsgálódások. Több szerző (Tessier, Benoiston de Châteauneuf, Chabrol de Volvic, Husson stb.) is az ő nyomdokain haladt. Ezen túl, jobb híján az egyik legfontosabb fogyasztástörténeti forrás is a 18. század végéről.³³³

³³¹ Philippe, 1961. 567.

³³² Grenier, Jean-Yves: Consommation et marché au XVIIIe siècle. = *Histoire et Mesure* 1995, vol. X, No 3–4. 371.

³³³ Perrot, 1988. 195.

PÁRIZS ÉLELMISZERFOGYASZTÁSA ÉS ÉLELMISZERELLÁTÁSA A 18. SZÁZAD VÉGÉN

Párizs, London után Európa második legnagyobb városa volt, de a legnagyobb olyan kontinentális város, amely távol feküdt a tengerparttól, s fogyasztását csak a hagyományos szárazföldi és belvízi szállítással tudta biztosítani, amely költségesebb és nehezkesebb volt, mint a tengerhez közel fekvőké. Ugyanakkor kedvező is volt földrajzi helyzete, mert egy termékeny régió, a Párizsi-medence központjában feküdt.³³⁴

A lefelé való úsztatást az év jelentős részében északkelet, kelet, délkelet és dél felől a medencébe futó folyók (Szajna, Aisne, Oise, Marne, Yonne) biztosították. Délen a Loire és a Szajna völgyét az orléans-i, a briare-i és a loing-i csatorna kötötte össze. A 18. század végére a fővárost sugaras úthálózat kapcsolta össze a tartományokkal. A többnyire kövezett, szabvány szerint épített „királyi utak” viszonylag sűrű hálózata növelte a tengelyenállítás kapacitását, csökkentette a szállítási időt, mérsékelve valamelyest a szállítási költségeket, amelyek főleg az olcsó, de nagy tömegű áruk árát befolyásolta kedvezően.³³⁵

A francia fővárosban a 19. századig nem volt népszámlálás, így népességét a kortárs demográfia és a történeti szakirodalom egyaránt csak az egyházközségek által viszonylag pontosan nyilvántartott születések alapján tudta és tudja megbecsülni. Ezek szerint az 1780-as években a fővárosban jó 600 ezer fő lakhatott, amely tetemes mennyiségű élelmiszert fogyasztott.³³⁶ A korban ismert író, Mercier szerint „Párizs mindent megeszik, az egész királyság táplálja.” Hozzáteszi, hogy az egyszerű párizsi takarékos, szerényen él, viszont harmincezer gazdag annyit pazarol, amely elég lenne kétszázezer szegénynek. A párizsiak nem érzik meg a balsorsot, amely a vidékeket és a tartományokat olykor sújtja, mert

³³⁴ Bonin, Serge – Langlois, Claude: *Atlas de la Révolution française*. t. I. Routes et communications. Paris, 1987. 26–27.

³³⁵ Arbellot, Guy: Les problèmes de la route française à l'entrée du XIXe siècle. = *Histoire, économie et société*, 1990, vol. 9, No 1. 9–17., 14.

³³⁶ Lepetit, 1988. 450.

itt a jalkiáltás veszedelmesebb, mint másutt. A városi magisztrátus fáradhatatlan buzgalommal segíti az ellátást, amiért dicséretet érdemel.³³⁷

A város által az 1780-as években évente elfogyasztott élelmiszer pontos mennyiségét nem ismerjük. A közvetlen források – az adóbérlők regiszterei a fővárosba vitt áruk fogyasztási illetékeiről – elvesztek, a kortárs szakemberek írásai azonban hasznosították. Közülük a legismertebb a kémikus, Lavoisier 1791-es tanulmánya volt. A neves tudós –, aki egykor főadóbérlő (a közvetett adók bérlője az államtól) is volt – hozzáférhetett a fogyasztás megbecsüléséhez szükséges anyagokhoz.³³⁸ Adatait először Philippe dolgozta fel.³³⁹

*1. táblázat.
Párizs évi élelmiszerfogyasztása az 1780-as években³⁴⁰*

Élelmiszer neve	Mennyisége	1 főre jutó mennyisége	Összértéke <i>Livre</i> -ben (L)	A fogyasztás értékének %-ában
kenyér	1 012 240 q	168,71 kg	20 600 000	13,76
bor	670 550 hl	111,7 liter	32 500 000	21,82
egyéb ital	93 875 hl	15,61 liter	4 120 000	2,00
hús	441 195 q	73,53 kg	40 500 000	27,13
hal	58 920 q	9,82 kg	6 100 000	4,00
tojás	78 000 000 db	130 db	3 500 000	2,35
vaj	28 636 q	4,77 kg	5 300 000	3,56
friss sajt	424 500 db	0,70 db	900 000	0,61
sózott sajt	12 727 q	2,12 kg	1 500 000	1,00
cukor	31 818 q	5,3 kg	7 800 000	6,23
kávé	12 238 q	2,04 kg	3 125 000	2,10
kakaó	1 224 q	0,20 kg	500 000	0,34
fűszerek	411 q	7 dkg	10 000 000	6,71
zöldség, gyümölcs	?	?	12 500 000	8,39
összes élelmiszer			148 945 000	100,00

³³⁷ Mercier, 1988. 57.

³³⁸ Poirier, 1933. 445–446.

³³⁹ Philippe, 1961. 564–572.

³⁴⁰ Lavoisier, 1988/b. 140–145.

Lavoisier „fogyasztói kosara” természetesen nem teljes. Hiányoznak belőle a baromfi, tej, főzelékfélék és a csempészárúk is. Az utóbbiakat a szerző a fogyasztás kb. 10%-ának tekintette. A fogyasztási adót szedő városi kapukon kívül a csempészet különös formája virult. A városi nép, ha ideje és pénze engedte, kijárt a városon kívül működő zugvendéglőkbe és kocsmákba („zöldvendéglők”), hogy olcsóbb áron jusson ételhez és italhoz.³⁴¹ Egy 1787-es kormányzati becslés szerint a kincstárat évente Párizs fogyasztási adójából 2,7 millió L veszteség érte. Ehhez a bor egyedül 1 millió L-rel (37%) járult hozzá, majd következett a cukor és a kávé (gyarmatárúk) 22%-os és a hús 15%-os részesedéssel.³⁴²

Két évvel később, enciklopédiájában Tessier mezőgazdasági szakíró is készített egy számbavételt a város fogyasztásáról. A kenyér (gabonafélék) fogyasztását valamelyest többre, a húsét kevesebbre becsülte. Először kísérelte meg a baromfit és a vadhúst felmérni. Az előbbi a húsfogyasztás 5%-ának (kb. 21 ezer q/év), az utóbbit 0,5%-ának vette. A baromfi esetében csak a városba bevitt mennyiséget tudta megbecsülni, a külvárosokban tenyésztetteket nem. A gyümölcs- és főzelékféléknek csupán a hosszú sorát említi, de mennyiségüket nem tudta megállapítani. A tejfogyasztást is felmérhetetlennek minősítette. Arról azonban szólt, hogy a külvárosokban sok tehenet és kecskét tartottak, de ezek messze nem elégítették ki a fogyasztást.³⁴³ A 19. század közepéig, a vasút megjelenéséig a nagyobb városokban állandó volt a tejhiány, mert romlandósága miatt csak kis távolságra lehetett szállítani.³⁴⁴ Az önellátásra való törekvés (a lehető legtöbb mindent megtermelni magunknak) nem csupán a paraszti gazdaságot jellemezte. Párizs külső negyedeiben zöldségeskertek, szőlők, gyümölcsösök és ólak voltak, ahol természetesen csak a töredékét termelték meg a szükségleteknek, de azt piaci árakon alul.³⁴⁵

A főváros fogyasztási szerkezete eltérő, de rokon vonásokat is mutatott a vidékhez és a kisvárosokhoz képest. Lavoisier modelljében –, amely országos fogyasztás becsült értékét is tartalmazza – egy párizsi lakosra évente 248 *livre* (L) jutott, amelyből százalékban kifejezve 27,20 húsrá, 21,82 borra, 13,83 kenyérré, 8,39 zöldségre és gyümölcsre, 6,71 fűszerre, 5,23 cukorra, 5,19 vajra és sajtra, 2,10 kávéra és 9,53 egyéb élelmiszerre ment el. Országos átlagban egy főre 117 L fogyasztási érték jutott, amelynek a párizsi 3,5-szerese volt. A gazdagságra utalt, hogy húsrá közel dupla annyit költöttek, mint kenyérré, s élvezeti cikkekre

³⁴¹ Dion, 1959. 506.

³⁴² Abad, 2002. 96.

³⁴³ Tessier, Henri-Alexandre – Thouin, André: *Encyclopédie méthodique*. t. III. Agriculture. Paris, 1793. 475–479.

³⁴⁴ Bennassar – Goy, 1977. 57.

³⁴⁵ Meyzie, Philippe: *L'Alimentation en Europe à l'époque moderne. Manger et boire. XVI–XIXe siècle*. Paris, 2010. 34. (továbbiakban Meyzie, 2010.)

is jelentős arányban költöttek. Párizst a nagy társadalmi különbségek jellemezték. Itt élt az arisztokrácia és a pénzemberek (főadóbérlők, bankárok stb.) jelentős része, de a középrétegek is számottevőek voltak. A város azonban több száz ezer szegénynek is a lakhelye volt.³⁴⁶ Tessier Párizs népességének kétharmadát szegénynek tekintette, amely kenyéren kívül alig fogyasztott egyebet, viszont ebből naponta 1,5 kg-ot evett.³⁴⁷

A táplálkozás (a ruházkodás, lakás mellett) a rendi-társadalmi hovatartozás egyik legfontosabb kifejezője volt. A városban egymás mellett létezett az elit és a népi táplálkozási rend és kultúra. A kettő azonban nem választódott el élesen. A társadalomban a cselédség volt az összekötő réteg, amely gyakorta fogyasztotta az urak asztaláról a maradékot. A városi térben a piacok és a butikok (pék, hentes, boráros, fűszeres stb.) teremtettek kapcsolatot. A vásárlók naponta tapasztalhatták, hogy mi mindent vettek a gazdagok cselédei. A tapasztalás kiemelte a társadalmi különbségeket és ellentéteket. Rossz termésű évben, amikor drága lett a kenyér és a nép elégedetlenkedett, a módosak is érzékelhették a nagy különbségeket.³⁴⁸

Az élelmiszerek értéke és mennyisége nem állt minden termék esetében arányban: a három legnagyobb tömegű áru a kenyér, a bor és a hús volt. A legnagyobb értékű élelmiszer a hús (27,20%) volt, mennyisége alapján viszont csak a harmadik helyet foglalta el. Mind érték (21,82%), mind mennyiség alapján a bor volt a második. A legnagyobb mennyiségű termék – majdnem annyi, mint a bor és a hús együtt – a kenyér volt. Ehhez képest viszonylag kis értéket (13,83%) hordozott. 1 kg hús átlagban 4–5 kg, 1 liter közönséges bor kb. 2–3 kg kenyeret ért. A 18. század folyamán a nagyvárosokban elterjedő új élvezeti cikkek (cukor, kávé) esetében tíz-tizenkétszeres is lehetett az árkülönbség a kenyérhez viszonyítva.³⁴⁹

A fogyasztási javaknak mennyiségük és áruk mellett a 18. század végi írók által még nem ismert kalória értékük is volt. A termékek mennyisége és ára nem biztos, hogy arányban állt kalória értékükkel. 1 kg kenyér és 1 kg hús átlagban hasonló mennyiségű kalóriát (2500–2600) tartalmazott, holott áruk között négy-szeres-öttszörös különbség volt. A kor hagyományos gazdálkodásában 1 kg hús megtermeléséhez legalább ötször akkora területre volt szükség, mint 1 kg kenyérhez.³⁵⁰

³⁴⁶ Roche, 1997. 87.

³⁴⁷ Tessier, 1792. 34.

³⁴⁸ Meyzie, 2010. 131–134.

³⁴⁹ Philippe, 1961. 270.

³⁵⁰ Fourastier, Jean: *Machinisme et bien-être. Niveau de vie et genre de la vie en France de 1700 à nos jours*. Paris, 1962. 40–42. (továbbiakban Fourastier, 1962.)

2. táblázat.
Napi fejadagok Párizsban az 1780-as években³⁵¹

Táplálék	Mennyisége	Kalória mennyisége	Kalória %-ban
Kenyér	46,2 dkg	1150	53,7
Rizs	8 gr	30	1,4
Hús	20 dkg	480	22,5
Hal	2 dkg	30	1,4
Tojás	2 dkg	30	1,4
Vaj	1 dkg	70	3,3
Sajt	6 dkg	80	3,7
Cukor	1 dkg	40	1,9
Bor	3,1 dl	200	9,4
Pálinka	1 cl	20	0,9
Sör	2,5 cl	10	0,4
Összesen		2140	100

A napi kalóriefogyasztás bizonyára valamelyest több volt, mivel Lavoisier nem ismerte a baromfihús, a tej és a zöldségfélék mennyiségét. A 2 140 kalóriát egy viszonylagos átlagnak kell tekintenünk, amely férfiak, nők, gyermekek, idősek, szegények és gazdagok fogyasztásából adódott. A módosabb társadalmi rétegek az átlagnál bizonyára jóval több energiát vettek magukhoz, de a jómóddal nem elsősorban a kalória mennyisége nőtt, hanem a szerkezete változott. Csökkent a kenyér és nőtt a húsfélék, a minőségi borok és az élvezeti cikkek aránya.³⁵²

Annak ellenére, hogy a párizsiak húsrá költöttek a legtöbbet, a napi kalória 53,7%-át a kenyér, a hús csupán 22,5%-át, a bor pedig 9,4%-át adta. A kenyér elsődleges helye a főváros táplálkozásában sem vitatható, pedig az egy főre jutó fogyasztása kb. 26%-kal alacsonyabb volt a becsült országos átlagnál. Az évi jó 1 millió q elfogyasztott kenyér kb. 90%-a azonban búzából készült.³⁵³ Kenyérből 1 főre évente kb. 168 kg, naponta kb. 46 dkg jutott. Lavoisier országos átlagot is kalkulált, amely szerint 1 fő évente kb. 228 kg, naponta pedig 62 dkg kenyeret evett. Ha csak a búzát (búzakenyeret) vesszük figyelembe, egy párizsi lakosra évente kb. 152 kg jutott, amely a 18. század végén az országos fogyasztás átlagát

³⁵¹ Lavoisier, 1988/b. 168.

³⁵² Philippe, 1961. 566.

³⁵³ Kaplan, Steven Laurence: *Les ventres de Paris: pouvoir et approvisionnement dans la France d'Ancien Régime*. Traduit de l'anglais par Sabine Boulogne. Paris, 1988. 34–36. (továbbiakban Kaplan, 1988.)

(kb. 110 kg/fő/év) 36%-kal haladta meg. A főváros tehát aránylagosan jóval több búzát fogyasztott, mint az ország. Így számára mindig a búzatermelés alakulása volt a fontos.³⁵⁴

Kenyeret mindenki fogyasztott, szegény és gazdag, csak eltérő mennyiségűt és minőségűt. Mindennapi fogyasztása szinte szertartásszerű volt, a nép körében csak tisztelni lehetett, pazarolni, eldobni nem, mert a munka megérdemelt gyümölcisének tekintették.³⁵⁵ Normális termésű évben legalább harmincféle különböző minőségű és jellegű kenyeret sütöttek. Mercier „művészetnek” tekintette a kenyérfőzést, s azt írta, hogy „*sehol sem készítenek jobb kenyeret, mint Párizsban.*”³⁵⁶ Rossz termésű évben viszont a hatóságok csak néhányféle sütését engedélyezték. A napi sütésnek azonban jobb termés esetén is 70%-a ún. közönséges kenyér volt. A módos lakosok az ún. lágy kenyér változatait szerették. Kenyeret sokféléen sütöttek, de a súlya szabványosított volt. A legtöbb pék 1 *livre* (48,95 dkg), 2 *livre* és 4 *livre* súlyú kenyeret árult.³⁵⁷

A kenyér szinte helyettesíthetetlen eleme volt a táplálkozásnak. Ez egyrészt adódott a hagyományos nyomásos gazdálkodás jellegéből is, amely elsősorban gabonát termelt. Másrészt a tömegfogyasztás szokásai is merevek voltak, a jól bevált, kedvelt táplálékot nem szívesen cserélték fel az ismeretlennel. Egy, még a gabonánál is olcsóbb, tömegtermelésre alkalmas haszonnövény adódott, a burgonya. Amikor a gabonatermés gyengébb volt, burgonyából általában bőségesen lehetett betakarítani. A 18. század végén már Franciaország-szerte ismert volt, de többnyire csak a kertekben vetették. A korabeli szakirodalom is a kerti növények közé sorolta. A fogyasztásban lassan terjedt, mert idegenkedtek tőle, felhasználási lehetőségeit a népi konyha még nem nagyon ismerte, s csak az ínség bírta rá a párizsiakat, hogy az asztalukra tegyék. Volt még egy hátránya a gabonával szemben: sokkal kevesebb kalóriát adott, 1 kg burgonyának csak 700–800 kalória értéke volt.³⁵⁸

A magas húsfogyasztás (kb. 73 kg/fő évente) elsősorban a főváros gazdagságát fejezte ki, de azt is, hogy tömegfogyasztási cikk, amelyből a szegényeknek is jutott. A kortársi irodalom a kenyér után a második legfontosabb élelmiszernek tekintette. A levágott állatok javát a módosak, a maradékot a nép vásárolta meg.

³⁵⁴ Kaplan, 1988. 34–36.

³⁵⁵ Roche, 1997. 254.

³⁵⁶ Mercier, 1998. 177–178.

³⁵⁷ Braudel, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen.* Ford.: Pődör László. Bp., 1985. 138. (továbbiakban Braudel, 1985.)

³⁵⁸ Morineau, 1970. 1767.

A borjúhús szinte teljesen a gazdag városnegyedekben fogyott el, a vadhús pedig az arisztokrata lakomák nélkülözhetetlen eledele volt.³⁵⁹

3. táblázat.

*Az évi húsfogyasztás szerkezete az 1780-as években*³⁶⁰

Állatfajta	A hús súlya q-ban	%-os megoszlása
Ökör	239 857,870	54,4
Tehén	31 719,975	7,2
Borjú	42 933,301	9,7
Juh	85 663,515	19,4
Sertés	34 265,406	7,8
Vágott hús	6 755,180	1,5
Összesen	441 195,247	100,0

Lavoisier számításában tehát (baromfi nélkül) a legnagyobb tételt, a fogyasztott hús jó felét az ökör adta, a tehén- és a borjúhússal együtt a marhahús 71,3%-át. A második legnagyobb mennyiségű a juhhús volt. Sertésből meglehetősen keveset fogyasztott a népesség, nem számítva a város határán belül tartott állatokat. A városon kívül vágott jószágokból (főleg malac és bárány) pedig alig hoztak be. A magas húsfogyasztásával Párizs nem volt egyedül. Más nagyobb francia városban (Lyon, Rennes, Montpellier, Bordeaux stb.) is 60–70 kg közötti volt a fogyasztás.³⁶¹

A második legnagyobb értékű és mennyiségű fogyasztási cikk a bor volt. Olyan különleges terméknek tekintették, amely a létfenntartáshoz nem volt szükséges, de mégsem lehetett nélkülözni. A francia társadalom fogyasztási tradícióihoz a bor épp úgy hozzátartozott, mint a kenyér. A napi kalória szükségletnek a fővárosban csupán 9,4%-át fedezte, a hús után mégis erre költöttek a legtöbbet, az élelmiszerkiadások 21,8%-át.³⁶²

Nem volt még egy olyan élelmiszer, amelynek minőség és jelleg szerint annyiféle változatát fogyasztották, mint a bornak. Egyszerre elégítette ki a tömegfogyasztást és a luxust, egyszerre fejezte ki az iszákosságot és a jó ízlést. Nélkü-

³⁵⁹ Bergeron, Louis: Approvisionnement et consommation à Paris sous le Premier Empire. *Mémoires de la Fédération des sociétés historiques et archéologiques de Paris et de l'Île-de-France* (XIV.). Paris, 1963. 209–210.

³⁶⁰ Lavoisier, 1988/b. 138.

³⁶¹ Bennassar – Goy, 1977. 54–56.

³⁶² Fourastier, 1962. 40–42.

lözhetetlen kelléke volt az emberi érintkezésnek, az egyházi szertartásnak, a barátkozásnak, a vendégszeretetnek és az udvariasságnak. Fogyasztható mennyisége a szőlő rendkívül szeszélyes hozamai miatt évente jelentősen ingadozhatott, de sosem tűnhetett el az asztalokról.³⁶³

Az 1780-as években egy párizsi lakos kerekítve 112 liter bort fogyasztott évente, amely a becsült országos átlagot (91 liter/fő/év) jó 20%-kal haladta meg.³⁶⁴ A párizsiak azonban nem voltak a legnagyobb borivók. A nagy borvidékeken vagy a közelükben fekvő városokban (Bordeaux, Avignon, Tours, Montpellier, Toulouse, Orléans, Nantes, Marseille stb.) valószínűleg magasabb volt a fogyasztás. Minőség alapján a korban semmilyen egységes, országosan elfogadott osztályozása nem volt a boroknak. Besorolásukat legfeljebb árak alapján kísérelték meg. Erről is csak a 19. század elejéről említhetünk forrást. Jean-Antoine Chaptal borászattal foglalkozó kémikus és statisztikus az 1804–1808 közötti öt év átlaga alapján – a párlatnak szánt mennyiség nélkül – a 30 millió hl-es évi termésből csak 800 ezer hl-t (a termés 2,6%-át) tekintette minőségi bornak, amelyből 1 hl 200 frankba került (1 frank nagyjából annyit ért, mint 1 *livre* a forradalom előtt), míg az összes bor átlag ára csak 19 F/hl volt. A termésből 21 millió (70%) hl átlag ár alatti vagy átlag árú volt. Ezt minősítette közönséges bornak. A fennmaradó 8,2 millió hl-t (27,4%) közepes minőségűnek vette.³⁶⁵

Valószínű, hogy az átlaghoz képest a fővárosban jóval több minőségi és közepes minőségű bort fogyasztottak. Abad becslése szerint az elfogyasztott bor kb. 10%-a volt minőségi.³⁶⁶ Érték alapján is csak a 19. század közepétől készültek megbízható felmérések. Armand Husson statisztikus szerint az 1851–1854 közötti évek átlagában a fővárosban elfogyasztott bor értékének 21%-a volt minőségi, 33%-a közepes minőségű, 46%-a közönséges. Nem ismerjük a fogyasztott borok szín szerinti megoszlását sem. A fővárosban ittak fehér, rosé és vörös borokat egyaránt. Csupán valószínűsíthető, hogy a borok nagyobb fele vörös volt.³⁶⁷

A főváros által évente elfogyasztott jó 1 millió q gabona a kortársi becslések szerint az országos fogyasztásnak csupán kb. 1,7%-át tette ki. Expilly abbé 1780-ban 58 millió q-ra becsülte az ország éves kenyérgabona (búza, kétszeres, rozs stb.) fogyasztását. Az export és az import minimális mennyiségű volt, így a fenti adatot lényegében nem módosította.³⁶⁸ Párizst illetően azonban alapvetően a búzát kell figyelembe vennünk, mivel a fogyasztás jó 90%-a búza volt. A gabona-

³⁶³ Roche, 1997. 254.

³⁶⁴ Toutain, 1971. 1972.

³⁶⁵ Chaptal, Jean-Antoine: *De l'industrie française*. t. I. Paris, 1819. 176.

³⁶⁶ Abad, 2002. 861.

³⁶⁷ Husson, Armand: *Les consommations de Paris*. Paris, 1856. 444–446.

³⁶⁸ Expilly, Jean-Joseph d'abbé: *Au Roi*. Nice, 1780. 11. (továbbiakban Expilly, 1780.)

fogyasztásból a búza kb. 27 millió q-val (47%) részesedett. Párizs ennek tehát kb. 3,7%-át ette meg.³⁶⁹

A gabona vagy a liszt vagy maga a kenyér a szállítási költségekhez képest olcsó tömegárúnak számított. Ez befolyásolta a kereskedelmét: a lehető legnagyobb részét a lehető legkisebb távolságból volt érdemes beszerezni, hogy a szállítási költségek ne emeljék túlzottan az árakat.³⁷⁰ Párizs nagyvárossá válásában – sok egyéb feltétel mellett – az is szerepet játszott, hogy a Párizsi-medence mezőgazdasága jelentős mennyiségű, áruba bocsátható élelmiszert tudott termelni. Párizsnak három búzaellátó zónája volt. Az 1780-as években az éves szükséglet kb. 72%-át egy 40–50 km-es, szabálytalan sugarú zóna (lényegében Île-de-France tartomány) biztosította. A fennmaradó rész is viszonylag közeli tartományokból származott. A második zónából Brie- és Champagne 18, Orléanais 6%-kal részesedett. A harmadik zónából (Pikárdia, Boulonnais) a maradék 4% származott. Rossz termés esetén a fogyasztás néhány %-át import biztosította. A legfontosabb élelmiszerek közül a gabona ellátó régiója volt a legkoncentráltabb.³⁷¹

A főváros népességnövekedésének egyik legfontosabb feltétele az volt, hogy a Párizsi-medence búzatermelése bővült. Az 1780-as években országos átlagban kb. 8 q/ha volt a búza hozama, a fővárost övező régiókban 14–16 q/ha. Az üzemvitelnek két típusa volt: a kisparaszti gazdaság apró javításokkal, sok élőmunka befektetéssel, a nagybérleti gazdaság a modern, ugar nélküli váltógazdálkodás bevezetésével növelte a hozamokat.³⁷² A hozamok természetesen az időjárásnak megfelelően ingadoztak. Mivel a főváros búzát fogyasztott, a termelők gyengébb termés esetén saját fogyasztásukban csökkentették a legértékesebb gabona mennyiségét, értéktelenebb termékekkel (rozs, árpa, hüvelyesek stb.) helyettesítve.³⁷³

A búza, s ezen keresztül a kenyér árát a terméseredményeken túl a szállítás befolyásolta leginkább. A szükséges gabona jó fele úton, kisebb fele vízi vagy vegyes (vízi, közúti) szállítással érkezett Párizs három nagy piacára, a Halle-ba, a Szajna-parti Grève és École kikötőkbe. A legolcsóbb a lefelé úsztatás, a legdrágább (négyyszer-hatszor) a szekerezés volt. A tarifák évszakonként, az időjárástól függően és évente is ingadoztak. Bő termésű évben az alacsony termelői árhoz képest a tarifa aránya nagyobb, rossz terméskor kisebb volt.³⁷⁴ A nagy tarifakülönbségek ellenére az első ellátó zónán belül a szekerezés nem szenvedett nagy

³⁶⁹ Toutain, 1971. 1918.

³⁷⁰ Kaplan, 1988. 65–66.

³⁷¹ Abad, 2002. 842–844.

³⁷² Moriceau, 1994. 33–34.

³⁷³ Meuvret, Jean: *Le problème des subsistances à l'époque Louis XIV*. Livre I. La production des céréales dans la France du XVIIe et du XVIIIe siècle. Paris, 1977. 208.

³⁷⁴ Labrousse, 1933. 128.

hátrányt. A tengelyen való szállítás a búza piaci árának 10–20%-a volt. A fölösleget termelő gazdák jelentős részének nem volt választási lehetősége, csak a szekerezés. Előnyt jelentett, hogy egy személyben termelők szállítók és eladók voltak a párizsi piacokon. Többnyire kis tételben termeltek, sok kis településen sok kis készlet halmozódott fel, amelyet szekéren volt a legcélszerűbb szállítani. A vízi járművek kapacitása sokszorosa volt a szekerekénél, s meg kellett várni amíg feltöltődnek. A nagyban termelők számára volt igazán előnyös.³⁷⁵

A gabona jó részének kis tételekben való értékesítése nem csupán spontán adódott a kistermelésből. Az állam merkantilista gazdaságpolitikája szabályozta az élelmiszerek, különösen a gabona kereskedését (is). Tartós törekvése volt, hogy a városi élelmiszerárakat a mindenkori terméshez viszonyítva alacsonyan tartsa. Egy 1737-es rendelkezés szerint 10 mérföldes (kb. 44 km) körzeten belül (nagyjából az első ellátó zónában) a párizsi nagykereskedők nem vásárolhattak fel gabonát, hogy kiiktassák a közvetítést. A körzet a termelőknek (a gazdálkodókon kívül a földbirtokosokat és a járadékbérlőket is ide értették) volt fenntartva. A második és a harmadik zónából viszont a nagykereskedelem forgalmazta a szükséges gabonát. Ha gyengébb vagy rossz volt a termés, a beszerzés sugara, az ellátási tér megnövekedett, amely emelte a szállítási költségeket, s ha még spekuláció is párosult hozzá, az árak Párizsban jócskán megemelkedtek, amellyel szemben a gazdaságpolitika sem tudott csodát tenni.³⁷⁶

A liszt (a Párizsba érkező gabona 80%-a) felvásárlója kb. 1 400 városi és város környéki pék volt. Zömük kisüzemmel rendelkezett, napi átlagban csak néhány q kenyeret sütött, amelyet vagy a saját üzletében vagy a kb. 11 piac valamelyikén értékesített. Készletezni csak néhány napra tudott, majd mindig újrazekdte a piaci műveleteket.³⁷⁷ Rossz termésű években, amikor az árak megemelkedtek, a városi nép elégedetlenkedett, zúgolódott, olykor fellázadt. A társadalmi feszültségek csillapítására ilyenkor a központi kormányzat a költségvetés terhére gabonát vásároltatott („a király búzája”) és áron alul a piacra dobatta, hogy mérsékelje az árakat.³⁷⁸

A búzához képest a hús ellátó körzetei szórtabbak voltak és távolabb feküdtek. A Párizsban elfogyasztott hús zöme a saját lábán érkezett a város mellett fekvő két nagy piacra, Poissy-ba és Sceaux-ba. A felhajtásnak természetesen voltak költségei, de kisebbek, mint a gabona szállításának, a hús pedig sokkal drá-

³⁷⁵ Meuvret, Jean: *Le problème des subsistances à l'époque Louis XIV*. Livre III. Le commerce des grains et la conjoncture. Paris, 1988. 60.

³⁷⁶ Kaplan, Steven Laurence: *Le pain, le peuple et le roi. La bataille du libéralisme sous Louis XV*. Paris, 1986. 20–25.

³⁷⁷ Cahen, Léon: L'Approvisionnement de pain de Paris au XVIIIe siècle et la question de la boulangerie. = *Revue d'histoire économique et sociale*, 1926, vol. 14, No 4. 461., 468.

³⁷⁸ Root, Hilton L.: Politiques frumentaires et violence collective en Europe au XVIIIe siècle. = *Annales E. S. C.*, 1990, vol 45, No 1. 176.

gább élelmiszer volt, mint a kenyér, így távolabbi régiókból is biztonságos volt az ellátás.³⁷⁹ A Párizsi-medence ugyan termékeny volt, de a nagy lélekszámú fővárost nem láthatta el húsból is olyan arányban, mint búzából. A korabeli gazdálkodásban a hús piacra termelése vagy legeltetéssel, vagy takarmányozással istállóban és karámban, vagy a kettő kombinációjával történt. Olyan vidékek lehetek nagy húsellátók, ahol elegendő takarmány állt rendelkezésre.³⁸⁰

Az évente Párizsba hajtott kb. 70 ezer hízott ökör (értékük alapján) 51%-át Normandiából, 24-et Marche-ből és Limousin-ből, 5-öt Berry-ből, 4,5-et Nivernais-ből és Bourbonnais-ből, 4-et Anjou-ből és Touraine-ből hajtották fel. A fennmaradó 11,5% tizenegy egyéb tartományból származott. Az évente elfogyasztott kb. 310 ezer juh 25%-a Berry-ből, 22 Normandiából, 14 Orléanais-ből, 14 Île-de-France-ből, 6 Pikárdiából és Boulonnais-ből, 5 Brie-ből és Champagne-ből, 5 Francia-Flandriából és Artois-ből került a párizsi mészárosokhoz. 9%-ot további hét tartomány szolgáltatott. Az évi 96 ezer borjút csupán öt tartományból vásárolták fel: 40%-ot Île-de-France-ből, 30-at Normandiából, 20-at Brie-ből és Champagne-ből, 10%-ot Orléanais-ből. A 40 ezer hízott sertés származási helye a következő volt: 35% Île-de-France, 30 Normandia, 15 Marche-és Limousin, 10 Brie és Champagne, 5 Nivernais és Bourbonnais, 3% Maine tartomány. 2%-át a délnyugati tartományok kínálták.³⁸¹

Normandia, Marche és Limousin ökörhizlalása különösen nagy szerepet játszott a főváros húsellátásában. Normandia a borjú és a juh hústermelésében is jelentős volt. A tartomány Franciaország legnagyobb piacra termelő állattenyésztő régiója volt, amelyet döntően a párizsi piac éltetett. Még a középkorból fennmaradt mondás szerint Normandiából származnak a világ legszebb ökrei.³⁸² Természetesen nem minden ökör normandiai születésű volt. A párizsi nagy állatpiacokra hajtott, Normandiában hizlalt ökrök kb. 60%-a más tartományokban született. A normandiai hizlálók és nagykereskedők minden év őszén és kora tavaszán a környező tartományokból (Poitou, Anjou, Maine, Bretagne) felvásárolták a sovány állatokat és a takarmányban gazdag legelőkre hajtották.³⁸³ Normandia és a második legnagyobb ökörhizláló Limousin (Marche vidékével együtt) a párizsi piac ellátásában szezonálisan kiegészítette egymást. Június vége és december vé-

³⁷⁹ Vidalenc, Jean: L'Approvisionnement de Paris en viande sous l'Ancien Régime. = *Revue d'histoire économique et sociale*, 1952, vol. 30, No 2. 116–120. (továbbiakban Vidalenc, 1952.)

³⁸⁰ Moriceau, Jean-Marc: *L'élevage sous l'Ancien Régime (XVIe–XVIIIe siècles)*. Paris, 1999. 63–68.

³⁸¹ Abad, 2002. 843–844.

³⁸² Vidalenc, 1952. 120.

³⁸³ Garnier, Bernard: Des beufs pour Paris: commercialisation et élevage en Basse-Normandie (1700–1900). = *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, 1999, vol. 106, No 1. 105–109.

ge között Normandia volt a fő ellátó a legelőn hizlalt ökreivel. Télen és húsvéttól júniusig az istállókban hizlalt limousini ökör szerepe nőtt meg.³⁸⁴

A bor ellátási forrásai a húshoz képest is szórtabbak voltak, sokféleségének és kínálatának megfelelően. A szállítás azonban a tömegesen fogyasztott közönséges boroknak is korlátokat állított: a nagy déli borvidékekről (Languedoc, Bordeaux, Armagnac stb.) tömegfogyasztásra nem vásároltak a fővárosban, csupán minőségi borokat. A kínálat a közelebb fekvő borvidékekről is jelentős volt. A bor régóta kereskedelmi terméknek számított, vagyis elsősorban eladásra természetítették. Egy 1788-as becslés szerint évente kb. 27 millió hl termelt, amelynek legalább 70%-a kereskedelmi forgalomba került.³⁸⁵

Az évente elfogyasztott kb. 670 ezer hl bor (érték alapján) 28%-a burgundiai volt, 18,5%-a az orléans-i borvidékről, 14,6 Champagne-ból, 13,3 a Párizs-környéki borvidékről, 12,4%-a a lyoni borvidékről származott. A fennmaradó jó 13%-ot tizenegy egyéb borvidékről vásárolták.³⁸⁶

Az idézett író, Mercier szerint Párizst az egész ország eteti. A szerző nem tévedett, mert minden tartomány adott el valamit a fővárosnak. Az élelmiszerek zöme azonban a közeli és a kevésbé távoli régiókból származott. Érték alapján a város élelmiszerfogyasztásának 86,7%-a belföldi eredetű volt, 13,3%-át importálta. Az importárúk zöme a francia gyarmatokról származott. Két tartománynak különösen kiemelkedő szerepe volt Párizs élelmezésében, Île-de-France-nak (29,51%) és Normandiának (19,79%), de Brie és Champagne (8,93%), Orléanais (6,5%), Marche és Limousin (3,8%), Burgundia (3,64%) is a jelentős ellátók közé tartozott. A fennmaradó 14,5%-ot huszonegy tartomány termelte.³⁸⁷

³⁸⁴ Delhoume, Jean-Pierre: L'élevage bovin en Limousin au XVIIIe siècle. Des boeufs gras pour Paris. = *Histoire et Sociétés rurales*, 2004, vol. 22, No 2. 94.

³⁸⁵ Lachiver, Marcel: *Vins, vignes et vigneronns. Histoire du vignoble français*. Paris, 1988. 387–392. (továbbiakban Lachiver, 1988.)

³⁸⁶ Abad, 2002. 861., Lachiver, 1988. 323.

³⁸⁷ Abad, 2002. 871.

FÖLDBIRTOKMEGOSZLÁS ÉS DIFFERENCIÁLÓDÁS A FRANCIA AGRÁRTÁRSADALOMBAN A POLGÁRI FORRADALOM ELŐTTI ÉVTIZEDEIBEN

I. HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS

Több mint száz éve annak, hogy Alexis de Tocqueville a francia forradalomról írt művében felvetette a földbirtokmegosztás jelentőségét a társadalmi differenciálódás és a politikai küzdelmek szempontjából. A jeles történész és politikus úgy ítélte meg, hogy 1789 előtt Franciaországban a nemesi, az egyházi és a polgári birtok mellett a parasztság kisbirtoka elenyésző szerepet játszott. A 19. századi kisbirtok elterjedtsége a forradalom műve volt.³⁸⁸

Tocqueville felfogásának követői a 19. század második felében ezen koncepcióhoz igyekeztek idomítani a még szűkösen feltárt forrásanyagot. Paul Boiteau például – Target nemzetgyűlési képviselő 1789. október 29-i beszédére hivatkozva – úgy vélte, hogy a forradalom előtt a francia népesség 19/20-a semmilyen földtulajdonnal nem bírt. A földbirtok döntő hányada a privilegizált osztályok kezében koncentrált. Más szerzők ezt a felfogást a korai középkor óta ismert, de az Ancien Régime korában is divatos mondással igyekeztek alátámasztani: „*Nincs föld földesúr nélkül*”.³⁸⁹

Az említett nézettel szemben a 19. század 80-as éveire a történeti és közgazdasági irodalomban kialakult a kisbirtok-koncepció. Haut állította először, hogy Franciaország 1789 előtt is a kisbirtok hazája volt. Gimel számításai szerint a forradalom előtti években 4,6 millió birtokos volt Franciaországban, s ebből csak 400 ezernek volt 25 ha-on felüli birtoka. Tehát a francia birtokosok döntő többsége kisbirtokos volt. Gimel kísérletét a földbirtokmegosztás feltárására Ivan Lucsickij orosz kutató folytatta. Ő támaszkodott először széleskörű forrásanyagra. Limousin tartomány és Laon vidékének 18. századvégi huszad- és *taille* adóösszeírásait használta fel kutatásaihoz. Limousin tartományra és Laon vidékére vonatkozóan Lucsickij művei mindmáig a legalaposabb feldolgozásoknak számítanak. Lucsickij a földbirtokviszonyok vizsgálataiból arra a következtetésre jutott, hogy Angliához, Itáliához és Kelet-Európához képest Franciaország a kisbirtokos parasztság ideális hazája.³⁹⁰ Franciaországra vonatkozóan Sée is ezt a

³⁸⁸ Tocqueville, Alexis de: *L'Ancien Régime et la Révolution*. Paris, 1856.

³⁸⁹ Boiteau, Paul: *L'état de la France en 1789*. Paris, 1860.

³⁹⁰ Loutchisky, Jean: *L'état des classes agricoles en France à la veille de la révolution*. Paris, 1911. (továbbiakban Loutchisky, 1911.), Loutchisky, 1912.

felfogást vallotta az európai agrárfejlődésről írt művében.³⁹¹ Mind két felfogás igaz, de az egyik csak a földtulajdonból, a másik csak a földbirtoklásból indul ki. Különbséget kell tenni a földtulajdonmegosztás és a földbirtokmegosztás között.

Az 1920–30-as évektől kialakuló modern francia baloldali polgári gazdaság- és társadalom-történetírás érdeme a földbirtokmegosztás és a társadalmi tagozódás valóságos feltárása. Georges Lefebvre széleskörű kutatásai bizonyították be, hogy Angliához és Közép-Kelet-Európához képest a francia parasztság valóban több földdel bírt a polgári forradalom előtt, de mégsem nevezhető Franciaország a paraszti demokrácia ideális hazájának a föld rendkívül egyenlőtlen megosztása, s a paraszti társadalom erős differenciáltsága miatt. Részlegesen tisztázta a birtokmegosztásnak a társadalom tagozódásában és a mezőgazdasági termelésben játszott szerepét, valamint a földbirtokviszonyok tulajdonjogi szempontjait. Egyúttal nagymértékben kiszélesítette a kutatható források körét. A különböző adólistákon kívül bevonta a kutatásba a 18. század második felében felújított urbáriumokat, a tizedjegyzékeket, a lokális jellegű kataszteri összeírásokat, s a forradalom első éveiben készült birtokösszeírásokat.³⁹² Lefebvre kutatásait egyrészt Albert Soboul marxista történész fejlesztette tovább,³⁹³ másrészt a Nord megyéről írt műve részben mintául szolgált a modern tájtörténeti feldolgozásoknak.

Az utóbbi évtizedekben megjelent, a 18. század agrárviszonyaival is foglalkozó összefoglaló munkák és tájtörténeti monográfiák a társadalmi differenciálódást befolyásoló tényezők közül a birtokmegosztás mellett nagy teret szentelnek a jövedelmek megosztásának, az állami és földesúri adózás mértékének, a termelékenység és az árak alakulásának.³⁹⁴

II. A FEUDÁLIS FÖLDBIRTOKLÁS JOGI RENDSZERE

A 20. század harmadik évtizedéig a francia polgári történetírás a feudalizmus kései századaira vonatkozóan nem tett különbséget tulajdonjog és birtoklási jog között, vagyis az uralkodó osztály feudális tulajdonjoga és a parasztság birtoklási joga között. A feudális földtulajdont polgári tulajdonjogi kategóriák szerint értelmezte. Nem ismerte fel a feudális földtulajdonjognak a polgáritól eltérő jelle-

³⁹¹ Sée, 1921.

³⁹² Lefebvre, Georges: *Les paysans du Nord pendant de la Révolution française*. Paris, 1924.

³⁹³ Soboul, Albert: *Paysans, sans-culottes et jacobins*. In: *Études d'histoire révolutionnaire*. Paris, 1966. (továbbiakban Soboul, 1966/b.), Soboul, 1976.

³⁹⁴ *Histoire économique et sociale de la France*, t. II. 1970., *Histoire de la France rurale*, t. II. 1975., Goubert, 1969., Poitrineau, Abel: *La vie rurale en Basse-Auvergne au XVIIIe siècle (1726–1789)*. t. I–II. Paris, 1965.

gét, azt hogy a feudalizmusban a tulajdonjog elemeinek összességével egyetlen osztály vagy réteg sem rendelkezik monopolisztikusan.

Vagy csak a földesurat, vagy csak a parasztságot tekintették a paraszti kézen lévő föld kizárólagos tulajdonosának. Tehát vagy a parasztság birtoklási, használati jogától, vagy a földesuraság járadékszedési jogától tekintettek el, mint tulajdonjogi elemektől.

A paraszti birtoklási jog formáit – egyes 18. századi jogtudósok nyomán – számos polgári történész tulajdonjognak tekintette, s tekinti ma is. Sée a feudalizmuskori francia gazdaságról írt összefoglaló munkájában a paraszti birtokot földesúri függésben levő tulajdonnak tekintette.³⁹⁵ Meuvret feltételes tulajdonjognak tartja a paraszt használati jogát.³⁹⁶ Lefebvre és Soboul szerint – talán ők állnak legközelebb a valósághoz – osztott tulajdon van a feudalizmusban. A tulajdonjog egyes elemei a paraszti földek tekintetében vidékenként eltérő arányban oszlanak meg földesúr és paraszt között. Általában a földesúr rendelkezik több tulajdonjogi elemmel, de a francia parasztság szilárd birtokhasználati joga vitathatatlan a föld régióként változó hányadán. A szilárd birtoklási jog elégséges feltétel ahhoz, hogy a parasztságot birtokos osztálynak tekintsük.³⁹⁷

Az *Ancien Régime* hivatalos felfogása a feudális jog alapján természetesen a földesurat tartotta a paraszti földek tulajdonosának, anélkül, hogy a használati jogot tagadta volna. A földesúr, elsődleges tulajdonjoga (*dominium directum*) alapján jogosult a földjáradékra azon földek után, amelyekre a paraszti használati jog (*dominium utile*) elismert.³⁹⁸

A paraszti használatú földeken (*mouvance* vagy *censive*) ülő paraszt (*censitaire*), akit örökbérlőnek is szokás nevezni, a 18. század végére széles körű jogokat szerzett: birtokát utódaira örökíthette, eladhatta másik *censitaire*-nek, elzalogosíthatta, bérbe adhatta. Kivételes esetektől eltekintve a feudális szokásjog értelmében földjéből nem lehetett kibecsülni. Az örökbérlő paraszt a földesúrral való megegyezés alapján meg is válthatta járadékát. Ezt a feudális jog nem tiltotta. Az örökváltság révén földje járadékmentes birtokká vált. A forradalom előtt az ilyen birtokok aránya elenyészően kicsi volt. Regionálisan rendkívül változatos formájú és eltérő súlyú lehetett a paraszti használati jog érvényesülése: Bretagne-ban vagy Franche-Comté-ban gyengébb volt, mint Flandriában vagy Auvergne-ben.

³⁹⁵ Sée, 1939. 182.

³⁹⁶ Meuvret, Jean: *Études d'histoire économique*. Paris, 1971. 183–184. (továbbiakban Meuvret, 1971/b.)

³⁹⁷ Lefebvre, Georges: Répartition de la propriété et de l'exploitation foncière à la fin de l'Ancien Régime. In. *La Révolution française et les paysans. Études sur la Révolution française*. Dir. Georges Lefebvre, Paris, 1963. 283–284. (továbbiakban Lefebvre, 1963/a.), Soboul, 1966/a. 157.

³⁹⁸ Marion, 1923. 181.

Lényegében azonban mindenütt, s minden paraszti rétegnél érvényesült. Részletesen még a személyileg félig-meddig függő helyzetű, a 18. század végére eltűnően lévő *mainmorte* parasztság is gyakorolhatta.³⁹⁹ A *mouvance*-t magyar szóhasználatnál élve úrbéres földnek nevezhetnénk.

A hivatalos feudális jog által is elismert földtulajdonnal a parasztság elenyészően kis mennyiségben rendelkezett. Paraszti tulajdonnak számító föld (*alleu* = allódium) csak az írott (római) jog vidékein, vagyis Dél-Franciaországban maradt fenn szórványosan a 18. század végére. Az *alleu* az ősi szabadparaszti birtok maradványa volt, amelyre a földesúri járadékszedési jog sem érvényesült. Természetesen az állami adózásnak alávetett volt. Legtöbbször csupán 20–30 áras nagyságú gyümölcsöst vagy kertet jelentett.⁴⁰⁰

A *mouvance*-on vagy *censive*-en kívül – amelyet a feudális jog a *seigneurie* (a földesúri földek összessége) egyik részének tekintett – más jogállású földek is voltak a parasztság művelésében, de használati jog nélkül, a kisbérleti rendszer valamilyen formájában. Ezek képezték a *seigneurie* másik részét, ha tulajdonosuk egyházi vagy világi földesúr volt. Nevét, *domaine proche* vagy *réserve seigneuriale*, a feudalizmus korai szakaszából örökölte, amikor a földesúr magánkezelésű gazdaságát jelentette. A virágzó feudalizmus korában a francia földesuraság magánkezelésű birtoka nagyrészt paraszti birtokká vált. A 16. századtól viszont újjáéledt, de nem az eredeti funkciójában, vagyis a földesúr nem vált ismét gazdálkodó birtokossá. Így a magánkezelés terminus szó szerinti használata nem teljesen helyes. A *domaine proche* inkább olyan urasági földnek tekinthető, amely nem paraszti birtoklású, csak paraszti bérlésű. Ezért a 17–18. században a tényleges földesúri kezelésű birtokot – amely igen kevés volt – *retenue* („visszatartott gazdaság”) névvel különböztették meg a *domaine proche* egészétől. Jogilag azonban nem különböztek egymástól. Az urasági földek nagyobb hányadát tehát határidős bérlet keretében művelte a parasztság, vagyis se nem robotban, se nem bérmunkával, se nem paraszti birtoklásban. A határidős bérleti rendszer a 16. századtól terjedt el széles körben, az urasági föld újjáéledésével.⁴⁰¹

Az urasági föld felett a földesúr jóval több tulajdonjogi elemmel bírt, mint a *mouvance* felett: bérletéért jóval magasabb járadékot szedett, mint a *mouvance* után; bérlőit a szerződés lejártával elzavarhatta; új szerződéskötés alkalmával emelhetette a járadékot, amit paraszti birtokossal szemben nem tehetett meg; beleszólhatott a termelés rendjébe stb. Az urasági föld tulajdonjogi viszonyai megközelítették a polgári értelemben vett földtulajdon kritériumait, mivel a 18. század-

³⁹⁹ Garaud, 1958. 15–17., Marion, 1923. 345.

⁴⁰⁰ Garaud, 1958. 11–14.

⁴⁰¹ Pach, 1963. 22., Bloch, t. I. 1955. 141–154., Sée, 1906. 36–38.

ban a hűbéri jogok már nem érvényesültek a gyakorlatban. Csak az örökösödési jog sokféle, bonyolult rendszere volt korlátozó tényező a tulajdon gyakorlásában.

A *domaine proche*-hoz igen hasonló helyzetű volt az egyház és a polgárság tulajdonában lévő földek döntő része. Egyházi vagy polgári tulajdonú, de paraszti birtoklású földek aránya országos viszonylatban kicsi volt. A polgárság földbirtokossá válása a 16. századtól vett nagy lendületet. Többnyire a tönkrement nemesek *domaine proche*-ait vásárolta fel. Gyakran előfordult azonban, hogy járadékköteles paraszti birtokhoz jutott a polgár. Ebben az esetben általában megváltotta a járadékot és a földet terhelő egyéb feudális jellegű jogokat a földesúrtól. Így birtokával viszonylag szabadon rendelkezhetett. Földjének hasznosítása tekintetében a hagyományos későfeudális gyakorlathoz igazodott. Az agrárviszonyokon lényegesen nem változtatott. Földjét határidős bérletben műveltette meg a tulajdonjogi elemek döntő részének megtartásával. Polgári birtok elvétele került csak – eladás nélkül – végleges paraszti használatba. Az *Ancien Régime* utolsó szakaszában a polgár vagy a város igen ritkán gyakorolt földesúri dologi jogokat, személyi jogokat pedig egyáltalán nem.⁴⁰²

Tehát a *domaine proche* azzal, hogy bérletképpen a parasztság kezére került, még nem vált úrbéres jellegű földdé.

A csak paraszti és a csak földesúri vagy polgári birtoklású földeken kívül említést kell tenni a faluközösségi földekről is, amelyek a feudális agrárviszonyok szükségszerű tartozékai. A feudális jog szerint ezek is a földesúr tulajdonát képezik, de használati jogát a falu kollektívája és a földesúr egyaránt gyakorolhatja. A közföldek döntő része a falvak használatában volt. Sokszor a földesúr tulajdonjoga teljesen elhalványult a közföldek felett. Általában a földesúri jogok a közföldeken gyengébben érvényesültek, mint az egyéni használatú paraszti birtokon. Használatuknak a két fél között való elhatárolását – kivéve azt a néhány tucatnyi helyiséget, ahol a felosztásuk megtörtént – a forradalomig nem kodifikálták. Országos viszonylatban lehetetlen pontos képet kapni a községi földek megoszlásáról. Az ország területének körülbelül 5–10%-ára terjedhettek ki.⁴⁰³

Végül voltak egyéni használatú bizonytalan jogállású földek, amelyekről nem lehetett pontosan kideríteni, hogy a földesúr vagy a paraszt jogosult-e birtoklásukra. Minden esetben bérletekről volt szó. Az Alsó-Bretagne-i „*domaine congeable*” esetében a tulajdonos csak magát a pusztá földet adta bérletbe, a rajta lévő épületeket, gyümölcsöst s egyéb felszereléseket eladta a bérlőnek. A bérlet jogilag határidős volt, de a gyakorlatban egyik félnek sem volt érdemes a szerződést felbontatni, így a 18. századra kezdett örökbérletté válni. Nantes környékén

⁴⁰² Bloch, t. I. 1955. 141–154.

⁴⁰³ Soboul, 1976. 187–188.

az „ültetési bérlet” (*complant*) volt szokásban a szőlőföldeken: a bérlő a szőlőtőkék tulajdonosa volt, míg a földet csak bérelte.⁴⁰⁴

Észak-Franciaországban szórványosan a bérlők által kollektíven gyakorolt „bérleti kényszer” (*mauvais gré*) tette az időbérletek egy részét gyakorlatilag örökbérletté, részlegesen paraszti birtoklású földdé. A tulajdonosnak a bérlő akaratára ellenére nem volt tanácsos a bérleti szerződést felmondani, mert a falu többi bérlője szolidaritásból nem vállalta fel az üres bérletet. Az idegenből hozott bérlő számára pedig lehetetlenné tették a gazdálkodást.⁴⁰⁵

A bizonytalan jogállású földek az ország területének törpe hányadát képezték. Mivel Franciaországban nem volt országos úrbérrendezés, ezen földek jelentőségét nem tudjuk felmérni. Sorsukat a forradalom törvénykezése sem tisztázta megfelelően.

Az egyes rendek és társadalmi osztályok közötti birtokmegoszlás részletes feltárásánál a cenzuális földeket, vagyis az úrbéres földeket paraszti birtoknak tekintjük. Azokat a földeket, amelyekre a parasztságnak nem alakult ki birtoklási joga, a következő kategóriákba osztjuk: egyházi, nemesi és polgári birtok. A közföldek és a bizonytalan jogállású földek megoszlását adatok híján nem tudjuk nyomon követni.

III. TÁRSADALMI TAGOZÓDÁS ÉS FÖLDBIRTOKMEGOSZLÁS

Minden feudális, valamint ipari forradalom előtti társadalomban a gazdagság és a megélhetés elsődleges forrása a föld. Franciaországban 1789-ben a népesség 86–90%-át a földből nyert jövedelem tartotta el, s a megtermelt nemzeti javak 75–80%-a a mezőgazdaságból származott.⁴⁰⁶ A föld tehát az a legfontosabb termelési eszköz, amely meghatározó tényezője a társadalom vertikális tagozódásának, és kapcsolatos a társadalom horizontális, foglalkozás szerinti tagozódásával is.

A földbirtokmegoszlás, mint a földhöz való viszony kifejeződése, nem csupán a társadalmi struktúra alapja, hanem egyben a mezőgazdasági termelés egyik fontos feltétele is. Utal az üzemvitel megoszlására és a termelés természetére.⁴⁰⁷

⁴⁰⁴ Sée, Henri: *La France économique et sociale au XVIIIe siècle*. Paris, 1925. 23. (továbbiakban Sée, 1925.)

⁴⁰⁵ Lefebvre, 1955. 104.

⁴⁰⁶ Lévy-Leboyer, Maurice: *La croissance économique en France au XIXe siècle*. = *Annales*, 1968, No 4. 794.

⁴⁰⁷ *Histoire économique et sociale de la France*. t. III/2. L'avenement de l'Ère industrielle (1789–1880). Dir. Fernand Braudel – Ernest Labrousse, Paris, 1976. 629.

A földbirtok nagyság szerinti megoszlása önmagában nem kizárólagos meghatározója a feudális társadalom differenciálódásának; osztálytagozódásának és rétegződésének. Egyedül a földbirtokmegoszlás vizsgálata elégtelen a társadalmi struktúra feltárásához. Feudális társadalomban a nem kimondottan gazdasági tényezőknek, a feudális rendi privilégiumok rendszerének befolyásoló szerepe volt a társadalmi csoportok jövedelmi viszonyaira. Az *Ancien Régime* uralkodó osztályának gazdagsága végső soron földtulajdonának nagyságán alapult, de nem kizárólagosan. Nemcsak a földjén keresztül haszonélvezője a feudális termelési viszonyoknak. Az egyház például évi 130 millió *livre*-re becsült földbirtokjövedelme mellett tizedszedési jogából évi 100-120 millió *livre* jövedelmet húzott. A nemesség sem csupán bérlőiből és paraszti birtokosaiból húzott jövedelmet. Az udvari arisztokrácia a királyi kegydíjak, az elszegényedett nemesség a hivatali-katonatiszti fizetések révén az állami adó jó részét is elsajátította.⁴⁰⁸ A feudális rendi privilégiumok szenvedő alanya elsősorban a parasztság volt. Szociális helyzetét nagymértékben befolyásolta, hogy a feudális járadékot teljesen, az állami adónak pedig döntő részét ő fizette.

A társadalmi tagozódást befolyásoló gazdasági tényezők közül az árutermelést kell kiemelnünk. A 18. századi francia gazdaság elsődlegesen kisárutermelő volt, de úgy, hogy a tökéletes termelés elemei – elsősorban a kereskedelmi-forgalmi szférában – már jelentős szerepet játszottak. Az árutermelés és a piacviszonyok a társadalmi differenciálódás éltetői, gyorsítói. Azt, hogy az árutermelés mértéke mekkora a mezőgazdaságban, végső soron a birtok, helyesebben a gazdaság nagysága a föld minőségén, munkaeszközökkel való ellátottságán, földrajzi fekvésén, a művelési ágak megoszlásán, piaci lehetőségein keresztül determinálja. Természetesen az árutermelés maga is visszahat az említett tényezőkre: befolyásolja a művelés jellegét, intenzitását, a birtok jövedelmezőségét.

A birtokmegoszlás vizsgálatánál a birtok nagyságán túl figyelembe kell venni a művelési ágak megoszlását, a gazdálkodás színvonalát, gazdaságföldrajzi környezetét. Nem tehetünk egyenlőségjelet egy 5 ha-os szőlőbirtok és egy 5 ha-os gabonatermelő birtok közé. Sőt egy azonos nagyságú flandriai és limousini gabonatermelő birtok sem biztos, hogy egy kategóriába tartozott a két vidék igen eltérő színvonalú gazdálkodása miatt. Egy-egy helyiségen belül is eltérő vagyonú lehet két azonos nagyságú földdel rendelkező birtokos.⁴⁰⁹ Mindez nem jelenti azt, hogy a birtoknagyság megoszlása elhanyagolandó tényező. Nem érthetünk egyet Saint Jacob véleményével, hogy a földbirtok nagyság szerinti megoszlásának elhanyagolható szerepe van az agrártársadalom tagozódásában.⁴¹⁰

⁴⁰⁸ Soboul, Albert: *A francia forradalom története (1789–1799)*. Bp., 1963. 25–26.

⁴⁰⁹ Soboul, 1976. 81.

⁴¹⁰ Saint-Jacob, 1960/a. 496.

A földbirtokmegoszlás fontos volta abból áll, hogy a birtok nagysága eltérő lehetőségeket nyújt az árutermelés növeléséhez, a birtok fejlesztéséhez, végső soron a jövedelemszerzéshez. Így a birtoknagyság megoszlása szoros összefüggésben áll – más, említett tényezőkkel együtt – a jövedelem megoszlásával. A birtok nagysága polgári és paraszti gazdálkodó vagy birtokos esetében részlegesen determinálja a járadékrendszer és az állami adók nagyságát is.

Úgy véljük tehát, hogy a birtok nagyság szerinti megoszlása és a jövedelem megoszlása között elválaszthatatlan kapcsolat van. A mezőgazdaságból származó jövedelem nagysága – a feudális kiváltságok módosító szerepét is figyelembe véve – kifejezője egy-egy réteg társadalomban elfoglalt helyének.

Jelen tanulmányunkban még nem áll módunkban a társadalmi viszonyokat meghatározó összes tényezővel foglalkozni. Csupán a földbirtokmegoszlás és a társadalmi differenciálódás összefüggéseit próbáljuk felvázolni, elsősorban a parasztságon belül.

IV. AZ EGYHÁZI, A NEMESI ÉS A POLGÁRI BIRTOK MEGOSZLÁSA AZ *ANCIEN RÉGIME* UTOLSÓ ÉVTIZEDEIBEN

A társadalom egyes rendjei és osztályai által birtokolt föld abszolút terjedelmét statisztikai adatok híján pontosan nem ismerjük. Tanulmányunk a témával foglalkozó feldolgozások alapján készült, amelyek csupán arányokat közölnek. Az abszolút terjedelemre csak az arányokból következtethetünk. Így ezek az adatok nem pontosak, legfeljebb közelítőlegések.

A birtokmegoszlás arányai nem országos, minden település határát felmérő kutatásokból születtek. Minden egyes település birtokviszonyainak felmérése eddig lehetetlennek bizonyult. Az országos átlagok egy-egy tartomány, nagytáj vagy táj bizonyos számú településének – általában nem az összes – birtokvizsgálatából születtek.

Lefebvre és Soboul – a forradalmi kormányzat 1790–91-es felméréseire támaszkodva – a következő megoszlást tartja a legelfogadhatóbbnak a nemzeti javak kiürsítése előtti időszakra: a föld 10%-a egyházi, 20%-a nemesi, 30%-a polgári, 40%-a paraszti birtokban volt. Lehetséges, hogy a nemesi birtok részesedése 5%-kal több, a polgárié 5%-kal kevesebb volt. A paraszti birtok 40%-os arányából 5% lehetett a közföldek területi részesedése.⁴¹¹ Ha figyelembe vesszük, hogy a feudális uralkodó osztály a paraszti egyéni és a községi birtokok felett is feudális tulajdonjoggal bírt, akkor az első két rend tulajdonában volt a francia föld 70%-a.

⁴¹¹ Soboul, 1966/a. 153., Lefebvre, 1963/a. 285–287., Histoire économique et sociale de la France, t. II. 1970. 476–477.

Franciaország területe Toutain számításai szerint a forradalom előtt 53,4 millió ha volt. Ebből 1781–90 között a mezőgazdaságilag hasznosított terület 43 millió ha, az összterület 80%-a lehetett.⁴¹² A birtokmegoszlás arányai alapján az egyes társadalmi osztályok és rendek kezében a következő nagyságú föld lehetett a mezőgazdaságilag hasznosított területeket figyelembe véve: egyház: 4,3 millió ha, nemesség: 8,6–10,7 millió ha; polgárság: 10,75–12,9 millió ha; parasztság (egyéni birtoklásában): 15 millió ha. A mezőgazdaságilag nem hasznosított területek jelentős része jogilag közföldnek minősült.

1. AZ EGYHÁZI BIRTOK

A királyság első rendje, a maga 120 000-es létszámával (az össznépesség 0,44%-a) a mezőgazdasági területek 10%-át tartotta birtokában. Az egyházi birtok vidékenként igen eltérő arányban oszlott meg. Franciaország északi feléből kiindulva dél, délkelet és délnyugat felé csökkent az aránya. Cambrésis: 40%; Francia-Flandria, Hainaut, Artois, Pikárdia, Aisne, Île-de France, Laon és Brie vidéke: 20%; Burgundia: 11%; Normandia, Bretagne, Vendée: 1,5–5%; Berry: 15%; Limousin: 3,7%; Auvergne: 3,5%; Délnyugat-Franciaország: 1,9–6,5%; Pireneusok vidékei, Provence: 2%.⁴¹³

Létszámukhoz képest az egyház tagjai bírtak a legnagyobb földbirtokkal, amely azonban igen egyenlőtlenül oszlott meg közöttük. A felső papság – egyházi földek jövedelmének 65–90%-át élvezte, míg a plébánosok csak 10%-át.⁴¹⁴

Az egyház vidéki földvagyonra Necker szerint évi 130 millió *livre*-re rúgott, értékét pedig Rabaut Saint-Etienne 3 milliárd *livre*-re becsülte. Az egyházi birtokok döntő része földrajzilag eléggé szórt, átlagos jövedelmű bérleti gazdaságokból állt országos viszonylatban. A Párizsi-medencében viszont, ahol az országos átlagnál magasabb volt az aránya, az angol típusú nagybérlet meghonosítójává vált, vagyis a mezőgazdasági fejlődés egyik hordozójává. Itt aprózódott fel legkevésbé az egyházi birtok, s itt volt a legjövedelmezőbb a nagybérlet miatt. Artois-ban, Pikárdiában és Laon vidékén az egyházi földek közel 50%-a nagybérletben volt, de ebből az angol típusú nagybérlet az összes egyházi földnek megközelítőleg csupán 20%-ára terjedt ki. Más birtokosokkal összevetve ez is magas aránynak számított: a nemesi földeknek például csak 9%-án volt nagybérlet az említett vidékeken.⁴¹⁵ Magánkezelésre igen ritkán vállalkozott az egyházi birtokos.

⁴¹² Toutain, 1961. 36.

⁴¹³ Lefebvre, 1963/a. 285., 298–300.

⁴¹⁴ Lefebvre, 1955. 31–32.

⁴¹⁵ Loutchisky, 1911. 84–86.

Észak-Franciaországban az egyházi birtokok átlagnagysága jóval nagyobb volt, mint Dél-Franciaországban vagy Közép-Franciaországban. Laon vidékén 15 357 ha volt az egyházi birtok összterjedelme. Ebből 13 521 ha-on (88,1%-án) 35,50 ha-on felüli birtok osztozkodott. A 35 birtok egyenként 386 ha terjedelmű volt átlagban. Természetesen egyenlőtlenül oszlott meg a terület a 35 birtok között: 1 birtok 3240 ha-os, 1 db 1093-ha-os, 6 db 500–1000 ha közötti, 4 db 400–500 ha közötti, 11 db 50–100 ha közötti. Laon vidékével szemben Limousinben (Közép-Franciaország) a 25–50 ha közötti birtokok foglalják el az egyházi területek nagy részét. Dél-Franciaországban az 5–10 ha-os egyházi birtokok voltak az uralkodóak.⁴¹⁶

Az észak-franciaországi birtokokhoz képest másutt jóval kisebb jövedelmezőségük voltak az egyházi földek. Többnyire kisterjedelmű részesbérletekben művelték. Az egyháziak összjövedelmén belül a járadék másodlagos szerepet játszott. Talán csak a toulouse-i egyházkerület képezett kivételt, amelynek jövedelem összetétele az észak-franciaországiéhoz hasonlított. A toulouse-i egyházkerület 1787. évi jövedelmének 53,6%-a bérletből, 7,3%-a házbérletből, 1,1%-a feudális jogokból, 8,9%-a tizedből, 29,3%-a pénzügyletekből származott.⁴¹⁷

Az egyházi birtokok összterülete a 18. század második felében lényegében nem változott, esetleg 1–2%-kal csökkent. Az egyház kismértékben vett részt a birtokforgalomban.

2. A NEMESI BIRTOK

A francia nemesség létszámáról lehetetlen pontos adatokat közölni. Vauban a 18. század elején 250 000 főre, Lavoisier a 18. század végén 110 000 családfőre becsülte. Bouillé 1797-es becslését tartja a szakirodalom a legelfogadhatóbbnak. Szerinte a forradalmat megelőzően családtagjaival együtt 400 000 nemes élt Franciaországban.⁴¹⁸

Tehát a népesség 1,5%-a a föld 20–25%-ával rendelkezett. A nemesség a paraszti birtok felett is földesúri jogokkal bírt, így összesen körülbelül a föld 60%-a után szedett valamilyen járadékot. Az urasági föld (*domaine proche*) regionális megoszlása szabálytalanabb, nem koncentráldott annyira az ország északi harmadában, mint az egyházi birtok, de aránya dél felé csökkent. Az ország egyes nagyobb vagy jelentősebb vidékeire a következő arányok az elfogadottak: a későbbi Nord megye területe és Pikárdia: 21–22%, Artois: 32%, Párizs környéke: 40–68%, Anjou: 60%, Bretagne: 20–74%, Limousin: 15%, Auvergne: 11–17%,

⁴¹⁶ Loutchisky, 1912. 136.

⁴¹⁷ Histoire de la France rurale, t. II. 1975. 435.

⁴¹⁸ Histoire économique et sociale de la France, t. II. 1970. 578.

Burgundia: 35%, Toulouse környéke: 44%, Quercy: 15%, Pireneusok vidékei: 16%, Montpellier környéke: 15%, Landes vidék: 22%, Alpok vidékei: 20%.⁴¹⁹

A jogilag egységes kiváltságokkal rendelkező nemesség vagyoniag erősen rétegzett volt. A nagy vagyoni és jövedelembeli különbségek birtokaik nagyságán és jövedelmezőségén kívül más tényezők eredménye is. A körülbelül 4000 családból álló udvari arisztokráciából többen a gyarmati kereskedelem és a vasipar hasznából is részesedtek birtokaik jövedelmén és a királyi kegydíjakon túl. A hivatali-katonatiszti állások a kisebb rangú nemesség egy részének jelentett jövedelem-kiegészítést. A nemesség egésze azonban a jövedelmének döntő hányadát a *domaine proche*-ből, a paraszti birtok feudális járadékából és egyéb feudális jogaiból szerezte.

A 400 000 fős nemesség közel 80 000 családfőt jelentett. A 80 000 családfő mindegyikének azonban nem volt *domaine*-je.⁴²⁰ A vidéki kisnemesség zömét képező „nemesi pórnépnek” többnyire csak udvarháza volt, jövedelmét földesúri jogainak érvényesítéséből nyerte. A *domaine* birtokos nemesek számát és birtokuk terjedelmét nem ismerjük pontosan. Soboul szerint egy nemesi családra átlagosan 150 ha *domaine* juthatott.⁴²¹ A 150 ha fiktív szám, amely mögött igen nagy egyenlőtlenség rejtőzött. A legnagyobb birtokosok a nemesség 6–7%-át kitevő arisztokráciából kerültek ki: általában néhány ezer hektáros birtokaik voltak. Az arisztokrata birtokok értékét 1793-ban a forradalmi kormányzat 4 milliárd *livre* értékűre becsülte. Az ország egyik leggazdagabb földbirtokosának, az Orleans-i hercegnek 1788-ban közel 7 millió *livre* volt a jövedelme, amelynek 2/3-a a földből származott.⁴²² Beuvron hercegnek 1786-ban 260 000 *livre* földjáradékot fizettek bérlői.⁴²³

A nemesi birtokot nagysága szerint Lucsickij három kategóriába sorolta: nemesi nagybirtok: 500 ha-on felüli, középbirtok: 50–500 ha, nemesi kisbirtok: 50 ha-on aluli. Lucsickij a nemességen belüli birtokmegoszlást Laon vidékére (Párizsi-medence) és Limousinre (Közép-Franciaország) vonatkozóan vizsgálta. A két vidéket két típusnak tekintette: a Laon vidékihez a Párizsi-medence nemesi birtokviszonyai hasonlóak, a limousinihez pedig a közép-franciaországiaké. A nemesi birtok megoszlása területi arányában a következő volt a két vidéken:

⁴¹⁹ Lefebvre, 1963/a. 298–300., 304–305.

⁴²⁰ Sée, 1925/a. 74.

⁴²¹ Soboul, 1966/a. 73.

⁴²² Histoire économique et sociale de la France, t. II. 1970. 584.

⁴²³ Goubert, 1969. 226.

1. táblázat.

A nemesi birtok megoszlása Laon vidékén és Limousin tartományban

	50 ha-on aluli	50–500 ha-os	500 ha-on felüli
Laon vidéke	3,5%	70,9%	25,6%
Limousin tartomány	15,5%	67,1%	17,4%

Mindkét tartományban a nemesi középbirtok foglalta el a legnagyobb területet. Míg azonban Laon vidékén a nagybirtok területi aránya hétszerese volt a kisbirtokénak, addig Limousin tartományban a nagybirtokok összterülete alig haladta meg a kisbirtokét. Limousinben a nemesi földek 17,4%-án 5 nagybirtokos, 57,1%-án 107 középbirtokos élt. A kisbirtokosok számát sajnos nem tudjuk. Csupán Limousin Tulle kerületéből ismerünk adatokat: az urasági földdel rendelkező nemesi birtokosok 45%-a kisbirtokos. A kisbirtokosok 55%-ának 25 ha-nál kevesebb földje volt. Limousinben egy nagybirtokosra átlagban 813 ha, egy középbirtokosra 147 ha föld jut. Egy kisbirtokosra átlagban nem juthatott több 30 ha-nál.

Laon vidékére viszont már ismerjük a kisbirtokosok számát is:

2. táblázat.

A nemesi birtok megoszlása Laon vidékén

Birtokkategória	Birtokosok száma (%)	Terület %-ában	Átlagos birtok-nagyság (ha)
0–50 ha	33,39	3,5	nincs adat
50–500 ha	53,04	70,9	134,0
500 ha-on felüli	,57	25,6	951,5

Feltűnő, hogy Laon vidékén rendkívül aprózott volt a kisnemesi birtok.⁴²⁴ A 18. század második felében a népességszaporodás és a gazdasági élet megélénkülése következtében az urasági föld aprózódása és koncentrációja egyaránt élénkebbé vált a század első feléhez képest. Regionálisan a két folyamat igen különböző mértékben nyilvánult meg. Az ország gazdaságilag fejlettebb északi harmadában néhány százalékkal nőtt az urasági föld területi aránya vásárlás, a közföldek harmadolása és a termőterületek bővítése révén. A növekedésből döntően a nagybirtok, s részben a középbirtok profitált. A nemesi kisbirtok területe

⁴²⁴ Loutchisky, 1912. 48–48, 136.

csökkent vagy nem változott, míg a kisbirtokosok száma növekedett. A koncentráció és az aprózódás tehát egyaránt érvényesült.

Ezzel szemben Közép- és Dél-Franciaországban az urasági föld aránya néhány százalékkal csökkent, ugyanakkor a birtokosok száma szaporodott. Elsődlegesen a birtok aprózódása érvényesült, de a gazdasági viszonyok elmaradottabb volta miatt gyengébb volt, mint északon.⁴²⁵

Az ország egészét tekintve, a 18. század folyamán a nemesi birtokok területi aránya 2–4%-kal csökkent.

Az urasági földek legalább 3/4-ét bérletben művelték, a paraszti magánkezelésű gazdaság művelési színvonalán. Az urasági földek az egyházi birtoknál is kisebb tért engedtek az „új mezőgazdaság” terjedésének: még a Párizsi-medencében is csak a bérbe adott nemesi földek 9%-án volt nagybérlet. Franciaország más vidékein elhanyagolható az arányuk. Gyakorlatilag mindenütt a kisbérleti rendszer uralkodott, amelynek két típusa volt a leggyakoribb: – a Párizsi-medencében, Francia-Flandriában, Elzász-Lotharingiában, Normandiában a határidős közönséges kisbérlet (fermage), szerződése 6–9 évre szólt; – Közép- és Dél-Franciaországban és Bretagne-ban a határidős részesbérlet (métayage), amelynek a bérleti ideje szintén 6 vagy 9 évre szólt. A Loire alsó és középső folyásának vidékén, Maine-ben és Burgundiában mindkét típus gyakran előfordult.⁴²⁶

Az urasági földek közel 25%-a magánkezelésben (*retenue*) volt. A kisenemeség esetében a magánkezelést legtöbbször az udvarháza körüli park vagy liget jelentette csupán. A közép- és a nagybirtokosságnál van jelentősége a magánkezelésnek, de a szántóra vagy a szőlőre náluk is ritkán terjedt ki. Országos viszonylatban az urasági földeken magas volt az erdők aránya, jóval magasabb, mint más társadalmi rétegek birtokain. Az erdőt a földesúr általában sosem adta bérbe, mert ez képezte magánkezelése legjövedelmezőbb részét, s ez igényelte a legkevesebb munkaerőt. A 18. század második felében a faárak gyors emelkedése kedvezett a nemesi erdőgazdálkodásnak. Az erdőn kívül ritkábban rét is lehetett földesúri magánkezelésben. A magánkezelések legnagyobb részét azok a rossz minőségű urasági földek képezték, amelyek ugyan mezőgazdaságilag hasznosíthatóak voltak, de igen alacsony jövedelemmel. Így még bérbe sem lehetett adni. Gyakorlatilag ezek csak időközönként hoztak jövedelmet.⁴²⁷

Szántónak vagy szőlőnek a magánkezelésére a nemesség kis hányada vállalkozott: Artois-ban és Pikárdiában 3%-a, Berryben (a Loire középső folyása mentén) 2%-a, Quercyben (Garonne vidéke) 4%-a, Limousinben 8%-a. A földesúri

⁴²⁵ Loutchisky, 1912. 226–228.

⁴²⁶ Loutchisky, 1912. 154.

⁴²⁷ Sée, 1906. 37–38.

magánkezelés alacsony aránya több évszázados öröksége a francia agrárrendszernek: a bérleti rendszer jövedelmezőbbnek és kényelmesebbnek bizonyult.

Meg kell jegyeznünk, hogy az egyházi és a polgári birtokokon a magánkezelés területe még kisebb.⁴²⁸

3. A POLGÁRI BIRTOK

A francia polgárság az *Ancien Régime* végén ugyan a királyság harmadik rendjének számított, de vagyona alapján a társadalom leggazdagabb osztálya volt. A polgárság vagyonának nagyobbik felét az ingó vagyon és a városi épületek alkották. Vidéki földvagyonra azonban nem lebecsülendő. A föld, ha nem is a legnagyobb, de a legbiztosabb jövedelmi forrása volt a polgárságnak, ezért szívesen fektette pénzét birtokvásárlásba. Nem volt talán Európának még egy olyan állama, ahol a földbirtok megoszlásából a polgárság oly nagy arányban részesült volna, mint Franciaországban. A mezőgazdasági területek 25–30%-a a polgárság tulajdonát képezte. Ez az arány vidékenként 12–45% között ingadozott. Általában Közép- és Dél-Franciaországban magasabb volt a területi aránya, mint az ország északi harmadában: délen 20%, délnyugaton 25–38%, nyugaton 12–32%, a középső vidékeken 26%, keleten 20%, északkeleten 15%, északon 9–19%. Ez a megoszlás nem mindig mutatja ki, hogy milyen nagy súlyú volt a polgári birtok országsszerte a városok környékén: Lyon környékén például a földterület 60%-át foglalta el. Riom város (Basse-Auvergne) környékén 1 150 polgári birtokból 962 (83,6%) a várostól 10 km-es távolságon belül feküdt.⁴²⁹

Az ország népességének körülbelül 16%-a számított polgárnak. Hogy ebből mekkora volt a földbirtokosok aránya, nem tudjuk megmondani. Általában a gazdaságilag passzív szerepet játszó járadékos polgárság (a polgárság 10%-a) és a szabad foglalkozású polgárság bírt a legjelentősebb földvagyonnal. Észak-Franciaország gazdaságilag fejlett, nagy népsűrűségű vidékein a kispolgárság jelentős hányada is földbirtokos volt. A nagy kikötővárosok kereskedő burzsoáziája sem rettent vissza az értékes földek vásárlásától.⁴³⁰

A földbirtokos polgárságnak az összirtokosságon belüli arányára csak egy-két regionális jellegű adatunk van. Francia-Flandriában az összirtokosság 10–30%-a volt polgár. Limousin Tulle kerületében az összirtokosság 10,4%-a polgár, 4,8%-a nemes és egyházi volt.⁴³¹ Országos viszonylatban is bizonyos, hogy a polgári birtokosok száma meghaladta a nemesi és az egyházi birtokosok együt-

⁴²⁸ Loutchisky, 1912. 59–60., Saint-Jacob, 1960/a. 440–442.

⁴²⁹ Soboul, 1966/a. 123., Poitrineau, Abel: *La vie rurale en Basse-Auvergne au XVIIIe siècle, 1726–1789.* t. II. Paris, 1965. 59. (továbbiakban Poitrineau, t. II. 1965.)

⁴³⁰ Goubert, 1969. 226.

⁴³¹ Lefebvre, 1955. 33., Loutchisky, 1912. 48.

tes számát. Így egy polgári birtokosra jóval kisebb földbirtok jutott átlagosan, mint egy egyházi vagy nemesi birtokosra. Viszont általában értékesebbek, jobb minőségűek s főleg jobb forgalmi helyzetűek voltak a polgári birtokok.

Országos viszonylatban igen kevés volt az 500 ha-on felüli polgári birtok. Limousinben a polgári birtokok 1,5%-a haladta meg az 500 ha-t, pedig a legnagyobb polgári birtokosok egyik vidékének számított. Egy polgári birtok átlagos nagysága Limousinben 70–80 ha lehetett. Észak-Franciaországban szinte nem is található 500 ha-on felüli polgári birtok. Ezért polgári nagybirtoknak a 150 ha feletti terjedelmű birtokokat szokták nevezni. A polgári nagybirtok Közép-Franciaországban, Languedoc-ban, Guyenne-ben a legjelentősebb, számaránya és területi aránya alapján egyaránt.

A polgári középbirtok (50-150 ha) szintén azokon a vidékeken volt jelentős, ahol a nagybirtok. Limousinben a polgári birtokosok 63,4%-a középbirtokos. Az északi vidékek felé erősen csökkent a polgári birtok átlagos nagysága. Pikárdiában és Laon vidékén 7–8 ha volt. Laon vidékén a birtokok 79,1%-a, Limousinben csak 30,5%-a nem haladta meg az 50 ha-t. Nord megyében (Francia-Flandria, Cambrésis, Hainaut) aprózódott fel legjobban a polgári birtok: a birtokok 40%-a 1 ha-on aluli, 37%-a 1–5 ha közötti, 13%-a 5–40 ha közötti, 10%-a 40 ha-on felüli terjedelmű volt. Nord megyében tehát a polgári törpe- és kisbirtok volt az uralkodó, amelyet azonban a többi országrészekhez képest sokkal intenzívebben (ugar nélkül) műveltek. Tulajdonosaik legtöbbször kisiparosok, kiskereskedők voltak.⁴³²

A polgári birtok koncentrációja és aprózódása – az urasági földhöz hasonlóan – a 18. század második felében országosan felgyorsult, de úgy, hogy az aprózódás játszotta a vezető szerepet, főleg az északi tartományokban. A birtok átlagnagysága csökkenő tendenciájú volt.

Az ország földbirtokforgalmában messze a polgárság volt a legaktívabb elem. Elsődlegesen nem saját céljára vásárolt földet a polgár, hanem újraeladás céljából. Mintegy közvetítője, forgalmazója volt a földnek az egyes társadalmi rétegek között. Főleg a parasztság felé és a parasztságon belül közvetített.

A polgári birtok területi aránya az 1770-es évektől csökkenni kezdett: Észak-Franciaországban a forradalomig 3–4%-kal, míg Dél-Franciaországban alig volt észlelhető a csökkenés.⁴³³

A francia polgári birtokos a föld megművelésével, a gazdálkodással közvetlenül nem foglalkozott a kétlaki foglalkozású kispolgárságot kivéve. Földjét kisbérlet keretében műveltette függetlenül a birtok terjedelmétől: Laon vidékén a polgári földek 96%-a kisbérletben, 4%-a magánkezelésben volt. A polgári birto-

⁴³² Loutchisky, 1911. 226–228.

⁴³³ Loutchisky, 1912. 55–56.

kot tehát általában nem művelték meg jobban, mint a nemesít vagy az egyházit. Magasabb jövedelmezősége jobb fekvéséből, a piachoz való közelségéből adódott. Ugyanis, ha a polgár magával a gazdálkodással nem is törődött, de a járadékként beszedett mezőgazdasági termékek kereskedelmével annál inkább.

Igyekezett kihasználni földje közelségét a fogyasztóközpontokhoz. Sokszor nemcsak saját terményével üzletelt, hanem mint az urasági föld „főbérlője” (*fermier général*) és a feudális jogok bérlője, a nemesi és az egyházi földek terményével is.⁴³⁴

V. A PARASZTI BIRTOK MEGOSZLÁSA

A parasztság az *Ancien Régime* legnépesebb, vidéken élő, kiváltságok nélküli kizsákmányolt osztálya, „negyedik rendje”, amely létfenntartását földművelésből és háziiparból biztosítja. Egységét kiváltság-nélkülisége, földesúri dologi függése, foglalkozásbeli és életmódbeli azonossága, sokféleségét vagyoni tagozódása adja.

1. A REGIONÁLIS KÜLÖNBSÉGEK

1789-ben az ország népességének – körülbelül 27 millió fő – 74%-át – körülbelül 20 millió fő – kitevő parasztság a közföldekkel együtt a mezőgazdasági területek 40%-át mondhatta magáénak, a közföldek nélkül körülbelül 35%-át.⁴³⁵

A paraszti birtok regionális megoszlásának két jellemző vonását kell kiemelnünk:

1. észak és nyugat vidékeitől dél és délkelet felé nőtt a területi aránya; olyan területeken volt magasabb az országos átlagnál, amelyeken gyengébb a föld, rosszabbak a forgalmi viszonyok;
2. ezzel szemben a nagyvárosok körül aránya alacsonyabb az országos átlagnál; például Párizs és Versailles környékén csak néhány százalék, a későbbi Seine-et-Oise megye területén 17%. Regionális területi megoszlása a nemzeti javak kiárusítása előtt a következően alakult:⁴³⁶

Nord megye:	30–31%	Burgundia:	33%
Artois:	33%	Limousin:	55%
Picardia:	36%	Basse-Auvergne:	60%

⁴³⁴ Meuvret, 1971/b. 186–188.

⁴³⁵ Histoire de la France rurale, t. II. 1975. 370.

⁴³⁶ Lefebvre, 1963/a. 286., 298–300.

Laon:	30%	Quercy:	54%
Bretagne:	25–30%	Dauphiné:	41%
Haute-Maine:	18–20%	Languedoc:	40%
Elszász:	60%	Béarn:	60%
Lotharingia:	28%		

A 20 milliós paraszti népesség 4–4,5 millió családfőt – akik mint birtokosok számba jöhetnek – jelenthetett. A 4–4,5 millió családfő természetesen nem mind volt birtokos, s nem biztos, hogy csak családfő volt birtokos. Az adójegyzékek hiányossága miatt a paraszti birtokosok létszámát pontosan nem lehet tudni. Goubert a 18. század elejére vonatkozóan 4 millióra becsüli, Lucsickij szerint a 18. század vége felé az összirtokosság száma 5 millió lehetett.⁴³⁷ Az összirtokosságon belül a paraszti birtokosok aránya mindenütt meghaladta a 70%-ot, s átlagosan 80–90% között mozoghatott. Nord megye északi részén az összirtokosok 75%-a volt paraszt, déli részén 91%-a, Limousin Tulle kerületében 84,6%-a, Bretagne-ban 89%-a.⁴³⁸

A földbirtoknak a parasztságon belül való egyenlőtlen megoszlása szempontjából a paraszti társadalmat két alapvető csoportra oszthatjuk: birtokosokra és birtoktalanokra, akik a föld egyéni birtoklásában vagy részt vettek, vagy kiszorultak belőle.

A szakirodalom általában birtokosoknak azokat a parasztokat tekinti, akik belsőségükön kívül a falu határában is birtokoltak valamennyi földet. Birtoktalanok azok a parasztok voltak, akiknek egyéni birtoklásukban külsőség nem volt, s gyümölcsösssel sem rendelkeztek. Házuk és 10–20 áras belsőségük lehetett. Lefebvre szerint azok voltak birtoktalanok, akik vagy nem fizettek állami adót, vagy állami adójuk nem haladta meg egy napi napszámospénzük összegét (16–20 sou).⁴³⁹

A birtokos-birtoktalan agrárnépesség arányáról az abszolút számok ismerete nélkül csak megközelítőlegesen, a regionális adatok alapján nyerhetünk képet.

Országos átlagban a birtokos-birtoktalan parasztság aránya 100 főt alapul véve 75:25 lehetett a forradalmat megelőző években. Az arányok régióként, sőt egy-egy régió belül is, igen eltérőek voltak.⁴⁴⁰

⁴³⁷ Goubert, 1969. 162., Loutchisky, Jean: *La petite propriété en France avant la révolution et la vente des biens nationaux*. Paris, 1897. 65.

⁴³⁸ Lefebvre, 1955. 37., Loutchisky, 1912. 49., Sée, 1906. 65.

⁴³⁹ Lefebvre, 1963/a. 290.

⁴⁴⁰ Lefebvre, 1963/a. 290., Loutchisky, 1912. 132.

2. táblázat.

*A birtokos és a birtoktalan parasztság aránya Franciaországban
régióként*

Terület	Birtokos (%)	Birtoktalan (%)
Nord megye	70–60	30–40
Párizs és Versailles környéke	30–27	70–73
Laon vidéke	60	40
Pikárdia	33	67
Alsó-Normandia	60	40
Bretagne	70–66	30–34
Dijon környéke	52	48
Limousin	87	13
Auvergne	87	13
Déli, délkeleti vidékek	90–80	10–20

A továbbiakban a birtokmegoszlás taglalásánál a birtokos parasztság kategóriáiról lesz szó az agrárnépesség egészéhez viszonyítva. A legkisebb birtokkategóriák (0 ha-tól) ugyanis nem választják el a birtoktalan parasztságot a birtokosok legelső rétegétől.

A birtoknagyság szerinti társadalmi tagozódás feltárásához mindenképp a birtokkategóriák megállapítása szükséges. Az általunk felhasználható munkák nem használnak egységes kategóriákat, így az egyes paraszti rétegeket nem lehet azonos kategóriák alapján leválasztani egymásról. Például Lucsickijnél a törpe és a kisbirtok összefolyik, mert a 0–0,5 ha utáni kategóriája túl nagy: 0,5–10 ha (arpentből átszámítva: 1 arpent közel 0,5 ha). E tekintetben Lefebvre és Poitrineau differenciáltabb kategóriákat használ: 0–1 ha, 1–3 ha, 3–5 ha, 5–10 ha stb. A kategorizálások között azonban nincsenek olyan lényeges különbségek, hogy ne lehetne felhasználásukkal körülhatárolni az agrártársadalom egyes birtokos rétegeit.

A paraszti társadalom differenciáltságának, tagozódásának bemutatásához országos statisztikák és feldolgozások híján csak regionális minták állnak rendelkezésünkre: Nord megyéről, Laon vidékéről, Bretagne-ról, Maine-ről, Limousin-ról, Auvergne-ről és Kelet-Délkelet-Franciaország néhány falujáról.

A Nord megyei parasztság a forradalom előtti években a megye területének csupán 30–31%-ával rendelkezett. Az országos átlagnál alacsonyabb területi részesedés nagy népsűrűséggel (80–90 fő/km²) párosult. Így egy-egy paraszti bir-

tokra átlagban nem jutott több 1,5 ha-nál, viszont az ország legintenzívebb (ugar nélküli) gazdálkodását képviselte.

A birtokmegoszlás szempontjából nem egységes a megye területe.

Két régió különböztethető meg:

1. A jelentős városok környékén: a 0–1 ha-os birtokosok (a törpebirtokosok) a parasztság 71–82%-át a paraszti földek 25%-án, az 1–5 ha-osok (a kisbirtokosok) a parasztság 15–25%-át, a terület 50%-án, a középbirtokosok (5–10 ha-osok) és a nagybirtokos (10 ha-on felüli) parasztság együttesen a parasztság 3–4%-át képezték a terület 25%-án.

2. Flandriában a törpebirtokosok aránya 40–45% volt, a terület 3–6%-ával rendelkeztek, a kisbirtokosok aránya 38–39% volt, a terület 75–78%-án, a közép- és nagybirtokosoké 16–22% volt a terület 16–22%-án.

A nagyvárosok (Lille, Ostrevent, Pévèle) környékére, ahol a polgárok és a privilegizáltak birtokai a terület 80%-ára terjedtek, a paraszti birtok nagyfokú aprózottsága a középbirtok rendkívül alacsony aránya volt a jellemző. Ezzel szemben Flandriában a középbirtok jelentősebb volta, s a kisbirtok rendkívüli nagy súlya emelendő ki. A nagybirtokos parasztság kis létszáma Nord megyében sehol sem párosult a területi arány nagy koncentrációjával. Szám és területi aránya alig tért el egymástól.⁴⁴¹

A Párizsi-medence részét képező Laon vidékén a parasztság – Nordhoz hasonlóan – a föld 30%-ával rendelkezett. Egy családfőre átlagban körülbelül 2 ha föld jutott. Megoszlása a birtokosok száma és a paraszti összterület alapján a következő volt a nemzeti javak kiárusítása előtt (1791 előtt):⁴⁴²

3. táblázat.
A paraszti birtok megoszlása Laon vidékén

Birtokkategória (ha)	Birtokosok aránya (%)	Területi aránya (%)
0–0,5	50,9	1,4
0,5–10	41,3	47,4
10–25	6,3	31,0
25–50	1,1	11,0
50–150	0,4	9,0

⁴⁴¹ Lefebvre, 1955. 37–38.

⁴⁴² Loutchisky, 1912. 102–103., 109.

A táblázat Nord megyénél szélsőségesebb megoszlást tükröz: az agrártársadalom fele szinte birtoktalannak tekinthető; ugyanakkor a paraszti nagybirtokosság (25 ha-on felüliek) számaránya nem tér el jelentősen, viszont területi részesedése (20%) jóval nagyobb. A kis- és középbirtokos kategóriák együttesen itt is hasonló súlyúak, vagyis kevés a középbirtokos.

Laon vidékét a Párizsi-medence tipikus területének tekinthetjük a gazdálkodás és az agrártársadalom tagozódása szempontjából egyaránt. Nord megyénél ugyan alacsonyabb, de az országos átlagnál (50 fő/km²) magasabb népsűrűségű (kb. 60 fő/km²), ahol a háromnyomásos gazdálkodás keretében folyó gabonatermelésnek az országosnál nagyobb súlya van.⁴⁴³

Agrártársadalmában a szélre csapódás mértéke talán a legerősebb volt az országban: a nagyfokú aprózódás jelentős koncentrációval és a középparaszti birtok alacsony arányával párosult. Laon vidékén a parasztság 92,2%-a 10 ha-on aluli birtokkal rendelkezett a paraszti birtok területének 49%-án, míg a parasztság 1,5%-a, a gazdagparasztság, a paraszti birtok területének 20%-át bírta.

A Párizsi-medence déli szegélyét határoló Loiret megye 15 falujában még nagyobb volt a törpe és kisbirtok aránya.⁴⁴⁴

4. táblázat

A paraszti birtok megoszlása Loiret megye 15 községében

Birtokkategória (ha)	Birtokosok aránya (%)
0–0,5	22,76
0,5–5	58,69
5–felül	18,55

Mind Nord megyében, mind a Párizsi-medencében a tőkés mezőgazdasági termelés elemei már felbukkantak, s így hatottak is a paraszti társadalom differenciálódására. Mégis azt kell mondanunk, hogy a differenciálódást elsődlegesen a természetes szaporodás, a birtoköröklés rendje és a paraszti birtoknak a többi birtokhoz való alacsony aránya eredményezte. A gazdagparaszti birtok, mint a koncentráció hordozója, elsődlegesen nem az alacsonyabb paraszti birtokkategóriákból duzzasztotta magát, hanem a nem paraszti birtokosoktól való vásárlás révén. Ez a gazdagparaszti réteg tudta csak kompenzálni megfelelően birtokvásárlással saját népességszaporodását.

⁴⁴³ Histoire de la France rurale, t. II. 1975. 413.

⁴⁴⁴ Lefebvre, 1963/a. 287.

Tehát Franciaország északi harmadát egyrészt a törpe- és a kisbirtok döntő súlya, vagyis a birtok nagyfokú aprózottsága, másrészt a paraszti nagybirtok koncentrációja jellemezte.

A paraszti birtok nagyfokú aprózottságát tanúsítja a bretagne-i földbirtokmegoszlás vizsgálata is. A breton parasztság kezén lévő föld nagyságát nehéz megállapítani az Alsó-Bretagne-ban általánosan elterjedt sajátos bérleti rendszer, a „domaine congeable” miatt. Az ilyen bérleti földek – ahogy korábban már említettük – a forradalom korára jogilag vitathatóakká váltak, hogy urasági vagy paraszti földnek minősüljenek-e. A forradalom előtt a bretagne-i parlamentek urasági földnek nyilvánították.⁴⁴⁵ Ha ezt a jogi megoldást fogadjuk el, akkor a breton parasztság kezén az országos átlagnál kevesebb föld volt, nem haladta meg a 30%-ot sem. Bretagne az ország közepesen fejlett tartományai közé tartozott. Népessége a 18. század folyamán valamelyest csökkent ugyan, de a parasztság birtokában lévő föld nagyságához képest így is túlnépesedett volt. Az agrárnépesség több mint 90%-a birtoktalannak, törpe- és kisbirtokosnak minősült, míg a nagybirtokos paraszt ritka figurája volt a bretagne-i falvaknak.⁴⁴⁶

5. táblázat.
A paraszti birtok megoszlása Bretagne-ban

Birtokkategória (ha)	Birtokosok aránya (%)
0–0,33	12
0,33–1,66	46
1,66–3,33	23
3,33–6,66	13
6,66-on felül	6

Az eddigiektől igen eltérő volt a birtokmegoszlás a Bretagne-tól keletre fekvő Felső-Maine vidékén (a későbbi Sarthe megye). A paraszti birtok a terület 18–20%-ára terjedt ki, értéke alapján (1790-ben) pedig csak az összföldek értékének 12,5%-át adta. A nagy eltérés abból adódott, hogy a vidékre a polgári birtok túlsúlya volt jellemző: a terület 50%-ára terjedt ki. Így az értékesebb földek birtoklásából a parasztság nem részesült. Kis kiterjedése ellenére a parasztságon belüli megoszlása mégsem volt szélsőséges:

⁴⁴⁵ Sée, 1906. 63.

⁴⁴⁶ Sée, 1906. 67.

6. táblázat.
A paraszti birtok megoszlása Felső-Maine-ben

Birtokkategória (ha)	Birtokosok aránya (%)
0–5	24
5–10	57
10–	19

Legszembetűnőbb vonását a középbirtok uralkodó helyzete, a differenciáltság alacsony szintje jelentette. A 18. század folyamán itt is nőtt a differenciálódás, de sokkal kisebb mértékben, mint a Párizsi-medencében: a művelés alá vonható területek léte, a szezonális elvándorlás, az öröklés helyi rendje (csak egy gyermek örökölte a birtokot), a ritka népsűrűség nem kedvezett a birtokaprózódásnak és a társadalmi differenciálódásnak.⁴⁴⁷

Észak-Franciaországhoz képest a közép-franciaországi Limousin tartomány agrártársadalma is kevésbé differenciált volt. Limousin az országos átlagnál ritkábban lakott, s a fejletlenebb tartományok közé tartozott. Gabonatermelő-polikultúras gazdaságaiban a forradalom korában is még a kétnyomásos gazdálkodás dívott.

A parasztság a mezőgazdasági területek 55%-ával rendelkezett; átlagban 6,3 ha föld jutott egy birtokos parasztra, vagyis körülbelül háromszor annyi, mint Franciaország északi harmadában.

A paraszti birtok megoszlása a következő volt a forradalom előtti években.⁴⁴⁸

7. táblázat.
A paraszti birtok megoszlása Limousin-ben

Birtokkategória (ha)	Birtokosok aránya (%)	Területi aránya (%)
0–0,5	9,0	0,21
0,5–10	44,8	15,41
10–25	33,3	44,85
25–50	10,9	29,97
50–150	2,0	9,56

⁴⁴⁷ Bois, Paul: *Paysans de l'Ouest, des structures économiques et sociales aux options politiques depuis l'époque révolutionnaire dans la Sarthe*. Le Mans, 1960. 358., 445. (továbbiakban Bois, 1960.)

⁴⁴⁸ Loutchisky, 1912. 102–103.

A kategóriák a törpe- és kisbirtokosok arányát nem mutatják ki jól. A 0,5–10 ha-os kategória a kisbirtokosok egésze mellett a törpe birtokosok egy részét is magába foglalja. E kategóriában a birtokosok 35%-a 2,5 ha-on aluli birtokkal rendelkezett. A középbirtokosok, számarányukat tekintve, alig haladták túl az agrárnépesség 1/3-át, viszont a paraszti földek közel 50%-át bírták. A közép- és a nagybirtokosság (10 ha-on felüli birtoknak) a parasztság közel 50%-át adták, s a terület több mint 80%-ával bírtak.

Mennyiben tekinthető Limousin birtokmegoszlása Közép-Franciaországra nézve tipikusnak? Lucsickij szerint Auvergne-ben, Limoge-ban, Bourbonnais-ban, Dél-Berryben és Marche-ban is hasonló volt az agrártársadalom tagozódása, vagyis az északi vidékekhez képest e területeken a parasztság jóval nagyobb földdel bírt, s sokkal kevésbé volt differenciált, mivel mindegyik tartomány vagy vidék hasonló, alacsony gazdasági színvonalat képviselt.

Ezt az általánosítást erős fenntartással kell kezelni, legalábbis ami Basse-Auvergnet illeti. Gazdaságilag fejlettebb és sűrűbben lakott volt, mint Limousin. A basse-auvergne-i parasztság a mezőgazdasági területek 50%-ával bírt a síkvidéken, s közel 75%-ával hegyvidéken (a közfölkdek magas aránya miatt). A földek összértékéből (1790–91) is több mint 50%-kal részesült a paraszti birtok. Ennek ellenére a birtokmegoszlás az északi vidékekéhez hasonlított. Tizenkét sík- és hegyvidéki falu alapján a következő arányok születtek:⁴⁴⁹

7. táblázat.

A paraszti birtok megoszlása Basse-Auvergne-ben

Birtokkategória (ha)	Birtokosok aránya (%)
0–1	43,6
1–3	28,2
3–5	8,6
5–10	10,3
10–20	3,4

A forradalom korára a birtoktalan, a törpe- és a kisbirtokos parasztság az agrártársadalom 81,4%-át alkotta. A birtok aprózottságát illetően jelentős különbség volt hegyvidéki és síkvidéki falvak között. Síkvidéken, ahol a paraszti birtok gabona és szőlőtermelő, sokkal aprózottabb, mint a gabonatermelő és állattenyésztő hegyvidéken. Síkvidéken az 1 ha-os vagy 1 ha-on aluli birtokosok aránya általában meghaladta a 60%-ot. Hegyvidéken körülbelül 50%-kal alacsonyabb

⁴⁴⁹ Poitrineau, t. I. 1961. 170.

volt a törpebirtokosság aránya. Például Blanzat, Le Crest és Sauvagnat síkvidéki falvakban 1792-ben 78%, 69% és 65% volt a törpebirtokosság aránya, míg Anzatban, Anzelle-ben és St.-Victorban (hegyvidéki falvak) csak 33%, 36% és 15%.⁴⁵⁰

Dél-Franciaország nagy szőlőtermelő tájainak (Alsó-Languedoc, Guyenne, bordeaux-i adókerület) birtokviszonyairól egyelőre nem állnak rendelkezésünkre feldolgozások. Azt azonban biztosra vehetjük, hogy agrártársadalmuk a szőlőkultúra jellegéből kifolyólag erősen differenciált. A szőlőtermelő paraszti gazdaság sokkal „nyitottabb”, sokkal inkább árutermelő volt, mint a gabonatermelő polikultúrás gazdaság. Így az áru- és pénzviszonyok döntő szerepet játszottak. Meg kell jegyeznünk, hogy tisztán monokultúrás szőlőgazdaság azonban még nem volt.

Az agrártársadalom differenciáltsága elsősorban nem a teljesen birtoktalan rétegek magas arányában nyilvánult meg, hanem a törpe- és kisbirtok (3 ha-on aluli) uralkodó arányában, a középbirtok (3–4 ha) alacsony %-ában s egy erős nagybirtokos réteg (4–7 ha) meglétében. Mivel a szőlő a hagyományos gazdálkodás légingenzívebb ágazata, a birtokkategóriák felső és alsó határa között sokkal kisebb különbségek voltak: egy 5–6 ha-os szőlő már gazdagparaszti birtoknak minősült. A kategorizálást itt bonyolítja, hogy a birtoknagyság mellett a rajta termő bor minőségének rendkívül nagy szerepe van a jövedelemviszonyok szempontjából.⁴⁵¹

Kelet-délkelet-Franciaország gabona- és szőlőtermelő vidékeiről csak egy-egy falun keresztül tudjuk bemutatni a paraszti társadalom tagozódását. Ugyanakkor teljesebb képet kapunk a föld kataszteri jövedelmeinek ismeretében. 1789 előtt kataszteri jövedelmekről csak Dél-Franciaország néhány vidékéről vannak források. Itt volt ugyanis csak szokásban a *taille réelle* (reális vagyoadó) szedése, amely az északabb vidékek *taille personnelle*-jével (személyi vagyoadó) szemben nem a jövedelem egészét érintette, hanem csak az ingatlan vagyon jövedelmeit. Így időnként kataszteri összeírásokat kellett végezni a föld jövedelmének megállapítására.

Az 1776-os felmérések alapján Saint-Hilaire-de-la Côte faluban (Bas-Dauphiné) a határ területének 65,5%-a a parasztságé volt, míg kataszteri jövedelmének csak 45,2%-a. A paraszti birtok aprózottsága kisebb mérvű volt, mint a Párizsi-mendencében vagy Basse-Auvergne-ben, viszont erősebb, mint Limousinben.⁴⁵²

⁴⁵⁰ Poitrineau, t. I. 1961. 161.

⁴⁵¹ Labrousse, 1944. 555.

⁴⁵² Choriere, Bernard: Réaction aristocratique et poussée sociale dans une cellule rurale de Bas-Dauphiné: Saint-Hilaire-de-la-Côte. In. *Structures économiques et problèmes sociaux du monde rurale dans la France du Sud-Est (fin du XVIIe–1835)*. Dir. Pierre Léon, Paris, 1966. 294. (továbbiakban Choriere, 1966.)

8. táblázat.

A paraszti birtok megoszlása Saint-Hilaire-de-la Côte faluban

Kategória (%)	Birtokosok aránya (%)	Területi arány (%)	Átlagos birtoknagyság (ha)
0–1	24,2	4	0,62
1–3	24,4	8,3	2,06
3–5	19,0	12,7	4,04
5–10	16,0	18,0	6,82
10–20	9,0	18,5	13,23
20–30	2,4	8,5	26,37
30–50	0,6	5,0	43,50
50–	2,4	25,0	72,33

A törpebirtokosság viszonylagos alacsony aránya mellett nagy a kis- és középkategóriák aránya. Ugyanakkor a területi részesedésük alapján a nagybirtokos parasztság súlya jelentős: a parasztság 5,4%-a a földterület 38,5%-ával rendelkezik. A másik póluson a parasztok 67,6%-a a terület 25%-át birtokolja. Egy birtokosra átlagban 4 ha föld jut.

A kataszteri jövedelem megoszlása alapján szélsőségesebb a tagozódás:

9. táblázat.

A kataszteri jövedelem megoszlása Saint-Hilaire-de-la Côte faluban

Kataszteri jövedelem kategóriák: <i>denier, sou, livre</i>	Birtokosok aránya (%)	Kataszteri jövedelem aránya (%)
0–1 d.	1,2	–
1 d.–1 s.	26,8	2,5
1 s.–5 s.	37,8	12,0
5 s.–10 s.	16,4	10,0
10 s.–20 s.	7,8	9,5
1 L.–2 L.	4,2	11,0
2 L.–5 L.	2,9	14,0
5 L.–	2,9	41,0

A parasztság 5,8%-a a kataszteri jövedelem 55%-ával bír. A nagybirtokos parasztság az értékesebb földek birtokosa. Hasonló eltérés található – bár kisebb

mértékben – a terület és a kataszteri jövedelem megoszlása között a montpellier-i püspökség egyik falujában is az 1783-as felmérés alapján:⁴⁵³

10. táblázat.
*A paraszti birtok és a kataszteri jövedelem megoszlása
a montpellier-i püspökség egyik falujában*

Birtokkategória (ha)	Területi arány (%)	Kataszteri jövedelem aránya (%)
0–1	5,6	3,8
1–5	38,7	31,3
5–10	17,6	17,3
10–40	25,3	31,1
40–100	12,8	16,5

A Lyon melletti Chanopost falu agrártársadalmára a nagyváros közelsége nyomta rá bélyegét. 1762-es felmérések szerint a faluhatár 58%-án polgári birtok, 39,5%-án paraszti birtok volt, de kataszteri jövedelemből csak 25%-kal részesedett a parasztság. A paraszti birtok átlagnagysága 2,5 ha volt. Chanopost falut a törpe- és kisbirtokosság magas (72,2%) számaránya és kis területi részesedése (24%), valamint a nagybirtokos parasztság (3,9%) nagy területi részesedése (32,3%) jellemezte:⁴⁵⁴

11. táblázat
A paraszti birtok megoszlása Chanopost faluban

Birtokkategória (ha)	Birtokosok aránya (%)	Területi aránya (%)
0–1	30,4	2,9
1–2	20,2	6,0
2–5	21,6	15,1
5–10	17,6	17,3
10–40	25,3	31,3
40–100	12,8	16,5

⁴⁵³ Soboul, 1966/b. 63–64.

⁴⁵⁴ Garrier, G.: La formation d'une complexe économique-sociale de type „rhodanien”: Chanopost (1730–1832). In: *Structures économiques et problèmes sociaux du monde rurale dans la France du Sud-Est (fin du XVIIe–1835)*. Dir. Pierre Léon, Paris, 1966. 333. (továbbiakban Garrier, 1966.)

A nagyváros közelsége nemcsak a paraszti földek kis részesedési arányát eredményezhette, hanem a paraszti birtoknak az átlagosnál erősebb koncentrációját is kedvező piacviszonyaival, amit a módos parasztság tudott kihasználni.

A történeti irodalomban elfogadott álláspont, hogy Franciaországban a 18. század folyamán mind a paraszti birtokosok száma, mind pedig a paraszti birtokok összterülete növekedett. Azonban mind a kettő elmaradt a népesség jó 30%-os szaporodása mögött, főleg a terület növekedése. Ez utóbbi azt jelentette, hogy csökkent az egy főre jutó birtok nagysága, vagyis gyorsabban szaporodott a parasztság, mint a kezén lévő föld. A parasztságon belül a fő tendencia az volt, hogy a törpe- és kisbirtokos rétegek száma és aránya növekedett a legjobban, míg a középrétegeké lassan csökkent, a nagybirtokos rétegek száma nőtt, de aránya lényegében nem változott. A törpebirtokosság után a birtoktalanok aránya növekedett a legjobban.

Az 5 ha-on aluli birtokosság szaporodása elsősorban a „demográfiai nyomás” hatására a fölötté álló rétegek lesüllyedéséből, a birtok felosztásából, az örökösödési szokásokból adódott, s csak mellékesen a birtoktalan rétegek parcellavásárlásából vagy a koncentrációból. Természetesen egy-egy vidéken ezektől eltérő változások is történhettek. Az országos képet azonban nem borítják fel, amely országos kép a regionális jelenségekből született.

Nord megye flandriai területein 1750–90 között nagyjából stagnált a paraszti birtokosok száma, a megye keleti füves területein viszont 5–6%-kal nőtt, Hainaut déli részén 10–15%-kal. Flandria tengerparti és ligetes területein a törpebirtokosok száma nőtt, de területi részesedésük csökkent, míg a kisbirtokosok száma nem változott, viszont területileg gyarapodtak. A középbirtok (5–10 ha) megyeszerte hanyatlott Ostrevent környékét és a Scarpe vidékét kivéve. Ez utóbbi területeken a középbirtok területet nyert az 5 ha-on aluli és a 10 ha-on felüli birtokoktól. A paraszti nagybirtok területe általában csökkent néhány %-kal, viszont a birtokosok száma nem változott.⁴⁵⁵

Lucsickij feltevései szerint a paraszti birtok – főleg a 10 ha-on aluli – aprózódása országos jelenség volt, s a 18. század második felében gyorsuló ütemű. Toulouse környékén 58 faluban az adófizető paraszti birtokok száma 1770–87 között kétszer annyival nőtt, mint csökkent: 201 csökkenéssel szemben 461 növekedés volt. Berry-ben 1761–78 között 11,4%-kal nőtt az adófizető paraszti birtokok száma, s csak 1–2%-kal csökkent. Touraine-ben 1764–90 között 4616-ról 5565-re nőtt a birtokosok száma, vagyis 9%-kal. Még Limousinben is kimutatható az aprózódás: Corrèze vidékén 1771–91 között 700-al nőtt, s 261-gyel csökkent a birtokok száma.⁴⁵⁶

⁴⁵⁵ Lefebvre, 1955. 58–59.

⁴⁵⁶ Loutchisky, 1912. 208–209.

A parasztság kezén lévő föld viszont egyik vidéken sem nőtt olyan arányban, mint a birtokosok száma. Az említett adatok az aprózódáson kívül – a birtokosok számának csökkenésén keresztül – a koncentrációra is utalnak, amely jóval gyengébb folyamattal volt.

Basse-Auvergne-ben a törpebirtokosok arányának jelentős növekedése szintén az aprózódásra utal, mivel birtokállományuk területe alig növekedett a forradalom előtti utolsó évtizedekben. Négy basse-auvergne-i síkvidéki faluban a következő változás történt a 18. század második felében a törpebirtokosság arányában:⁴⁵⁷

12. táblázat.
*A törpebirtokosság arányának növekedése
négy basse-auvergne-i síkvidéki faluban*

Település	A törpebirtokosok aránya (%)		A két időpont közötti növekedés (%)	
	1741–77	1792	népesség	törpebirtokosság
Blanzat	55 (1711)	78	24,3	23
Le Crest	58 (1744)	69	11	11
Sauvagnat	30 (1781)	65	25	35
St.-Amand la Cheyre	61 (1777)	72	53	11

A „demográfiai nyomásra” utal a paraszti birtokok felosztásának felgyorsulása.⁴⁵⁸

13. táblázat.
*A paraszti birtokok felosztásának alakulása
négy basse-auvergne-i faluban*

Település	A felosztások száma	
	1730–32	1780–82
Ardes	6	28
Ambert	22	45
Champeix	26	35
Billom	20	85

⁴⁵⁷ Poitrineau, t. I. 1965. 161.

⁴⁵⁸ Poitrineau, t. I. 1965. 215.

Hegyvidéki területeken általában jóval lassúbb volt az aprózódás üteme, vagy éppenséggel szórványosan ellentétes folyamat is érvényesülhetett, mint a síkvidéken vagy mint általában az országban. Anzat-le-Luguet hegyvidéki falu ezt a szórványos esetet képviselte.⁴⁵⁹

14. táblázat.

A paraszti birtokviszonyok változása Anzat-le-Luguet hegyvidéki faluban

Kategória (ha)	A birtokosok aránya (%)	
	1732	1792
0–1	42,0	33,3
1–3	18,4	20,2
3–5	10,8	10,8
5–10	17,4	15,8
10–20	8,2	16,4
20–50	2,5	3,2
50–	0,7	0,3

1732–1792 között (1792 a nemzeti javak kiárusítása megkezdése előtti dátum!) 11%-kal nőtt a birtokosok száma a faluban, a birtokmegoszlás mégis kiegyenlítettebb lett a két szélső kategória csökkenésével. A kiegyenlítettebb megoszlás nem a területek növeléséből származott, hanem az elvándorlásból.

A paraszti birtokállomány 18. századi növekedéséről a birtokforgalom alapján nyerhetünk megközelítő képet. A földvásárlás kapcsán nem árt megjegyeznünk, hogy a parasztság legtöbbször járadékköteles, „úrbéres” földet vásárolt. Pontosabban arról volt szó, hogy az egyházi és a világi földesúr *domaine*-jének egy részét paraszti birtokba adta vagy közvetlenül, vagy a polgárság közvetítésével. A polgári eredetű paraszti kézre került birtokok viszont járadékmentesek, voltak.

A francia parasztság a 18. század folyamán több földet vásárolt, mint amennyit eladott, vagy elveszített eladósodás és kibecsültetés útján. Nord megyében a nyereség és a veszteség nagyjából kiegyenlítette egymást a 18. század második felében, vagyis a paraszti birtok területe nem növekedett. Laon vidékén 1750–85 között valamelyest nőtt a parasztság földállománya a polgári birtok rovására, mivel a nemesi birtok is növekedett, az egyházi pedig változatlan maradt.⁴⁶⁰ Felső-Maine 30 falujában 1775–89 között a parasztság 97 700 *livre* értékű földdel gya-

⁴⁵⁹ Poitrineau, t. I. 1965. 161.

⁴⁶⁰ Loutchisky, 1912. 224.

rapodott elsősorban a nemesség birtokeladásaiból.⁴⁶¹ Limousinben 1750–81 között a parasztság 55 %-kal több földet vásárolt, mint amennyit elveszített. Még az olyan nagyvárosok környékén is nyert a parasztság, mint Toulouse és Lyon. A Lyon melletti Chanopost faluban az 1760-as évekig a polgári birtok terjeszkedése és a paraszti birtok csökkenése volt a fő tendencia. Az 1770-es évekre visszajára fordult a folyamat: a lyoni polgárok kevésbé jövedelmező földjeiket eladták a parasztnak, s így a paraszti földek növekedni kezdtek.⁴⁶² Bas-Dauphiné Saint-Hilaire-de-la-Côte községében 1698–1776 között a paraszti birtok területi aránya 54,15%-ról 65,5%-ra növekedett a *domaine* csökkenéséből. 1776 után a polgári birtok területe is csökkenni kezdett a parasztság javára.⁴⁶³

A parasztság birtokvásárlásából egyes rétegei igen különböző mértékben részesültek. Laon vidékén 1779–91 között a paraszti földnyereség 86,3%-a a 10 ha-on felüli birtokosokat gazdagította. Limousinben ugyan arányosabban oszlott meg a vásárlás, de a 10 ha-on felüli birtokosok itt is vezető szerepet játszottak: a nyereség közel 50%-a az övéké lett.⁴⁶⁴

Franciaország egészére általában elmondhatjuk, hogy a parasztságon belül elsősorban a nagybirtokosság és a középbirtokosság felemelkedni vágyó kis hányada vásárolt földet. Egyáltalán ezek a rétegek voltak a földbirtokforgalom lebonyolítói a parasztságon belül. A földbirtokvásárlás tehát a differenciálódás, a koncentráció, a szélre csapódás fokozója volt. A szélre csapódás Észak-Franciaországban és a nagyvárosok környékén nyilvánult meg erősebben, ahol az országos átlagnál fejlettebbek voltak az áru- és pénzviszonyok. A módos parasztság a kezén felhalmozódó pénzt birtokvásárlásba fektette. Mivel a parasztságon belül a törpe- és kisbirtokos rétegektől kevés földet nyerhetett, birtokgyarapítását más társadalmi rétegektől való vásárlás útján biztosította.⁴⁶⁵

A földbirtok művelési ágak szerinti megoszlására igen kevés adattal rendelkezünk a forradalom előtti évtizedekre. Toutain becslései szerint Franciaország 53,4 millió ha területének 1781–90 között 80%-a (43 millió ha) volt mezőgazdaságilag hasznosított. A 43 millió ha-ból 23,9 millió ha (56%) volt a szántó, 1,5 millió ha (3,5%) a szőlő, körülbelül 1 millió ha (2,3%) kert és gyümölcsös; a fennmaradó rész erdő, rét és legelő volt.⁴⁶⁶

Országos viszonylatban a parasztság és a polgárság részesedése volt a legnagyobb a szántóból. Viszont igen kicsi volt a parasztság részesedése a rétből és az

⁴⁶¹ Bois, 1960. 365.

⁴⁶² Garrier, 1966. 358.

⁴⁶³ Choriere, 1966. 297.

⁴⁶⁴ Loutchisky, 1912. 240–245.

⁴⁶⁵ Histoire de la France rurale, t. II. 1975. 437.

⁴⁶⁶ Toutain, 1961. 48., 99., 138.

erdőből. Ezek nemesi kézen koncentrálódtak. A parasztság szőlőből való részese-
sedése is átlagon aluli volt. Viszont a közös haszonvételű legelők döntő hányada
paraszti kézen volt. Lucsickij Limousint a szántó megoszlása alapján 3 részre
osztotta:

1. Tulle és Brive kerület északi része: a nem paraszti birtokok 40,3%-a, a pa-
raszti birtokok 38,8%-a szántó;
2. Tulle kerület központi és déli része: a nem paraszti birtok 55,8%-a szántó,
a paraszti birtok 57,1%-a;
3. Brive kerület központi és déli része: a nem paraszti birtok 72,3%-a szántó,
a paraszti birtok 74,7%-a szántó.⁴⁶⁷

1. A BÉRLETI GAZDASÁGOK MEGOSZLÁSA

Egyoldalú képet kapnánk, ha az agrártársadalom tagozódását egyedül a birtok
megoszlása alapján vizsgálnánk. Korábban említettük, hogy a parasztság saját
birtokán kívül más társadalmi csoportok földjeinek is művelője volt a bérleti
rendszer valamelyik formájában. A parasztság kezén több föld volt bérlet formá-
jában, mint egyéni birtokában. A paraszti birtokot, mint gazdaságot gyakorlatilag
teljesen magánkezelésűnek tekinthetjük: birtok és üzem azonos. Legfeljebb a pa-
rasztság felső rétege adott bérbé némi földet szegényebb osztálytársainak. Ezt az
összgazdaságok számához képest elhanyagolhatónak tekinthetjük. A bérletszer-
zés forrása tehát az egyházi, a nemesi és a polgári birtok volt.

A bérleti gazdaságok regionális megoszlása a paraszti és nem paraszti birtok
megoszlásához igazodott: Észak- és Nyugat-Franciaországban, valamint a nagy-
városok környékén – ahol a nem paraszti birtok területi aránya magas volt – a
bérleti gazdaságok területi aránya és főleg száma nagyobb volt, mint Közép- és
Dél-Franciaországban, ahol a mezőgazdasági területek majdnem 50%-át a pa-
raszti birtok foglalta el. A bérleti gazdaság átlagos nagysága valamelyest na-
gyobb volt, mint a paraszti birtoké: Nord megyében 3–4 ha, Anjou-ban, Maine-
ben, Bretagne-ban 6–10 ha, Limousinben 10–14 ha, a déli bortermelő vidékeken
2 ha körüli. Az ország északi harmadában nagyobb a bérbé vehető föld aránya,
mint délebbre, viszont a bérlők száma még magasabb; ezért kisebb egy-egy bér-
leti gazdaság átlagnagysága.⁴⁶⁸

Földbérlet vállalása a parasztságon belül széles körűen elterjedt, de minden
paraszt nem tartott bérletet. A birtoktalan agrárproletariátus egy része anyagilag
képtelen volt bérleti szerződést kötni, a nagybirtokos parasztság jelentős részé-
nek pedig nem volt szüksége rá. A bérlet döntően az elégtelen birtokú parasztság

⁴⁶⁷ Loutchisky, 1912. 172.

⁴⁶⁸ Soboul, 1966/a. 164.

megélhetési lehetősége volt. Ez volt az egyik oka a többnyire polikultúrás, önelátásra törekvő, kismértékben árutermelő kisüzemi gazdálkodás egyeduralkodó szerepének. A kisbérleti rendszer az egyenlőtlen birtokmegosztás részleges ellensúlyozója, főleg a lesüllyedés mérséklője volt. Azoknak a rétegeknek az arányát növelte meg erősen, amelyeknek földbirtokukból származó jövedelmük elégtelennek bizonyult családjuk eltartásához. A paraszti társadalom 40%-ának biztosított a bérlet birtokával együtt olyan jövedelmet, amely mellett – átlagos termésű éveket számítva – nem szorult állandó ipari vagy mezőgazdasági bér-munka vállalására. Csak birtokából a parasztság 15–20%-a tudott biztosan megélni. A bérlet tehát megduplázta a bér munkát nélkülözni tudó rétegek arányát.

A 18. század 30-as éveitől országos viszonylatban a bérletaprózódás uralkodó folyamattá vált: ha lassan is, de csökkent a bérleti gazdaság átlagnagysága. A bérlők száma gyorsabban nőtt, mint a bérbé vehető földek területe. Az aprózódást csak kismértékben tompította a termőterületek bővítése. Az aprózódás a bérlet után fizetendő földjáradék gyors emelkedésével párosult: 1730–89 között 150–200%-kal emelkedett a földjáradék.⁴⁶⁹ Így a birtokukból és bérletükből megélő rétegek aránya valamelyest csökkent a 18. század második felében.

A bérletkategóriák nagyság és számszerinti megosztásának vizsgálatával országos és regionális szinten egyaránt adós a történettudomány: Nord megyén kívül még alig tárták fel részletesen. Nord megyében az országos átlagnál magasabb volt a bérlők aránya. A fix járadékú határidős (6–9 év) kisbérlet (*fermage*) tipikus vidékének számított. Flandriában a földművelők 75%-a, Lille környékén 57%-a, a Lys völgyében 83%-a, Scarpe környékén 65–70%-a bérlő is volt. Flandria ligetes vidékén a bérleti gazdaságok 60–70%-a 1 ha-on aluli, 20–25%-a 1–5 ha-os, Flandria tengerparti síkságán 60%-a 5 ha-on aluli volt. A megye több vidékén a 18. század folyamán erősödni kezdett a bérletkoncentráció, amely azonban nem biztos, hogy a törpe- és kisbérletek kisajátításával párosult. A koncentráció sokszor csupán azt jelentette, hogy néhány polgár és gazdag paraszt felvásárolta a kisbérleteket tulajdonosától, s tovább adta albérletbe. A nagybérlők csak a bérletek főbérlői voltak, de maguk nem gazdálkodtak a bérleteken. A főbérleti rendszer a részesbérlet vidékein terjedt el általánosan, de a *fermage* területeiről (Párizsi-medence, Nord megye, Normandia, Elzász, Maine) sem hiányzott. A flamand nagybérlők jó része főbérlő (*fermier général*) volt. Természetesen a tényleges bérletösszevonás sem ismeretlen, sőt erősödő tendenciájú volt a 18. század közepétől. Flandriában 1750–90 között a 10–40 ha-os bérletek területi aránya közel 50%-kal csökkent elsősorban a 40 ha-on felüli bérletek javára. Ugyanakkor a 100 ha-on felüli bérletek eltűntek. A koncentrációt üzemaprózódás kísérte: a 10–40 ha-os bérletek száma és területe nemcsak a 40–100 ha-os, hanem a 10-ha-on aluli bérletek javára is csökkent. A törpe- és kisbérlők száma – a

⁴⁶⁹ Histoire économique et sociale de la France, t. II. 1970. 456.

délkeleti füves vidéket kivéve – megyszerte gyorsan növekedett, anélkül, hogy területük lényegesen növekedett volna. Flandriában az 5–40 ha-os üzemek számának 23%-os csökkenésével szemben az 5 ha-on aluli üzemek száma 60%-kal nőtt. Ebből is következett, hogy Nord megyében gyorsan szaporodott az olyan parasztnak száma, akik birtokuk és bérletük mellett bémunkát is kénytelenek voltak rendszeresen vállalni.⁴⁷⁰

Nord megye példájából kiderült, hogy a bérlet a differenciálódás tompítása mellett annak elmélyítését is erősíthette. E kettős hatás együtt jelentkezett valamelyik oldal erősebb szerepével. Nord megyében a 18. század második felére elsődlegesen a differenciálódást ösztönözte. Még inkább a szélre csapódás gyorsítója volt a Párizsi-medencében és környékén. A földbirtoknak az országosnál erősebb koncentrációja a bérletek koncentrációjával párosult. A koncentráció egyrészt csökkentette a kisbérletek számát – például Boulonnais-ban a forradalom előtti huszonöt évben 300 kisbérlet tűnt el –, másrészt fokozta aprózódásukat. Normandia, Artois, Picardia, Île-de-France, Beauce, Brie és Flandria azok a vidékek, ahol a 18. századtól megjelentek az angol típusú nagybérleti gazdaságok. A nagybérleti rendszer egyik tipikus falujában, Puisseux-Pontoise-ban (a későbbi Seine-et-Oise megyében) 1766-ban a gazdálkodók 52,78%-a 1 ha-on aluli gazdasággal bírt a határ 0,7%-án; 25%-uk 1–5 ha-os gazda volt a határ 4%-án; 11,11%-uk 5–20 ha-os gazdasággal bírt a terület 8,4%-án; 20 ha-on felüli gazdasággal 11,11%-uk (négy parasztnagybérelő) rendelkezett, gazdaságuk a határ 86%-ára terjedt. A legnagyobb gazdaság 185 ha-os, a második és a harmadik 93–93 ha-os, a negyedik 30 ha-os volt. 1783-ra a gazdaságok megoszlása alapján valamelyest tompultak a különbségek: a négy nagybérelő területi részesedése 86%-ról 76,5%-ra csökkent, főleg az 5 ha-on aluli bérletek javára. Ha azonban az állami adófizetést nézzük, akkor kiderül, hogy nőtt a vagyoni különbség a négy nagybérelő és a többi gazdálkodó között: 1776-ban a község adójának 53,1%-át fizette a négy nagybérelő, 1783-ban már 80,5%-át.⁴⁷¹

Hangsúlyozandó, hogy sem Nord megye, sem a Párizsi-medence bérletkoncentrációja, a bérlet nagy differenciáló szerepe nem általánosítható az ország egészére. Még az említett területeken sem volt általános, csupán kisebb foltokban érvényesült, s az agrárnépesség kis hányadát érintette. Országos viszonylatban valószínűbb, hogy a bérletmegoszlás elsődlegesen a paraszti társadalom differenciáltságának tompítását szolgálta.

⁴⁷⁰ Lefebvre, 1955. 65–68.

⁴⁷¹ Soboul, 1966/b. 103–106.

VI. A PARASZTI TÁRSADALOM RÉTEGEI

A paraszti társadalom sokféleségének, differenciáltságának kifejezésére az Ancien Régime évszázadaiban több fogalom szolgált. Az alábbiakban csak a leggyakrabban használt, leginkább elterjedt fogalmakról szólunk.

A birtokos parasztság zömét a legtöbb francia vidéken *laboureur*-nek (földművelő), szőlőtermelő területeken *vigneron*-nak (szőlőtermelő), Nyugat-Franciaországban *bordager*-nek (gazda) hívták. Mindegyik kifejezést kettős értelemben használták. Egyrészt a paraszti foglalkozásra, a gazdaság termelési profiljára utaltak velük: a *laboureur*, a *bordager* és a *clotier* („majoros”) általában polikultúrás gabonatermelő gazdaság, a *vigneron* pedig alapvetően szőlőtermelő gazdaság birtokosa volt. Másrészt – s ez az általánosabb értelmük – vagyoni helyzetet, földdel való ellátottságot fejeztek ki. A birtokkal való ellátottságuk tekintetében azonban azonos fogalom alatt az ország egyes tájain más-más paraszti réteget vagy rétegeket értettek. Az ország északi harmadában *laboureur*-nek a parasztság módos rétegét hívták, amely birtoka és bérlete megműveléséből képes eltartani családját, gazdaságilag önálló. Nyugat-Franciaországban csak a parasztság legfelsőbb rétegét nevezték *laboureur*-nek, a középparasztot *bodager*-nek vagy *clotier*-nek nevezték. Közép- és Dél-Franciaországban is általában a *laboureur* középparaszt volt, bár több vidéken a kisbirtokost – aki lesüllyedt a középrétegből – is így hívták a „*petit*” (kis) jelző hozzáadásával. A *vigneron* kifejezés Languedoc, Bordeaux vagy Burgundia szőlősgazdáját illette.

A módos rétegektől legtöbb helyen megkülönböztették a parasztság leggazdagabb elemeit. Észak-Franciaország egyes helyein „*honnête-homme*” (tisztességes ember) névvel illették, megkülönböztetve egyúttal a „*gentilhomme*”-tól (vidéki nemes). Dél-Franciaországban *ménager*-nek (gazda), *matadornak* (kiváló ember), *sieur*-nek (úr) hívták az ilyen elemeket.

A törpe- és kisbirtokosokat, valamint a birtoktalanokat nem különítették el a kifejezések. A kisbirtokosok ez alól részlegesen kivételt képeztek: Közép-Franciaországban *petit laboureur*-öknek hívták őket. Az agrártársadalom alsó rétegeire leggyakrabban a *journalier*, *manouvrière*, *brassier* (napszámos, kézi munkás) kifejezéseket használták. Olyan rétegek, amelyek megélhetésében a bér munkának állandó, de igen eltérő szerepe volt.

1. A KÖZÉPPARASZTSÁG

Mekkora birtokkal kellett rendelkeznie a forradalom előtti évtizedekben egy *laboureur*-nek ahhoz, hogy gazdaságilag önálló legyen? Erre a kérdésre nem könnyű a válasz. Flandriában, Európa egyik legfejlettebb gazdálkodású vidékén, ahol az ugar a 18. századra eltűnt, 5 ha-os birtok volt szükséges egy parasztcsa-

lád biztos megélhetéséhez rossz termésű évet is beszámítva. Ez azt jelentette, hogy Flandria tengerparti síkságán az agrárnépesség 22%-a, ligetes vidékén pedig 16%-a tekinthető birtoka alapján *laboureur*-nek, vagy gazdag *laboureur*-nek.⁴⁷² A Párizsi-medencében, a háromnyomásos gazdálkodás vidékein, már átlagosan 7–10 ha volt szükséges a középparaszti léthez. Így például Laon vidékén a parasztság 8–12%-a lehetett középparaszt.⁴⁷³ A fejletlenebb Bretagne-ban 10–12 ha körül volt a gazdasági önállóság küszöbe. Ezt a parasztság 5%-a lépte át, a hasonló fejlettségű Felső-Maine-ben viszont 25%-a. Limousinben legalább 10–14 ha-os birtokot igényelt a gazdasági önállóság, amellyel a parasztok körülbelül 30%-a rendelkezett. Basse-Auvergne-ben a Limagne-i síkvidék gabona- és szőlőtermelő birtokosainál 5 ha a gazdasági önállóság alsó határa, s ezt a parasztság jó 10%-a érte el. Basse-Auvergne hegyvidéki falvaiban 7 ha körüli a küszöb, amelyet a parasztok 30%-a lépett át.⁴⁷⁴ Az ország déli vidékein magasabb volt a független parasztság aránya, mint északon: Alsó-Provence-ban például 33%. A bortermelő vidékeken viszont nem sokkal haladhatta meg az északi átlagot. Csak szőlőt termelő birtok esetében 2–3 ha között volt a gazdasági önállóság alsó határa.⁴⁷⁵

A földbirtokmegoszlás tárgyalása kapcsán kiderült, hogy a 18. század 30-as éveitől felgyorsult a középrétegek felmorzsolódása. Arányuk csökkenése országos jelenségnek tekinthető. A *laboureur* réteg az agrártársadalom leginstabilabb, Sabatier szavaival élve, elsődlegesen a lesüllyedés, másodlagosan a felemelkedés „tartalékrétege” volt.⁴⁷⁶

A *laboureur* birtoknagyságának csökkenésével még nem biztos, hogy jövedelme alapján lesüllyedt a *journalier*-k társadalmába. A „megkapaszkodásra” a bérletek nyújtottak lehetőséget. Országos viszonylatban a parasztság 20–25%-a birtoknagysága alapján kisbirtokosnak, de bérletével együtt gazdaságilag önállónak, *laboureurnek* vagy *bodager*-nek minősült. Egy bérleti gazdaság „függetlenségi” határa a magánkezelésű gazdasághoz hasonlóan a gazdálkodás színvonalának megfelelően tájegységként változott, azonban mindig magasabb volt, mint a birtok esetében. Például Flandriában 5 ha volt a gazdasági önállóság biztosítéka, bérletnél legalább 7 ha. Tehát egy 3 ha-os birtokú flamand parasztnak még 3–4 ha-os bérlet volt szükséges a függetlenséghez. A paraszti birtok feudális szolgáltatásainál ugyanis legalább 20–35%-kal magasabb volt a bérleti gazdaság járadéka. *Fermage* esetén a gazdaság bruttó jövedelmének 20–25%-a lehetett az

⁴⁷² Lefebvre, 1955. 39.

⁴⁷³ Histoire économique et sociale de la France, t. II. 1970. 146.

⁴⁷⁴ Poitrineau, t. I. 1965. 158.

⁴⁷⁵ Histoire économique et sociale de la France, t. II. 1970. 142.

⁴⁷⁶ Sabatier, G.: Une économie et une société en crise: L'Emblaves au début du XVIIIe siècle 1695–1735. In. *Structures économiques et problèmes sociaux du monde rurale dans la France du Sud-Est (fin du XVIIe–1835)*. Dir. Pierre Léon, Paris, 1966. 77–78. (továbbiakban Sabatier, 1966.)

évi földjáraadék, *métayage*-nál 40–50%-a. A paraszti birtok feudális járadéka a 18. század folyamán a termelés arányában vagy azt alig meghaladóan növekedett. Ezzel szemben a nem feudális földjáraadék – ahogy arra korábban már utaltunk – gyorsan növekedett. A két gazdaság között tehát a jövedelemszerzés szempontjából nőtt a különbség. Ez azt jelentette, hogy a *laboureur*-nek egyre nagyobb területű bérletre volt szüksége jövedelmének kiegészítéséhez. Megfelelő jövedelmezőségű és nagyságú bérlet azonban nem állt korlátlanul rendelkezésre. A népességszaporodás és a gazdasági fellendülés következtében nőtt a bérlet iránti kereslet. A bérlet ráadásul sokkal nagyobb létbizonytalanságot jelentett, mint a birtok. A birtokból nem, de a bérletből – a szerződés lejártával vagy megszűnésével – kibecsülhető volt a paraszt. Tehát a bérletvállalás ugyan csökkentette a *laboureur*-ök lesüllyedésének ütemét, de nem állította meg. A *laboureur*-ök aránycsökkenése a század második felében felgyorsult.⁴⁷⁷

A *laboureur*-ök nem képeztek homogén réteget. Egy *laboureur* évi jövedelme (tisztán) 400–900 *livre* között ingadozhatott a század utolsó harmadában. Hitelre ritkán szorult, s ritkán is hitelezett. Gazdasága megműveléséhez rendelkezett elegendő családi munkaerővel, szerszámmal és állattal. Termelésének elsődleges funkciója a család eltartása. A *laboureur*-ök kis hányada fölösleget is tudott termelni, amely sem az adók kifizetéséhez, sem a család eltartásához nem volt szükséges, vagyis felhalmozási lehetőséget jelentett. A középparaszti gazdaság árutermelő funkciója jelentős volt, a rossz termésű éveket kivéve általában többet adott el, mint vásárolt a piacon. Ezért a 18. századi mezőgazdasági áremelkedések szerény haszonélvezője.⁴⁷⁸

A *laboureur* rétegeken belül, akik csak a földjükből is meg tudtak élni, ritkán vállaltak bérletet. Az ilyen nem bérlő *laboureur*-ből Közép- és Dél-Franciaországban volt a legtöbb.⁴⁷⁹

2. A GAZDAGPARASZTSÁG

A középrétegek aránycsökkenése nemcsak az alsó rétegeket duzzasztotta, hanem a parasztság legfelsőbb vékony rétegét is. A gazdagparasztság számszerűen növekedett a 18. században, de aránya nem változott a népességszaporodás miatt. Aránya egy-egy faluban sosem lépte túl a 8–10%-ot. A fejletlen vidékek falvaiban 1–2 gazdagnak számító paraszt volt csupán, s a gazdag falvakban sem haladta meg számuk a tízet. Olyan társadalmi réteg volt ez, amely családja biztos eltartása mellett fel is halmozott. Földje megműveléséhez ideiglenesen vagy rend-

⁴⁷⁷ Saint-Jacob, 1960/a. 536–538.

⁴⁷⁸ Poitrineau, t. I. 1965. 429.

⁴⁷⁹ Histoire économique et sociale de la France, t. II. 1970. 147.

szeresen bérmunkát kellett alkalmaznia a családi munkaerő mellett, szemben a *laboureur*-rel, aki általában csak családi munkaerőt használt. A 18. század végére nagy részük már megváltotta földjét a feudális szolgáltatások alól.

Hogyan válhatott egy *laboureur* „*honnête homme*”-má vagy *ménager*-vé? Mindenekelőtt akkora birtokkal kellett rendelkeznie, amelynek jövedelme lehetővé tette gazdasága további növelését. Fő törekvése a birtokvásárlás volt, mert a saját kezelés többet jövedelmezett, mint a bérlet. A vásárláshoz szükséges vagyron előteremtéséhez sokszor a bérlet csak eszköz volt. Természetesen a bérlet fontos állandó jövedelmi forrás is lehetett. Egy gazdag paraszt nem biztos, hogy birtoka alapján tartozott a legfelsőbb kategóriába. Észak-Franciaországban a gazdag paraszti állapot birtokra és bérletre alapult, a középső és a déli vidékeken inkább csak a birtokra.

A gazdagparaszti létezés még Flandriában is legalább 12–15 ha-os birtok, vagy 20 ha-os birtok és bérlet volt szükséges. Más vidékeken ez a határ 7–10 ha-al magasabb volt a szőlőtermelő vidékeket kivéve. A gazdagparasztság – a földből származó felhalmozott javai alapján – jövedelemszerzési lehetőségei kitágultak. Sokszor a földművelés mellett pénz, termény és munkaeszköz-kölcsönzéssel, valamint állat- és terménykereskedelemmel stb. is foglalkozott. A paraszti társadalom legaktívabb árutermelő rétege, az agrártársadalom „dinamikus elitje” volt. Egy *ménager*, egy „*honnête homme*” évi jövedelme gyakran meghaladta az 1000 *livre*-t. Puisseux-Pontoise-ban (Seine-et-Oise megye) Thommasin paraszt nagybérlőnek 1767-ben 5800 *livre* jövedelme volt. Észak-Burgundia Aubigny falujában a leggazdagabb paraszt a forradalom előtti években átlagban 3000 *livre*-t „keresett” évente.⁴⁸⁰

A gazdagparasztság üzemének nagysága, termelésének színvonala és jövedelemszerzésének mikéntje alapján nem egységes réteg. A Párizsi-medencében a gazdagparasztok jövedelmük nagysága, sőt sokszor részlegesen tevékenységi körük alapján is hasonlítottak a „vidéki” burzsoáziához, amely a mezőgazdasági terménykereskedelem mozgatója, járadékok bérlője volt, saját földjét viszont mindig bérbe adta. A két réteg között a lényeges különbség az volt, hogy a gazdag paraszt mindig földművelő maradt. Életmódjában nem orientálódott a burzsoázia felé, annak ellenére, hogy burzsoá vonásokat (járadékmentes birtok, terménykereskedelemmel való foglalkozás, vállalkozó szellem stb.) ölthetett magára. A „vidéki” burzsoázia annak ellenére, hogy falun tevékenykedett, legtöbbször városi lakos volt.⁴⁸¹ A mezőgazdaság fejlesztéséhez csak közvetve járult hozzá, a kereskedelmen keresztül. Tőkéjét sosem fektette be közvetlenül a mezőgazdasági termelésbe.

⁴⁸⁰ Sabatier, 1966. 77., Soboul, 1966/b. 104., Saint-Jacob, 1960/a. 527.

⁴⁸¹ Histoire économique et sociale de la France, t. II. 1970. 596–597.

A gazdagparasztság burzsoá vonásokat öltött rétegét parasztburzsoáziának nevezhetnénk. A gazdagparasztság egészére nem illett rá ez a név. A fejletlenebb tájakon a gazdagparasztságot inkább parasztarisztokráciának nevezhetnénk.⁴⁸² Azt érzékeltetve e kifejezéssel, hogy gazdaságának, nagyságához képest, árutermelő jellege gyenge volt, birtokán a racionalizálás első jelei sem mutatkoztak. Földje nagyságát nem használta ki, vagy nem tudta kihasználni a kedvezőtlen gazdasági feltételek miatt.

A parasztburzsoáziának is több típusa volt abból a szempontból, hogy egyes csoportjai sajátkezelésű és bérleti gazdaságuk nagyságából adódó lehetőségeket hogyan használták ki. A bérmunka szezonális vagy állandó alkalmazása csak az egyik fő ismérve a mezőgazdaság tőkésedésének. Ez szinte a gazdagparasztság egészére jellemző volt a 18. században. A termelés modernizálása (trágyázás, tagosítás, az ugar eltörlése stb.), vagyis az „új mezőgazdaság” megnyilvánulásai szintén a tőkés agrárfejlődés jellemzői közé tartozott. Az „új mezőgazdaság” bevezetése, s így az árutermelés kibővítése már sokkal szűkebb rétegre volt jellemző, ahogy a feudális járadékmentes szabad birtok is, mint amely szintén a tőkésedés előfeltétele.

A kor legmodernebb, legtermelékenyebb mezőgazdasága Flandriában volt, így elsősorban itt kell keresnünk a tőkés agrárfejlődés képviselőit. A meggazdagodott *laboureur* a nyugat-európai kontinentális tőkés agrárfejlődés kitermelőjévé, hordozójává vált a 18. század végére.⁴⁸³ Jellemző vonása az angol nagybérleti rendszerrel szemben az volt, hogy nem a bérleti gazdaságot modernizálta, hanem saját birtokát. A bérleti gazdaságban ritkán ruházott be, mert a bérleti idő rövidsége (6–9 év) miatt a megtérülés igen bizonytalan volt. Árutermelése révén vált vállalkozóvá, főleg a 18. század 30-as éveitől a feltételek kedvezőbbé válásával. Birtoka nagyságához képest a legtöbb árut termelő paraszt volt: legalább annyi árut vitt termeléséből piacra, mint amit családja elfogyasztott. Takarékos réteg volt: igyekezett mindig sokkal többet eladni, mint vásárolni.⁴⁸⁴ A gazdálkodásban kétségtelenül a polgári fejlődést képviselte, de ugyanakkor mellékes jövedelemszerzésén keresztül össze is fonódhatott a feudális rendszer elemeivel. Ugyanis az *Ancien Régime* utolsó évszázadaiban a földbérlet mellett a járadékok bérlése is széles körben dívott. Az egyház a tized, a földesúr a feudális járadék, a banalitások illetményeinek beszedését szívesen adta bérbe erre vállalkozó gazdag parasztnak vagy vidéki polgárnak. Így a gazdag *laboureur* szegényebb sorsú osztálytársainak *sieur*-jévé (urává) vált részlegesen. A parasztburzsoázia ezen típusának azonban csak mellékes jellemzője volt a feudális rendszerrel való összefonódás.⁴⁸⁵

⁴⁸² Séc, 1906. 174.

⁴⁸³ Pach, 1963. 120.

⁴⁸⁴ Poitrineau, t. I. 1965. 129.

⁴⁸⁵ Goubert, 1969. 110–111., 116.

A tőkés agrárfejlődés ezen képviselői a 18. század végére Flandrián kívül szórványosan néhány gazdag vidéken (Párizsi-medence, Alsó-Languedoc, a Rhône völgye) is megjelentek, – de hangsúlyoznunk kell, hogy létszámuk mindenütt igen alacsony volt. Az általuk képviselt irány a 19. századi francia agrárfejlődés egyetlen járható útja lesz a tőkés lehetőségek közül.⁴⁸⁶

A parasztburzsoázia második csoportjába a Párizsi-medence igen kis létszámú nagybérlijét sorolhatjuk. A mezőgazdasági termelés hagyományos rendjének aktív átalakítói voltak, akik elsődlegesen nem földvásárlásba, hanem a nagybérletbe fektették tőkéjüket. A lehető legkisebb ráfordítással a lehető legnagyobb profit elérésére törekedtek. Az angol nagybérleti rendszer, az angol tőkés agrárfejlődési út franciaországi képviselői voltak. Franciaországban azonban kedvezőtlenek voltak ezen út számára a gazdasági-szociális feltételek: a termelékenységhez és a profithoz képest túlságosan magas volt a földjáradék és az állami adó, ugyanakkor a termelés racionalizálása elé a szegényparaszti érdekeket határozottan érvényre juttató faluközösségek áthághatatlan akadályokat gördítettek. Az angol típusú nagybérlok száma csak átmenetileg nőtt a 18. század folyamán. „Ideiglenes” figurái voltak a francia agrárfejlődésnek. A polgári forradalom alatt és után a tőkés fejlődés lassúbb, de realisabb útjára „a francia útra” váltanak majd át: nagybérletüket – amely legtöbbször egyház és arisztokrata birtokon feküdt – a nemzeti javak kiárusításakor felmondják, hogy pénzükön földet vásároljanak. Meg kell jegyeznünk, hogy a tőkés nagybérlok között vidéki burzsoák is voltak.⁴⁸⁷

A nagybérloknél nagyobb létszámú társadalmi csoportot képeztek a főbérlok (*fermier générale*). Döntően a részesbérlet vidékeinek „vállalkozó” szellemű gazdagparasztjai vagy vidéki polgárai, de Észak-Franciaországban is képviseltették magukat. A főbérlo közbülső helyet foglalt el a részesbérlo és a földtulajdonos között. A tulajdonostól felvásárolt kisbérleteket tovább adta albérletbe, pontosabban a részesbérleteket a tulajdonossal kötött főbérleti szerződéskor nem vette el a kisbérloktól, akik így albérlokké váltak. A részesbérloktól járadékként beszedett összeg (legtöbbször termény) és a tulajdonosnak a főbérlet címén fizetett összeg (általában pénz) közötti különbség képezte nyereségének egy részét. A főbérlok a járadékként beszedett, kereskedelembe dobható termékfőlösleg összegyűjtői, a kereskedelmi tőke képviselői voltak. Gazdagabb képviselői a városban fektették be pénzüket. Magának a termelésnek a hagyományos rendjét nem változtatták meg, sőt konzerválták a ténylegesen termelő albérlo túlzott kizsákmányolásával. Saját birtokukat csak másodlagos jövedelemforrásnak tekintették a főbérloiség, a terménykereskedelem és a feudális jogok bérlése mellett. A főbérlok vállalkoztak legszívesebben feudális jogok bérlésére. Tehát nem a termelés, hanem csupán a terménykereskedelem vállalkozói. A főbérlok a tőkés agrárfej-

⁴⁸⁶ Soboul, Albert: Du féodalisme au capitalisme. *La Pensée*, 196 (1977) 196., 64–65.

⁴⁸⁷ Soboul, 1976. 200.

lődés „holtvágányát” termelték ki. Nem a gazdag parasztság volt az egyedüli alkotója e rétegeknek, sőt nagyobb hányada a vidéki polgárokból került ki.⁴⁸⁸

3. A SZEGÉNYPARASZTSÁG

Az agrártársadalom ellentétes pólusát a *journalier*-k, *manouvrier*-ek, *brassier*-ek, a „menedékrétegek” képezték. A birtok- és bérletaprózódás, valamint a népeségsszaporodás következtében – a középrétegek csökkenésével, s a gazdagparasztság arányának stagnálásával szemben – a szegényparasztság arányának növekedése az 1730-as évektől felgyorsult. Létszámnövekedése meghaladta a népesség 30%-os szaporodását 1720–1789 között.⁴⁸⁹ Aránynövekedésük ennél jóval kisebb volt, de a parasztságon belül csak ezen rétegek aránya növekedett. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés Szegényügyi Bizottságának 1790-es felmérése szerint az agrárnépesség több mint 40%-a nem tudott sem birtokából, sem bérletéből megélni.

Expilly „*Tableaux de la population de la France*” (1780) című művében a parasztság 60%-ára becsülte azokat a rétegeket, amelyek csak birtokukból nem tudtak megélni. Lavoisier (*De la richesse territoriale du royaume de France*, 1791) szintén jó 40%-ra becsülte az olyan birtokos-bérlő parasztság arányát, amely rendszeres bérmunkát is kénytelen volt vállalni.⁴⁹⁰

Az agrárnépesség 60%-át kitevő szegényparasztság több rétegre bomlott. Közös jellemzője csupán az volt, hogy bérmunkát is végzett, de lehetett kisbirtokos, kisbérlő, mind a kettő, s lehetett teljesen birtoktalan is. A szegényparasztság 60%-a rendelkezett valamennyi birtokkal és bérlettel. Ezek voltak a törpe-, kisbirtokos- és bérlő *journalier*-k. Gazdaságuk ártermelő jellege gyenge volt, általában zártságra, önellátásra törekedtek, a szőlőtermelők kivételével. A *journalier*-k ezen csoportjai piacra csak annyi árut vittek, amelynek ára fedezte az adók lefizetéséhez szükséges pénzmennyiséget. Sokkal többet vásároltak, mint eladtak; rendszeres élelmiszervásárlók voltak. A vásárláshoz szükséges pénzt vagy terményt munkavállalással igyekeztek előteremteni.⁴⁹¹

Az állami adó és a földesúri járadékrendszer – a középbirtokosság alsó rétegei mellett – a birtokos-bérlő *journalier*-ket differenciálta a legjobban a periódikusan visszatérő gazdasági kríziseken (termelési krízisek) keresztül. Rossz termésű évek esetén az egyházi tized, a földesúri *champart* és a részesbérlet járadéka is csökkent a termékcsökkenéssel arányosan. Tehát a parasztcsalád által elfogyaszt-

⁴⁸⁸ Soboul, 1976. 199.

⁴⁸⁹ Histoire de la France rurale, t. II. 1975. 370.

⁴⁹⁰ Histoire économique et sociale de la France, t. II. 1970. 497., Soboul, 1966/a. 167.

⁴⁹¹ Poitrineau, t. I. 1965. 430.

ható termék aránya a bruttó termésen belül nem csökkent. A mennyisége viszont csökkent. Ez azt jelentette, hogy a kisparasztnak több élelmiszert kellett vásárolnia a piacon, mivel a fogyasztást a létminimum alá nem lehetett csökkenteni. A mezőgazdasági krízisek azonban gyors, rövidtávú nagyfokú áremelkedéssel és a munkalehetőségek beszűkülésével párosultak. Így a szegényparasztnak a bérmunkából szerzett jövedelmükkel csak részlegesen vagy egyáltalán nem tudták pótolni szükségleteiket. Nem maradt más hátra, mint az uzsorakamatra történő kölcsönkérés a földesúrtól, a polgártól vagy a gazdagparaszttól. Ez eladósodáshoz vezetett. A kisparasztság széles köre két krízis között nem tudott kivergődni adósságából, így az állandósulhatott. Előfordult, hogy a kölcsönt a paraszti föld elzálogosítása fejében nyújtották: ha a kisparaszt fizetéseképtelenné vált, elveszítette földjét. Az eladósodott állapot sokkal gyakoribb és enyhébb megoldása volt, ha az adósságot állandó, nemzedékeken át fizetendő járadékká alakította át a hitelező. Ezt a járadékot nevezték *surcens*-nek.⁴⁹²

A szegényparaszti rétegek döntően a vidék munkalehetőségeiből pótolták a megélhetésükhöz szükséges jövedelmüket. A 18. századi Franciaországban azonban a vidékeken, ahol igen magas volt a *journalier*-k aránya, nem a földművelés kínálta a legtöbb munkalehetőséget, hanem a paraszti háziipar. A szétszórt manufaktúrárendszer keretében dolgozó *industrie rurale* a 18. század második felétől az 1830-as évekig élte virágkorát. Éltetője elsődlegesen a francia agrárrendszer volt. Flandria, Elzász, Artois, Pikárdia, Normandia, Bretagne és Languedoc gyapjú- és vászonipara az agrárnépesség jelentős százalékát foglalkoztatta szezonálisan. Rennes város környékén 35 000 paraszt foglalkozott vászonkészítéssel, a roueni adókerületben 188 000 volt – a forradalom előtti években – a gyapjúfonó- és szövő parasztnak száma, Pikárdiában 100 000-nél is több paraszti háziiparos lehetett. Lucsickij szerint Toulouse vidékén az agrárnépesség 19,7%-a, Laon vidékén 32,4%-a, Normandiában 37,2%-a üzött rendszeresen, szezonálisan háziipart is. Franciaország Európa legnagyobb háziiparával rendelkezett a 18. században.

Közvetlenül a mezőgazdasági termelés bérmunka-igénye a kínálathoz képest kicsi volt. A tőkésedő gazdag *laboureur* legfeljebb 1–2 munkaerőt alkalmazott állandóan a családin kívül, a pikárdiai gabonatermelő vagy a normandiai állattenyésztő nagybérletnek is legfőljebb szezonálisan volt nagy munkaerőigénye. A szőlőtermelés nyújtotta a legtöbb munkalehetőséget volumenéhez képest. Az említettek mellett a mocsárlecsapolások, a termőterületek bővítése, a csatornázások és az útépitések kínáltak vidéken munkalehetőséget.⁴⁹³

A szegényparasztság bérmunkavállalása csak ritka szerencsés esetben nyújtott lehetőséget – birtokvásárlás révén – a felemelkedéshez. A bérmunka csak a lét-

⁴⁹² Histoire économique et sociale de la France, t. II. 1970. 530–532., 542–545.

⁴⁹³ Histoire économique et sociale de la France, t. II. 1970. 658., Sée, 1906. 37–38., Loutchisky, 1912. 98–99.

fenntartáshoz szükséges jövedelmek előteremtéséhez volt általában elegendő. A 18. század második felében erre is csupán úgy, ha a kisparaszt vagy a birtoktalan agrárproletár növelte a napszámok számát. A pauperizáció folyamatát így sem lehetett megállítani, mert az árakhoz képest a bérek lassabban növekedtek: az 1750-es évektől a forradalomig körülbelül 25%-os reálbércsökkenés következett be.⁴⁹⁴

A szegényparasztság jó 40%-át, az agrárnépesség körülbelül 25%-át a birtoktalan parasztság képezte. Olyan rétegek, – mint már említettük – amelyek a szántóföld vagy a szőlőföld egyéni birtoklásából kiszorultak, amelyek jövedelmüket döntően bér munkából, esetleg mellékesen bérletből szerezték.

A birtokos és birtoktalan parasztság között a szegényparasztságon belül nem húzható éles vonal: a törpe- és kisbirtokos-bérlő rétegek szinte összemosódtak a birtoktalanokkal. Életmódjukban, jövedelemszerzési lehetőségeikben, jövedelmeik nagyságában nem voltak nagy különbségek, illetve a regionális különbségek a mezőgazdaság színvonalából, a munkalehetőségekből adódtak. Ahol a föld jövedelmezősége magasabb volt, ott általában a munkabérek is magasabbak voltak, s a munkaerő-kereslet is nagyobb volt. A 18. század 70-es éveiben egy bérből (napszám) élő mezőgazdasági-háziipari munkás országos átlagban napi 16–20 sout kereshetett, ami 200 munkanappal számolva évente 160–200 *livre*-t jelentett. Egy 1 ha-os átlagos minőségű burgundiai szőlőföld felesbérletben 180 *livre* értékű tiszta jövedelmet hozott a felesbérlőnek. 1 ha közepes minőségű burgundiai gabonaföld három nyomásban 35–40 *livre* értékű tiszta jövedelmet hozott felesbérlőjének. Saját birtok esetén ezek a jövedelmek 20–30%-kal magasabbak voltak.⁴⁹⁵ Mivel a jövedelmekben a szegényparasztságon belül nem voltak túl nagy különbségek, a francia szakirodalom általában a szegényparasztság egészét agrárproletárnak vagy félproletárnak nevezi.⁴⁹⁶

A birtoktalan paraszti rétegek legfontosabb közös vonása az volt, hogy a paraszti föld egyéni birtoklásából kiszorultak. A birtoktalan rétegek között éles határt nem húzhatunk, hisz a háziiparosmunkás kisbérlő is lehetett, az arató napszámos télen háziipart űzhetett stb., de mégsem voltak azonos jövedelműek és foglalkozásúak teljesen.

Országosan a cselédség volt a legvékonyabb birtoktalan réteg, mivel a francia mezőgazdaság kevés állandó alkalmazottat igényelt. A cselédség java része a Párizsi-medencében koncentrálódott, ahol az országos átlagnál jóval magasabb volt a nagyüzem aránya. Életnívója kissé magasabb, létbizonytalansága kisebb volt, mint a mezőgazdasági napszámosé.

⁴⁹⁴ Histoire économique et sociale de la France, t. II. 1970. 490.

⁴⁹⁵ Saint-Jacob, 1960/a. 504–509., Morineau, 1972/b.

⁴⁹⁶ Soboul, 1966/a. 167.

A birtoktalan bérlők mellett a mezőgazdasági-háziipari napszamosok voltak a legnépesebbek. Természetesen nagyobb hányaduk a gazdaságilag fejlettebb vidékeken élt. E rétegek adták a belső szezonális migráció fő tömegét. A döntően háziiparból élők tulajdonképpen már csak félig-meddig voltak foglalkozásuk alapján parasztok. Mint említettük, kisbirtokos társaikkal együtt a francia háziipar éltetői voltak. Egy részük rendes mesterré, takácsá válhatott, ami felemelkedést jelentett.⁴⁹⁷

A birtoktalan kisbérlők rétege az előzőekben tárgyalt rétegekhez hasonló színvonalon élt, de a bérlet nagyobb önállóságot jelentett, mint a napszám. A jövedelemszerzés szempontjából a bérlet hátrányosabb volt, mint a birtok, de előnyösebb, mint a napszám. A kisbérlet járadéka is megengedte, hogy a bérlő a munkabéréen felül hasznot, „profitot” termeljen magának. A kisbérleti rendszer két típusa sem egyforma lehetőséget nyújtott a birtoktalanoknak. A fix járadékú közös időségi bérlet, a *fermage* – az ország északi harmadában volt elterjedt – lényege abból állt, hogy a tulajdonos a bérleti szerződésben meghatározott ideig (6 vagy 9 év) földjéért minden évben azonos összegű járadékot kért a termés változásától függetlenül. A műveléshez szükséges eszközökkel – állat, szerszám, vetőmag stb. – a bérlőnek kellett rendelkeznie. Ezért ilyen bérletet a birtoktalan parasztok jó része nem tudott vállalni. Az ország északi harmadában a birtoktalan parasztságon belül jóval kisebb volt a bérlők aránya, mint a részesbérlet (*métayage*) vidékein. Nord megyében csak 20–30%-uk vállalt bérletet.⁴⁹⁸ Az 1730-as évektől csökkenni kezdett a birtoktalan bérlők (*fermier*) aránya. A bérletfelmondás okát abban kell keresnünk, hogy 1730–89 között a mezőgazdasági termékek ára átlagosan 60%-os, a mezőgazdasági termelés 40%-os emelkedésével szemben a földjáradék 150–200%-kal emelkedett. Ez elsősorban a birtoktalan bérlőket tette művelésképtelenné.⁴⁹⁹

Ezzel szemben a *métayage* vidékein – a nagy szőlőtermelő tájakat kivéve – a birtoktalan parasztság nagyobb hányada bérlő volt. Közép-Franciaországban – az elvándorlókat nem számítva – csak néhány százalékának nem volt bérlete a forradalom előtti években. A birtoktalanok alacsony arányán kívül ez abból adódott, hogy a részesbérleti rendszerben a termelési költségek körülbelül 50%-át a tulajdonos vagy a főbérlő fedezte. Ennek fejében a bérlet jövedelmén is fele-fele arányban osztozkodott a paraszt és a tulajdonos vagy a főbérlő. A bérlő számára ugyan kisebb jövedelmet hozott a *métayage*, mint az észak-francia *fermage*, de kisebb befektetést is igényelt. A birtoktalan bérlők számára az induláshoz szükséges befektetés döntő volt.⁵⁰⁰

⁴⁹⁷ Lefebvre, 1963/a. 291.

⁴⁹⁸ Lefebvre, 1955. 52., 54.

⁴⁹⁹ Histoire économique et sociale de la France, t. II. 1970. 396–397., 456., 462.

⁵⁰⁰ Séé, 1925. 21.

A francia agrárnépesség 25%-a a föld egyéni birtoklásából ugyan kiszorult, de a községi földek birtoklásából, a közös haszonélvezetekből, a kollektív jogokból nem. A közös földek – legelő, erdő, mocsár, bozótos stb. – használatából és a szántóra érvényesülő haszonélvezeti jogok gyakorlásából – ugar és tarlólegeltetés, tallózás stb. – minden paraszti réteg részesült, így a birtoktalanok is. A kollektív jogok élvezete a paraszti költségvetésben jelentős helyet foglalt el, különösen a szegényparasztságban. A szegényparaszti érdekek a 18. század végén is a földközösség és a kollektív haszonélvezetek változatlan fenntartásához kötődtek. E rendszer egyes elemeihez a modernizálódó mezőgazdaság hordozója, a gazdag paraszt is tudott részlegesen idomulni.⁵⁰¹

A birtoktalan paraszti rétegek a törpe- és kisbirtokos-bérlő rétegek után a leggyorsabban növekedtek a 18. század folyamán. Ez elsősorban belső szaporodásukból adódott, s nem a törpe- és kisbirtokos-bérlő rétegek lecsúszásából.⁵⁰²

A birtoktalaná válás a birtokaprózódás eredménye volt, de más tényezők együttes hatásával: birtokkoncentrációval, eladósodással, áremelkedéssel stb. Az olyan tényező, mint az Európa-szerte elterjedt földesúri kisajátítás, Franciaországban elhanyagolható szerepet játszott, mert az egyéni birtoklású földeket nem érintette, s a közföldeknek is csak elenyésző hányadát.⁵⁰³

A pauperizáció a birtoktalan rétegeket érintette a legerősebben, de a „felemelkedés” ezek számára sem volt teljesen lehetetlen. Az 1730-as évektől a megélnékülő gazdasági élet következtében a vidéki és városi munkalehetőségek szaporodása egyrészt tartósabbá válása a nincstelenek néhány százalékát kisbirtokossá tette, másrészt a városba csábította, ahol az átlagbérek 1–2 *sou*-val magasabbak voltak. Földszerzési vágyuk – amelyet majd a forradalom részlegesen kielégít – sokkal erősebb volt, mint a városba vándorlásuk. Földéhségük kielégítésére való törekvéseik voltak a szegényparasztság – helyesebben az egész parasztság – legerősebb társadalmi-politikai megnyilvánulásai a forradalom küszöbén.

VII. ÖSSZEGZÉS

A polgári forradalom küszöbén a francia agrárstruktúrát a feudális birtokszervezet uralkodó, de nem kizárólagos szerepe jellemezte. Az uralkodó osztály feudális tulajdonában lévő földjeinek terjedelmét a feudalizmus évszázadai során a polgárság földszerzése jelentősen megcsappantotta. A mezőgazdasági területek 25–30%-ával Európa egyik legnagyobb földbirtokvagyonnal rendelkező polgársága lett a 18. század folyamán. Az össznépességből 2%-kal részesedő egyházi

⁵⁰¹ Meuvret, 1971/b. 193–196.

⁵⁰² Histoire économique et sociale de la France, t. II. 1970. 370.

⁵⁰³ Garaud, 1958. 372–374.

és nemesi birtokosság a mezőgazdasági területek 65–70%-ának feudális tulajdonosa volt. Az arányokat tekintve a francia nemeseknek és egyháziaknak sok más nagy európai állam uralkodó osztályával szemben szegyenkeznie kellett volna.

A földtulajdonnak az uralkodó osztályokon belüli egyenlőtlen megoszlásából következett, hogy – mind a paraszti birtok, mind pedig az urasági föld tekintetében – a nemesi és az egyházi birtokosok körülbelül 1/4-e rendelkezett csak 500 ha-nál nagyobb terjedelmű földdel. Az uralkodó osztály 50%-a bírhatott 100 ha-nál nagyobb urasági és paraszti birtokkal. Olyan hatalmas birtokokkal rendelkező francia egyházi vagy világi arisztokrata nem volt ismeretes, mint amilyenek Közép- és Kelet-Európában voltak. A francia polgárságon belül elenyészően kicsi volt a 100 ha-on felüli nagybirtokosok aránya.

A paraszti birtokhoz képest az uralkodó osztály kisbirtokosai és a polgárság középbirtokosai is nagybirtokosoknak számítottak.

A feudális és a polgári birtokosok – ritka kivételtől eltekintve – földjük járadékszedő tulajdonosai voltak. Birtokaik, legyenek azok nagy-, közép- vagy kisbirtokok, paraszti kisbirtokok és kisbérleti gazdaságok halmazából álltak. Vagyis a mezőgazdasági területek döntő hányada – körülbelül 85–90%-a – kisbirtok vagy kisbérlet formájában a népesség 84%-át alkotó parasztság kezén volt. E tekintetben a későfeudális francia agrárrendszer Angliával, Közép- és Kelet-Európával, sőt részben Dél-Európával szemben is külön típust képviselt, részlegesen determinálva a csírázó tőkés agrárfejlődés lehetőségeit.

A paraszti birtok és kisbérlet művelésének jogi-gazdasági feltételei között lényeges különbség volt. A mezőgazdasági területek 35–40%-át alkotó paraszti birtokra – magyarosan úrbéres földnek nevezhetnénk – a parasztság az *Ancien Régime* korára szilárd birtoklási jogot szerzett. A földesuraság tulajdonjoga csak a feudális járadék szedésében realizálódott. Ezzel szemben a bérletet csupán művelte a parasztság meghatározott időre szóló szerződés keretében, amely nem járt birtokosi jogosítványokkal. Járadékkötelezettsége is jóval magasabb volt, mint a birtoké.

A paraszti birtok és a bérlet egymáshoz viszonyított aránya lényegesen nem változott a 18. század folyamán. A paraszti birtok lassú növekedésének lehetünk tanúi. Terjeszkedésének a három rend földbirtoka és a parasztság vagyoni helyzete kis lehetőséget adott. Így a 18. század 30%-os népesség szaporodása nagymértékben csökkentette a paraszttársadalom egy-egy családfőjére jutó birtok átlagnagyságát. A csökkenést a termőterületek kismérvű bővítése nem pótolhatta. Ez azt jelentette, hogy mind a törpe- és kisbirtokosság mind pedig a birtoklásból kiszorult parasztság gyorsabban duzzadt, mint az előző évszázadban. Az előző századoktól örökölt parasztságon belüli birtokmegoszlás egyenlőtlen voltát a népesség szaporodás felgyorsulásán túl az 1730-as évektől kibontakozó gazdasági prosperitás csak fokozta. Az áru- és pénzviszonyok fejlődése, az árak és a földjáradék emelkedése, a termelés növekedése a paraszti birtok koncentrációján ke-

resztül erősítette a „demográfiai nyomás” differenciáló szerepét. A koncentráció azonban az aprózódáshoz képest másodlagos szerepet játszott a parasztság differenciálódásában.

A forradalom korára az agrárnépesség 25%-a birtoktalan volt, 60%-a pedig képtelen volt birtokából megélni. A föld csupán a parasztság 15–20%-ának jelentett biztos megélhetést. A kisbérleti rendszer részlegesen ellensúlyozta ezt az egyenlőtlen megoszlást, de így is az agrárnépesség 40%-ának elégtelen birtok és bérlet állt rendelkezésére családja eltartásához. A francia paraszti társadalom legjellemzőbb vonása a törpe- és kisbirtokos parasztság magas aránya volt.

A parasztság többségének birtok- és bérletnagysága az agrártermelés hagyományos rendjének átalakításához is elégtelennek bizonyult, sőt gátjává vált a földközösségi rendszer konzerválásával. Birtok- és bérletnagyságánál fogva az agrárfejlődés egyedüli hordozójává a parasztságon belül a gazdagparasztság egy része válhatott.

A francia parasztság kapitalizmus kori fejlődését nagymértékben meghatározta, hogy a polgári forradalom küszöbén milyen mérvű volt földdel való ellátottsága, s hogy az hogyan oszlott meg egyes rétegek között.

A győztes polgári forradalom a feudális tulajdonjog radikális eltörlésével – minden kártérítés nélkül – a paraszti birtokot, a nemzeti javak kiárulásával pedig a paraszti kézen lévő bérletek egy részét – a föld árának lefizetése ellenében – a parasztság polgári tulajdonává tette. A szabad paraszti földtulajdon megteremtésével és a feudális uralkodó osztály részleges kisajátításával a polgári forradalom véglegesen a parasztság felső rétegeit tette a tőkés agrárfejlődés hordozójává. A földbirtoknak a parasztságon belüli megoszlását ugyanis lényegesen nem változtatta meg, csak módosította: miközben a nemzeti javak egy részével a parasztság felső rétegeit nagymértékben megerősítette, a birtoktalan parasztsók arányát csökkentette ugyan, de megnövelte az „életképtelen” birtokkal rendelkező szegényparasztság arányát.

FÖLDBIRTOKVISZONYOK A 18. SZÁZAD VÉGI FRANCIAORSZÁGBAN: A NEMESI BIRTOK

Az agrártörténet-írásban mindig újra felvetődő kérdés, hogy érdemes-e a birtokmegoszlást vizsgálni, hisz a rajta élő népesség anyagi helyzetét nem a birtok nagysága, hanem a belőle származó jövedelem határozza meg. A föld rendkívül szeszélyes forrása a javaknak, az időjárás miatt olykor kiszámíthatatlan, hogy mit hoz, minősége és piaci fekvése szintén egyenetlen. Hozadéka erősen függ a gazdálkodás színvonalától és a művelési ágak megoszlásától is. Mindebből adódóan a neves történész, Pierre de Saint-Jacob 1960-ban Észak-Burgundiáról készített monográfiájában azt írta, hogy haszontalan tevékenység a birtokmegoszlás feltárása, a történész csupán fantomot kerget.⁵⁰⁴ Dupâquier, Choriere, Chamboux, Frêche és még sokan mások, akik szerencsések voltak forrásaikkal, és összevetették a birtokmegoszlást a tiszta jövedelem megoszlásával, végül is azonos eredményre jutottak: a kettő egyaránt lehet igen közeli és igen eltérő érték. Néhány esetet érdemes megemlíteni.

Észak-Gâtinai (Párizstól délre fekvő tartomány) 28 falvában a nemesség a föld 17,41%-át tartotta saját kezelésben, az ebből származó jövedelme az adózáshoz összeírt tiszta összjövedelemnek a 17,46%-át tette ki. A bérlők a föld 19,17%-át művelték, s tiszta jövedelmük az összjövedelem 20,02%-a volt.⁵⁰⁵ Az eltérés tehát minimális volt a föld és a belőle származó jövedelem aránymegoszlása között. A birtokok zöme vegyes gazdálkodású volt, az igen eltérő jövedelmességű művelési ágak is viszonylag arányosan oszlottak meg az egyes társadalmi rétegek birtokai között. Más ismert esetben viszont a birtok és a jövedelem megoszlás között igen nagy eltérés mutatkozott. A monarchia déli tartományaiiban – római hagyományokból eredően – rendszeres volt a kataszteri felmérés. Dauphiné tartomány Saint-Hilaire-de-la-Côte nevű községében 1776-ban a nemesség a földbirtoknak csak a 14,8%-ával, viszont a kataszteri jövedelem 28%-

⁵⁰⁴ Saint-Jacob, 1960/a. 496.

⁵⁰⁵ Dupâquier, Jacques: La propriété et exploitation foncières à la fin de l'Ancien Régime dans la Gâtinai septentrional. In. *Mémoires et documents*. t. XI. Commission de recherche et de publication des documents relatifs à la vie de la Révolution. Paris, 1956. 223. (továbbiakban Dupâquier, 1956.)

ával rendelkezett a jó minőségű szántók, az öntözött rétek és legelők birtoklása miatt. Az egyház a föld 0,7%-át birtokolta, míg a kataszteri jövedelemnek 5,4%-át. A földműves társadalom ezzel szemben sokkal értéktelenebb földekkel rendelkezett: a földterület 50,6%-a volt a birtokában, a kataszteri jövedelemnek azonban csak 33,2%-a.⁵⁰⁶

A későbbi Creuse megyében (limousini fennsík) 19 község forrásai alapján az egyház a föld kb. 5%-ával, a föld tiszta jövedelmének viszont csak a 2%-ával rendelkezett. A nemességnél fordított volt az eltérés, de nem túl nagy: a föld 20%-át, a tiszta jövedelemnek pedig 26%-át bírta. A legnagyobb különbséget a paraszti társadalom élvezte: a föld 40%-ával rendelkezett, amely átlagosnak számított, míg a tiszta jövedelemnek a 60%-ával, amely szokatlanul magas volt.⁵⁰⁷ Ezzel szemben három languedoci község kataszteri lapjai viszonylagos hasonlóságot mutatnak a föld és a kataszteri jövedelem %-os megoszlása között:⁵⁰⁸

Társadalmi kategóriák	Auzeville (1786)		Saussens (1764)		Villeneuve (1787)	
	felszín	jövedelem	felszín	jövedelem	felszín	jövedelem
Nemesség	51,1	55,9	45,7	45,8	31,7	31,7
Egyház	8,9	9,8	31,6	29,2	20,3	20,3
Polgárság	28,1	26,6	9,6	14,4	25,7	25,9
Paraszság	11,9	7,7	13,1	22,8	11,6	22,1
	100	100	100	100	100	100

Mindezen egyenlenségek ellenére a történeti irodalomba mégis mindig viszalopódzott a birtokmegoszlás, mert nem adódott más választás. Egyrészt a 18. századra vonatkozóan – megfelelő források híján – a jövedelemmegoszlás szélesebb körű vizsgálatához a birtokmegoszlás feltáráshoz képest is szűkebb volt a lehetőség. Másrészt a birtokmegoszlás, ha nagyon eltérően is, de a jövedelemmegoszlás hordozója volt. A birtokok terjedelme valamilyen mértékben mindig meghatározta a hozadéktermelés, vagyis végső soron a jövedelemnyerés lehető-

⁵⁰⁶ Choriere, 1966. 295.

⁵⁰⁷ Chamboux, Marcel: Répartition de la propriété foncière et de l'exploitation dans la Creuse. Les paysans dans la Creuse à la fin de l'Ancien Régime. In. *Mémoires et documents*. t. X. Commission de recherche et de publication des documents relatifs à la vie économique de la Révolution. Paris, 1955. 41–42. (továbbiakban Chamboux, 1955.)

⁵⁰⁸ Frêche, Georges: Compoix, propriété foncière, fiscalité et démographie historique en pays de taille réelle (XVIe–XVIIIe siècles). = *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1971, t. 18, No 3. 330. (továbbiakban Frêche, 1971.)

ségét. Egyszerűbben fogalmazva, birtok nélkül nem volt jövedelem sem. A birtokmegosztástól tehát egy agrártársadalomban, amilyen a 18. század végi francia is, nem lehet eltekinteni.⁵⁰⁹ A polgárságon kívül minden társadalmi rétegnek a föld volt a legfontosabb vagyona. A nemesi társadalom számára az egykori hűbérbirtok (fief), a nemesi birtok a kastéllyal vagy a kúriával többet is jelentett, mint egyszerűen jövedelmet biztosító vagyont. A birtokhoz a család neve, múltja, származása és a jövedelmet hozó urasági jogok is kötődtek. A birtok a nemesi életmód kifejezője volt. A nemes módján élő polgár és az újnemes, hogy minél nagyobb megbecsülést élvezzen a „jó társaságban,” igyekezett a lehető legjobb csengésű nevet viselő birtokot szerezni.⁵¹⁰

A közel 28 milliós népességű francia monarchia egész területére vonatkozóan a szakirodalom csak becsülni tudja a földbirtok megosztását. Országos birtokösszeírás a 19. század előtt sosem készült, így a töredékesen fennmaradt *taille* és huszadadó lajtromok, urbáriumok, kataszteri felmérések, inventáriumok, testamentumok, stb. alapján csak tartományok, régiók és települések birtokviszonyai ismeretesek. Ezekből viszont némi kockázattal következtethetünk az országos arányokra. A forradalom előtti években a földbirtok megközelítőleges megosztása az alábbiak szerint alakult:⁵¹¹ az egyházé volt 6%-a, a nemességé 20–25%-a, a polgárságé 25–30%-a a parasztságé pedig 35–40%-a. Az egyházi birtokok nagyobb hányada a királyság északi tartományaiban feküdt. A későbbi Nord megyében (Dél-Flandria) meghaladta a terület 20%-át, a cambrai-i kerületben pedig 40%-át. Ezzel szemben Délnyugat- és Dél-Franciaországban aránya csak néhány százalékot tett ki. A többi nagy társadalmi kategória földvagyona sem oszlott el egyenletesen. A polgári birtokok 60%-a a városok körüli 20 km-es sugarú körön belül terült el, s a Loire folyó völgyétől délre magasabb volt az aránya, mint északra. A paraszti birtok aránya is nagyobb volt a Loire-től délre. A nagyobb városok körzetében különösen kis részét foglalta el a határnak a paraszti birtok. A művelt területet a polgári és a városban élő nemesek birtokai uralták. Île-de-France tartományban a földnek csupán 17%-a volt paraszti kézen. A középső és a déli tartományokban viszont az országos átlaghoz képest magasabb volt a részesedése: Limousinben 55, Languedoc-ban 40, Béarne-ban 60%.⁵¹²

A nemesi társadalom a Loire folyótól északra a föld jó 30%-ával rendelkezett, míg a hegyvidéki és a déli tartományokban a részesedése 20% alatti volt. Délen csupán a két nagy legfelsőbb királyi bírósági (parlament) székhely, Bordeaux és Toulouse körzetében bírt a nemesség – főleg a parlamenti arisztokrácia – az át-

⁵⁰⁹ Béaur, 2000. 22.

⁵¹⁰ Bastier, Jean: *La féodalité au siècle des Lumières dans la région de Toulouse (1730–1790)*. Paris, 1975. 309. (továbbiakban Bastier, 1975.)

⁵¹¹ Lefebvre, 1963/a. 285–287., Béaur, 2000. 24–25.

⁵¹² Loutchisky, 1912. 49.

lagnál több földdel. A magasabb arány nem elsősorban a közepes és a kisebb nemesi birtokok nagyobb számából, hanem a nemesi birtokok nagyobb terjedelméből adódott. A nemesi nagybirtok igazi hazája Vendée-től a Júra hegységig húzódó sáv, és az ettől északra eső országrész volt. Bretagne-ban, a későbbi Côte-du-Nord megye nyugati részében a föld 74%-a volt a nemesség birtokában. A versailles-bírósági körzetben 68%, a későbbi Maine-et-Loire megyében Mauges vidékén 59,8%, Brie vidékén (Párizstól keletre) 40%, Vendée-ban közel 39%, Észak-Burgundiában 35%, az északi Pikárdia és Artois tartományokban 33–32% volt a nemesség részesedése. Ezzel szemben a Rajna-vidéki Basse-Alsace-ban 10, a Francia-középhegység Haute-Auvergne tartományában 11, Dauphiné-ban 12, Quercy-ben és a montpellier-i püspökségben 15% volt a nemesi föld aránya.⁵¹³ Burgundiában, a bortermeléséről híres Côte-d’Or vidékén (a Saône völgyétől nyugatra) is alacsony volt (10,1%) a nemesség részesedése a földből.⁵¹⁴

Franciaországban nem találunk olyan hatalmas birtokokat, mint Magyarországon vagy Lengyelországban, de több ezer ha-os jószág birtoklása a francia arisztokrata családokban sem volt ritka. A birtokhoz csak a nemesi (urasági) földet számították, mivel a paraszti birtoknak az uraság nem volt tulajdonosa, csupán a rá nehezedő urasági jogoknak.⁵¹⁵ A középkori eredetű *seigneurie* („urasági rendszer”) fogalmába ugyan a 18. században is beletartozott a paraszti föld és a rajta élő népesség – mivel az uraság bíraskodási jogot gyakorolt felette –, de csak mint valamilyen urasági járadék forrása.⁵¹⁶ A paraszti birtok (*censive, mouvence*) az uraságnak fizetendő illeték fejében adható-vehető, örökíthető és bérbe adható volt. Kivételes esetektől eltekintve az uraság nem becsülhette ki birtokából a földművest. Az uraságra csak akkor szállt vissza, ha a paraszti család hetedik rokonsági ágon is kihalt. Nemesi földdé –, amely jogilag hűbértartásnak számított – ekkor is csak uralkodói engedéllyel alakíthatta át, magas illeték fejében.⁵¹⁷

Bourbon-Penthièvre királyi herceget a király és az Orléans-i herceg után a monarchia harmadik leggazdagabb emberének tartották. Egyik legértékesebb földje a többnyire erdőből álló rambouillet-i (Párizsi-medence) hercegi birtok volt, 13 780 hektárral (a továbbiakban ha). Ezen túl 10 480 ha cenzusos föld (paraszti

⁵¹³ Goubert, Pierre: *Beauvais et beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l’histoire sociale de la France du XVIIe siècle*. Paris, 1960. 156–157. (továbbiakban Goubert, 1960.), Dupâquier, 1956. 145., Bendjebbar, André: Propriété et contre-révolution dans l’Ouest. In. *La Révolution française et le monde rurale*. Actes du Colloque tenu en Sorbonne les 23, 24, et 25 octobre 1987. Paris, 1989. 288.

⁵¹⁴ Saint-Jacob, 1960/a. 579.

⁵¹⁵ Meuvret, 1971/a. 183–184.

⁵¹⁶ Garaud, 1958. 17.

⁵¹⁷ Goubert, 1969. 81–82.

birtok) felett élvezett jövedelmet hozó urasági jogokat.⁵¹⁸ A Tavanés család burundiai birtokai 3818 ha-t tettek ki.⁵¹⁹ A nyugat-franciaországi Haute-Maine tartományban (a későbbi Sarthe megye) Tessé grófnak 3000 ha-os birtoka volt tíz kastéllyal és hét malommal. Rajta kívül még hat nemesi család rendelkezett 2–3000 ha közötti, és harminc 500 ha körüli földdel.⁵²⁰ Pontchartrain grófnak, mielőtt eladta 1783-ban, kb. 2500 ha-os birtoka volt a Mauldre folyó völgyében (Párizstól délnyugatra) és 7974 ha paraszti birtok felett bírt urasági jogokkal. Gâtinais tartományban is voltak jelentős nemesi birtokok. A Dutrusset d'Héricourt család boulay-i birtoka 853 ha volt. Egy Olivier de Rougé nevű nemes Fay községben 751 ha-os, Lembasclé d'Argenteuil márkai Villemaréchalban 656 ha-os birtokkal rendelkezett.⁵²¹

A nemesség, a népességen belüli kb. 1,2%-os arányához képest a földbirtokból aránylagosan a legtöbbel bírt. A toulouse-i püspökség (világi igazgatási egység is) területéről a forradalom előtti évekből 6762 ismert birtokos 54 972 ha földdel rendelkezett, amely az alábbiak szerint oszlott meg.⁵²²

Birtokosok	Száma	%a	Birtokok terjedelme		Birtokok átlagnagysága
			ha	%	ha
Egyháziak	132	1,95	3 629	6,60	27,49
Nemesek	455	6,73	24 672	44,89	54,22
Polgárok	820	12,12	14 136	25,71	17,24
Parasztok	5355	79,20	12 535	22,80	2,34
Összesen	6762	100	54 972	100	8,13

Limousin tulle-i adóelosztó körzetében 8009 ismert birtokos 84 452 ha földön osztozkodott.⁵²³

⁵¹⁸ Duma, Jean: Place de l'élément féodal et seigneurial dans la fortune d'un „grand”: exemple des Bourbon-Penthièvre. In. *La Révolution française et le monde rural*. Actes du colloque tenu en Sorbonne les 23, 24 et 25 octobre 1987. Paris, 1989. 58. (továbbiakban Duma, 1989.)

⁵¹⁹ Forster, Robert: Un grand domaine aristocratique. In. *Une histoire des élites. 1700–1848*. Dir. Guy Chaussinand-Nogaret. Paris-La Haye, 1975. 103. (továbbiakban Forster, 1975/a.)

⁵²⁰ Bois, 1960. 378.

⁵²¹ Michel, Marie-José: La gestion seigneuriale des Phélypeaux. = *Dix-huitième Siècle*, 1983, No 15. 219., Dupâquier, 1956. 171.

⁵²² Mousnier, Roland: *Société française de 1770 à 1789*. t. I. 2 vol. Les cours de Sorbonne. Paris, 1970. 160. (továbbiakban Mousnier, 1970.)

⁵²³ Loutchisky, 1912. 48–49.

Birtokosok	Száma	%a	Birtokuk terjedelme		Birtokuk átlagnagysága
			ha	%	ha
Egyháziak	184	2,3	3 124	3,7	17
Nemesek	212	2,6	12 392	14,7	58,5
Polgárok	834	10,4	21 936	26,0	26,3
Parasztok	6779	84,7	47 000	55,6	6,9
Összesen	8009	100	84 452	100	10,5

A montpellier-i püspökségből (világi igazgatási egység is) tizennégy településről ismert a birtokmegoszlás az 1776 után készült vagyonadó telekkönyv alapján.⁵²⁴

Birtokosok	Száma	%a	Birtokuk terjedelme		Birtokuk átlagnagysága
			ha	%	ha
Egyháziak	60	1,4	1 106,36	7,4	18,4
Nemesek	116	2,8	2 897,67	19,3	25,0
Polgárok	1058	25,2	4 482,67	30,1	4,2
Parasztok	2964	70,6	6 434,34	43,2	2,2
Összesen	4198	100	14 921,04	100	3,5

A birtokok kategorizálása csak viszonylagos lehetett, mert társadalmi rétegenként, rendenként mást jelentett a kisbirtok vagy a nagybirtok fogalma, ugyanígy a társadalmi státusznak megfelelő szintű eltartó képességét tekintették kritériumnak. A paraszti társadalomban a megélhetés biztosítása volt a kritérium, akkora birtok, amelyen egy átlagos család (öt fő) számára meg lehetett termelni a megélhetéshez szükséges javakat. Ez az 1780-as években, átlagos termésű évben, értékben kifejezve 250 *livre* (továbbiakban L) körüli összeg volt.⁵²⁵ A királyság legfejlettebb gazdálkodású (váltógazdálkodást folytató) tartományaiban, Dél-Flandriában (későbbi Nord megye) és Île-de-France egyes vidékein ehhez ele-

⁵²⁴ Soboul, Albert: Les campagnes montpelliéraines à la fin de l'Ancien Régime. Propriété et cultures d'après les compoix. In. *Mémoires et documents*. t. XII. Commission de recherche et de publication des documents relatifs à la vie économique de la Révolution. Paris, 1958. 113. (továbbiakban Soboul, 1958/b.)

⁵²⁵ Lavoisier, 1988/b. 168.

gendő volt egy 5 ha-os birtok. A háromnyomásos gazdálkodás vidékein, közepes minőségű talajjal, pl. Bretagne-ban legalább 10 ha, a déli tartományokban, ahol a kétnyomásos gazdálkodás uralkodott, legalább 15 ha területű birtok tiszta hozadékára volt szükség a megélhetéshez. Ahol a szőlő és a kert jelentős helyet foglalt el a gazdálkodásban, szintén elegendő volt 5–6 ha.⁵²⁶ A megélhetést biztosító területű föld középbirtoknak, a kisebb kisbirtoknak számított. A megélhetési kritériumnál nagyobb birtokon élőköt módosnak tekintették. Flandriában egy 15–20 ha-os, Bretagne-ban egy 30–40 ha-os, a fejletlen tartománynak számító Limousinben egy 50–60 ha-os birtok paraszti nagybirtoknak számított.⁵²⁷

A nemesség szemszögéből, a rendi hovatartozásnak megfelelően, a megélhetésnek más értelmezése volt, mint a paraszti társadalomra vonatkozóan. A megélhetés számára a nemes módján való éleést jelentette: megfelelően kellett öltözködni, házának és étrendjének tudatnia kellett a világgal, hogy nemes, szolgát illet tartania, fiait kollégiumba kellett küldenie, hogy nemeshez illő foglalkozást választhassanak, stb. Az a nemes, aki ezen kritériumoknak nem tudott eleget tenni, szegénynek számított. A központi kormányzat az 1760-as évek végén évi 1000 L tiszta jövedelemre becsülte a nemesi szegénység határát egy átlagos létszámú család számára.⁵²⁸ A harmincnégy adó- és intendánsi kerületből tizenháromban maradtak fenn szórványos fejadó és huszadadó lajstromok (a nemesség által fizetett adók), amelyekből következtethetünk a második rend jövedelem viszonyaira. Ezek szerint a nemesség kb. 20%-ának volt évi 1000 L-nél kevesebb jövedelme, vagyis a nemesség 20%-a számított szegénynek.⁵²⁹ A jövedelmek természetesen nem csupán a földből származhattak, hanem különböző, nem kétkézi munkát igénylő foglalkozásokból (tisztai szolgálat, hivatalviselés, jogi pálya, vállalkozás, stb.), városi ingatlanokból és uralkodói kegydíjből is.⁵³⁰ A vidéki nemesség jelentős részének azonban a föld és az urasági jogok jelentették a legfőbb jövedelmet.

Terjedelemben nehezen határozható meg az a birtok, amely még éppen biztosította a nemes módján való éleést. A legtöbb jövedelmet akkor adott a föld birtokosának, ha saját maga művelte, mert nem kellett senkivel osztozkodnia a tiszta hozadékon. A szántás-vetés szegényen volt a nemes számára, de a saját birtokára vonatkozóan a törvény nem tiltotta. A neves angol mezőgazdasági szakíró, Art-

⁵²⁶ Lefebvre, Georges: *Les paysans du Nord pendant la Révolution française*. Bari, 1959. 39. (továbbiakban Lefebvre, 1959.), *Histoire économique et sociale de la France*, t. II. 1970. 142.

⁵²⁷ Béaur, 2000. 28–30.

⁵²⁸ Meyer, Jean: Un problème mal posé: la noblesse pauvre. L'exemple breton au XVIIIe siècle. = *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1971, No 2. 175. (továbbiakban Meyer, 1971.)

⁵²⁹ Chaussinand-Nogaret, Guy: *La noblesse au XVIIIe siècle. De la féodalité aux lumières*. Paris, 1976. 92. (továbbiakban Chaussinand-Nogaret, 1976.)

⁵³⁰ Sentou, Jean: *Fortunes et groupes sociaux à Toulouse sous la Révolution (1789–1799)*. *Essai d'histoire statistique*. Toulouse, 1969. 84. (továbbiakban Sentou, 1969.)

hur Young, aki beutazta Franciaországot, Auch adókerületben (Délnyugat-Franciaország) földet turo nemesekeket látott.⁵³¹ Ez azonban nem volt általános, a nemesség leggyakrabban haszonbérletben vagy részes bérletben műveltette földjét (kb. a nemesi föld 2/3-át), ritkább esetben (főleg az erdőt és a legelőt,) saját kezelésben hagyta (a nemesi föld kb. 1/3-át), de gazdatisztet vagy béresgazdát fogadott. Ez természetesen azzal járt, hogy a föld hozadékát meg kellett osztania a bérlővel, vagy tulajdonosi kezelésnél a gazdálkodás összes költsége a nemest terhelte. A languedoc-i Caffarelli család falgai birtoka 180 ha volt, amelynek a hasznosítása az 1781–1792 közötti évekből ismert. A 180 ha tizenegy gazdaságra oszlott, amelyből négy tulajdonosi kezelésű (béresgazdával), hét részes bérletben volt. Átlagos évi hozadéka 22 306 L volt. Ebből a négy tulajdonosi kezelésű 9036 L-t (40,5%) hozott, a hét részes bérlet pedig 13 270 L-t (59,5%). A tulajdonosi kezelésű gazdaságok hozadékából a gazdálkodás költségei 4299 L-t (47,6%) vittek el, így a tulajdonosnak maradt 4737 L (52,4%). A hét részes bérletről a tulajdonost évi 6544 L járadék (bérleti díj) illette, vagyis a hozadék 49,3%-a. A birtok évi tiszta jövedelme tehát 11 281 L volt, amely nagyjából a felét tette ki a tizenegy gazdaság hozadékának. Ezzel a jövedelemmel a család módosnak, az 1 ha-ra eső 62,7 L jövedelem pedig magasnak számított, amely utalhatott a föld jó fekvésére és az ésszerű gazdálkodásra. A gazdaságok vegyes gazdálkodást folytattak, de a hozadékuk 2/3-át a búza és a kukorica adta, amelyet a *Canal du Midi* (az óceánt és a Földközi-tengert összekötő csatorna) közelsége miatt mindig olcsón lehetett piacra szállítani.⁵³²

A Caffarelli család falgai birtokán folytatott gazdálkodásából tehát kiderült, hogy a nemesi birtokról származó jövedelemnek kb. a fele illette a tulajdonost. A paraszti birtokon részben más volt a hozadék felhasználás szerkezete, de a birtokos által a megélhetésre fordítható jövedelem aránya nem nagyon tért el. A 18. század végén a legfontosabb termék, a gabonafélék maghozama átlagban 1:5–6 volt, vagyis a vetőmag a termésből 17–20%-ot vitt el. Az egyéb költségek további kb. 10–15%-ot.⁵³³ Az urasági jogok és a dézsma, sokféleségük miatt, a hozadék igen eltérő hányadát fölőzték le. Csupán megközelítőlegesen becslés tehető az átlagról. Beauvaisis-ben 12–25, a bordeaux-i adókerületben 24–25, Gâtinais-ban kb. 10, Auvergne tartományban 16–20, Basse-Provence-ban kb. 16% volt.⁵³⁴ A paraszt gazda is tehát kb. a felét használhatta fel birtoka jövedelmének. Így a megélhetést – évi kb. 250 L tiszta jövedelmet – biztosító paraszti birtok terje-

⁵³¹ Young, Arthur: *Voyage en France 1787, 1788, 1789*. Traduction, introduction et notes de Henri Sée. t. I. Paris, 1976. 148. (továbbiakban Young, t. I. 1976.)

⁵³² Fiette, Susanne: Propriétaire et exploitant dans un grand domaine du Laurage à la fin de l'Ancien régime et au début de la Révolution. = *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1982, No 2. 187., 195–196.

⁵³³ Toutain, 1961. 66., 72., 76.

⁵³⁴ Soboul, 1968. 45.

delme kiindulásul szolgálhat a nemesi szegénység határán lévő birtok területének megbecsüléséhez: annak kb. a négyszerese, vagyis a gazdálkodás fejlettségétől, és a talaj minőségétől függően 20–60 ha-os birtok. A parasztihoz hasonlóan a nemesi birtokok zömén is vegyes gazdálkodás folyt. Az utóbbiakon azonban kisebb volt a kert és a szőlő, viszont nagyobb az erdő, a rét és a legelő aránya. A szántó megoszlásában nem volt jelentős eltérés, de általában a paraszti birtokon valamelyest nagyobb volt az aránya.⁵³⁵

Mindezek alapján a 20–60 ha-on aluli nemesi birtok – az 1 ha-ra jutó tiszta jövedelemtől függően – kisbirtoknak, a nagyobb középirtoknak számított. A 20. század elején történtek kísérletek a nemesi birtok terjedeleme szerinti kategorizálására, de nem vált elterjedté. Lucsickij 0–50, 50–500 és 500 ha-on felüli kategóriákat különböztetett meg Laon vidékére (Île-de-France tartomány) és Limousin tartományra vonatkozóan. Mindkét tartományban a középkategória foglalta el a legnagyobb területet. Az 50–500 ha közötti nemesi birtokok Laon vidékén a terület 70,9, Limousinben 67,1%-ára terjedtek ki. Míg azonban Laon vidékén az 500 ha-on felüli nagybirtok területi aránya (25,6%) hétszerese volt az 50 ha-on aluli kisbirtoknak, addig Limousin tartományban a nagybirtok összterülete (17,4%) alig haladta meg a kisbirtokét (15,5%). Limousinben a nemesi földek 17,4%-án 5 nagybirtokos, 67,1%-án 107 középirtokos nemes osztozkodott. A kisbirtokosok száma sajnos nem ismert. Csupán a tartomány tulle-i adóelosztó körzetéből vannak információink: a nemesi birtokosok 46%-a kisbirtokos volt. A kisbirtokosok 56%-a 25 ha-nál kisebb földből élt. Limousinben egy nagybirtok átlagban 813, egy középirtok 147 ha-os volt. Laon vidékén a nemesi birtokosok 38,39%-a kisbirtokos, 58,04%-a középirtokos, 3,57%-a nagybirtokos volt.⁵³⁶

Montpellier város határában 1751-ben 1990 birtokos közül 60 (3%) volt nemes, és a 2922 ha földből 545,99 ha (18,6%) volt a tulajdonában. Egy birtokos nemesre átlagban csupán 9 ha föld jutott. A megoszlás igen egyenetlen volt:

Birtok kategória ha	Birtokosok		Birtokok terjedelme		1 birtok átlag nagysága ha-ban
	száma,	%-a	ha-ban,	%-ban	
0–10	46	76,6	100,19	18,4	2,18
10–40	12	20,0	206,60	37,8	17,21
40–100	1	1,7	61,60	11,3	61,60
100–	1	1,7	177,60	32,5	177,60
Összesen	60	100	545,99	100	9,10

⁵³⁵ Béaur, 2000. 24–25.

⁵³⁶ Louchisky, 1912. 48–49.

A birtokosok 96,6%-a tehát 40 ha-nál kevesebb földdel rendelkezett. Montpellier-i birtokaik alapján vagy szegény nemesek voltak, vagy a nemesi szegénység határán éltek. Ez természetesen nem biztos, hogy így volt, mert másutt is lehetett birtokuk vagy egyéb, jövedelmet hozó vagyonuk (pl. városi ingatlan) vagy foglalkozásuk.⁵³⁷

A mauguioi kerületben (Montpellier közelében) 1770-ben a kataszteri lapok szerint 550 birtokos közül 24 (4,3%) volt nemes, és a 6004 ha-os határból 930,24 ha-ral (15,5%) rendelkezett:

Birtok kategória ha	Birtokosok		Birtokok terjedelme		1 birtok átlag nagysága
	száma,	%-a	ha-ban,	%-ban	ha-ban
0–10	6	25,0	30,35	3,26	5,06
10–40	10	41,7	221,59	23,82	22,16
40–100	5	20,8	312,81	33,63	62,56
100–	3	12,5	365,49	39,29	121,83
Összesen:	24	100	930,24	100	38,76

A kerületben a birtokos nemeseknek „csak” 66,7%-a volt birtoka alapján szegény, vagy élt a szegénység határán. Egy nemesnek csupán 0,66 ha, egy másiknak 1,89 ha birtoka volt. Négy nemesnek nem érte el a birtoka a 10 ha-t. Öt nemesi család szerényen, de nemes módján élhetett birtokából. Philippe Dardoin, egykori kapitány 46 ha-os, Saint-Maurice márki 50 ha-os, és Henri de Baschy 61 ha-os birtokával ebbe a kategóriába tartozott. Szerény jómódot biztosított Jean d’Ortoman 80 ha-os birtoka is. Volt viszont három módos megélhetést biztosító, 100 ha-on felüli birtok. Françoise de Bornier nemes asszonynak 116 ha-os birtoka volt. Jérôme Loys, újnemes, montpellier-i kincstárnok birtoka 108 ha volt. A birtok azonban valószínűleg csupán nemesi státuszát reprezentálta, mert a kincstárnoki hivatal a legjövedelmezőbb állások közé tartozott. A legnagyobb birtokos, 140 ha-ral, a régi nemesi családból származó Caylar gróf, Saint-Omer kormányzója volt.⁵³⁸

A montpellier-i püspökség valószínűleg a szélsőséges esetek közé tartozott a nemesi birtok túlzott elaprózottságával. A nemesi kisbirtokra vonatkozóan a laoni és a limousini 40% körüli arányok talán valóságosabbak országos viszonylatban. Az elaprózottság azonban így is jelentősnek számított. A 19. század elején az igen régi nemesi családból származó író-politikus, Chateaubriand a birtok

⁵³⁷ Soboul, 1958/b. 104–105.

⁵³⁸ Soboul, 1958/b. 35., 110–111.

aprózódását tekintette a nemesi elszegényedés egyik fő okának. Mivel az örökösödési szokások általában az elsőszülöttet előnyben részesítették, így a kisebbik testvérek egy-két nemzedék elteltével már nem rendelkeztek a nemesi életmódhoz szükséges terjedelmű birtokkal. Chateaubriand szerint olykor már csak egy nyúlketrec, egy galambdúc és egy vadászkutya örökösei maradtak.⁵³⁹ A kortárs fiziokrata közgazdász és politikus, Turgot a nemesi birtok jövedelmezőségét is alacsonynak vélte, amely különösen a kisbirtokos nemességnél tűnt ki.⁵⁴⁰

A nemesség birtokában nemcsak nemesi föld („hűbértok”) volt, hanem közrendű is, ahogy fordítva, nemesi földet is birtokolhattak közrendűek. Ezt a törvények a késő középkor óta nem tiltották, viszont a föld jogi természetét nehéz volt megváltoztatni. Paraszti föld leggyakrabban a birtokából megélni nem tudó kisenemesség kezén volt, amely általában házasodás útján jutott hozzá. Az elszegényedett nemes ifjú módos parasztgazda lányát vette feleségül, akinek a hozománya föld volt. Jean Guezille breton kisenemesnek az 1770-es években csak paraszti birtoka volt, amely évente 400–500 L-t jövedelmezett.⁵⁴¹ A nemesi birtokok zöme természetesen a nemesség tulajdonát képezték, de évszázadok alatt nem elhanyagolható részük került közrendűek, elsősorban polgárok kezébe. Harminc armagnac-i, lauragais-i és Toulouse környéki községben a nemesi földek 68%-a, Maine tartományban 78%-a, Lyonnais tartományban és Beaujolais vidékén 90%-a, Dauphiné tartományban 96,9%-a volt nemesi tulajdonban. A források szegényessége miatt országos becslés nem tehető.⁵⁴²

A birtokviszonyokat módosító nemesi birtokforgalomról is csak feltételezhető, hogy az 1750–1780-as évek közötti egyenlege valamelyest negatívumot mutatott, vagyis csökkent a nemesség birtokállománya. Erre engednek következtetni a nyugat-franciaországi Maine tartományból és Normandiából fennmaradt nyilvántartások a föld adásvételekor fizetett 1%-nyi illetékről (*centième denier*). Maine tartomány harminc településén 1775–1789 között 582 adásvétel történt a társadalom különböző csoportjai között.⁵⁴³

⁵³⁹ Chateaubriand, François René de: *Mémoires d'outre-tombe*. Nouvelle édition. Avec une introduction, des notes et des appendices Edmond Biré. t. I, Paris, 1903. 14. (továbbiakban Chateaubriand, 1903.)

⁵⁴⁰ Turgot, Anne-Robert-Jacques: Észrevételek a javak képződéséről és eloszlásáról. In. Quesnay – Turgot, 1887. 95.

⁵⁴¹ Nassiet, Michel: *Noblesse et pauvreté. La petite noblesse en Bretagne. XIe–XVIIIe siècle*. Rennes, 1997. 451–457. (továbbiakban Nassiet, 1997.)

⁵⁴² Bois, 1960. 378., Frêche, 1971. 346.

⁵⁴³ Bois, 1960. 365.

Társadalmi kategória	Eladás		Vásárlás		Egyenleg L-ben
	L-ben	%-ban	L-ben	%-ban	
Nemesség	234 900	30,8	78 400	10,4	-156 500
Polgárság	437 000	57,6	491 100	65,1	+54 100
Parasztság	87 300	11,6	185 000	24,5	+97 700
Összesen	759 200	100,0	754 500	100,0	

A normandiai Caen adókerületben Vassy városának illetékhivatalához tartozó falvak közül harmincből maradtak fenn kimutatások az 1760–1789 közötti évek 5380 adásvételéről, amelyből a nemesség, létszám arányához (a falvak népességének 1%-a) és a földbirtokmegoszlásból való részesedéséhez (18,4%) képest jelentős mértékben kivette a részét:⁵⁴⁴

Összes adásvétel	Nemesi vásárlások		Nemesi eladások		Egyenleg
L-ben (100%)	L-ben	%-ban	L-ben	%-ban	L-ben
3 753 473	549 364	14,64	772 470	20,58	- 223 106

A nemesi adásvételek jelentős része a nemességen belül bonyolódott le, de a legnagyobb értékű adásvételeket a polgársággal kötötték.⁵⁴⁵

Társadalmi kategóriák	Nemesi vásárlások		Nemesi eladások		Deficit
	L-ben	%-ban	L-ben	%-ban	L-ben
Nemesség	228 962	41,7	228 962	29,7	–
Parasztság	62 790	11,5	110 948	14,3	– 48 158
Polgárság	237 141	43,1	360 281	46,7	– 123 140
Egyház	11 030	2,0	53 362	6,9	– 42 332
Nem azonosítható	9 441	1,7	18 917	2,4	– 9 476
Összesen:	549 364	100	772 470	100	– 223 106

⁵⁴⁴ Lambert, Étienne: Le marché foncier et la noblesse dans la région de Vassy (Normandie, 1760–1789). = *Histoire et Mesure*, 2002, vol. 17, No 1–2. Online: <http://histoiremesure.revues.org/document909.html> – 2007. (továbbiakban Lambert, 2002.)

⁵⁴⁵ Lambert, 2002. 21–22.

A nemesség birtokforgalma tehát minden társadalmi kategóriával szemben negatívumot mutatott, vagyis érték alapján 223 106 L-rel több földet adott el, mint vásárolt. Ez azonban nem volt túl jelentős 30 év alatt. A föld árát átlagban 600–800 L/ha-ra becsülve, 280–370 ha területről volt szó, amely egy közepes nemesi birtoknak felelt meg. Amennyiben a föld árához képest 3%-ra becsüljük a tiszta jövedelmét, a 223 106 L értékű birtokok évente kb. 6700 L-t jövedelmeztek.

Az említett régiókkal szemben – a szakirodalom feltételezése szerint – Bretagne-ban a népes nemesi társadalom nem veszített birtokállományából. Île-de-France tartományban pedig valószínűleg nőtt is a nemesi birtok, mert a Párizsba tömörülő gazdag nemességnek mindig volt elegendő forrása a földvásárláshoz.⁵⁴⁶ Összességében a föld adásvétele csak kis mértékben módosíthatta az egyes társadalmi kategóriák birtokállományát, mert igen kevés föld került piacra, annak ellenére, hogy az 1750-es évektől valamelyest élénkült a birtokforgalom. Az adásvételi szerződések ugyan szép számúak lehettek, de legtöbbször csupán apró parcellák cseréltek gazdát, 100–200 L-ért. Nagyobb birtokok ritkán kerültek piacra. A forradalom előtti évtizedekben Beauce tartományban, Maintenonban évente a föld területének csupán 0,66%-a, Janville-ben 1,18%-a, Bretagne-ban Rennes környékén 2%-a került be a piaci forgalomba.⁵⁴⁷

A nemesi kisbirtok jövedelméről, kevés információnk maradt, mivel nem vezettek rajta számadáskönyveket, nem készítettek róluk leltárakat, urbáriumokat stb. Egy-két esetet azonban ismerünk. A burgundiai Semur-en-Auxois bírósági körzetben egy kismemesi birtok 56,8 ha volt, amely 1789-ben csupán 710 L (12,5 L/ha) bérleti díjat (földjáraadékat) hozott, amelyből csak szegényesen lehetett megélni.⁵⁴⁸ Guillaume Guezille breton kismemesnek mindössze 18 ha birtoka volt, s azt is bérbe adta. A birtokból 1751-ben 346 L (18,2 L/ha) járadéka származott, amely csak a földművesekéhez hasonló életszínvonalat tett lehetővé.⁵⁴⁹

A nemesi nagybirtokról és középbirtokról már több ismeretünk van. A 13 780 ha-os rambouillet-i birtok Bourbon-Penthièvre hercegnek az 1771-es urbárium szerint 834 217 L jövedelmet hozott, vagyis 1 ha-ra 60 L jövedelem esett, amelynek 90%-a az erdőből származott.⁵⁵⁰ A 18. század második felében az erdőgazdálkodás igen jövedelmezővé vált, mert a fa ára 1726–41 és 1771–89 közötti évek átlagában 63%-kal nőtt, míg az átlagos áremelkedés csak 54% volt.⁵⁵¹

⁵⁴⁶ Meyer, Jean: La noblesse française au XVIIIe siècle: aperçu des problèmes. = *Acta Poloniae Historica*, 1977, No 36. 41. (továbbiakban Meyer, 1977.)

⁵⁴⁷ Béaur, 2000. 35–36.

⁵⁴⁸ Robin, Régine: *La société française en 1789: Semur-en-Auxois*. Paris, 1970. 135. (továbbiakban Robin, 1970.)

⁵⁴⁹ Nassiet, 1997. 451–457.

⁵⁵⁰ Duma, 1989. 58.

⁵⁵¹ Labrousse, 1933. 141–147.

Varagne-Belesta de Gardouch márkinak összehasonlíthatatlanul szerényebb birtoka és jövedelme volt, de ő is gazdagnak számított. A Toulouse melletti 445 ha-os birtoka 1786–1792 között éves átlagban 28 300 L (63,6 L/ha) jövedelmet hozott.⁵⁵² Gâtinais tartományban a Dutrusset d'Héricourt család boulay-i és poligny-i birtoka 815 ha volt, amely 1794-ben 20 048 L -t jövedelmezett. Az 1 ha-ra eső jövedelme (22 L) 36–34%-a az előző két birtokénak. A jövedelem 49%-át az erdő adta, amely ha-onként 35 L-t hozott. A második legnagyobb ágazat a szántó volt, amely 37%-kal részesedett a jövedelemből, ha-onként 28 L-rel. A fennmaradó rész főleg legelő volt, amely keveset jövedelmezett.⁵⁵³

A középbirtokok jövedelmei is meglehetősen széles sávban szóródtak, és változóak voltak. Escouloumbre márki a középnyemes megtestesítője volt. A Toulouse-tól 30 km-re fekvő vieillevigne-i 280 ha-os birtoka hét, négy saját kezelésben lévő és három részes bérletbe adott gazdaságból állt. Az első, 1750-es huszad adó lajstrom kimutatása szerint a birtok 5517 L-t (19,7 L/ha) jövedelmezett, amelynek 2/3-a gabonafélékből származott. A grófi címet viselő Ricquet de Caraman család is stabil anyagi viszonyok között élt. A Toulouse melletti 97 ha-os birtoka szépen jövedelmezett: az 1722–24 között évi átlagában 2450 L-t (25,2 L/ha), az 1777–83 közöttiekben évi 6680 L-t (68,8 L/ha). A nominális növekedés 172,6% volt, de az átlagban 54%-os áremelkedést leszámítva is, több mint a duplájára nőtt a jövedelme. Bizonyára Escouloumbre márki bevételei is emelkedtek a század második felében.⁵⁵⁴ A már említett Caffarelli család 180 ha-os birtoka szintén jómódot biztosított az 1781–1792 közötti évi 11 281 L (62,7 L/ha) jövedelemmel.

Az amiens-i bírósági körzetben (Pikárdia) Fréchencourt nemes kisasszony bovelles-i birtoka 238,5 ha volt, amelyből a tulajdonosi kezelésű erdő 22,5 ha-ral (9,23%), a haszonbérbe adott szántó és egyéb ágazat pedig 215 ha-ral (90,77%) részesedett. A birtok 1780-ban 7257 L jövedelmet (30,4 L/ha) hozott, amelynek 32,35%-át (104 L/ha) az erdő, 67,65%-át (22,8 L/ha) a bérbe adott földek adták.⁵⁵⁵ A szintén pikárdiai Quevilliers márkinak 182 ha birtoka volt, amely 1789-ben mindössze 1931 L-t (10,6 L/ha) jövedelmezett. Ebből a haszonbérbe adott 56 ha szántó járadéka 977 L (17,4 L/ha), a saját kezelésű 126 ha-os erdő tiszta jövedelme csupán 954 L (7,6 L/ha) volt. A márkinak vagy túl rossz esztendeje volt az 1789-es, vagy igen silány minőségű volt az erdeje és a szántója⁵⁵⁶

Châtelet herceg 500 ha-os vareennes-i birtoka (Észak-Gâtinais) 1789-ben négy nagybérleti gazdaságból és 62 ha tulajdonosi kezelésű erdőből állt. Tiszta jöve-

⁵⁵² Forster, Robert: *The Nobility of Toulouse in the Eighteenth Century. A Social and Economic Study*. Baltimore, 1960. 59. (továbbiakban Forster, 1960.)

⁵⁵³ Dupâquier, 1956. 176–177.

⁵⁵⁴ Forster, 1960. 183–187.

⁵⁵⁵ Gauthier, 1977. 79–82.

⁵⁵⁶ Gauthier, 1977. 77–78.

delme 10 607 L (21,2 L/ha) volt. Az erdő ha-onként 42,6 L-t jövedelmezett, míg a bérleti díj 18,2 L-t hozott. A birtok 1782-ben 380 000 L-t ért, vagyis értékéhez képest évente 2,8% tiszta jövedelmet biztosított.⁵⁵⁷ Brie tartományban (Párizsi-medence) a 928 ha-os Cramayel-birtokból 769 ha-t (többnyire szánó) haszonbérletben, 159 ha erdőt és rétet tulajdonosi kezelésben műveltek. 1771-ben a birtok 28 115 L-t (30,3 L/ha) jövedelmezett. A bérleti díj 29,8 L/ha, a tulajdonosi kezelés tiszta jövedelme 32,7 L/ha volt.⁵⁵⁸ A Franciaországhoz tartozó Dél-Flandriában 1 ha szántó földjáradéka 1779-ben 69 L, 1788-ban 72 L volt. 1 ha szántó átlagára 2300–2500 L között ingadozott. A föld, az árának évente 2,8–3%-át hozta meg járadékként.⁵⁵⁹

Az 1730–40-es évektől, de különösen a század közepétől a birtokos nemesség számára „aranykor” következett. A népességnövekedés következtében gyorsult a paraszti birtok aprózódása, így nőtt azon paraszti réteg aránya, amely kénytelen volt bérelni is földet. Ez fokozta a keresletet a bérebe vehető földek iránt. A 6–9 évre szóló bérleti szerződések lejártakor a tulajdonosok mindig magasabb árat szabtak az új szerződésekben. Így a földjáradék jobban emelkedett, mint amilyen mértékű az átlagos áremelkedés (54%), vagy a mezőgazdasági termelés növekedése (jó 30%) volt. Az 1730–39 és az 1780–89 közötti évek átlaga alapján a földjáradék nominális emelkedése meghaladta a 100%-ot, a reál (infláció nélküli) emelkedés pedig az 50%-ot. Az átlag mögött természetesen jelentős különbségek lehettek a régiók, sőt az egyes birtokok között is.⁵⁶⁰

A már említett Varagne-Belesta de Gardouch márkí, Toulouse melletti 445 ha-os birtokát részes bérletben műveltette. Jövedelme (inflációval együtt) jelentősen nőtt a 18. század második felében.⁵⁶¹

Évek átlaga	Évi tiszta átlagjövedelem L-ben	Változás %-ban	1 ha-ra eső jövedelem L-ben
1747–56	11 000	–	24,7
1756–67	16 000	+45,4	35,9
1773–79	26 298	+64,3	59,1
1780–86	26 196	– 0,4	58,8
1786–92	28 300	+8,0	63,6
Változás összesen	157%	–	157%

⁵⁵⁷ Dupâquier, 1956. 184.

⁵⁵⁸ Durand, 1971. 153.

⁵⁵⁹ Lefebvre, 1959. 280–283.

⁵⁶⁰ Histoire de la France rurale, t. II. 1975. 421.

⁵⁶¹ Forster, 1960. 59.

A jövedelem növekedésében a földjáradékon túl az üzletelésbe való bekapcsolódás is szerepet játszott. A részes bérleti díj jelentős része termény volt, amelyet a tulajdonos értékesített, gyakran az ügynökén keresztül. A 18. század második felétől egyre több nemes próbált jobban igazodni a táguló piacviszonyokhoz, vagyis a lehető legjobb áron értékesíteni termékeit. A „spekulációhoz” készletezésre, száraz magtárak, csűrök és pincék építésére volt szükség, ahol a termékeket tartósan lehetett tárolni. Így a birtokos kivárhatta az árak lehető legkedvezőbb alakulását. A 18. században az árak rövid távú (szezonális és évenkénti) ingadozása a 150%-ot is elérhette. Az 1764–70 és az 1787–89 közötti évek átlagában az évi középárak közötti különbség 91%, de az 1764–70 közötti hat évben 150% volt.⁵⁶²

A közép- és nagybirtokosok számára az volt a kedvező, ha jó és közepes termésű éveket gyengébb, de nem szélsőségesen rossz termések követték. Ilyenkor az árak felszöktek, s a készletek piacra dobásával jelentős plusz bevételt érhettek el. A szezonális áringadozásokat is ki lehetett használni. Szeptembertől-októbertől általában jelentősen csökkentek a terményárak a betakarításból adódó piaci kínálat miatt. A sok kistermelőnek nem állt módjában a készletezés, ezért igyekezett minél előbb eladni fölöslegét. Ezzel szemben a birtokos nemesség kívárt tavaszig, amikor ismét emelkedtek az árak.⁵⁶³

A nemesi társadalom számára a jövedelmet hozó birtok megosztásán túl az urasági jogok gyakorlása is lényeges volt, mivel szintén bevételt biztosítottak. Az urasági mivolthoz tartoztak, de nem feltétlenül, ugyanis adhatóak-vehetőek voltak, így a közrendű birtokosok is élvezhették a belőlük származó jövedelmet. Ismertek voltak olyan nemesek, akiknek csak nemesi birtokuk volt, de urasági jogokkal már nem rendelkeztek, ahogy fordítva is, olyan nemesek, akiknek csak urasági jogai voltak.⁵⁶⁴ A birtokmegosztás alapján a paraszti birtokállomány kb. 70%-kal volt nagyobb, mint a nemesi, amely természetesen nem azt jelentette, hogy így aránylott egymáshoz a nemesi birtokról és az urasági jogokból származó jövedelem is. Az urasági jogok után járó szolgáltatások sokféleségéből adódott, hogy nem létezett két egyforma arány a nemességet illető két jövedelem között. A legmegbízhatóbb tájékozódást az 1 ha-ra eső, pénzben kifejezett urasági jogok után járó szolgáltatások adják.

⁵⁶² Labrousse, 1933. 165.

⁵⁶³ Meyer, Jean: *La noblesse bretonne au XVIIIe siècle*, t. I. Paris, 1966. 506–510. (továbbiakban Meyer, t. I. 1966.)

⁵⁶⁴ Goubert, 1969. 81.

Észak-Gâtinais:⁵⁶⁵

egreville-i <i>seigneurie</i> paraszti birtokairól	0,6 L/ha
gironville-i <i>seigneurie</i> paraszti birtokairól	0,8 L/ha
26 község 29 126 ha paraszti birtokairól 1789-ben	14 727 L,
vagyis	0,5 L/ha
varenes-i <i>seigneurie</i> paraszti birtokairól	2,3 L/ha

Francia-Vexin vidéke:⁵⁶⁶

Varenes-sur-Sein községben	1,02 L/ha
----------------------------	-----------

Haute-Auvergne tartomány:⁵⁶⁷

1789-ben 4 500 ha paraszti birtok után	13 595 L,
vagyis	3,01 L/ha
bordeaux-i adókerület paraszti birtokairól	0,8 L/ha,
Lotaringiában	1,5 L/ha ⁵⁶⁸

További eseteket is sorolhatnánk még, de így is megállapítható, hogy egységnyi területre vetítve az urasági jogokból származó jövedelmek rendkívül ingadozóak voltak, de a legnagyobb értékek is jóval elmaradtak a nemesi birtok 1 ha-nyi területére eső földjáradékától. A földjáradékkal szemben az uraságot illető szolgáltatások alakulását nem a piacviszonyok, hanem a hagyományok határozták meg, amelyeket nehezen lehetett megváltoztatni, így a 18. század végére leértékelődtek, a nemesség számára a saját birtok jövedelme sokkal fontosabbá vált, mint a paraszti szolgáltatások.⁵⁶⁹

⁵⁶⁵ Dupâquier, 1956. 175–177., 186.

⁵⁶⁶ Dupâquier, Jacques – Jacquart, Jean: Les rapports sociaux dans les campagnes françaises au XVIIIe siècle: quelques exemples. In. *Ordres et classes. Colloque d'histoire sociale*. Saint-Cloud–Paris, 1967, 24–25 mai. 175. (továbbiakban Dupâquier – Jacquart, 1967.)

⁵⁶⁷ Leymarie, Michel: Les redevances foncières seigneuriales en Haute-Auvergne. = *Annales historiques de la Révolution française*, 1968, No 193. 314., 332. (továbbiakban Leymarie, 1968.)

⁵⁶⁸ Gallet, Jean: *Seigneurs et paysans en France. 1600–1793*. Rennes, 1999. 236. (továbbiakban Gallet, 1999.)

⁵⁶⁹ Reichardt, Rolf – Schmitt, Eberhard: A francia forradalom – szakítás vagy folytonosság? Szempontok egy árnyaltabb fogalmi nyelv kialakításához. In. „Mítosz és valóság” *Tanulmányok a francia forradalomról*. Szerk. Madaras Éva – Papp Imre, Debrecen, 1991. 31. (továbbiakban Reichardt – Schmitt, 1991.)

A FRANCIA NEMESSÉG VAGYONA ÉS JÖVEDELME A 18. SZÁZADBAN

A francia nemességet, Európa más országaihoz hasonlóan privilégiumai különítették el a társadalom többi rendjétől. A kor önmeghatározásában a nemesség a születés, a vér, a privilégiumok és a nemes módján való élés közössége. A törvények és a szokások alapján a nemesi társadalom minden tagja egyazon jogokkal bírt.⁵⁷⁰ Az azonos jogállást azonban a nemesség sokféle rétegződése valójában feldarabolta. A jogok, a tisztségek és a javak nem egyenlően oszlottak el a nemességen belül. A származás (a nemesi állapot „régisége”), a rang, a funkció, a vagyon, és az előbbiekből származó jövedelem sokféle csoportra bontotta a második rendet.⁵⁷¹ A tagozódás különböző síkjai összefüggtek, erősíthették és gyengíthették egymást. Az azonos privilégiumokkal való élést a származás, a közfunkció, és nem utolsó sorban a vagyon erősen befolyásolta. Egy 17. század végi szótár szerint „*a nemesi állapot fenntartása nem más, mint nemes módján élni*”, vagyis születésének megfelelően költekezni.⁵⁷²

A vagyon és a jövedelem szükségességének, szerepének az érzete a 18. század folyamán felerősödött a gondolkodásban. A 17. század eleji jogtudós, Charles Loyseau, akit a 18. században is gyakran idéztek, az *Értekezés a rendekről és az egyszerű méltóságokról* (1610) című művében még a születést, a megbecsülést és a rangot tekintette a társadalmi tagozódás alapjának.⁵⁷³ A konzervatív szellemű Saint-Simon herceg *Tervezet a kormányzásról...* (1714–15) című írásában a nemesség régi karakterét akarta visszaállítani, amely nem a vagyon nagyságán

⁵⁷⁰ Goubert, Pierre – Roche, Daniel: *Les Français et l'Ancien Régime*. t. I. La société et l'État. Paris, 1984. 124–125. (továbbiakban Goubert – Roche, 1984.), Duma, Jean: Caractères d'une économie aristocratique en France. XVIe–XVIIIe siècle. In. *Aristocracy, patrimonial management strategies and economic development, 1400–1800*. Dir. B 5, Brenner, Robert – Janssens, Paul – Yuncasallilla, Bartolomé. Session organizers. Clara Eugenia Núñez Editor. Sevilla, 1998. 27. (továbbiakban Duma, 1998.)

⁵⁷¹ Chaussinand-Nogaret, 1976. 65.

⁵⁷² Duma, 1998. 27.

⁵⁷³ Eredeti címe: Loyseau, Charles: *Traité des Ordres et simples dignités*. Paris, 1610., idézi: Moïsnier, Roland: *Les institutions de la France sous la monarchie absolue, 1589–1789*. t. I. Société et l'État. Paris, 1974. 16–17.

nyugszik. Véleménye szerint nemessé csak kardforgatással lehessen válni, és ne vagyonnal. A gazdag újnemes elleni gyűlölete tükrözte, hogy a 18. századra a vagyon szerepe erősödőben volt a nemesség tagozódásában.⁵⁷⁴ A módos taláros nemes, Montesquieu a nemességen belüli nagy vagyoni különbségeket emelte ki: „*Két dolog veszedelmes az arisztokráciában: a nemesek túlságos szegénysége és szertelen gazdagsága.*”⁵⁷⁵ Charles Duclos (*Elmélkedések a jelen század erkölcséről*) 1751-ben a nemesség számára a vagyont már fontosabbnak tartotta, mint a születést, mivel az utóbbi nem érvényesül az első nélkül.⁵⁷⁶ Mirabeau márki *Az emberek barátja...* című könyvében azt írta, hogy az arany a megbecsülés ellensége lett. Ideálja a társadalmi megbecsülésen nyugvó nemesség volt, amelyet a pénz megsemmisített.⁵⁷⁷ A fiziokraták gondolkodásából önkéntelenül adódott a vagyon eszményítése, amelyet nehéz volt összeegyeztetni a rendi társadalom képletével. A fiziokrata ideál a nagybirtokos nemes és nem a katonáskodó nemes.⁵⁷⁸ Sénac de Meilhan a francia forradalom után úgy vélte, hogy a francia nemesség 1789 előtt túlságosan is nyitott volt. Nem volt könnyebb dolog, mint vagyonnal felemelkedni a harmadik rendből a másodikba.⁵⁷⁹ Barnave a század végén (*Bevezetés a francia forradalomhoz*) a forradalom előtti nemességet már nem rendnek, hanem osztálynak tekintette. Tagozódása a vagyonon, a tulajdonon, és nem a rendi kiváltságokon alapult.⁵⁸⁰

A vagyon felértékelése régóta létező társadalmi valóságon nyugodott: ez tette a származásból adódó rangot folytonossá, biztosítva a szükséges életmódot. A régi nemesi értékek, a születés és a privilégium kiiktatása nem felelt meg a valóságos társadalmi folyamatoknak. A privilégiumok lehetőséget adhattak vagyon és jövedelem szerzésre, a javak állam általi újraelosztásából való részesedésre. Roland Mousnier a párizsi társadalom tagozódásának vizsgálata kapcsán találóan

⁵⁷⁴ Saint-Simon, Louis de Rouvroy de: *Projet de gouvernement, résolu par Monsieur le duc de Bourgogne, dauphin, après y avoir mûrement pensée (1714–1715)*. Ed. Paul Mesnard. Paris, 1860. 50–57.

⁵⁷⁵ Montesquieu, Charles-Louis de Sécondat, baron de la Brède: *A törvények szelleméről*. I. k. Ford. Csécsy Imre és Sebestyén Pál. Bp., 1962. 183. (továbbiakban Montesquieu, 1962.)

⁵⁷⁶ Duclos, Charles Pinot, sieur de: *Considérations sur les moeurs de ce siècle (1751)*. Paris, 1889. 97–98.

⁵⁷⁷ Mirabeau, Victor de Riquetti, marquis de: *L' Ami des hommes ou traité de la population (1756)*. Avec une préface et une notice biographique par A. Rouxel. Paris, 1883. 172. (továbbiakban Mirabeau, 1883.)

⁵⁷⁸ Turgot, 1887. 62.

⁵⁷⁹ Sénac de Méilhan, Gabriel: *Du gouvernement, des moeurs et des conditions en France avant la Révolution, avec le caractère des principaux personnages du régime de Louis XVI*. Hambourg, 1795. 56–57., 92–94. (továbbiakban Sénac de Méilhan, 1795.)

⁵⁸⁰ Barnave, Antoine Pierre Joseph Marie: *Introduction à la Révolution française (1792)*. Nouv. Éd. Présenté par Fernand Rude = *Cahiers des Annales*, Paris, 1960, No 15. 5–6. (továbbiakban Barnave, 1960.)

állapította meg, hogy a vagyoni hierarchia élén olyan társadalmi csoport – a nemesség – állt, amelynek semmi kapcsolata nem volt a javak előállításával. A rend, a tekintély és a társadalmi megbecsülés nem kötődött a termelési viszonyokhoz. A vagyon követte a hagyományos társadalmi hierarchiát, és nem fordítva. A város leggazdagabbjai a nemesek voltak. A megállapítás azonban nem volt érvényes az egész nemességre. Fordított folyamat is működött: a nagyobb vagyon lehetőséget adott, hogy valaki feljebb kerüljön a rangon alapuló hierarchián belül.⁵⁸¹

A nemesi vagyon legfontosabbika a 18. században is a föld és egyéb ingatlan (kastély, kúria, városi palota, ház stb.) A nemesi társadalom számára a földbirtok többet jelentett egyszerű vagyonnál és jövedelemforrásnál. A birtokhoz a család múltja, származása, életmódja és a nemesi privilégiumok jó része (urasági jogok) is kötődött. A nemesnek a birtok tekintélyt és rangot adott. 1770-ben Toulouse vidékén egy nemes négy hektár bozótost vett, irreálisan magas áron, 50 000 *livre*-ért (továbbiakban L), hogy viselhesse, és a föld szélén kidekoráltathassa a Balma bárója nevet, amely a birtok vásárlásával járt.⁵⁸²

A nemesi birtoklás és az urasági jogok gyakorlása a *seigneurie* keretében érvényesült. A *seigneurie* kétféle jogi természetű földek együttese volt: az uraságiaké (*domaine proche* vagy *réserve seigneuriale*) és a közrendűeké (*mouvence* vagy *censive*). Az urasági föld felett a nemes az elsődleges tulajdonjog (*domaine directe*) mellett a birtoklási jogot (*domaine utile*) is gyakorolta. Ez volt a tényleges nemesi birtok, többnyire hűbéri eredettel (*fief*). A *censive* vagy *mouvence* felett csak az elsődleges tulajdonjogot bírta, amely az urasági dologi jogok érvényesítésében (járandóságok szedésében) realizálódott. Végso soron csak a járandóságoknak volt a birtokosa, és nem a *censive*-nak. Ez utóbbi tényleges birtoklója a közrendű földműves volt.⁵⁸³

A nemes földesuraság jövedelmének tehát két forrása volt: az urasági föld és az urasági jogok együttese. A francia monarchia egész területére vonatkozóan a szakirodalom csak becsülni tudja a földbirtok megoszlását. Az *Ancien Régime* utolsó éveiben az egyház a földbirtok 10, a nemesség 20–25, a polgárság 25–30, a parasztság 35–40%-ával rendelkezett. Az arányokat illetően a 18. század folyamán csak néhány százalékos változás történt.⁵⁸⁴ A nemesi társadalom a Caen – Lyon közötti képzeletbeli vonaltól északra a föld jó 30%-ával rendelkezett, míg a hegyvidékeken és a déli tartományokban a részesedése 20% alatti volt. Igen magas volt a nemesi föld aránya a Loire alsó folyása mentén, Brie vidékén és Île-de-France-ban: a határ 50–60%-át foglalta el. Bretagne-ban, Léon vidékén is

⁵⁸¹ Mousnier, Roland: *La Stratification sociale à Paris au XVIIe et XVIIIe siècles, L'Échantillon de 1634, 1635, 1636*. Paris, 1975. 124. (továbbiakban Mousnier, 1975.)

⁵⁸² Bastier, 1975. 310.

⁵⁸³ Aulard, 1919. 37., Goubert, 1969. 81–82.

⁵⁸⁴ Lefebvre, 1963/a. 285–287.

50% körüli volt. Délen csupán a két nagy parlamenti (királyi bírósági) székhely, Toulouse és Bordeaux körzetében bírt a nemesség az átlagosnál több földdel.⁵⁸⁵

A nemesség, a népeségen belüli 1,1–1,4%-os részesedéséhez képest a javak legfontosabb forrásából, a földből aránylagosan a legtöbbet bírt a társadalomban. A toulouse-i püspökség (világi közigazgatási egység is) területén 132 egyházi birtok volt 3629 hektár (továbbiakban ha) területtel, amely az összterület 6,53%-át tette ki. Egy egyházi birtok átlagnagysága 27,5 ha volt. A 455 nemesi birtok – 24 672 ha-ral – a termőterület 44,34 %-ára terjedt ki, vagyis egy nemesi birtok átlagban 54 ha volt. A 820 polgári tulajdonú birtok összesen 14 136 ha-t foglalt el – 25,4%-os részesedéssel az összföldből – 17 ha-os átlagnagysággal. Az 5355 paraszti birtok összterjedelme 12 535 ha volt, 22,53 %-os aránnyal. Így egy birtokra 2,3 ha jutott. A püspökség termőterületének 1,2%-a – 668 ha – kommunális föld volt. A régió birtokmegoszlása az országoshoz képest ugyan egyoldalú a nemesség javára, de nagyon valószínű, hogy a nemesi birtok átlagnagysága mindenütt meghaladta a többi társadalmi réteg birtokának átlagnagyságát.⁵⁸⁶ Orléans városában 1790-ben az új adókvóták alapján egy nemesre 2731 L, egy harmadik rendbélire 373 L földbirtok jövedelem esett.⁵⁸⁷

A földbirtok a nemesség vagyonának természetesen nem az egyedüli összetevője volt. Maga a földbirtok is – a kastélyon vagy a kúrián kívül – adott lehetőséget más ingatlan és a hozzá kapcsolódó ingó vagyon felhalmozásához. A nemesi birtokon az erdő jelentősebb művelési ágazat volt, mint más társadalmi csoport birtokán. Az erdő hasznosításának tradicionális módja volt a vasipar. 1789-ben a monarchia termelő vasműveinek 50,4%-a nemesi tulajdonban volt. Egy magaskohó értéke elérhette a 200 000 L-t is, amely felért egy közepes birtok árával. Különösen a királyi hercegi családok játszottak nagy szerepet a kohászatban és a bányászatban. A Conty család az egész languedoc-i kohászatot és bányászatot a kezében tartotta. Az Artois-i grófnak (a király öccsének) 15, Penthièvre hercegnek 14, az Orléans-i hercegnek 10, Condé hercegnek 8, Rohan hercegnek 6 magas kohója volt.⁵⁸⁸

A módosabb, többnyire városban (is) élő nemesség vagyonából a városi ingatlan jelentős aránnyal részesedett. Városi lakhelye mellett jövedelmező bérházakat, telkeket is tartott a tulajdonában. A párizsi és a vidéki városokban élő par-

⁵⁸⁵ Meyer, 1977, 38., Saint-Jacob, 1960/a. 494., Goubert, 1960. 155–156.

⁵⁸⁶ Mousnier, 1970. 160.

⁵⁸⁷ Lefebvre, Georges: *Études orléanaises*. t. I. Contribution à l'étude des structures sociales à la fin du XVIIIe siècle. In. *Commission d'Histoire économique et sociale de la Révolution*, t. XV. C. N. R. S. Paris, 1962. 153. (továbbiakban Lefebvre, 1962/a.)

⁵⁸⁸ Richard, Guy: *Noblesse d'affaires au XVIIIe siècle*. Paris, 1974. 135., 161., 196. (továbbiakban Richard, 1974.), Duma, 1998. 32.

lamenti nemesség vagyonának 10–25%-át tették ki.⁵⁸⁹ A 18. századra a nemesség válás fő útjává a hivatalvásárlás vált. A hivatal a 17. század elejétől adható, vehető és örökíthető vagyonná vált. Az 1780-as években kb. 46 000 hivatalból 4160 viselése (birtoklása) járt örökíthető nemesi címmel.⁵⁹⁰ Értékük a néhány ezer L-t érő kishivataltól a több százezer L-be kerülő fő-adóellenőri vagy parlamenti elnöki szélig, igen széles skálán mozgott. A hivatalnok és parlamenti nemesség vagyonának általában 10–20%-át tette ki a hivatal.⁵⁹¹

A nemesi vagyon utolsó, de értékben nem biztos, hogy a legkisebb csoportját az ingóságok tették ki. Az ingó vagyonból gyakran részesültek jelentős értékkel az élethossziglani és az örökjáradékok tőkék, az értékpapírok különböző fajtái, az államkötvények, a részvények és természetesen a készpénz. A toulouse-i parlament huszonnét nemesének vagyonából 1775–1790 között ez utóbbi tételek 26,13%-kal részesedtek. Az arisztokrácia egy sajátos új csoportjánál az ún. pénzembereknél (többnyire főadóbérlők) az ingó vagyon volt a meghatározó. A 18. század második felében a főadóbérlők vagyonszerkezetében a föld és a ház csupán 27%-kal részesedett. A legnagyobb tétel az adóbérletbe fektetett összeg volt, 38%-kal. A különböző értékpapírok és hitellevelek 26%-kal, a hivatalok 17%-kal részesedtek a vagyonból. A vállalkozó nemesség – csupán 2,5%-a a nemességnek – vagyonában a készpénz, az árukészlet, a hajó és a szárazföldi szállítóeszközök játszottak nagy szerepet. Az ingóságoknak fontos részét alkották az ékszerrek, az arany és ezüst tárgyak, az egyedi bútorok, szőnyegek, festmények, díszfegyverek, lovak stb.⁵⁹²

A vagyonnak nem minden összetevője hozott jövedelmet. A kastélynak, a városi palotának, a lakberendezésnek és a luxustárgyaknak csak eszmeileg számított jövedelme volt, amennyiben értékük évente nőtt a piacon. Ténylegesen csak eladás esetén hozhatott jövedelmet. A kastély, a palota és a park inkább „jövedelemfogyasztók” voltak. Fenntartásuk a másutt megtermelt jövedelem felhasználását igényelte. Jövedelmet a hasznosított föld, az urasági jogok, a városi bérházak, a hivatalok, az élet- és örökjáradékba, kötvényekbe, részvényekbe és kölcsönbe fektetett tőkék hoztak. A nemesi hierarchia csúcsán elhelyezkedő szűk csoport származásánál, nemessége régi eredeténél és udvari kapcsolatainál fogva jövedelmét nem csupán a vagyonából nyerte. Az állami jövedelmek újraelosztásából jelentős jövedelmek származtak. Calonne, pénzügyi főellenőr becslése szerint 1781-ben a kincstári bevétel kb. 24%-át az állam rendszeres fizetés, nyugdíj,

⁵⁸⁹ Bluche, François: *Les magistrats du parlement de Paris au XVIIIe siècle. (1715–1771)*. Besançon, 1960. 176. (továbbiakban Bluche, 1960.), Sentou, 1969. 84.

⁵⁹⁰ Texier, Alain: *Qu'est-ce que la noblesse?* Paris, 1988. 42., 47. (továbbiakban Texier, 1988.)

⁵⁹¹ Bluche, 1960. 155.

⁵⁹² Sentou, 1969., Mousnier, 1970. 16.

kegydíj, apanázs, egyszeri jutalom és rezsi címén az arisztokráciának juttatta.⁵⁹³ Az 1726-os, az 1751-es, az 1775-ös és az 1788-as költségvetés kiadásaiból kegydíjra átlagban 7,6 millió L-t (2,4%-ot), a királyi ház fenntartására 10,9 millió L-t (4,1%-ot) költöttek. Ehhez még hozzá kell adni az egyes államtitkárságok, a kancellária és a pénzügyi főellenőri hivatal által folyósított fizetéseket, nyugdíjakat, jutalmakat és költségeket.⁵⁹⁴

XIV. Lajos korától sajátos udvari társadalom szerveződött az ún. igen régi nemességből (1400 előtt nemességet szerzett családokból). Tagjai közé a 18. század folyamán a később nemessé vált családokból is kerültek be. Az abszolutizmus – magához láncolva az udvari nemességet – arra készítette, hogy az elszaporodó formális, de jól jövedelmező udvari tisztségek elnyeréséért egymással versengve keresse a király vagy bizalmasai kegyeit. A küzdelem végső célja lényegében az állami bevételek újraelosztásából való részesedés volt. Az udvari nemesség, származásának és rangjának megfelelő költséges életmódjához igyekezett igazítani bevételeit. Egész napját olyan tevékenységgel töltötte, amely pénzbe került.⁵⁹⁵ A nemességen belül az udvarban élők a 18. századra külön, hivatalosan soha le nem írt privilégiumot szereztek az állami javak újraelosztásából való részesedésre. A jövedelem és a vagyon követte az állam által megszabott nemesi hierarchiát, s nem fordítva. Mousnier szerint ez arra utal, hogy a 18. századi francia társadalomban a rendi jegyeknek ugyan nem kizárólagos, de lényeges szerepe volt.⁵⁹⁶

A nemesség egészének anyagi helyzetéről pontos kvantitatív kimutatás nem készíthető. Az egyedi források (testamentumok, inventáriumok, házassági szerződések, számadáskönyvek, visszaemlékezések stb.) legfeljebb csak egy-egy személy vagy család vagyonának és jövedelmének felmérésére alkalmasak. A nemességnek, mint társadalmi csoportnak és mint rendnek a vagyoni-jövedelmi viszonyairól az általa fizetett adók listái tájékoztatnak. Az 1695-től szedett *capitation* („fejadó” vagy személyi adó), az 1710-ben bevezetett tized majd 1749-től a helyébe lépő huszad dokumentumai azonban csak igen hiányosan állnak rendelkezésünkre. Egyedül a személyi adó listái maradtak fenn az *Ancien Régime* utolsó évtizedéből, de meglehetősen hézagosan: 34 adókerületből 13-ra vonatkozóan. A személyi adó átlagban – igen nagy ingadozásokkal – a nemes által bevaltott évi jövedelem 1%-át vitte el. A befizetett adó mennyiségéből – megközelítőlegesen – következtethetünk a jövedelemre. A jövedelem átlagban a vagyon értéké-

⁵⁹³ Duma, 1998. 31.

⁵⁹⁴ Morineau, Michel: Budgets de l'État et gestion des finances royales en France au XVIIIe siècle. = *Revue historique*, 1980, No 536, oct.-déc. 315.

⁵⁹⁵ Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Ford. Berényi Gábor. Bp., 1987. 723–724. (továbbiakban Elias, 1987.)

⁵⁹⁶ Mousnier, 1975. 126.

nek 3–5%-át tette ki. A jövedelmek tehát utalhatnak a vagyon nagyságára is, amennyiben csak ebből származnak. Az így becsült jövedelmek alapján Chaussinand-Nogaret hat csoportját különböztette meg a nemességnek. A tizenhárom adókerületben (Amiens, Grenoble, Limoges, Bordeaux, Caen, Chalons, Moulins, Rouen, Bourges, Orléans, La Rochelle, Besançon, Montauban) a nemesség az alábbi arányok szerint oszlott meg jövedelme alapján:

1. évi 50 000 L-nél több jövedelemmel rendelkezők, a milliomosok (vagyonuk meghaladta az egy millió L-t), a „plutokraták” a nemességnek csupán 0,23%-át tették ki,
2. évi 50 000–10 000 L jövedelmet élvező gazdag nemesség 13,2%-kal részesedett az adófizető nemesség létszámából,
3. évi 10 000–4000 L jövedelmű módos középnemesség aránya 26,15% volt,
4. évi 4000–1000 L jövedelemmel – a szerényen élő középnemesség – a nemesség 41,32%-a rendelkezett,
5. évi 1000–500 L jövedelmű kismemesség a nemesség 9,66%-a volt,
6. évi 500 L-nél kevesebb jövedelemmel bíró pórnemesség a nemesség 9,44%-át adta.⁵⁹⁷

A tizenhárom adókerületből ismert jövedelem becslésből adódó tagozódás ugyan kivethető mind a harmincnégy adókerületre, mivel a 38% már igen jelentős arány és így országos viszonyokat is tükrözhet, azonban a nemesi társadalom szélső – leggazdagabb és legszegényebb – rétegeiről igen hiányos az adólajstrom. Hiányzik belőle a főváros és több nagy vidéki város, a jelentős létszámú kismemességgel rendelkező tartományok (Bretagne, Languedoc stb.) egy része. Az adójegyzékek többnyire csak az adót fizető nemesekről tájékoztatnak. A pórnemesség jelentős része valószínűleg nem fizetett adót, ahogy az adókötelesek közül is sokan kibújtak a feliratkozás alól. A tizenhárom adókerület tehát a milliomos nemességről és a szegény nemességről különösen torz arányokat láttat, amely azonban részben korrigálható más források és a viszonylag gazdag regionális feldolgozások felhasználásával.

A nemesi társadalom hierarchiájának a csúcán a milliomos nemesség, az arisztokrácia állt. Az arisztokrácia terminus a nemesség származás szerinti legelőkelőbb, közfunkció alapján legbefolyásosabb és vagyonánál fogva a leggazdagabb rétegeire vonatkozott. Az arisztokrácia és a nemesség többi rétege közötti határ porózus volt. Volt aki csak származása vagy csak vagyona vagy csak közfunkciója, befolyása alapján tartozott a szűk körhöz.⁵⁹⁸ Chaussinand-Nogaret becslése szerint a polgári forradalom előtti évtizedben a monarchiában kb. háromszáz 50 000 L-nél nagyobb jövedelemmel, vagyis egy millió L-nél nagyobb

⁵⁹⁷ Chaussinand-Nogaret, 1976. 92.

⁵⁹⁸ Duma, 1998. 28.

vagyonnal rendelkező család élt. Háromnegyede többnyire az udvarban és Párizsban lakott. A 18. század elején két rétegből, a régi, előkelő származású udvari és vidéki arisztokrata családok egy részéből és a parlamenti nemesség legvagyonosabb csoportjaiból tevődött össze. A 18. század második felében egy harmadik réteggel bővült: a hatvan-hetven családból álló, csupán néhány generációs nemesi múlttal bíró főadóbérlőkkel, a pénzarisztokráciával.⁵⁹⁹

Az arisztokráciának is megvolt a maga jövedelmi-vagyoni hierarchiája. A csúcson az uralkodó családja és a „vér hercegei” (királyi hercegek, akik a királyi család vér szerinti rokonai) foglaltak helyet. A királyságban a legnagyobb jövedelemmel maga a király rendelkezett. 1790-ben a nemzetgyűlés birtokügyi bizottsága kimutatást készített XVI. Lajos személyes jövedelméről.

XVI. Lajos 1787. és 1788. évi jövedelmei

A jövedelem forrása	1787		1788	
	<i>Livre</i> -ben	%-ban	<i>Livre</i> -ben	%-ban
Urasági és hűbéri jogokból	2 427 818	16,23	3 039 987	20,73
Birtokok járadékából	2 422 147	16,19	1 674 094	11,42
Élet-és örökjáradékból, értékpapírokból	744 406	4,98	768 107	5,24
Regálé jogokból	1 122 326	7,50	977 373	6,66
Erdőből	8 41 764	55,10	8 200 799	55,95
Bruttó jövedelem	14 958 461	100,00	14 660 360	100,00
Költségek	818 260	5,47	895 226	6,10
Nettó jövedelem	14 140 201	94,53	13 765 134	93,90

Forrás: Hyslop, Béatrice F.: *L'apanage de Philippe-Égalité, duc d'Orléans (1785–1791)*. Paris, 1965. 203.

A király hatalmas jövedelmének több, mint a fele erdőből származott. A költségek valószínűleg alulszámítottak, még úgyis, hogy az uralkodó a költségek egy részét más forrásokból fedezte.

A 18. század második felében az udvari közvélemény – a király után – az Orléans-i herceget tartotta a monarchia leggazdagabb emberének, nem alaptalanul. Louis-Philippe-Joseph, aki a forradalom alatt a Philippe Égalité nevet kapta, XIV. Lajos öccsének, I. Fülöp hercegnek az ükunokája volt. A királyi család férfiai után ő következett a trónöröklési rendben. Jövedelmeinek két forrása volt:

⁵⁹⁹ Chaussinand-Nogaret, 1976. 77–78.

a családi birtokok és az apanázs birtokok. Az utóbbiakat a család – a királlyal való közeli rokonságot kihasználva – XIV. Lajos uralkodása óta gyűjtötte. Apanázs birtokokkal, de sokkal szerényebbekkel, az 1780-as években csak XVI. Lajos két testvére, a Provence-i gróf és az Artois-i gróf bírt. Az apanázs olyan kincstári birtok volt, amelyet az uralkodó engedett át javadalomként. A tulajdonjog a kincstáré maradt, de a javadalmazott elsőszülött fia örökölhette. Így került egyre több apanázs négy nemzedéken át az Orléans-i ház birtokába. A birtokokkal felségjogok gyakorlása is járt. 1785-ben, amikor Louis-Philippe-Joseph apja örökébe lépett, az ország területének 4,8%-a (2 406 224 ha) felett gyakorolt különböző jogokat (birtok és apanázs jogot, bíraskodási, hűbéri, vám- és illetékszedési jogok). Tehát a több, mint két millió ha nem mind birtok volt. A saját és az apanázs birtokokat – a különböző jogokkal együtt – egységesen kezelte a hercegi tanács, így a két vagyon nem különíthető el. 1790-ben a hercegi tanács az összvagyon értékét 117 976 946 L-re becsülte. Ezt azonban 67 611 258 L adósság terhelte. A hatalmas adósság arra utal, hogy a család jövedelméhez képest pazarlóan költekezett.⁶⁰⁰

A herceg jövedelme 1786–1790 közötti öt évről fennmaradt számadásokból ismert. Ez alapján öt év átlagában az évi bruttó jövedelme 8 580 386 L volt. Eből a költségek évente átlagban 1 810 405 L-t (21,1%-ot) emésztettek fel. A herceg tehát évente 6 769 981 L-t költhetett. A nettó jövedelemből az apanázs 3 643 277 L-rel (53,81%-kal), a saját birtok 3 126 704 L-rel (46,19%-kal) részesedett. A gazdálkodásból az erdő hozta a legtöbb pénzt, a nettó bevétel 44,5%-át az eladott fa tette ki. A regálé jogok 33,3%-kal részesedtek. A fennmaradó 22,2% a bérbe adott szántók és egyéb művelési ágak földjáraadékból és az urasági jogok bevételeiből tevődött össze. Az urasági jogokból származó összeg nem ismert külön tételként minden birtokról. Az orléans-i és a valois-i hercegi birtokokon a nettó bevétel 5–7%-át tették csak ki.⁶⁰¹

A Provence-i gróf – a későbbi XVIII. Lajos – és az Artois-i gróf – a leendő X. Károly – az Orléans-i herceghez képest szerényebb apanázs jövedelmet élveztek. A forradalom idején a nemzetgyűlés birtokügyi bizottsága 1789-re vonatkozóan a Provence-i gróf tiszta apanázs jövedelmét 1 278 701 L-re, az Artois-i grófét 534 373 L-re becsülte. Az apanázs mellett természetesen saját birtokaikból is hatalmas jövedelmet élveztek, amelynek pontos összege azonban nem ismert. A két királyi testvér sosem tudott kijönni jövedelméből, így jelentős adósságot halmo-

⁶⁰⁰ Hyslop, Béatrice F.: *L'apanage de Philippe-Égalité, duc d'Orléans (1785–1791)*. Paris, 1965. 52., 319., 333. (továbbiakban Hyslop, 1965.)

⁶⁰¹ Hyslop, 1965. 97.

zott fel. A forradalom előtt a király egyszeri adományként a Provence-i grófnak 14, az Artois-i grófnak 22 millió L-t juttatott tartozásaik kiegyenlítésére.⁶⁰²

A forradalom előtti években tizennégy vér hercege (királyi herceg) volt a monarchiában. Évi jövedelmüket 48 millió L-re becsülték, vagyis egy hercegre átlagban 3,4 millió L tiszta jövedelem jutott, beleértve a királyi családot és az Orléans-i herceget is. Az utóbbiak nélkül a többi királyi herceg jövedelme átlagban már nem érte el a két millió L-t. Az Orléans-i ház után a származási hierarchiában a Condé család következett. A 17. század közepén a család jövedelme még döntően a birtokokból származott. A Fronde (1648–1653) után a család lojálissá vált XIV. Lajoshoz, aki ezt a változást rendszeres adományozással hálálta meg. Így viszont a Condé elveszítették anyagi függetlenségüket és egyre inkább az udvarhoz „láncolódtak”. A rendszeres adományok révén jövedelmük jelentősen megnőtt a vagyonukhoz képest. A családfő, Louis (III) de Condé jövedelme 1702-ben 1,7 millió L volt, amelynek 44%-a (750 ezer L) a királytól származott. 800 ezer L-t (47%-ot) a birtokok, 150 ezret (9%-ot) az ingóságok hoztak. A hatalmas vagyont – értéke pontosan nem ismert, de kb. 25 millió L – két millió L adósság terhelte, amely nem csupán a túlzott költségekből adódott, hanem az 1693-as és az 1709-es mezőgazdasági válságból is.⁶⁰³

A királytól származó rendszeres juttatásoknak két csoportja volt: a kegydíj és az udvari tisztségekért járó fizetés. Condé herceg kegydíja évi 290 ezer L, a feleségéé évi 90 ezer L volt. A herceg Burgundia kormányzójaként évi 26 ezer, a Bourbon-ház bevételeinek főfelügyelőjeként 56 ezer L fizetést kapott. Ezen túl a király átengedte a családnak a királyi ház hivatalainak adásvételéből befolyó 166 ezer L illetéket is. Ezen túl még öt ezer L értékű kisebb illetékek jártak a hercegnek.⁶⁰⁴

1710-ben a 12 millió L értékű mobil vagyon 49%-a állami jogosítványok tőkéje volt. Például a herceg a burgundiai forgalmi adót kezelő intézmények egy részének a tulajdonosa volt, amely 50 ezer L-t jövedelmezett. 18%-a kölcsönbe adott tőke, 10%-a örökjáradék tőkéje, 9%-a készpénz, 14%-a jövedelmet nem hozó ékszer, bútor stb. volt. A család birtokainak zöme Île-de-France-ban, Burgundiában, Berry-ben, Bourbonnais-ban, Anjou-ban, Bretagne-ban és Normandiában volt. Az 1727-es vagyonleltár szerint a birtokok jó karban voltak. A birtokok élén jószágkormányzó állt, aki egy-egy régió birtokainak főbérloít felügyelte. A főbérlok fogadták fel a haszonbérloket. Ők gazdálkodtak ténylegesen

⁶⁰² Hyslop, 1965. 104., Carré, Henri: *La noblesse de France et l'opinion publique aux XVIIIe siècle*. Paris, 1920. 83. (továbbiakban Carré, 1920.)

⁶⁰³ Roche, Daniel: *Aperçu sur la fortune et les revenus des princes de Condé à l'aube du 18e siècle*. = *Revue d'Histoire moderne et contemporaine*, 1967, No 3. juillet–septembre. 237., 242. (továbbiakban Roche, 1967.)

⁶⁰⁴ Roche, 1967. 220.

és ők értékesítették a termékeket, így érdekeltek voltak a minél nagyobb hozadék elérésében. 1702-ben a birtokáról származó kb. 800 ezer L tiszta jövedelemből 455 ezer L-t (57%-ot) a haszonbérlok által fizetett földjáradék tett ki. Az erdőgazdálkodás 12%-kal, a vashámorok 6%-kal részesedtek a bevételből. Az urasági jogokból származó jövedelem az összbevétel 13%-a volt. A herceg vám és forgalmi illetékszedési joga az összjövedelemhez 12%-kal járult hozzá.⁶⁰⁵

A Condé-ház oldalágából származó Bourbon-Conty hercegi család évi jövedelme 1735–1752 között 1,6 millió L volt. Szerkezete hasonlított a Condé családéhoz, vagyis magas volt az ingó jövedelem aránya, a 18. század folyamán 40–60% között ingadozott. Az 1770-es években a kegydíj évi 150 ezer, az udvari tisztségek 100 ezer, a languedoc-i sóadóbérlet 90 ezer, egyéb illetékek 60 ezer L-t jövedelmeztek. Az udvartól egyedi esetekben is juthatott nagyobb összeghez a herceg. 1772-ben például Terray abbé pénzügyi főellenőr 4 millió L jutalmat adott a hercegnek egy kellemetlen perben tett hasznos szolgálataért.⁶⁰⁶ A királyi kegydíj és az udvari tisztségekből származó fizetés jövedelmen belüli aránya a 18. század folyamán csökkent, viszont nőtt az örökjáradék, az értékpapírok és a birtokok jövedelmének a súlya. A család udvartól való függősége ezzel mérséklődött. A családfők – különösen a 18. század második felében – jelentős összegeket fektettek birtok és örökjáradék vásárlásába. A család földbirtokainak értéke 1735-ben 6,4 millió, 1752-ben 7,2 millió, 1783-ban 17 millió L volt. 1735-ben az ingatlan a 12,2 milliós összvagyonból 52%-kal, 1783-ban a 23 milliós összvagyonból már 74%-kal részesedett. A korábban igen elszórt birtokokat a családfők egyre inkább Île-de-France-ba és a környező tartományokba összpontosították, hogy csökkentsék a birtokirányítás rezsijét. Ennek ellenére, a merész vásárlások és egyéb jelentős költségek miatt a családnak 1753-ban 2,9 millió L adóssága volt, amelytől csak 1783-ban szabadult meg, amikor 17 millió L-ért eladta birtokait Monsieur-nek (a király idősebb öccsének titulusa), aki még aznap tovább adta a királynak.⁶⁰⁷

XIV. Lajos Montespan asszonytól született és törvényes vér hercegévé emelt fia, Louis Alexandre de Bourbon, a Toulouse-i gróf a 18. század elejétől jelentős birtokvásárlásba kezdett. 1706 és 1746 között ő és a fia, Penthievre herceg 2,26 millió L-t költött 26 birtok vásárlására. Amikor a nagyszabású üzletbe kezdett, adományból már három hercegi és egy örgrófi birtok volt a tulajdonában. Penthievre hercegnek 1771-ben 5,2 millió L évi jövedelme volt, amellyel a királyi hercegek egyik leggazdagabbika volt. A forradalom alatt az 1789-es állapot alapján

⁶⁰⁵ Roche, 1967. 235–238.

⁶⁰⁶ Mougel, François-Charles: La fortune des princes de Bourbon-Conty: revenus et gestion, 1655–1791. = *Revue d'Histoire moderne et contemporaine*, 1971, No 1. 42–45. (továbbiakban Mougel, 1971.)

⁶⁰⁷ Mougel, 1971. 37–44.

vagyonát 100 millió L-re becsülték. A vagyon 40%-a erdő volt. A herceg az urasági bíraskodási jogát 254 község – kb. 150 ezer lakos – felett gyakorolhatta.⁶⁰⁸

Az egyik legjelentősebb birtoka a rambouillet-i hercegi birtok volt, 24 260 ha területtel, amely 1771-ben 842 644 L jövedelmet hozott. A herceg okszerűen irányította a gazdálkodást: a szántón a sok kisbérleti gazdaságot összevonatva, olykor több száz ha-os nagybérleteket alakított ki. Az 1770-es években felmérte a birtokot és új urbáriumokat készíttetett. A hatalmas *seigneurie*-ből 13 780 ha volt az urasági föld, és 10 480 ha, 15 faluval a cenzusos (urasági jogokkal terhelt) föld. A jövedelem 91,3%-át (768 834 L-t) az erdő hozta. Bérleti járadékból 7,6%-a (64 046 L), urasági jogokból 0,9%-a (7950 L), manufaktúrájából 0,2%-a (1814 L) származott jövedelmének. 1783-ban a szép birtokot 16 millió L-ért eladta a királynak.⁶⁰⁹

Louis-Joseph de Vendôme királyi herceg dédapja IV. Henrik király házasságon kívül született, de törvényesített fia volt. Amikor 1712-ben elhunyt, inventáriuma szerint 7 092 000 L vagyona és évi 347 400 L jövedelme volt. A királyi hercegek között szerény jövedelműnek számított. Jövedelmének összetétele viszont tükrözte különleges származását: 63,16%-a birtokból, 31,95%-a tisztségeiből és kegydíjből, 4,89%-a hivatalforgalmi illetékből folyt be.⁶¹⁰

A hercegek és *pairek* a királyi hercegekhez képest mértékletesebb vagyonnal és jövedelemmel rendelkeztek. Csak néhány százalékuknak volt több millió L értékű és több százezer L-t elérő jövedelme. Az átlagos herceg és *pairi* vagyon egy-két millió L között ingadozott. Jövedelmüknek egy jelentős hányada szintén az udvari juttatásokból származott. A breton Rohan-Guémenée herceg a gazdagabbak közé tartozott. 1783-ban 543 000 L volt a jövedelme, amelynek 68,35%-a birtokaiból, 28,93%-a tisztségeiből és kegydíjből, 2,72%-a párizsi bérházaiból származott. A magas jövedelem ellenére a család eladósodott, 1783-ban 6,4 millió L-rel tartozott. A herceg becsületét a király mentette meg: a 6–7 milliót érő birtokait 12 millióért megvette.⁶¹¹

Szintén a gazdagabbak közé tartozott a középkori nemesi családból származó Louis Antoine de Pardaillon de Gondrin, Antin herceg. Apja Montespan márki, anyja Montespan asszony, XIV. Lajos szeretője volt. Kapcsolataiból adódóan 1708-ban a király főépítésze lett, évi 40 200 L fizetésért. E mellett még egy sor

⁶⁰⁸ Duma, Jean: Les Bourbon-Penthièvre à Rambouillet. La constitution d'un duché-pairie au XVIIIe siècle. = *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1982, No 2. 292., 304. (továbbiakban Duma, 1982.)

⁶⁰⁹ Duma, 1982. 304.

⁶¹⁰ Labatut, Jean-Pierre: *Les ducs et pairs de France au XVIIe siècle. Étude sociale*. Paris, 1972. 260. (továbbiakban Labatut, 1972.)

⁶¹¹ Meyer, Jean: *La noblesse bretonne au XVIIIe siècle*. t. II. Paris, 1966. 875. (továbbiakban Meyer, t. II. 1966.)

kisebb tisztséget töltött be és kegydíjban is részesült. Anyja irányításával birtokvásárlásba kezdett, és élete végéig (1736-ig) harminckilenc adásvételt bonyolított le. A régensség alatt a gyarmati kereskedelemben és az értékpapír üzletben is sikeresen kapcsolódott be. 1736-ban 4 millió L vagyont hagyott utódaira, amelynek 85%-a birtok volt. Vagyonából évi 200 ezer L jövedelme volt, amelyet még kiegészített 60 200 L fizetés és évi 6000 L kegydíj. Utódai alatt a vagyon szétesett, és 1757-ben a család elveszítette a hercegi rangot.⁶¹²

Az 1750-es években Chevreuse herceg évi jövedelmét 400 ezer, Grammont herceget 300 ezer, Trémoille herceget 200 ezer, Narbonne herceget 300 ezer, Luc herceget 100 ezer, a régensség korában Saint-Simon herceget 173 ezer L-re becsülték. A Polignac hercegi családnak a 18. század közepén 500 ezer L jövedelme volt a vagyonából és a tisztségekből, amelyhez még évi 70 ezer L kegydíj járt. Trémoille herceg vagyonát 1779-ben 8,5 millió L-re értékelték, amely 260 ezer L-t (a vagyon értékének 3%-át) jövedelmezett. Villeroy herceg és *pair* vagyona 1737-ben 12,6 millió L-re becsültetett, évi 377 ezer L (a vagyon értékének 2,9%-át kiteve) jövedelemmel. A Montmorency-Luxembourg herceg és *pairi* család vagyona 1764-ben 11,3 millió L-t ért, és évente 389 ezer L (3,4%) jövedelmet hozott.⁶¹³

Ismertek voltak viszonylag alacsony jövedelmű hercegek és *pairek* is. A Saulx-Tavanes család Versailles-ban az évi jó 90 ezer L jövedelmével nem nagyon büszkélkedhetett. Burgundiában viszont a legnagyobb jövedelmű birtokosok közé tartozott. A Dijon melletti urasági földje 3600 ha volt, amelyből az erdő 2500 ha-t (65,8%-ot), a kisbérleti gazdaságokban műveltetett szántó és rét 1200 ha-t (31,6%-ot), a park, udvar és műveletlen terület 100 ha-t (2,6%-ot) tett ki. Urasági jogokat 9100 ha terület felett gyakorolt. 1780-ban 61 707 L-t hozott a birtok. A jövedelem közel egyharmada urasági jogokból származott, mert a herceg földesúri tizedet is szedett. Châtillon herceg és *pair* vagyona 1777-ben csupán 889 907 L-t ért, amelyből még 50 ezer L jövedelem sem származott. Lévis hercegnek 1790-ben mindössze 148 574 L vagyona volt.⁶¹⁴ Choiseul-Gouffrier viszont csak igen régi származású márkí volt, de jövedelme vetekedett a hercegek és *pairek*ével. 1777-ben vagyonából származó bruttó jövedelme 247 796 L volt. A 80 056 L (32,3%) költség és adó kifizetése után 167 739 L (67,7%) elkölthető pénze maradt. A jövedelem 60,9%-át az urasági földek bérleti díja hozta. A másik legnagyobb tétel, 20,2%-kal párizsi bérházainak bevétele volt. Örökjáradékként jövedelmének 10,8%-át élvezte, míg urasági jogai csupán 8,1%-kal

⁶¹² Jugie, Sophie: Grandeur et décadence d'une famille ducale aux XVIIIe siècle: la fortune du duc d'Antin. = *Revue d'Histoire moderne et contemporaine*, 1990, No 3. 456–473.

⁶¹³ Carré, 1920. 53., Labatut, 1972. 267–268., Bély, 1996. 449.

⁶¹⁴ Forster, 1975/a. 102–103., Bély, 1996. 449.

részesedtek. Udvari tisztsége és kegydíja nem volt.⁶¹⁵ A vidéken élő régi származású „milliomos” arisztokrácia jövedelme nem érte el az udvarban élőkét a kisebb birtok, a tisztségek és a kegydíjak hiánya miatt, viszont nagyobb függetlenséget élvezett. Tessé gróf Haute-Maine tartományban nem szűkölködött. Vagyónát dinamikusan szaporította a 18. század második felében. A század közepén 12 *seigneurie*-je 54 899 L tiszta jövedelmet biztosított. 1789-ben már 15 *seigneurie*-vel rendelkezett, amely 81 899 L tiszta jövedelmet hozott. Nagyobb részét – 59,98%-át – az urasági földek járadékai biztosították. Második legnagyobb bevételi forrását (32,52%-kal) vashámorai adták. Az urasági jogai csupán 7,46%-kal részesedtek jövedelméből. A fennmaradó 2,04% ismeretlen eredetű jövedelem volt.⁶¹⁶

A kincstárnak a fizetésekről és a kegydíjakról készített 1789-es jelentése szerint 1788-ban a legmagasabb udvari tisztségért járó fizetés, 139 800 L a főudvarmestert illette meg. A királyi palota első szertartásmestere sem kapott sokkal kevesebbet: 134 968 L-t. Polignac herceg, a királyné első tisztjeként évi 80 000 L fizetést kapott. Mirepoix marsall felesége a királynő első udvarhölgye volt, évi 78 000 L-ért. A király első négy szolgájának fejenként 12 760 L járt. A királyi ruhatár nagymestere, La Rochefoucauld-Liancourt herceg – az ország egyik legrégibb, 10. századi származású nemese – 31 590 L-t kapott. A királyné udvarhölgyei – kb. 35 fő – 21 ezertől 4 ezerig terjedően részesültek évi díjazásban. A nagy kormányzóságok kormányzói tisztségéért – a 18. században a kormányzók udvari tisztségnek számítottak – is jelentős fizetések jártak: a languedoc-inak 160 ezer, a burgundiainak 150 ezer, a guyenne-inak 100 ezer, a párizsinak 70 ezer L. A fizetések mellé társuló kegydíjaknak három osztályát különböztették meg. Az első a 20 ezer L-en felüli volt, amelyet 86 udvari méltóság és állami főtisztségviselő élvezett. A Chartres-i herceg 1747-ben 150 ezer L kegydíjat kapott. XV. Lajos leánya, Louise-Elisabeth, a páрмаi herceg felesége 200 ezer L kegydíjban részesült. Polignac herceg 80 ezer L-t élvezett. Az első osztályú kegydíjak nagy része 20–40 ezer L között ingadozott. A második osztályú kegydíjak 20–8 ezer L közöttiek voltak. Ebből az osztályból 1788-ban 483-an részesedtek. Ilyen összegek jártak a kisebb méltóságoknak és a vidéken élő előkelő nemesek egy részének. A harmadik osztályt a 8 ezer L-en aluli kegydíjak alkották. A tisztségviselők, visszavonulásukkor végkielégítést kaptak. A főkamarásnak 800 ezer, a király első fegyverhordozójának 600 ezer, a királyi ruhatár nagymesterének 475 ezer L járt.⁶¹⁷

A magas állami tisztségek viselőit, akik ténylegesen igazgatták a monarchiát, és közülük többen csak újabb származású nemesek voltak, a herceg és *pairek* jut-

⁶¹⁵ Chaussinand-Nogaret, 1976. 83.

⁶¹⁶ Mousnier, Roland: *Les institutions de la France sous la monarchie absolue, 1598–1789*. t. I. Société et état. Paris, 1974. 150. (továbbiakban Mousnier, 1974.)

⁶¹⁷ Mousnier, 1974. 78–79., Carré, 1920. 83.

tatásait megközelítő fizetést kaptak. A kormányzás csúcsán a kancellár, a pénzügyi főellenőr, a négy államtitkár, a főpecsétőr, a 34 intendáns és a fontosabb országokba küldött követek álltak. A fizetések nagysága nem mindig a betöltött tisztség fontosságától, hanem a királyhoz és befolyásos környezetéhez fűződő viszonytól függött. 1789-ben a főpecsétőr fizetése 135 ezer L volt, míg a kancelláré – a főnökéé – 120 ezer L. A pénzügyi főellenőrök és az államtitkárok fizetései a 18. század második felében 225–100 ezer L közöttiek voltak. Maurepas államtitkár viszont csak 60 ezret kapott XVI. Lajostól. A nagyhatalmak fővárosaiban szolgáló követek – többnyire régi származású nemesek – 100–200 ezer L fizetésben részesültek. A kisebb államokban működők ennél jóval kevesebbel is beérték. A párizsi követnek például 60 ezer L-t folyósítottak. Az intendánsok fizetése is hasonlóan ingadozott. Visszavonulás után nyugdíj és esetleg egyszeri jutalom járt. Séchelle pénzügyi főellenőr 1756-ban visszavonult. A királytól évi 80 ezer L nyugdíjat kapott. Az ugyanebben az évben leköszönő külügyi államtitkár, Rouillé kénytelen volt 20 ezer L nyugdíjjal megelégedni. Argenson márki kisebb testvérként kevésbé volt gazdag. Amikor visszavonult a hadügyi államtitkárságból, Touraine-ben 500 ezer L-ért birtokot vett. A vásárláshoz a király 200 ezer L-rel járult hozzá. 1780-ban Sartine tengerészeti államtitkár köszönt le. Szegénynek számított a környezetében, mert birtokából csak 18 ezer L jövedelme származott. A királytól 30 ezer L nyugdíjat és 300 ezer L egyszeri jutalmat kapott.⁶¹⁸

Az uralkodóhoz, az Orléans-i herceghez vagy Enghien herceghez mérhető vagyonnal és jövedelemmel senki sem rendelkezett a királyságban. A többi királyi herceg és a herceg és *pairek* gazdagságát azonban a 18. századra az arisztokrácia születésben kevésbé elegáns másik két csoportja, a „pénzembereké” és a parlamenti magisztrátusoké megközelítette. A 17. század második felében is köztudott volt a párizsi és udvari magas körökben, hogy a két bíboros főminiszter, Richelieu és Mazarin mesés vagyont hagyott maga után. Az 1660-as évek elején perbe fogott volt pénzügyi főintendáns, Nicolas Fouquet vagyona is szóbeszéd tárgya volt. Richelieu bíborosnak 1642-ben 22 400 000 L-re becsülték fel a vagyonát, amelyet 6 498 917 L adósság terhelt. Halálának évében a mindenható miniszternek 872 511 L jövedelme volt. Mazarin vagyona 1661-ben ezt is felülmúlta: 26 000 000 L volt. Nicolas Fouquet hatalmas vagyona – 15 460 405 L – viszont semmit sem ért, mivel 15 531 725 L adósság párosult hozzá.⁶¹⁹

A 18. századi közvélemény a „pénzembereket”, a főadóbérlőket (a közvetett adók bérlői, zömmel újnemesek) tekintette a leggazdagabbnak. Argenson márki szerint 1753-ban Pâris de Montmartelnek 100 millió L vagyona volt. Antoine és Pierre Crozat-nak több, mint 30 milliós vagyont tulajdonítottak. 1751-ben Le

⁶¹⁸ Carré, 1920. 92.

⁶¹⁹ Labatut, 1972. 263., Dessert, Daniel: *Argent, pouvoir et société au Grand Siècle*. Paris, 1984. 310. (továbbiakban Dessert, 1984.)

Normant de Tournehemről azt tartották, hogy 20 milliót ér a vagyona. Saint-James bankárt –, aki 8 millió L-t kölcsönzött az udvarnak – is az ország leggazdagabb emberének tartották. Grimod de Reynière vagyona 14 millió L-re taksálták.⁶²⁰ Forrásokkal ezek az adatok nem bizonyíthatóak. Samuel Bernard volt udvari bankár és főadóbérlő – 1699-ben XIV. Lajostól nemesi rangot kapott – viszont kétségtelenül vetekedhetett az udvar gazdagjaival. Halálakor, 1729-ben 33 617 501 L vagyonról készítettek inventáriumot. Vagyonának – ahogy a többi főadóbérlőjében is – jelentős hányada azonban értékpapír, kötelezvény és részvény volt, amelyek reálértéke nominális értékéhez képest jelentősen ingadozott.⁶²¹

Brunet de Rancy vagyona 1716-ban 7 373 710 L volt, amelyet azonban 4,2 millió adósság terhelt. Pierre-François Bergeret, 8 044 944 L vagyonával a 18. század leggazdagabb adóbérlői közé tartozott. François Balthazar Dangérol azt tartották, hogy 1777-ben 13 milliós vagyona volt. Valójában „csak” 4 440 332 L-t tudhatott a magáénak. Philippe Cuissy-nek 1772-ben 5 073 540 L-re becsülték a vagyona. 1732–1789 között 35 főadóbérlő vagyona átlagban fejenként 3 321 034 L volt. Az összegnek azonban 25,24%-a adósság, örökség és hozomány hátralék volt. 1750–1789 között a kilenc leggazdagabb adóbérlő vagyona átlagban fejenként 4,3 millió L volt.⁶²²

A parlamenti arisztokrácia (taláros nemesség felső rétege) jelentős része a 18. században már régi nemesnek számított, amely közfunkciójánál fogva a hercegek után a legtekintélyesebbnek számított. Vagyonja valamelyest elmaradt a pénzembereké mögött, de egyes tagjainak gazdagsága szintén felért a királyi hercegekéjével. Molé, a párizsi parlament első elnöke 6,8 milliót örökölt apjától. Samuel Bernard leányát vette feleségül, aki 1,2 millió L-t kapott hozományul. A 8 milliós vagyon évi 300 ezer L jövedelmet biztosított. Tugny elnöktől 1716-ban 6,6 milliós vagyont örököltek leszármazottai. A 18. század második felében Olivier de Sénozant elnök is a leggazdagabbak közé tartozott 4 676 000 L vagyonával. Hénaut elnök 1770-ben 3 milliót érő vagyont hagyott örökösire. Abladie elnöknek 3,2 millió L ingatlan és ingó vagyona volt halálakor. Nicolas de Persan tanácsos 1719-ben 2,4 millióval rendelkezett. Le Peletier de Rosambo első elnöktől 1772-ben a leánya 2 788 000 L-t örökölt. Le Peletier de Saint-Fargeau tanácsos amikor megnősült, évi 120 ezer L jövedelme volt. A 18. században kb. harminc, milliónál több vagyonnal bíró parlamenti tag volt Párizsban. Többségüknek egy-két millió között mozgott a vagyona. Maupeou kancellárnak – eredetileg a párizsi parlament tagja – nősülésekor 1 068 000 L vagyona volt. A másik kancellár, Aguesseau 1752-ben 1 137 000 L vagyon felett rendelkezett. Az egy-két millió

⁶²⁰ Carré, 1920. 54–55.

⁶²¹ Dessert, 1984. 129–132.

⁶²² Durand, 1971. 133–135.

L értékű vagyon évi 50–60 ezer L jövedelmet hozott, biztosítva a tekintélyhez illő párizsi életvitelt.⁶²³

A parlamenti arisztokrácia jövedelmében az udvari tisztségekből és a kegydíjakkól származó összegeknek nem volt jelentős súlya. A párizsi parlament hatalmasságai így viszonylagos függetlenséget élveztek az udvarral szemben, és jövedelmükben döntően a saját vagyonukra szorítkoztak. Vagyonuk, összetétele alapján három típust képezett. Az elsőt azok testesítették meg, amelyek az udvari és a vidéki arisztokrácia vagyonához hasonlítottak, vagyis a földbirtok volt a meghatározó részük. 1772-ben Le Peletier de Rosambo első elnök vagyonának 58,9%-át a birtok, 36,3%-át városi házai és azok ingóságai, valamint a hivatal, 4,8%-át járadék tőke, készpénz stb. adta. Louis Chevalier vagyonának 1736-ban 61,7%-a földben, 18,5%-a házban, 14,8%-a hivatalban, 5%-a járadék tőkében jövedelmezett. A második típus a főadóbérlők vagyonszerkezetéhez hasonlított, vagyis a különböző járadékok tőkái és az értékpapírok domináltak. Nicolas (IV) Doublet de Persan vagyonából 1724-ben az élet- és örökjáradékok tőkái, az értékpapírok stb. 84,9%-kal, Ambroise Ferrand-éből 1732-ben 80,3%-kal, Lefebvre de la Malmaisonéban 1740-ben 76,4%-kal részesedtek. A párizsi parlamenti arisztokrácia harmadik csoportjánál a hivatal értéke volt kiemelkedő. A parlamenti szék mellett még más nagy értékű hivatalokkal is bírhattak. A később kancellár Maupeou vagyonának 1744-ben 46,7%-át a hivatal tette ki.⁶²⁴

A milliós vagy több milliós vagyonú vidéki városokban élő családok élén a parlamenti nemesség állt. Toulouse-ban a nemesség 2,1%-a (tíz család) bírt egy millió L-nél több vagyonnal. Mind parlamenti tag volt. Jean Gabriel Aimable Alexandre de Riquet de Bonrepas főügyész 1791-es inventáriuma 1 278 999 L-t tartott nyilván. 1789-ben 562 L személyi adót fizetett, vagyis jó 50 ezer L volt a jövedelme. Vagyonából a Canal du Midi partján vásárolt, a csatorna forgalmát lebonyolító hivatalok 70,36%-kal részesedtek. A hivatalok évente 36 ezer L-t jövedelmeztek. Etienne Louis Marie de Guillermin, Seysses báró, parlamenti tanácsos 1 165 296 L vagyont hagyott örökül, amelyből a földbirtok csak 31,24%-kal részesedett. Bertrand Bernard de Boyer Drudas elnök jó egy milliós vagyonából is az ingó volt a legnagyobb, kb. 53%-kal. A tíz parlamenti nemesi család volt a 60 ezer fős városban a leggazdagabb, megelőzve a polgárságot és a foglalkozást nem űző nemességet.⁶²⁵

A többi vidéki nagyvárosban – Bordeaux-t és Lyont kivéve (ez utóbbiban nem székelt parlament) – szintén a parlamenti arisztokrácia volt a leggazdagabb. A grenoble-i, az aix-i és a dijoni parlamentben kevesebb milliomos volt, mint a toulouse-iban. A roueni és a breton (Rennes) parlamentben viszont nagyobb volt

⁶²³ Bluche, 1960. 147–152.

⁶²⁴ Bluche, 1960. 154–155.

⁶²⁵ Sentou, 1969. 86., 89.

a számuk. A bretagne-i parlamentben néhány nemesnek a fővárosiakkal vetekedő vagyona volt. Huchet de la Bédoyère-nek 1789-ben 3 millió L-t ért a vagyona. Le Pestre de Chateaugiron 2 674 996 L-t (1764), Bourdonnaye-Montluc (1775) 2 106 232 L-t hagyott örökül. A két utóbbi család vagyonának szerkezete 60,8%-os és 80,2%-os részesedéssel a földbirtok túlsúlyát tükrözte.⁶²⁶

A leggazdagabb, milliomos nemességhez mérhető vagyonnal csupán 50–60 párizsi, roueni, lyoni, marseille-i, nantes-i és bordeaux-i nagypolgári család rendelkezett. Egyedül a főváros és a nagy vidéki kereskedelmi-ipari központok voltak képesek milliomos polgári vagyonokat felhalmozni, mielőtt tulajdonosaik hivatal – főleg az igen magas árú, de munkavégzéssel nem járó királyi titkári állás – vásárlásával nemessé váltak volna. Nem minden nagypolgári család vált nemessé, másrészt a nemesi címet vásárlókat a 18. században a tengeri kereskedelem –, amely viszonylag magas haszonkulccsal működött – dinamikája pótolta. Néhány polgár a királyi hercegekhez és a herceg és *pairek*hez hasonló vagyont gyűjtött. Ilyen volt a bordeaux-i nagykereskedő, François Bonnaffe, aki 1789-ben 15 millió L vagyonnal büszkélkedhetett. A szintén bordeaux-i, zsidó vallású Abraham Gradis nagykereskedő 1780-ban 10 millió L vagyont hagyott hátra.⁶²⁷

Az évi 50–10 ezer L jövedelemmel rendelkező gazdag nemesség részben az udvarban, Párizsban és zömmel a vidéki nagyvárosokban, esetleg birtokaikon élt. Ide sorolhatjuk a parlamenti nemesség zömét és a pénzügyi nemesség „másodvonalát” (az adóbérlők kisebbik hányadát és az adófelügyelők, kincstárnokok jelentés részét). Igen régi eredetű, régi és újnemes egyaránt található közöttük. A régi nemesség közül sokak a hadsereg főtisztjei és kisebb udvari méltóságok betöltői voltak, az újnemesség állami és parlamenti tisztségeket viselt, és természetesen jelentős számmal akadt csupán birtoka jövedelméből élő gazdag nemes is. Ez a gazdag réteg élvezte a kisebb, főleg a harmadosztályú kegydíjakat. Ferdinand de Schömbergnek az 1770-es évek elején még csupán évi 8 900 L volt a jövedelme. 1777-ben altábornagy lett, évi 18 000 L fizetéssel, majd 1783-tól kormányzóhelyettesi tisztséget is szerzett az udvarban. Így jövedelme 38 000 L-re kerekedett, amelyből a birtoka csak 23,42%-kal részesedett. Évente néhány hetet Versailles-ban és Párizsban töltött. Felesége Versailles-ban 800 L-ért bérelt szállást, viszont Párizsban volt egy 70 000 L értékű háza. Jövedelmük még éppen elégséges volt az altábornagyi ranghoz illő fővárosi életvitelhez. A vidéki városokban és a birtokon a néhány tízezer L jövedelem igen elegáns életmódot engedett meg.⁶²⁸

Az angol mezőgazdasági szakíró, Arthur Young franciaországi utazása alkalmával (1789) sok vidéki nemesnél járt vendégségben. Többek között ellátoga-

⁶²⁶ Meyer, t. II. 1966. 969–971., 976.

⁶²⁷ Mousnier, 1970. 36–38.

⁶²⁸ Chaussinand-Nogaret, 1976. 88.

tott a pazarul berendezett nangis-i (Párizsi-medence) kastélyba, Guerchy földesurához. Az uraság csak birtokából élt, amely évi 1000 Lajos-aranyat – 24 000 L-t – jövedelmezett. Párizsba ritkán utazott, mert túl költségesnek tartotta a fővárosi életet.⁶²⁹ Az ismert fiziokrata író, Mirabeau márki ugyan szerényebb jövedelemmel rendelkezett, de még szintén a gazdag vidéki nemességbe tartozott. Apja halálát követően 1742-ben lemondott kapitányi rangjáról és visszavonult a mirabeau-i kastélyába, hogy rendbe szedje a birtokát. 20 ezer L-t fektetett a gazdálkodásba. Bevezette a váltógazdálkodást, az ugar helyébe lucernát ültetett és rendszeresen öntözte a kaszálót, hogy elegendő takarmánya legyen a nagyállattartáshoz. A korban igen olvasott művében – *Az emberek barátja, avagy értekezés a népességről* (1756) – megvetette a nemesség vagyonát felemésztő luxust és nagyvárosi életet, és helyébe a vidéki életmódot állította követendőnek. Úgy vélekedett, hogy egy nemes úr jobban élhet birtokán 10 ezer L-ből, mint Párizsban 40 ezerből.⁶³⁰

Arthur Young a bourbonnais-i Goutte márki vendégeként szintén egy gazdag vidéki kastélyt, a riaux-it látogathatta meg. A riaux-i birtok kb. 300 ezer L-t ért, amelyet kilenc részesbérllő művelt és 10 500 L tiszta jövedelmet hozott. A márki két malmot működtetett és halastavat is tartott, évi ezer-ezer L jövedelem fejében. Birtokán nyolc hektár szőlő volt, amelynek a művelési költsége 4400 L volt és 3600 L tiszta hozadékot biztosított. A márkinak ezen kívül még két birtoka volt. A ballainit épp ekkor adta el 270 ezer L-ért. Eddig évi 10 ezret jövedelmezett. A harmadik birtoka 400 ezer L értékű volt, évi 16 ezer L jövedelemmel.⁶³¹

A középkor óta nemes Goddes de Varennes család a 18. századtól emelkedett fel a gazdagabb anjou-i nemességbe. August-François Goddes de Varennes márki 1734-ben altábornagy lett, majd If várának kormányzója is, évi 4500 L-ért. Ezt évi 2000 L kegydíj egészítette még ki. Fia, August-Claude-François ugyan kapitány lett 1742-ben, de a fizikának és az agronómiának szentelte életét. Varennes-i és sautéi birtokán a bérleti gazdaságok mellett saját kezelést is vitt, amely nem volt jellemző a nemesi birtokokon. Az „új mezőgazdaság” eljárásait sikeresen alkalmazta és urasági jogait is következetesen érvényesítette. 1783-ban 30 609 L volt a bruttó jövedelme, amelyből a rezszi (a saját gazdálkodás kiadásai, a járadékbeszedés és az urasági jogok behajtásának költségei) tetemes összeget, 9262 L-t (30,26%-ot) emésztett fel. Tiszta jövedelme – 21 347 L – azonban így is tisztességes volt.⁶³²

⁶²⁹ Young, t. I. 1976. 320.

⁶³⁰ Mirabeau, 1883. 88.

⁶³¹ Young, t. I. 1976. 378–380.

⁶³² Ferrieux, Xavier: *Une famille de haute noblesse. Les Goddes de Varennes en Anjou au XVIIe et XVIIIe siècle*. Université de Haute-Bretagne, 1975. 121.

A toulouse-i régióban Varagne-Belesta de Gardouch márkinak 445 ha urasági földje volt, amely 14–28 ha-os részesbérleti gazdaságokból állt. A márki maga kezelte jövedelmeit, felügyelt a termékek értékesítésére és a bérlők gazdálkodására. Jövedelme dinamikusan növekedett a 18. század második felében. 1746–1756-os évek átlagában évi jövedelme 11 000 L volt, az 1786–1792 közötti évek átlagában 28 300 L. Az egy ha-ra eső hozadék 24 L-ről 63 L-re emelkedett. A márki jövedelme 157,2%-kal emelkedett. Ez tartalmazta az 54%-os áremelkedést is, de ennek ellenére jövedelme megduplázódott.⁶³³

A gazdag vidéki nemesség igen eltérő arányban élt az egyes tartományokban. A gazdaságilag fejlett, gazdagabb adókerületekben és parlamenttel rendelkező városokban számosabb volt, mint másutt. Guyenne-ben a nemesség 12%-ának volt 50 és 10 ezer L közötti jövedelme. Ez az arány megközelítette az ismert tizenhárom adókerület 13% körüli átlagát. A caeni és a grenoble-i adókerületben a nemesség 18%-a volt ebben a kategóriában, viszont a châlons-i és a La Rochelle-i adókerületben 0,9 és 0,5% volt csupán.⁶³⁴ Franche-Comté-ban (Burgund grófság) az 1788-as adólajstromban a nemesség 6,68%-ának volt 10 ezer L-en felüli jövedelme.⁶³⁵ A nyugat-pikárdiai Somme vidékén élő háromszáz nemesi család 39%-ának évi 10 ezer L-en felüli jövedelme volt. A 18. század második felében száztíz kastélyt építettek. A laoni adóelosztó körzet 142 nemesi családjából 1787-ben csak 11,2%-nak volt évi 10 ezer L-en felüli jövedelme. Összesen három család viselt valamilyen funkciót.⁶³⁶

A gazdag nemességen belül a parlamenti és az egyéb hivatalos viselők jelentős helyet foglaltak el. A párizsi parlamentben kb. 20–25 olyan nemes volt, akinek a vagyona 1 millió és 500 ezer L között ingadozott, évi 20–40 ezer L jövedelemmel. Alulról a 150–500 ezer L vagyonú, 10–15 ezer L jövedelmű csoport zárta a parlamenti nemességet. Párizsban ez utóbbi réteg funkciójához és társadalmi presztíziséhez képest már visszafogottabban volt kénytelen élni. Madame de Laverdyről 1763-ban azt írták, hogy évi 15 ezer L járadékból csak „polgár módjára” tudott élni. A régi származású, kancellárt is adó taláros nemesi család, a Seguier is ebbe a csoportba tartozott.⁶³⁷

Ténylegesen szegény nemes sem a párizsi, sem a vidéki parlamentekben nem volt. A 18. században a nemessé válás többnyire hivattalal történt. Az újnemesek

⁶³³ Forster, 1960. 59.

⁶³⁴ Chaussinand-Nogaret, 1976. 87–88.

⁶³⁵ Brelot, Caude-Isabelle: *La noblesse en Franche-Comté de 1789 à 1808*. Paris, 1972. 28. (továbbiakban Brelot, 1972.)

⁶³⁶ Fiette, Susanne: *La noblesse française des lumières à la belle époque. Psychologies d'une adaptation*. Paris, 1997. 33. (továbbiakban Fiette, 1997)

⁶³⁷ Bluche, 1960. 152.

kb. 80%-a hivatalvásárlással emelkedett fel.⁶³⁸ Hivatalt csak vagyonos polgár tudott venni, s különösen a parlamenti székek kerültek sokba. A polgárság kezén felhalmozódó pénz nemessé emelő hivatali vagyonná alakult át. A polgári vagyon tulajdonosával együtt a hivatalon keresztül felemelkedett a társadalmi hierarchiában.⁶³⁹ A parlamenti hivatal, azon túl, hogy nemessé emelt, közfunkciójával a társadalmi presztízs és méltóság megtestestítője volt. Viselője emberi sorokat határozott meg. A hivatalnak volt még egy előnye: örökösödéskor nem lehetett felosztani, mint a birtokot. Ahogy a milliomos parlamenti nemességnél már kiderült, a hivatal nem volt meghatározó rész a vagyonban. A párizsi parlamentben a hivatal átlagban a nemesek vagyonának 23,44%-át képezte. Így természetesen a jövedelem szerkezetében sem volt elsődleges helye. Amikor eredetileg a hivatalt megvették a királytól, a vásárlók a hivatal árával kölcsönt nyújtottak az államnak, hogy ennek fejében közfunkciót, némi jövedelmet és privilégiumokat nyerjenek. A hivatalt betöltőt a kincstártól évi díjazás illette, amely a hivatal értékének 1–12%-a között mozgott. Ehhez még a kliensek fizette „fűszer”, vagyis eljárási díj társult.⁶⁴⁰

A párizsi parlamentben csak a király által kinevezett első elnöknek volt különleges díjazása. 1763-ban 41 950 L volt, amelyhez évi 20 ezer L pótlék járt. Az első elnöknek járó fűszer 18 ezer L volt. Az elnökök már jóval szerényebb, évi 7–10 ezer L díjazásban részesültek.⁶⁴¹ A toulouse-i parlament 117 nemes tagja közül 66,65%-ának volt 10–50 ezer L közötti jövedelme, amelyben a hivatal hozadéka – a párizsiakéhoz hasonlóan – általában nem volt meghatározó. Forster kimutatása szerint 1789-ben az első elnök hivatali díja 20, a 15 elnöké fejenként 6, az 5 elnöktanácsosé 4, a 17 nagy kamarai tanácsosé 3, a 71 egyéb kamarai tanácsosé 2, a főügyészé 6, a helyettes főügyészé 3, az 5 helyettes ügyészé 1 ezer L volt. A hivatalok értékének átlagban 5%-át tették ki. Egy peres ügy átlagban 90–120 L „fűszert” hozott.⁶⁴²

A bretagne-i parlamentben a toulouse-ihoz képest valamelyest gazdagabb nemesek ültek. Legtöbbjüknél a vagyon közel 60%-a földbirtok volt. A breton parlamentben többnyire igen régi származású földbirtokos nemesség ült. A 18. század elején a hivatal a vagyonnak kb. 20%-át tette ki. A század folyamán – országos tendencia volt – a hivatal leértékelődött. A század végén a vagyonnak már csak kb. 10%-a volt. A díjazás és a „fűszer” viszont valamelyest nőtt. A tanácsosi hivatal átlagára 1720–54 között 70 ezer, 1755–70 között csak 50 ezer L

⁶³⁸ Texier, 1988. 238.

⁶³⁹ Mousnier, 1975. 128.

⁶⁴⁰ Bien, David D.: Les offices, les corps et le credit d' État: l' utilisation des privilèges sous l' Ancien Régime. = *Annales E. S. C.*, 1988, No 2, mars-avril. 383. (továbbiakban Bien, 1988.)

⁶⁴¹ Bluche, 1960. 172.

⁶⁴² Forster, 1960. 104.

volt. A hivatal díja átlagban 1900 L volt, amely az 50 ezer L-t érő hivatal értékéből kerekítve 4%-kal részesedett, míg a század első felében csak 2–3%-kal. Az egy parlamenti tagra jutó „fűszer” is kb. 1900 L-nyi volt. A breton parlamenti nemesség 17–18 ezer L évi átlagjövedelméből a hivatal 21–22%-kal részesedett. A Bretagne-i számvevő kamara főügyészének 1771-ben évi 2800 L díj és 2813 L „fűszer” járt. Hivatala 120 ezer L-t ért, így évente 4,7%-ot jövedelmezett.⁶⁴³

A módos, évi 10–4 ezer L jövedelemmel bíró középnemesség, amely a tizenhárom ismert adókerület nemességének 26%-át alkotta, a történeti irodalomban sokáig alig kapott figyelmet. A vizsgálódás középpontjában csak a gazdagság és a szegénység állt. A történeti irodalom hajlamos volt egyszerűen elszegényedőnek tekinteni a középnemességet. Azt a képet élte, amelyet a korabeli irodalom alkotott: a falusi nemes maradi, faragatlan, már senkinek sem hasznos, egész életében csak a nemesi levelét és a címerét nézegeti.⁶⁴⁴ Ez a kép az 1960-as évektől változott meg Forster már idézett, a toulouse-i nemességről írt művével. A szerző bizonyította, hogy a középnemességnek is voltak aktív csoportjai, amelyeknek sikerült a nemesi státuszhoz feltétlenül szükséges jövedelmet kigazdálkodniuk. A gazdag nemesség egyes tagjait követve korszerűsítették birtokaik irányítását és jövedelmük kezelését. Könyvelést vezettek be, felmérték birtokaikat, új urbáriumokat készítettek, és amely az egyik legfontosabb volt, igyekeztek a piacviszonyokat kihasználni, az emelkedő mezőgazdasági árakból készletezéssel, spekulációval stb. hasznot húzni. A legmerészebbek az „új mezőgazdaság” fiziokrata szellemű újításait is bevezették. Nem volt ritka a föld saját kezelésbe vétele sem. Medoc-ban és Bordeaux környékén sok középnemes béresgazda felfogadásával maga irányította a szőlő- és bortermelést.⁶⁴⁵

Franclieu márki 35 évig szolgált a király hadseregében, és ezredesi rangig vitte, amely évi 4000 L jövedelmet hozott. Hadjáratonként ezt még 200–500 L-rel kiegészítette a kincstár. Az ezredesi ranghoz illő életvitel azonban nagyrészt felemészítette a fizetést. 1732-ben leszerelt és hazatért gascogne-i birtokára, a lascazères-i kastélyába, ahol gazdálkodásba fogott. Hasonlóan járt el, mint Mirabeau márki. Távolléte miatt elhanyagolt birtokát rendbe szedte, gyümölcsfákat, szőlőt ültetett, bozótosát termővé tette és tenyészállatokat vásárolt. Befektetése hét év elteltével hozta meg a várt hasznot. A részesbérletben műveltetett birtok évi 1000 tallér (3000 L) tiszta jövedelmet adott. Így lehetővé vált, hogy rendbe hozassa omladozó kastélyát és tetőterét beépíttesse.⁶⁴⁶ Franclieu márkinak

⁶⁴³ Meyer, t. II. 1966. 946–955., 977.

⁶⁴⁴ Vaissière, Pierre de: *Gentilhommes campagnards de l'Ancien France. Études sur la condition, l'état social et les mœurs de la noblesse de province du XVIe au XVIIIe siècle*, Paris, 1903. 309. (továbbiakban Vaissière, 1903.)

⁶⁴⁵ Forster, 1975/a. 70–74.

⁶⁴⁶ Vaissière, 1903. 325.

tehát sikerült megkapaszkodnia és megmenekülnie az elszegényedéstől. A flandriai Pont *seigneurie* urának, Preux grófnak 1736-ban 8000 L jövedelme volt, amelyből a feljegyzés szerint módos életet élhetett, és hódolhatott három szenvedélyének, az evésnek, az ivásnak és a vadászatnak.⁶⁴⁷

Escouloubre márki a gazdálkodó módos vidéki középnemes megtestesítője volt. A Toulouse-tól 30 km-re fekvő Vieillevigne faluban és környékén 300 ha-os *seigneurie*-je volt. Az urasági földjét hét gazdaságra osztotta: négyen, béresgazdával saját maga gazdálkodott, hármat pedig részesbérletbe adott. A szántó volt a meghatározó ágazat, amelyen két- és háromnyomásos gazdálkodást folytattott: a szántó 45%-ában búzát vetett, 15%-ában kukoricát termelt, 40%-át ugaron tartotta. 1750-ben az alábbiak szerint alakult a jövedelme:

A jövedelem eredete	Összege L-ben	%-ban
Gabonafélék	5305	75,98
Erdő, rét, szőlő	1157	16,57
Urasági jog	520	7,45
Bruttó jövedelem	6982	100,00
Költségek	945	13,53
Nettó jövedelem	6037	87,46

Forrás: Forster, 1960. 183.

Escouloubre márkihoz hasonlóan Riquet de Caraman gróf is stabil anyagi viszonyok között élt. A Toulouse melletti 97 ha-os urasági földjén dinamikusan nőtt a jövedelme. 1722–24 között évi jövedelme 2450 L, 1748–54 között 3800 L, 1777–83 közötti években már 6680 L. Hatvan év alatt 172,6%-kal nőtt a jövedelme.

Húsz Toulouse-környéki nemesi birtok átlagnagysága az 1750-es huszadadó lajstroma szerint 230 ha volt, 4650 L adóztatható jövedelemmel. A jövedelem szerkezetében a gabonafélékből származó bevétel volt a meghatározó, 62%-os részesedéssel. A többi ágazat együttesen is csak 25%-át adták a jövedelemnek. Az urasági jogokból származó bevételek – 13% – sem voltak jelentősek. A húsz birtok jövedelme közül a legkisebb 2377, a legnagyobb 8604 L volt.⁶⁴⁸

A középnemesség jövedelmében a kegydíj és egyéb udvari juttatás már nem játszott jelentős szerepet. Az udvari arisztokrácia privilégiuma az állami bevételek újraosztására még az igen régi származású középnemesek számára is csak ritkán volt elérhető. A föld azonban ezen rétegnél sem volt a jövedelem egyedüli

⁶⁴⁷ Carré, 1920. 109.

⁶⁴⁸ Forster, 1960. 185–187.

forrása. Kisebb hivatal, katonatiszti állás, élet- és örökjádék, vállalkozás stb. kiegészítő jövedelmet hozhatott, gyakran éppen annyit, amennyi hiányzott a nemesi életmód fenntartásához.⁶⁴⁹

A 18. századi irodalomban, ha túldimenzionáltan is, de nem alaptalanul volt oly gyakori téma a nemesség elszegényedése. A szerényen – évi 1000–4000 L közötti jövedelemből – élő középnemesség a francia nemesség legnagyobb csoportja volt. A tizenhárom adókerület adatai szerint a nemesség 41%-a tartozott ide. A toulouse-i nemesség 43%-a élt ezen a szinten.⁶⁵⁰ A bordeaux-i, a roueni és a grenoble-i adókerületben is hasonló volt az arányuk. A legmagasabb részesedése az orléans-i és a chalons-i adókerületben volt, 51–52%-kal. A La Rochelle-i és az amiens-i adókerületben viszont a nemességnek csak 32–33%-a tartozott ebbe a jövedelmi kategóriába.⁶⁵¹ A laoni adóelosztó körzetben a nemesség 46,4%-ának volt 1000 és 4000 L között a jövedelme.⁶⁵² A népes réteg jövedelmének szerkezetéről szegényesek az információink. Közülük kevesen vezettek számadáskönyvet és ritkán készítettek vagyonelejtárt. Egyedi eseteket azonban ismerünk. Joseph Louveau poitou-i nemes 1735-ben levelet írt a pénzügyi főellenőrnek, hogy panaszt emeljen a tized adó szedése ellen. Levelében leírta, hogy 2040 L évi jövedelme van, amelyből 1110 L-t részesbérlete hozott, 850 L-t bérbe adott háza, 80 L-t életjádéka. La Villegourio algróf 1774-ben szintén az adó miatt emelt panaszt. Leveléből kiderült, hogy évi 4000 L jövedelemből élt. Gouillon angoumois-i uraságnak saját kezelésben lévő földeskéje évi 80, két részesbérlete 600 és 400 L jövedelmet hozott. Péguilhan-Laval languedoc-i nemesnek évi 1300 L-ből kellett élnie. A szintén languedoc-i Lavit uraság 1780-ban 3000 L-rel rendelkezett.⁶⁵³

A szerény jövedelmű középnemesség és a kisnemesség között nem húzható éles határ, ahogy a többi nemesi réteg között sem. Határok helyett inkább sávok léteznek, mivel az egyes rétegek között állandó mozgás volt. A nemesség legnépesebb rétegét alkotó szerény jövedelmű középnemesség egyszerre volt befogadó és morzsolódó. A szegényedő módos nemesek és a gyarapodó kisnemesek egyaránt ebbe a rétegbe kerültek. Ugyanakkor a gazdagodó középnemes feljebb, az anyagi helyzetében romló a kisnemességbe került. A 18. században alapvető társadalmi földindulás nem volt. A nemességnek sem a földbirtok állományában, sem a rendelkezésre álló hivatalok, tisztii állások számában nem történt nagy változás. Vállalkozásra is csak néhány százaléka adta fejét. A kisnemesség, a pórnemesség és a módos középnemesség kisebb létszáma arra utal, hogy a szerényen élő középnemesség zöme képes volt megtartani anyagi nivóját, de csak ke-

⁶⁴⁹ Forster, 1960. 114.

⁶⁵⁰ Sentou, 1969. 79–81.

⁶⁵¹ Chaussinand-Nogaret, 1976. 92.

⁶⁵² Fiette, 1997. 33.

⁶⁵³ Vaissière, 1903. 348–351.

vés tagja tudott gazdagabbá válni. Az emelkedés és a süllyedés a családon belül követhető nyomon. A mozgást a vagyönöröklés rendje szabályozta. A szokásjogon és a római jogon alapuló sokféle örökösödési rendszer közös vonása volt, hogy mindegyike a nemesi család fennmaradását volt hivatva biztosítani.⁶⁵⁴ Általában az első szülöttet vagy egy gyermeket részesített előnyben, a vagyön nagyobb hányadát juttatva számára. A kisebbik gyermekek leggyakrabban a vagyön egyharmadán, legfeljebb felén osztozkodhattak csupán. Az örökösödéssel tehát egy gyermek a szülökhöz képest csak valamelyest került rosszabb anyagi helyzetbe. A többi testvér viszont alacsonyabb vagyöni kategóriába került, ha csak nem örökölt oldalágon is. A vagyön – ha nem sikerült gyarapítani – néhány nemzedék alatt elaprózódott. A vagyön pótlásának lehetősége nem volt kizárt, és sok nemest menthetett meg az anyagi romlástól. A már említett esetleges oldalági öröklés mellett a sikeres házasodás, a hivatalszerzés és az ésszerű gazdálkodás bevezetése is szóba jöhetett.⁶⁵⁵

A középkori eredetű breton nemesi családból származó híres író, Chateaubriand nagyapja az 1730-as évek elején évi 5000 L jövedelemmel rendelkezett. Halála után az elsőszülötté lett évi 3300 L jövedelmet hozó vagyönrész. A két kisebb testvér fejenként 850-850 L-t biztosító vagyönt kapott. Chateaubriand apja a 850 L jövedelemből nem tudott megélni, ezért tengerre szállt és 33 évig szolgált a flottában. 1761-ben – 600 000 L-t összegyűjtve – leszerelt és visszavásárolta a család régi birtokát, Combourgot. Hat gyermeke született, így a leszármazottak nagy része – köztük az író is – ismét szegény nemes lett.⁶⁵⁶ Később azonban a hírnevének és politikai tevékenységéből adódóan származásához illő anyagi viszonyok közé került.

A nemesi életformát még éppen biztosító anyagi nívón való megkapaszkodás vagy a visszaemelkedés nem volt kizárt. A francia közép- és kisnemesség zöme nem volt „Pató Pál úr”, hanem szinten próbált maradni a mentalitása által megengedett minden eszköz igénybe vételével. A jobb gazdálkodásból, a kishivatal és a tisztí rang viseléséből származó plusz jövedelem sokszor épp arra volt elegendő, hogy a gyermekek egy része nemes módjára élhessen. A szerényebb színvonalú kollégiumban való taníttatás évi 600–800 L-be került. Egy néhány ezer L jövedelmű nemes számára – takarékos életvitel mellett – még nem volt lehetetlen, hogy a hadnagyí egyenruháért egy-két gyermekét taníttattassa. Az alacsonyabb rangfokozatok csupán kis jövedelmet hoztak. Egy hadnagyí évi juttatása a 18. század második felében 700–800 L, egy főhadnagyí 800–900 L volt. Jelentős részét a tisztí felélte, elment a rezsire és az igen drága utazásra, amennyiben lakhelyétől távol szolgált. Csupán arra volt jó, hogy ne a kis családí bir-

⁶⁵⁴ Mousnier, 1970. 186.

⁶⁵⁵ Chéruel, Adolphe: *Dictionnaire historique des institutions, moeurs et coutumes de la France*. t. I. Paris, 1899. 121., 125., 134. (továbbiakban Chéruel, t. I. 1899.)

⁶⁵⁶ Chateaubriand, 1903. 16–17.

tok hozadékát terhelje. A nemesség által legkedveltebb tisztí pálya olykor éppen a tönkremenéshez járult hozzá, különösen éveken át viselt háborúk idején. A fizetés és az ilyenkor járó kiegészítő pótlék nem fedezte a kiadásokat. Ezt csak súlyosbította, hogy az állam késleltetve fizette a juttatásokat. Parigny de Verlac, touraine-i nemes majdnem ilyen sorsra jutott. A senlis-i ezred kapitányaként csak évi 200 L zsoldot kapott, amelyből nem jött ki, és kénytelen volt kölcsönt felvenni. A hadügyi államtitkár segítette ki, hogy törleszteni tudja adósságait. Később jobbra fordult a sorsa, segédőrnagyként Korzikára vezényelték évi 1 200 L-ért. Touraine és Korzika között az utazás oda-vissza azonban 800 L-be került.⁶⁵⁷

A szegénységgel a francia nemesség évszázadok óta együtt élt. A 17. századtól az állam által egyre inkább szabályozott nemesi állapotnak jogilag sosem szabtak vagyoni vagy jövedelmi határt, vagyis a vagyontalan nemes is megőrizhette státuszát. Míg Angliában a 18. század második felében 130 Fonton – 2971 L-en – aluli jövedelmű család nem tartozhatott a gentryhez, addig Franciaországban a pórneses is megtarthatta – ha tudta – nemesi címét.⁶⁵⁸ Gilles André de La Roque már 1678-ban feltette a kérdést *Értekezés a nemességről...* című műve egyik fejezetcímeként: „*Ha a gazdagság nemesít, vajon a születésből származó nemesség elveszíthető-e a szegénységgel...*” Válasza egyértelműen nem volt: „*...a gazdagság nem érintkezhet a nemességgel..., mert a nemesi állapot a természetjogból származik, így a vagyoni javak hiánya nem szüntetheti meg.*”⁶⁵⁹

A tapasztalat alapján azonban már a kor gondolkodói is felismerték, hogy a szegénység mégsem minden esetben fér össze a nemesi állapottal: „*...a szegénység elhomályosítja a nemesi állapotot...*”, „*...a gazdagság hatékony eszköz a megtartására...*”- járta a mondás. Montesquieu, kissé körmönfontan, de hasonlóan fogalmazott: „*Születésem oly mértékben aránylott a vagyonomhoz, hogy bosszankodhatnék, melyik volt nagyobb.*”⁶⁶⁰ 1756-ban jelent meg *A kereskedő nemesség* címmel a század második felének egyik legtöbb vitát kiváltó műve. Szerzője, Coyer abbé egyértelműen összekapcsolta a nemesi állapotot és a vagyont, s az elsőt a második függvényévé tette. Szerinte a francia nemesség akkor lesz nagy és virágzó, ha alsó rétegei vagyonosokká válnak. A meggazdagodásnak a kereskedelem (iparüzést is értett alatta) lehet a legfőbb forrása.⁶⁶¹ Nem kevésbé híressé vált vitapartnere, Chevalier d' Arcq (álnév) *A katonáskodó nemesség avagy*

⁶⁵⁷ Vaissière, 1903. 320.

⁶⁵⁸ Ruggiu, François-Joseph: *Les élites et les villes moyennes en France et en Angleterre (XVIIe–XVIIIe siècles)*. Paris, 1997. 180. (továbbiakban Ruggiu, 1997.)

⁶⁵⁹ La Roque, Gilles André de: *Traité de la noblesse, des ses différentes espèces, de son origine...*(1678). Rouen, 1710. 344.

⁶⁶⁰ Idézi Meyer, 1971. 170.

⁶⁶¹ A mű eredeti címe: Coyer, Gabriel-François, abbé: *La noblesse commerçante*. Londres, Paris, 1756. Idézi: Hecht, Jacqueline: *Un problème de population active au XVIIIe siècle en France: La querelle de la noblesse commerçante.* = *Population*, 1964, No 2. 280. (továbbiakban Hecht, 1964.)

a francia hazafi című művében a nemesi állapotot a régi katonai erényekhez kötötte. Úgy vélekedett, hogy a nemesség nem válhat a vagyon függvényévé. A szegény nemességnek tiszti állásokat kell biztosítani, amelyből luxus nélkül, de tisztességesen megélhet.⁶⁶²

A szegénységnek a 18. században több értelmezése volt, ahogy a valós társadalmi viszonyokban is több szintje létezett, kötődve a rendi hovatarozáshoz. A szegénynek tekintett nemes jövedelmi szintje módos kispolgárhoz illő volt. A 18. századi szerzők azonban nem húzták meg konkrét jövedelemhatárral a nemesi állapot tényleges hanyatlását hozó szintet, de az 1000 L körüli jövedelem becslésként felmerült. Ez érthető volt, mert az árak 1726–41 és 1771–89 közötti évek átlagában 54%-kal nőttek, és szezonálisan valamint regionálisan is jelentősen ingadoztak. A breton tartományi rendi gyűlésen minden felnőtt nemes férfi megjelenhetett. A központi kormányzat 1769-ben ezen változtatni akart: csak az a nemes vehessen részt, akinek legalább 1000 L jövedelme van. A tervezet a nemesség felháborodásán elbukott. 1709-ben a breton rendek 790 nemesnek osztottak segílyt, hogy meg tudjanak jelenni a rendi gyűlésen. Ennél jóval több volt a kismemes és a pórnemes. Nassiet becslése szerint a 4 600 nemesi család kb. kétharmada kismemes, pórnemes és „alvó nemes” (nemesi jogaiból felfüggesztett) volt.⁶⁶³

A nemesi elszegényedésnek a kortársak és a *mémoire*-irodalom legalább négy okát emelték ki. Chateaubriand a birtok aprózódását hangsúlyozta: a kisebb testvérek egy-két nemzedék múlva már csak egy nyúlketrec, egy galambdúc és egy vadászkutya örökösei.⁶⁶⁴ A fiziokraták a nemesi birtokokon folyó elmaradott gazdálkodást, a pénzviszonyok fejletlenségét, a nemesség számára tiltott foglalkozások meglétét és a rossz adórendszert okolták. Az ország viszonyait jól ismerő gazdaságpolitikus, Turgot, aki maga is nemes volt, úgy becsülte, hogy a királyság művelt területének 4/7-én szegényes gazdálkodás folyik. A nemesnek, birtoka nagyságához képest kicsi a jövedelme. Egyedüli kiútnak a gazdálkodás jobbítását, a nemes és a bérlő részéről egyaránt a ráfordítások növelését javallotta, hogy rentábilisabb legyen a gazdálkodás. A földjáradéknak túl nagy hányadát fizetik terményben. A nemesnek ugyan nem hiányzik az élelmiszere, de nincs elég készpénze.⁶⁶⁵ A fiziokrácia atyja, Quesnay azt javasolta, hogy a gazdálkodáshoz értő nemes bérelhessen földet, hogy kiegészíthesse jövedelmét. A jelen-

⁶⁶² A munka eredeti címe: Chevalier d'Arcq: La noblesse militaire ou le Patriote français. s. I. (Paris), 1756. A szerző neve: Philippe-August de Saint-Foy, a toulouse-i gróf házasságon kívül született fia, a toulouse-i gróf pedig XIV. Lajos házasságon kívül született fia. Idézi: Brancourt, Jean-Pierre: Une théoricien de la société au XVIIIe siècle: le Chevalier d' Arcq. = *Revue historique*, 1973, vol. 250/2, No 508. octobre. 344. (továbbiakban Brancourt, 1973.)

⁶⁶³ Nassiet, 1997. 376.

⁶⁶⁴ Chateaubriand, 1903. 14.

⁶⁶⁵ Turgot, 1887. 87., 95.

legi adók helyébe csak egyetlen, az ingatlan vagyon hozadékára kivetett adó vezetessék be.⁶⁶⁶

Úgy tartották, hogy a paraszti gazdasághoz hasonlóan az önellátásra berendezkedett kismanes igazán csak a falujában volt uraság. Utazáshoz, gyermekei színvonalas taníttatásához nem volt készpénze.⁶⁶⁷ Coyer abbé a tisztí hivatás minden áron való gyakorlását okolta a kismanesség tönkremeneteléért, hivatkozva az osztrák örökösödési háború korára, amikor sok kis jövedelmű tiszt volt kénytelen leszerelni, mert eladósodott. Idézte a híressé vált mondást: „*Mit te gyünk a kardunkkal, amíg nincs más ellenségünk, csak az éhség.*”⁶⁶⁸ Sokan a családok nagy létszámát emlegették az elszegényedés okaként. Az átlagosnál (3 gyermek) több gyermek azonban csak a családok kis százalékában volt. Ezekben a családokban viszont tényleg fennállt a veszélye, hogy a gyermekek egy része lesüllyed a harmadik rendbe. Sok esetet említettek a kortársak, amikor a kismanes kollégium helyett a tengerparti tartományokban hajósinasnak vagy kalóznak adta fiát.⁶⁶⁹

Ugyanaz a kortársi felfogás, amely az 1000 L-en aluli jövedelemmel rendelkező nemességet szegénynek, a 300 L évi jövedelemből élő közrendűt még „módosnak” tekintette. Valójában a 250–300 L évi jövedelem a biológiai szegénység határsávja volt. A nemesi szegénység határa tehát háromszorosa volt a közrendűekének. 1768-ban 25 L volt egy mázsa búza ára, vagyis 1000 L-en 40 q-t, 250–300 L-en 6–8 q-t lehetett venni. Egy öttagú család kenyér és tészta szükséglete kb. 5–6 q volt gabonára átszámítva.⁶⁷⁰ Olyan nemesek is ismertek, akik a biológiai szegénység határán éltek, számuk azonban nem ismert. A tizenhárom adókerület listáiból számított 10% körüli aránynál – ahogy már utaltunk rá – valószínűleg magasabb volt, de nem olyan, mint ahogy a kortársi íráskok érzékeltették. A fő probléma nem is a biológiai megélhetés, hanem a nemesi lét elvesztésének lehetősége volt.⁶⁷¹

A nemesi szegénységet a világ számára az egyszerű öltözködés és az elhanyagolt kúria mellett a gyermekek taníttatásának hiánya láttatta. A király és a tartományok ösztöndíjai csupán néhány száz szegény nemes ifjún segített. 1751-ben Párizsban katonai iskolát alapítottak szegény nemesek számára. A belépés feltétele a nemesi származás bizonyítása volt, négy generációra visszamenőleg. Az eljárás sokba került, így szegény nemesekkel nem tudták a helyeket betölteni.

⁶⁶⁶ Quesnay – Turgot, 1887. 5., 37.

⁶⁶⁷ Vaissière, 1903. 120

⁶⁶⁸ Coyer, Gabriel-François, abbé: *La noblesse commerçante*. Paris, Nouv. éd., 1756. 19. (továbbiakban Coyer, 1756.)

⁶⁶⁹ Carré, 1920. 125.

⁶⁷⁰ Meyer, 1971. 174–175.

⁶⁷¹ Meyer, 1971. 187.

1764-ben újabb kísérlet következett: a jezsuita La Flèche kollégiumot katonai kollégiummá alakították 250 pórnemes számára, akiknek az állam fizette a költségeket.⁶⁷²

A középnemesség és a nemesi pórnép között már a kortársak szerint is létezett egy népes kisnemesség, amely nem egyszerűen „átjáró réteg” volt a lesüllyedés felé. Nassiet kutatásaiból ismert, hogy a kisnemesség a gazdag földművelekkel, a vidéki kiskereskedőkkel és a kisvárosi mesteremberekkel a helyi társadalom előkelőségét alkotta. Birtokának jövedelmét pótló, kiegészítő foglalkozást űzött: írnok, jegyző, jószágkormányzó, mezőőr stb. volt. Jövedelme nem különböztette meg az említett rétegektől, de tiszteletbeli nemesi jogai (első pad a templomban, galambdúc, szélkakas állításának joga stb.) igen. Nemesi föld híján, vagy csekély volta miatt többnyire cenzusos földdel bírt. A breton szokásjog alapján az ilyen földet a nemesi családban is egyenlő felosztással lehetett örökíteni. Így a közrendű föld korlátozta a kisebbik testvérek elszegényedését. Az elsőszülött a nemesi föld kétharmadát tartotta meg, a többi testvér pedig a közrendű földön osztozkodott. Házasodási szokásait a földszerzés igénye határozta meg. Ha tehette, módos parasztleányt vett feleségül, aki földet hozott a házasságba. Mivel a nemesi származást férfiágon tartották nyilván, a cím elvesztése nem fenyegette.⁶⁷³

A népes breton Guezille-ház (több rokon család) jövedelmeiről több dokumentum is fennmaradt. Jean Guezille az 1770-es években csak közrendű birtokkal rendelkezett, amely évi 400–500 L jövedelmet hozott. Halála után (1777) a négy gyermek felosztotta a földet. Megélhetésükhöz kiegészítő foglalkozás után néztek. Az egyik nagybérlő lett a nagynénje birtokán, ezért nemesi jogainak gyakorlásából felfüggesztették („alvó nemes” lett). Testvére len- és kenderkereskedelemben fogott, amely jól jövedelmezett, és már tiltott foglalkozásnak sem számított. A másik két testvérről nem maradt fenn információ. Guillaume Guezille-nek 1751-ben a 18 ha-os nemesi földje 346 L járadékot hozott. Urasági jogaiból 2 L származott. Közrendű birtokának tiszta hozadéka 58 L volt. A huszadadó listáján tehát 406 L jövedelem szerepelt. Suzanne Guezille 1751-ben hajadonon hunyt el. Hátrahagyott vagyona 653 L-t jövedelmezett. Mathurin Guezille 1787-ben bírósági kishivatalnok volt, évi egy-két száz L fizetés fejében, amely kiegészítette a *seigneurie*-jéről származó 290 L és a Rennes-ben bérbe adott házából befolyó 60 L jövedelmét.⁶⁷⁴

Michel-René Guitton breton pórnemesnek 1751-ben összesen 120 L bevallott jövedelme volt, amely egy napszamosét sem haladta meg. Paraszti származású felesége házában élt, mert a sajátját bérbe adta. 1764-ben szerencse érte: 500 L

⁶⁷² Mousnier, 1974. 157.

⁶⁷³ Nassiet, 1997. 16–17.

⁶⁷⁴ Nassiet, 1997. 451–457.

járadékot örökölt, s így kismemes módjára élhetett. Ilyen véletlenek nem értek minden pórnemest, és ekkor többnyire csak a harmadik rendbe való lesüllyedés maradt, amely azonban – jó foglalkozás választása esetén – anyagi helyzetének javulását hozhatta. Du Plessis de La Hay-Gille igen régi származású nemes volt. Rennes melletti birtoka csupán 120 L járadékot hozott, amelyből nem tudott megélni. Beleunva a nyomorúságba, eladta birtokát, és Rennes-ben parókakészítő mester lett, felesége pedig méterárú üzletet nyitott. Chatellier de Poulaines úr vadőr, de Neufville úr a granville-i dohánybevéltő öre lett. Fougeray, quintini uraság borkereskedőnek csapott fel, és mellette még bérbe is vett földet. A soissons-i adókerületben több pórnemes adóbehajtással foglalkozott. A limousini Blérand de Grasserand viszont a környék nemességének könyöradományjaiból élt. Angoulême-ben, a sens-i püspökség pórnemesei egyházi alamizsnán tengődtek.⁶⁷⁵

A fölművelés szegény volt a nemes számára, de a szokás a saját földjén nem tiltotta. Ha a nemes maga szántott-vetett elaprózott birtokán, a bérlőt illető terméshányad is az övé maradt. Saját terményét szintén maga vihette a piacra, megtakarítva a fuvaros bérét. Ezért írta Arthur Young Auch vidékén átutazva, hogy olyan szegény nemeseket látott, akik maguk túrták a földet.⁶⁷⁶ A tiltott foglalkozások tartós folytatása vezetett a végleges lesüllyedéshez. A törvények értelmében először csak felfüggesztették privilégiumai gyakorlásából. Ha felhagyott a közrendű foglalkozásával, visszanyerte jogait, ha nem volt rá módja, a felfüggesztés tartós maradt. Környezete egy ideig még nemesnek tekintette, de születendő gyermekeit a hatóságok már a közrendűekbe sorolták.⁶⁷⁷

A 18. századi francia nemesi társadalom csúcán a születés, a származás, a királyhoz való viszony jövedelmet és vagyont biztosított. A francia társadalom leggazdagabbjai származásuknál fogva bírtak külön privilégiummal a mérhetetlen gazdagságra. Ez már a 17. században is így volt. A 18. század folyamán azonban némi változás ment végbe. A század második felére az udvari arisztokrácia mellé két réteg zárkózott fel: a parlamenti nemesség és a pénzarisztokrácia. A parlamenti arisztokrácia nemzedékeken át halmozva vagyonát, vált megközelítőleg hasonló gazdaggá, mint az udvari arisztokrácia. Az oly fontosnak tartott megbecsülést részben vagyonával, részben közfunkciójával szerezte. A pénzemberek a század elején még kevésbé számítottak tekintélyeseknek. Az állam sajátos szolgálata – az adóbérlés és az állam pénzeinek kezelése – a pénzviszonyok szerepének erősödésével felértékelődött. Így vagyonuknál fogva nyertek helyet a társadalmi hierarchia csúcán. A vagyonnal szereztek különlegesen nagy társadalmi presztízt.

⁶⁷⁵ Vaissière, 1903. 382–383.

⁶⁷⁶ Young, t. I. 1976. 148.

⁶⁷⁷ La Bigne de Villeneuve, Marcel de: *La dérogeance de la noblesse sous l' Ancien Régime*. Rennes (Nouv. Éd.), 1977. 120–121. (továbbiakban La Bigne de Villeneuve, 1977.)

A nemesi társadalom „alján” a csúcstól merőben eltérő folyamat játszódott. A születési előjog, a származás, a privilégium nem volt elegendő a szegénységtől való megmeneküléshez. A vidéki szegény nemes „röghözkötött” volt, pénz hiányában csak a kis birtokán élhetett nemesi jogaival. Míg a gazdag vagy módos nemesi állapot vonzó volt a társadalom szemében, addig a nyomorgó nemes lassan lenézetté vált. Pierre Retif nitry-i (Burgundia) módos földműves a fiával a határt járva megjegyezte: „...láttad ezeket a puissaye-i vadászó urakat, lábszárvédőben, rozsdás karddal az oldalukon, amint szédelegtek az éhségtől... szeretnél a helyükbe kerülni?”⁶⁷⁸ A szegénység a 18. század második felében már a nemes számára sem tette lehetővé, hogy a társadalomban érvényesítse privilégiumait. Expilly abbé, a jeles tudós 1772-ben részben joggal állapította meg: „...a rendek közötti különbségtétel többé már nem más, mint illúzió. A valóságos különbség, amely létezik érdemben a személyek között, nem fejezhető ki csak a gazdagság vagy a szegénység mértékével.”⁶⁷⁹

⁶⁷⁸ Idézi Funck-Brentano, Frantz: *Udvári világ*. Ford. Puskás Lajos. Bp., é. n. 92.

⁶⁷⁹ Idézi Durand, 1971. 648.

A FRANCIA NEMESSÉG URASÁGI JOGAI ÉS BIRTOKAI A 18. SZÁZADBAN

A francia nemesi társadalom – a többi európai ország nemességéhez hasonlóan – a 18. században is privilégiumaival, származásával és életmódjával különült el a többi rendtől. A 18. században (1789-ig) a nemességnek csupán kis hányada, 14–15%-a nyerte el címét – és ezzel privilégiumait – hivatallal vagy nemesi levéllel.⁶⁸⁰ A nemesség zöme beleszületett állapotába, ezért a rendi állapotot elsősorban a származás hordozta. A nemesi privilégiumok nemzedékről nemzedékre való örökítése nem volt változatlan folyamat. A privilégiumok gyengülhettek, erősödhettek, elmosódhattak más társadalmi csoportok javára és természetesen meg is szűnhettek.⁶⁸¹

A nemesi név, a partikula, a címer és a kard viselése már nem csupán a nemesség kiváltsága volt, vagyis nem különítette el egyértelműen a harmadik rendtől. Szigorúan őrizte viszont a jogszolgáltatásban élvezett előnyeit, a „törvény előtti egyenlőtlenséget”. Adómentessége a 17. század végén megszűnt, de elismerte számára az állam az egyenes adó fizetésében a kedvezményeket. Politikai képviseleti jogát az abszolutizmus felfüggesztette, de szolgálati kiváltságait az állami, az egyházi és a katonai tisztségek betöltésére felerősítette. Hasonló volt a helyzet az urasági jogokkal és a közrendű földtől külön jogállással megkülönböztetett hűbéri vagy nemesi birtok (*fief*) bírásával is: fennmaradtak, de nem eredeti, középkori formájukban.⁶⁸²

URASÁGI JOGOK, HŰBÉRI JOGOK, *SEIGNEURIE*

Az urasági jogokat a legkevésbé nevezhetjük csak nemesi privilégiumnak. Egyháziak, közrendűek és testületek egyaránt gyakorolhatták. A nemesi állapotnak nem voltak feltétlen kritériumai, de a nemesség jelentős része által gyakoroltattak, és a nemesi önmeghatározásban fontos szerepet játszottak. Nemes és hűbér-

⁶⁸⁰ Meyer, Jean: *Noblesse des bocages: Essai de typologie d'une noblesse provinciale*. In: *Noblesse française, noblesse hongroise. XVIe–XVIIIe siècles*. Dir. Köpeczi Béla – H. Balázs Éva, Budapest – Paris, 1981. 54–56. (továbbiakban Meyer, 1981.)

⁶⁸¹ Bély, 1996. 886.

⁶⁸² Goubert – Roche, 1984. 115.

birtokos, nemes és földesuraság egykor elválaszthatatlan fogalmak voltak, és még a 18. században is összekapcsolták. Aki hűbéri és urasági jogokkal bírt, az a nemesi állapot nem feltétlen, de egy igen lényeges jegyével rendelkezett: embe-
rek és a legfontosabb jövedelemforrás, a föld felett gyakorolt jogokat.⁶⁸³

Az urasági jogok a tulajdonlásból származtak, a tulajdonlás pedig eredetileg a hűbéri viszonyokhoz is kötődött, a hűbéri szolgálat anyagi alapját képezve. A hűbértirtokra és a szolgálatra épülő jogi-politikai viszonyokat a 18. századtól feudális rendszernek, feudalizmusnak nevezték.⁶⁸⁴ A földbirtoklás együtt járt a föld javai egy részének elsajátítási jogával, amelyet közhatalmi elemek is garantáltak. A földesúri birtok és a hozzá tapadó jogok együttese alkotta a *seigneurie*-t, amelyen közrendű népesség is élt, biztosítva szolgáltatásaival az uraság méltó megélhetését. A *seigneurie*-n érvényesülő jogok összessége adta az urasági jogokat. Már Marc Bloch felismerte, hogy földesuraság a hűbéri viszonyok előtt is létezett, és a hűbéri viszonyok felbomlását követően sem szűnt meg. A *seigneurie* jóval túlélte a hűbéri viszonyokat. Létének nem volt előfeltétele a hűbéri viszony, de egy jelentős történeti korszakra a kettő összekapcsolódott.⁶⁸⁵

A középkorral foglalkozó szakirodalomban mindig túlsúlyban volt az a felfogás, amely a feudalizmust a hűbéri rendszer elnevezésének tartotta fenn. „*A feudális rendszer – Henri Pirenne megfogalmazásában – nem egyéb, mint a közhatalom felaprózódása e hatalom közegei között, akik annak következtében, hogy a földnek egy-egy részét birtokolják, függetlenekké válnak és a rájuk ruházott hatáskört családi birtokuk részének tekintik... Gazdasági szempontból e civilizáció legszembetűnőbb és legjellegzetesebb jelensége a nagybirtok.*” Pirenne is megemlíti, hogy a nagybirtok gall-római eredetű, amelyhez a hűbéri viszonyok később kapcsolódtak.⁶⁸⁶ Robert Boutruche a feudális rendszer 18. századra való alkalmazását a nyelvvel való visszaélésnek bélyegezte.⁶⁸⁷ Georges Lefebvre a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetről folytatott vita kapcsán szintén elvetette a terminus használatát. Alfred Cobban szerint „*Ezt a fogalmat – mármint a feudalizmust – arra találták ki, hogy a középkorban az uralkodó gazdasági szervezetet jellemezzék. Mint uralmi rendszer arra a földtulajdonra alapozódott, amely a francia forradalom időszakában, Franciaországban már hosszú ideje nem létezett.*”⁶⁸⁸ François

⁶⁸³ Goubert, 1969. 81.

⁶⁸⁴ Bély, 1996. 540.

⁶⁸⁵ Bloch, 1974. 221–222.

⁶⁸⁶ Pirenne, Henri: *A középkori gazdaság és társadalom története*. A bevezető tanulmányt és a magyarázó jegyzeteket írta Katus László. Bp., 1983. 47–48.

⁶⁸⁷ Boutruche, Robert: *Seigneurie et féodalité. Le premier âge des liens d'homme à homme*. Paris, 1959. 19.

⁶⁸⁸ Cobban, Alfred: A francia forradalom mítosza. In. „*Mítosz és valóság*”. *Tanulmányok a francia forradalomról*. Szerk. Madaras Éva – Papp Imre, Debrecen, 1991. 90. (továbbiakban Cobban, 1991.)

Furet „történelmi szörnynek” nevezte a feudalizmus 18. századra vonatkozó fogalmát. „...Franciaország a korabeli Európa legkevésbé feudális országa volt...”⁶⁸⁹ Elvetette a régi rend (*Ancien Régime*) és a feudalizmus fogalmának azonosítását. A forradalmat megelőző berendezkedés utólagos átkeresztelésével a régi rend „...megkapta előírásos és szabályszerű halotti bizonyítványát.”⁶⁹⁰

Az *Ancien Régime* és a forradalom korával foglalkozó történészek jelentős része viszont gyakran használta és használja a földesúri birtokon uralkodó viszonyokat feudálisnak. A *feudális rendszer eltörléséről* rendezett 1968-as konferencián a résztvevők zöme a feudális rendszer kifejezés mellett maradt a földesúri rendszer, az urasági jogok együttesének jelölésére.⁶⁹¹ Alphonse Aulard vagy Jean Bastier műveinek már a címe is viseli szerzőinek fogalomhasználatát.⁶⁹² Adhémar Esmein szerint a feudalizmusnak, mint társadalmi-politikai szerveződésként két alkotóeleme van: a feudális jogok és a földesúri jogok. A kettőt el kell különíteni, mert a feudális jogok a *fief*-ből származnak, az urasági jogok viszont a *seigneurie* keretében érvényesülő jogok.⁶⁹³

A feudalizmus fogalom egyik legkövetkezetesebb használója a forradalom történetírója, Albert Soboul volt. Megfogalmazása szerint a hűbériség (*féodalité*) régóta elaggott rendszer, viszont a feudális jogok a földesúri birtokon a forradalom előestéjén is élénken éltek. A terminust nem eredeti, szó szerinti értelmében kell használni. A feudális rendszer intézményei valóban régen felbomlottak, a kifejezés viszont életben maradt, és a 17. századra az értelme megváltozott, tágabbá vált, a feudális és a földesúri jogok fogalma összemosódott. A feudális elnevezést a hűbéri és földműves-földesuraság viszonyra is alkalmazták.⁶⁹⁴

A szóhasználat összekeveredéséről, „káoszról” Bloch is írt. Sok 18. századi feljegyzésben nevezték az úr-paraszt viszonyt feudálisnak, a paraszti szolgáltatásokat feudális jogból származónak. Több vidéken (Bretagne, Gascogne, Léon stb.) a földesurak földműveseiket a vazallus szóval illették, ugyanúgy, mint egykor a katonáskodó hűbéreseiket.⁶⁹⁵ A feudális terminus elterjedését tükrözte, hogy az urasági jogok felmérésével foglalkozó jogászokat „feudistáknak” nevezték, akik előszeretettel használták az urasági jogokra a feudális jogok kifejezést.

⁶⁸⁹ Furet, François: *A francia forradalom története 1750–1815*. Fordította Pöcz Erzsébet. Szerkesztette és a fordítást ellenőrizte Hahner Péter. Bp., 1996. 26.

⁶⁹⁰ Furet, François: *Gondoljuk újra a francia forradalmat*. Fordította Hahner Péter. Pécs, 1994. 16.

⁶⁹¹ Godechot, Jacques: Introduction. In. *L'abolition de la „féodalité” dans le monde occidentale*. t. I. Dir. Jacques Godechot, Paris, 1971. 8.

⁶⁹² Magyarul „A francia forradalom és a feudális rendszer eltörlése” Aulard, 1919., „A feudalitás a felvilágosodás századában a toulouse-i régióban”. Bastier, 1975.

⁶⁹³ Esmein, Adhémar: *Histoire du droit français*. Paris, 1921. 167–168.

⁶⁹⁴ Soboul, 1968. 36.

⁶⁹⁵ Bloch, 1974. 221.

Szerintük az urasági jogok a hűbérúr-hűbéres szerződésének analógiájára keletkeztek. A földesuraság „vazallusokat” telepített a birtokára, akikkel „társadalmi szerződést” kötött, megállapodva a fizetendő urasági jogokban (szolgáltatásokban).⁶⁹⁶

A fiziokraták a 18. század második felében a földre nehezedő urasági jogokat tekintették feudálisnak, amelyek gátjai a szabad vállalkozásnak, ugyanakkor részei a tulajdonnak. Boncerf híres füzeté – *A feudális jogok hátrányai* – sokat tett a kifejezés köznapi elterjedéséért, és negatív értelmezéséért.⁶⁹⁷ A forradalom korának híres jogásza, Merlin de Douai az alkotmányozó nemzetgyűlés feudális jogok bizottsága előtt 1789. szeptember 4-én tartott nevezetes beszámolójában a következőképpen fogalmazott: „...a feudális jogok a szó szoros értelmében nem foglalják magukban csak a hűbérbirtok szerződéséből származó jogokat... Ebből adódóan használatát nem engedhető meg kiterjeszteni minden olyan jogra, amely a földesuraságok kezén található, és amely Demoulin kifejezésével élve feudális komplexum. Így a földesúri járadékok, a mezőrészre, a robotra, a banalitásokra... vonatkozó jogok a szó szoros értelmében nem feudális jogok...”⁶⁹⁸

A két terminus összemosódása abból adódott, hogy a társadalmi gyakorlatban a hűbéri jogok maradványai és a széleskörűen még élő urasági jogok nem váltak el egymástól. A hűbéri viszonyok már nem léteztek, de a *fief* jogi kategóriaként 1789-ig megmaradt, birtoklásának formális hűségeskü volt a feltétele.⁶⁹⁹ A hűbéri viszonyokból adódóan *fieff*el eredetileg csak nemes bírhatott. A 15. századtól azonban közrendűek is vásárolni kezdtek *fief*et, amelyet utólag az uralkodó elismert, amennyiben az új tulajdonos tudomásul vette a birtokkal járó kötelezettségeket. Utoljára az 1700-as királyi deklaráció szabályozta a *fief* birtoklási feltételeit: a korábbi szokásoknak megfelelően a közrendű *franc-fief*et, vagyis hűbéri illetéket volt köteles fizetni hűbérbirtoka után. A hűbéri illeték húszévente a birtok évi jövedelmével megegyező összeg volt, amelyet először a birtokba lépéskor volt köteles leróni a közrendű az államkincstárnak. A hűbéri illeték alóli mentesség a nemesi mivolt kritériuma volt. A hűbérbirtokok zöme azonban a 18. században is nemesi tulajdonban volt, és ezért nemesi földnek is nevezték.⁷⁰⁰

A hűbérúrnak az öröklést vagy a vásárlást követően a hűbéres fizetett egy jelképes összeget (*chambellage*) vagy ajándékot adott, majd esküt és hódolatot volt köteles tenni. Az első a személyi kapcsolatot, a második a birtok bírását legitímálta. A két aktus a 18. században már nem ünnepélyes, hanem közjegyző előtti

⁶⁹⁶ Bastier, 1975. 24.

⁶⁹⁷ Boncerf, Pierre-François: *Les inconvénients des droits féodaux (Londres, 1776)*. Éditions d'Histoire sociale. Paris, 1976. (továbbiakban Boncerf, 1976.)

⁶⁹⁸ Idézi Soboul, 1968. 37.

⁶⁹⁹ Garaud, 1958. 17.

⁷⁰⁰ Mousnier, 1974. 376.

eljárás volt. A hűséget és a hódolatot a hűbéri levél (*aveu*) tartalmazta. A két félnek nem is kellett találkoznia egymással.⁷⁰¹ Toulouse vidékén La Valette de Montgaillard márk *fiéje* után, amely egy házból és egy kertből állt, egy pár fether kesztyűt kért vazallusától.⁷⁰² A hódolat és az eskü elmaradását a törvény büntette, amennyiben fény derült rá. A párizsi szokásjog szerint a *senior* adta tudtára az új vazallusnak, hogy negyven napon belül köteles hűségesküt tenni. Negyven nap elteltével az eskü és a hódolat elmaradása esetén a *senior*nak lefoglalási joga volt, amely viszont maximum három évre szólt. A 18. században azonban gyakran előfordult, hogy a „*senior*” tudomást sem szerzett új „vazallusa” létéről, így az eskü és a hódolat is elmaradt.⁷⁰³

Oldalági örökösödéskor egyes tartományokban (Amiens, Artois, Vexin, Anjou, Poitou, Bretagne, Languedoc) megváltási díj (*rachat* vagy *relief*) járt a *senior*nak. Amikor a „vazallus” eladta a hűbérbirtokot, az ár bizonyos hányada, amelyet a vásárló fizetett, a hűbérurat illette. Ez volt a *quint*, amely Île-de-France-ban, Orléans-ban, Berry-ben, Perche-ben, és Chartres-ban az ár 1/5-ét, Poitou-ban 1/10-ét, Maine-ben 1/20-át tette ki.⁷⁰⁴ A hűbérbirtok eladásakor a *senior* élhetett visszavásárlási jogával (*retrait féodal*). Az új birtokos esküjét és hódolatát elutasítva, negyven nap elteltével, de harminc éven belül eljárást indíthatott a visszavásárlásra. A procedúrát a parlament (a legfelsőbb királyi bíróság) és a számvevő kamara volt hivatva lebonyolítani. A *fiéfek* döntő része után már nem járt semmilyen szolgálat, de néhány tartományban (Maine, Poitou, Bretagne) jelképes emlékei még élhettek a szolgálatnak. Maine-ben az egykori *auxilium* és *consilium* helyett életében egyszer a vazallus köteles volt adni néhány *livre*-t (a továbbiakban L) a hűbérurnak.⁷⁰⁵

A nagyobb hűbérbirtokok általában nemesek és nemes módján élő nagypolgárok tulajdonában voltak. A kisebbek – kis ház, kert, szőlő vagy szántó parcella – viszont földművesek kezén is gyakran előfordultak. Nemzedékek múltával özszesmosódhattak a közrendű földekkel, a *consive*-ekkel. A feudisták gyakran panaszták, hogy nem minden esetben lehet megkülönböztetni a két eltérő jogállású földet. Burgundiában és Languedoc-ban különösen előfordult. Boncerf is bevallotta említett írásában, hogy a sokféle helyi jogi feltétel miatt nem mindig lehet elkülöníteni a földeket. Csak a „szolgálat” jellege – nemesi vagy földműves – alapján lehet következtetni.⁷⁰⁶ A nemesi és a közrendű föld megkülönböztetése pedig lényeges jogi aktusnak számított, mert eltérő örökösödési rendje és adófi-

⁷⁰¹ Meyer, t. II. 1966. 780.

⁷⁰² Bastier, 1975. 214.

⁷⁰³ Garaud, 1958. 17.

⁷⁰⁴ Garaud, 1958. 20.

⁷⁰⁵ Marion, 1923. 488., Garaud, 1958. 20.

⁷⁰⁶ Boncerf, 1976. 34.

zetési kötelezettsége volt. A *fief*et általában az elsőszülött előnyben részesítése szerint lehetett örökíteni, míg a közrendű föld esetében ez nem volt általános. A déli tartományokban a nemesi föld minden esetben mentes volt a *taille* fizetése alól.⁷⁰⁷

A hűbéri rendszer összeomlását a *seigneurie* és a rajta érvényesülő urasági jogok felbomlása nem követte. A földesúri rendszer a korai újkorban már nem hordozott politikai és katonai funkciókat, de egyéb, gazdasági és jogi státusza megmaradt.⁷⁰⁸ A 17–18. századi jogi értelmezésben a *seigneurie* a föld birtoklása a személyek és a dolgok feletti hatalommal együtt. A hírneves jogász, Charles Loyseau *Értekezés a seigneurie-ről* (1608) című művében azt írta, hogy „...*minden seigneurie...a bíraskodási jog meglétén nyugszik...*”, vagyis csak az a birtok nevezhető seigneurie-nek, amelyen a tulajdonosa bíraskodási jogot gyakorolhat az ott élő közrendűek felett. Az olyan földesúri birtokot, amelyen a tulajdonosnak nem volt bíraskodási joga, Loyseau *sieurie*-nek nevezte.⁷⁰⁹

A *seigneurie* fogalmát természetesen nem meríti ki a bíraskodási jog megléte. Olyan, különböző jogállású (nemesi és közrendű) földek együttese volt, amelyen a tulajdonos valamilyen jogokat gyakorolt. Az északi szokásjog és a déli írott jog egyaránt kétféle magánbirtokot különböztetett meg a *seigneurie*-n belül: *domaine proche*-t (urasági illetőségű föld) vagy *réserve seigneuriale*-t (uraságnak fenntartott föld) és *mouvence*-t (úrhoz húzó föld) vagy *censive*-et (cenzusos föld). A középkorból származó jog –, amely a polgári forradalomig fennmaradt – Franciaországban és Európában egyaránt elismerte az osztott vagy kettős tulajdonlást, ha nem is egyedüli intézményként. Az urasági illetőségű jószágon a tulajdonos az elsődleges tulajdonjog (*domaine directe*) mellett a birtoklási vagy használati jogot (*domaine utile*) is gyakorolta.⁷¹⁰

Az urasági földdel való szabad rendelkezést csak a hűbéri kötelékek említett maradványai és az örökösödési rend korlátozták. Az urasági föld általában *fief* volt, amelyet Loyseau *seigneurie directe*-nek nevezett. A bíraskodási jog leggyakrabban a *fief*hez tartozott, de nem feltétlenül. Bretagne-ban, Poitou-ban, Marche-ban a *fief* és a bíraskodási jog csak együtt létezhetett, más tartományokban viszont elválhatott egymástól, azaz a *fief* és a bíraskodási jog birtokosa két különböző személy is lehetett. A 18. századra a bíraskodási jogot, mint minden urasági jogot adni-venni lehetett. Sok vidéki kisnemes a jog szerint nem volt igazi földesúr (*seigneur*), mert nem rendelkezett bíraskodási joggal. Vagy sosem bírt vele vagy eladta.⁷¹¹

⁷⁰⁷ Ourliac, Paul – Malafosse, J. de: *Histoire du droit privé*. t. III. Droit familial. Paris, 1968. 402. (továbbiakban továbbiakban Ourliac – Malafosse, 1968.)

⁷⁰⁸ Chéruel, t. II. 1899. 408–413.

⁷⁰⁹ Idézi Bély, 1996. 1151.

⁷¹⁰ Garaud, 1958. 17.

⁷¹¹ Olivier-Martin, François: *Histoire du droit français des origines à la révolution*. Paris, 1995. 154–156.

A *seigneurie*-nek a *fiefen* és a közrendű földeken kívül *alleu* (allodium), azaz szabad birtok is része lehetett. Az *alleu* mentes volt az urasági szolgáltatások alól, de ha közrendű birtokosa volt, az uraság bíraskodási joga alá tartozott. Az *alleu* az írott jog szerint független is lehetett a *seigneurie*-től. A 18. században már kevés *alleu* volt, az összes földnek kb. csak a 10%-át tette ki. A déli (írott jog) tartományokban a középkorban ennél jóval magasabb volt a részesedési aránya. Jelentős része azonban közrendű földdé (*censive*-vá) vált. Csupán Auvergne egyes vidékein maradt fenn nagyobb arányban. A különböző jogállású földek átalakíthatóak voltak, de csak uralkodói engedéllyel. *Fief* *alleu*-t vagy *censive*-et csak a király emelhetett, és az új *fief*re bíraskodási jogot is csak a király adományozhatott, vagyis *seigneurie*-t csak az uralkodó alapíthatott.⁷¹² A *seigneurie*-k jelentős része nemesi tulajdonban volt: Dauphiné-ben 96,9, Lyonnais tartományban és Beaujolais-ban 90, Velay vidékén 93, Maine tartományban 78%-a.⁷¹³

A *mouvence*-t vagy *censive*-et az urasági földtől több jogi tényező különböztette meg. Birtokba vétele (öröklés, vásárlás, ajándékozás) nem járt hódolat és hőségeskü tételével, csupán nyilatkozással, amelyet viszont gyakran neveztek eskünek is.⁷¹⁴ Legtöbbször földesuraság és földműves közötti viszonyból, közrendűnek járó szolgálat (földművelés) teljesítéséből származott a birtoklása. Cenzusos földdel nemes is bírhatott. Főleg a kisenesség volt kénytelen gyakran *censive*-en élni. A jogi státuszt a föld hordozta, és nem a személy. Az urasági és a közrendű föld között a legfontosabb jogi különbség az volt, hogy az utóbbi felett a használati vagy birtoklási jogot nem az uraság, hanem a tulajdonosnak járó szolgáltatást teljesítő gyakorolta. Ez a személy leggyakrabban a föld művelője volt. Ezért a *censive*-et paraszti birtoknak is nevezték. Felette az uraság elsődleges tulajdonjogot gyakorolt (*dominium directum* vagy *jus directum*), amely az urasági jogokban, vagyis az uraságnak járó szolgáltatásokban realizálódott.⁷¹⁵

A birtoklási jog évszázadok alatt inkább erősödött, mint gyengült, azaz több *seigneurie*-n gyengült a *dominium directum*, mint ahányon erősödött. A közrendű birtok a teljes tulajdonlás felé tartott, de a forradalomig sosem lett olyan teljes, mint az urasági föld. A birtoklás mikéntje, mértéke a helyi jognak megfelelően tartományonként változott. A párizsi, a flandriai, az auvergne-i és sok déli jogszokás szélesebb birtoklási jogot biztosított, mint a Bretagne-i vagy a Franche-Comté-i. A paraszti birtok feltételekhez kötve adható-vehető, örökíthető és bérbe adható volt. Kivételes esetektől eltekintve az uraság nem becsülhette ki birtokából a földművest. Peres úton visszakövetelhetette a *censive*-et, amennyiben

⁷¹² Mousnier, 1974. 371.

⁷¹³ Bois, 1960. 378.

⁷¹⁴ Meyer, t. II. 1966. 778.

⁷¹⁵ Aulard, 1919. 37.

bizonyítani tudta, hogy a birtokosa nem fizeti a törvényes szolgáltatásokat.⁷¹⁶ Más esetben az uraság csak akkor vehette vissza – ez volt a *déguerpiissement* – ha a paraszti család hetedik ágon is kihalt. Ekkor, uralkodói engedéllyel urasági földdé alakíthatta vagy – ez volt a leggyakoribb – ismét kiadhatta *censive*-ba. Az újonnan művelés alá vont földek egy része is paraszti birtokba kerülhetett. Ezt nevezték *afféagement*-nak, censusba adásnak. IV. Henrik 1597-es ediktuma lehetővé tette, hogy a birtokos megváltsa az urasági jogok (szolgáltatások) egy részét. A *censive* azonban teljesen szabad földdé örökváltság útján sem válhatott.⁷¹⁷

A francia földesuraság általában ténylegesen csak az urasági jogainak volt a tulajdonosa, s nem magának a közrendű földnek. Sée földesúri függésben lévő tulajdonnak, Meuvret feltételes tulajdonnak tekintette a birtoklási jogot.⁷¹⁸ Az 1789-es általános rendi gyűlésre szánt egyik észak-franciaországi paraszti panaszfüzetből az derül ki, hogy a paraszti világ a sajátjának tekintette a birtokát. Megfogalmazása szerint az urasági jogok „...*valami gonosz titokzatosság ködében születtek.*”⁷¹⁹

A censusos föld ugyan az egyik legelterjedtebb birtokforma volt, de nem az egyedüli. Ismertek olyan jószágok is, amelyeken a birtoklási jog nem volt ilyen egyértelmű. A déli, írott jog tartományaiban, mint Provence-ban és Languedocban az *émphytéose* („örökbérlet”) volt gyakori. Fogalma alatt a tényleges örökbérletet, amelyet 99 évre kötöttek, és a hosszú lejáratú, 29 évre szóló bérletet egyaránt értették. Legtöbb változata örökíthető volt, viszont adásvételét csak ritka esetben tette lehetővé a jog. Az örökítésre az örökbérelő a több nemzedékre szóló befektetéseivel szerzett jogot. Az *émphytéose*-on általában súlyosabbak voltak az urasági jogok, mint a censusos földön, és a tulajdonos könnyebben is visszavehette. Az elzászi Erbpacht is hasonló jogállású volt.⁷²⁰

Nyugat-Franciaországban a *censive* és a tényleges időbérlet (haszonbérlet vagy részesbérlet) között foglalt helyet az „ültetési bérlet” (*bail à complant*) és a „felemelhető bérlet” (*domaine congéable*). Nem volt egyértelmű, hogy az urasági föld része-e vagy paraszti föld, vagyis érvényesült-e rajta birtoklási jog. Az „ültetési bérlet” Aunis-ban, Poitou-ban, Anjou-ban és a Nantes környékén fekvő szőlőültetvényeken terjedt el a korai újkorban. Eredetileg időbérlet volt, amelynek tartama a tőke ültetésétől elpusztulásáig szólt. A szőlőtőke és minden egyéb beruházás a bérelő tulajdona volt. Mivel a tőkék újratelepítése folyamatosan tör-

⁷¹⁶ Saint-Jacob, Pierre de: *Les paysans de Bourgogne du Nord au dernière siècle de l'Ancien Régime*. Dijon, 1960. 26–27. (továbbiakban Saint-Jacob, 1960/b.)

⁷¹⁷ Goubert, 1969. 81–82.

⁷¹⁸ Sée, 1939. 182., Meuvret, 1971/a. 183–184.

⁷¹⁹ Soboul, Albert: *A francia forradalom története (1789–1799)*. Ford. Józsa Péter. Bp., 1974. 53. (továbbiakban Soboul, 1974.)

⁷²⁰ Bastier, 1975. 225–227.

tént, a bérleti időnek nem volt értelme. A bérlet így örökölheto és felosztható volt a földműves családján belül, sőt a 18. században előfordult az elidegenítése is. A paraszti birtoktól alapvetően abban különbözött, hogy a termés 1/4–1/3-a a tulajdonost illette, mint a részesbérleten. A paraszti birtok terhe ennél jóval kisebb volt. A 18. század végére – az említett vidékeken a szőlő visszaszorulásával – csak Nantes környékén maradt fenn.⁷²¹ A „felemelhető bérlet” Basse-Bretagne-ban volt ismert. A puszta föld jogilag az uraság tulajdonához tartozott, viszont a ráépített ház és minden egyéb ráfordítás a földműves tulajdona lett. Ezért az uraság nemzedékeken át a földműves család kezén hagyta, csak a bérleti szerződést kötötte mindig újra. Ez azt jelentette, hogy a szolgáltatások emelhetőek voltak, amely a *censive*-en csak ritkán fordulhatott elő.⁷²²

AZ URASÁGI JOGOK SZÖVEVÉNYE

A feudisták véleménye szerint a *seigneurie*-ken jó háromszáz urasági jog érvényesült, amely a tartományok sokszínű történeti fejlődésére utalt. A nagy szám nem az urasági jogok elburjánzásából adódott, hanem ugyanazon jog sokféle variánsban való jelentkezéséből. A kor irodalmából az is kiderül, hogy a jogok jelentős részét nem gyakorolták, de a szokásjogokban nyilvántartották. Egy-egy *seigneurie*-n átlagban tíz-harminc urasági jogot gyakorolt a tulajdonos. A 18. században urasági jogok már nem keletkeztek, sokkal inkább feledésbe merültek, főleg azok, amelyek nem jövedelmeztek vagy a változó körülmények nem tették lehetővé gyakorlásukat.⁷²³

Az uraság elsődleges tulajdonjoga a censzos földön az ún. urasági dologi jogok gyakorlásában realizálódott. Első csoportját az esetleges dologi jogok (*droits casuels*) képezték, amelyekből nem rendszeres járandóság származott. A cenzitárius elhalálozásakor az urat az örökségből a „legjobb ajándék” illette meg. Languedoc-ban ezt *arrière-capte*-nak nevezték. Fordítva, amikor az úr elhalálozott, utódjának joga volt az évi census egy meghatározott hányadát pluszban beszédni. Délen *acapt*-nak hívták. A *censive* oldalági örökítésekor megváltási illeték (*droit de rachet*) járt az úrnak, amely általában az évi census összegét nem haladta meg. Majd mindenütt ismert volt az örökösödési illeték. Az úr az örökösödés rendjébe nem nagyon tudott beavatkozni, viszont az illetéket az új birtokos köteles volt megfizetni, a szokásokban előírt módon.⁷²⁴

⁷²¹ Meyer, t. II. 1966. 758–764.

⁷²² Meyer, t. II. 1966. 736–737.

⁷²³ Garaud, 1958. 43.

⁷²⁴ Gallet, 1999. 110.

A *censive* eladásakor adásvételi illeték (*lods et ventes*) járt az úrnak. Vagy az eladó vagy a vásárló vagy mindkettő fizette. Az eladási ár 1/3-a–1/20-a között ingadozott. Az eladást követően 20–40 napon belül kellett megfizetni. Az írott jog legtöbb vidékén nem volt szokásban. Néhány tartományban (Anjou, Maine, Vermandois, Senlis, Toulouse, Bordeaux, Perigord) az eladásakor az urat elővételi jog (*droit de prélation*) és visszavásárlási jog (*retrait censuel*) illette. Az uraság, miután a paraszt bejelentette eladási szándékát, az eladási illetéket visszautasítva bejelentette elővételi jogát. Visszavásárlási jogával akkor élhetett, amikor a földműves már eladta a földet. Az adásvételi illetéket visszafizette, és az új tulajdonosnál bejelentette szándékát. Ezt azonban csak akkor érvényesíthette, ha bizonyítani tudta, hogy az új tulajdonos nem alkalmas a föld megművelésére és a járandóságok fizetésére.⁷²⁵

A rendszeresen gyakorolt dologi jogok után járó legelterjedtebb szolgáltatás a census volt, amely fix összeget jelentett, többnyire pénzben, de előfordult terményben is. Amikor a *censive* keletkezett – a 18. században már kevés – a föld nagyságához, minőségéhez és a művelési ágakhoz szabott összeg volt, amely ezután nem változott, kivéve, ha visszazállt az úrra, aki ismét censusba adta. A föld hozadékához képest a 18. századra nem számított súlyos járadéknak. Nem is a jövedelmezősége számított, hanem az elsődleges tulajdonjog folytonosságát fejezte ki. „*Nincs föld földesúr nélkül*” – hangzott a mondás a szokásjog vidékein.⁷²⁶ A census csak ritkán mehetett veszendőbe, akkor ha a cenzitárius 29 évig nem fizette és senki sem követelte közben tőle. A census elévülése nem jelentette azt, hogy a jószág teljesen, szabad földként a földművesé lett. Egyéb szolgáltatásokkal terhelt maradhatott. Nem megváltható járadék volt. A census fizetésének elmaradása büntetést vont maga után. Az úr jogosultságot nyert, hogy rendelkezzen a föld jövedelmének a bíróság által meghatározott részével. Ez aránylott az elmaradt census összegéhez, de kamatot nem tartalmazhatott. A cenzust mindig a földműves volt köteles befizetni az úrnak, általában évente három részletben, Mindenszentek napján, Karácsony és Húsvét előtt.⁷²⁷ Ismert volt a nagy census, az egész birtok után, és a kis census, amelyet csak a birtok egy része után fizettek. Az újonnan művelés alá vont földeken csak fokozatosan került bevezetésre, a termőre fordulásnak megfelelően.⁷²⁸

Ismert volt a *surcens*, a cenzuson felüli census, amelynek azonban jogilag semmi köze sem volt a cenzushoz, nem tartozott az urasági jogok közé. A cenzitárius eladósodásából származott: adósságát csak részletekben tudta urának

⁷²⁵ Renauldon, Joseph: *Dictionnaire des fiefs et des droits seigneuriaux*. Paris, 1765. 203–209. (továbbiakban Renauldon, 1765.)

⁷²⁶ Goubert, 1969. 83.

⁷²⁷ Gallet, 1999. 110.

⁷²⁸ Renauldon, 1765. 149.

visszafizetni. Közös megegyezés alapján az úr az adósságot és kamatainak összegét évi járadékká alakította át, és az adós a cenzus után volt köteles fizetni.⁷²⁹

A *cens*-en kívül még sokféle járandóság terhelhette a paraszti földet. A leggyakoribb valamilyen terményjáradék volt. Az ország északi harmadában a *champart* (mezőrész) terjedt el, de nem minden *seigneurie*-n és vidéken ismerték. A szántó terményei után járt, és aránylott a termés mennyiségéhez, annak kilenced-huszdad részét vitte el. A *champart* kivetett járandóság volt, a tized után az úr szedette be a határban. Vagy kévében, vagy űrmértékben vetették ki. Az utóbbi esetben az űrmérték hitelessége sok gondot okozott mindkét félnek.⁷³⁰

Burgundiában a mezőrészt *terce*-nek, Chartres vidékén *terceau*-nak hívták, és minden ötödik-hatodik kévét elvitte.⁷³¹ A déli vidékeken a leggyakoribb terményjáradék a *terrage* volt, amely nem az évi terméshez, hanem a szántó nagyságához aránylott. Flandriában is ismerték az ilyen típusú terményjáradékot, és cenzusnak nevezték. Saintonge-ban *agri*-nek vagy *tasque*-nak hívták.⁷³² A szőlő termésére kivetett szolgáltatást *terceau*-nak, *vignage*-nak, *querpot*-nak hívták. A rétről szedett járandóságot *herbau*-nak nevezték. A házkörül kertetől, udvarból is járhatott évi rendszeres juttatás az uraságnak, amelyet Normandiában és Bretagne-ban *fouage*-nak emlegették a források. Ahol a cenzus és a terményjáradék valamilyen válfaja egyaránt szokásban volt, ott általában a cenzus igen kis részét vitte el a hozadéknak.⁷³³

A *champart* és egyéb terményjáradékhoz volt hasonlatos, de kevésbé gyakori az urasági tized, amely eredetileg nem tartozott az urasági jogokhoz. 1789-ben az egyházi tized értékének 8–9%-ára becsülték. Az egyháztól több úton-módon kerülhetett világi uraságok kezére. Előfordult a szekularizáció, vagyis a törvénytelen úton való kisajátítása, de gyakoribb volt a hűbérbe adás, megegyezés alapján. Bretagne-ban, Burgundiában és Basse-Auvergne-ben az átlagosnál több uraság szedett tizedet is.⁷³⁴

A földre vonatkozó jogok utolsó csoportja a községek által közösen, osztatlanul hasznosított földek, a közföldek (legelő, erdő, mocsár, láp, vízpart stb.) felett érvényesült. A falu, mint jogi személy, korlátozottabb birtokosa volt a közföldeknek, mint az egyén a cenzusos földnek. Az uraság elsődleges tulajdonjoga a szokások szerint a közföldekre is érvényes volt. A községek évente ezért jelképes összeget vagy valamilyen terméket, állatot szolgáltatottak az úrnak. A lényegesek az uraság előjogai voltak: amennyiben saját állatállományt tartott, a közlegelőn

⁷²⁹ Bély, 1996. 439.

⁷³⁰ Garaud, 1958. 37.

⁷³¹ Goubert, 1969. 82.

⁷³² Bastier, 1975. 225–226., Lefebvre, 1959. 150.

⁷³³ Mousnier, 1974. 385.

⁷³⁴ Meyer, t. II. 1966. 865.

elsőbbség illette. A közös használatú erdőkben (kevés ilyen volt, az erdők zöme az urasági földhöz tartozott) először gyűjthette be az erdő gyümölcsseit, és először vágthatott szálfát, amelyet a falunak volt kötelessége beszállítani.⁷³⁵

A közföldekre is érvényesült az uraság elővásárlási joga. Ha a falu közföldet akart eladni, az úrnak volt köteles először felajánlani. Az uraság legfontosabb előjoga a közföldekre a *triage*-jog volt. A faluval való megegyezés esetén az úrnak joga volt a közföldek 1/3-át kisajátítani. A paraszti adóalap védelme érdekében azonban a 17. század második felétől az állam korlátozta a *triage*-jog érvényesítését. 1667-ben semmisnek nyilvánították az 1630 óta végrehajtott harmadolásokat, amennyiben az uraság nem tudta igazolni törvényes voltukat. Az 1669-es ediktum abban az esetben engedélyezte a *triage*-t, ha a falu beleegyezésén túl még maradt elegendő közföld a gazdák számára.⁷³⁶ A 18. század második felétől az állam a termőterületek növelése érdekében ösztönözni kezdte a közföldek magánbirtokba vételét, de a harmadolást továbbra is szabályozta. 1769–1781 között hat tartományi szintű ediktumot hozott, amelyben előírta, hogy a harmadolás csak akkor lehetséges, ha a falu népességének kétharmada is megszavazza a korábban már megszabott feltételeken túl.⁷³⁷

A dologi jogokhoz képest az uraság személyi jogai, vagyis a földműves népesség személyes szabadságát gátló jogai a *seigneurie* területén élők felett, többnyire már a középkorban elhaltak. Az egykori szolgaság (*servage*), a személyi függés nyomai viszont néhány tartomány kisebb régiójában (a Franche-Comté, Nivernais, Bretagne, La Marche, Bourbonnais, Auvergne) a 18. század végéig fennmaradtak. Az elhalt földműves vagyona felett holtkéz-jog érvényesült: a vagyonnal az úr rendelkezett, aki az általa szabott illeték fejében az örökösre hagyta a javakat. Joga volt az úrnak robotot követelni, de a legtöbb, amelyet a szokásjogok megengedtek, évi tizenkét nap volt. A robotoltatás azonban nem mindig a személyi függés tartozéka volt. Dologi jogként, egykori szolgatelekek, vagyis a föld tartozékaként is ismerték. A robot ebből adódóan sok vidéken élt még a 18. században is, de általában csak évi néhány nap fuvarra, kúria karbantartásra korlátozódott, és napi ellátás járt hozzá. Ez utóbbi miatt az uraságok nagy része nem vette igénybe. A szolgaságra utalt a fejadó és a házassági illeték megkövetelése. Ritka esetben még előfordult az üldözési jog – az úrtól jogtalanul elköltözött földműves visszakövetelése – érvényesítése is. Az 1779. évi királyi rendelkezés a kincstári birtokokon eltörölt minden szolgaságra emlékeztető jogot, az üldözési jogot pedig az egész monarchiára vonatkozóan megszüntette.⁷³⁸

⁷³⁵ Lizerand, 1942. 139–140.

⁷³⁶ Sée, 1924. 55–56.

⁷³⁷ Bloch, t. I. 1976. 229–235.

⁷³⁸ Sagnac, Philippe – Caron, Pierre, documents publiés par: *Les comités des droits féodaux et de législation, et l'abolition du régime seigneurial (1789–1793)*. Paris, 1907. 13. (továbbiakban Sagnac – Caron, 1907.)

A *seigneurie* jogi feltételeként emlegetett bíraskodási jog (úriszék tartási joga) jellege is átalakult a 18. századra. Az uraság közhatalmi jogának maradványa, amely az uralkodótól származott, ezért a számvevő kamara engedélyezésével, nyilvántartásával lehetett csak gyakorolni. Eredetileg tehát nem urasági jog volt. Az úriszék nem csupán az urasági jogok érvényesítésének intézménye volt. A helyi társadalom számára jogszolgáltatást végzett, amelynek két előnye volt. Nem kellett a távollévő királyi bírósági körzet központjába utazni, másrészt az úriszék tagjai ismerték a népesség ügyes-bajos dolgait. A 16. századtól az uraságnak kötelező volt képzett bírakat alkalmazni, és ő maga nem lehetett az úriszék tagja. A 16. századig betöltött szerepe a 17–18. század folyamán erősen megkopott, miután a királyi bíróságok rendszere országosan kiépült. Az állam fokozatosan szabályozta, korlátozta hatáskörét, ahogy a helyi királyi bíróságokét is. Az úriszéknek három szintje működhetett: felső, közép és alsófokú. A felsőfokú úriszékre kötelező volt meghívni a királyi bírósági körzet főbíráját (*bailli, sénéchal*), és jelen kellett lennie egy ügyésznek, egy ügyvédnek, egy írknak, egy végrehajtónak. Az uraság pellengérré állíthatott, de börtönt és fegyőroket is köteles volt tartani. A fokozat csökkenésével csökkentek a kötelezettségek is. Az alsófokú úriszék már csak egy bírát és egy végrehajtót alkalmazott, viszont 4 L-nél (kb. négy napi napszám) nagyobb értékű ügyekben nem ítélezhetett. Büntetőperekben a felsőfokú úriszék is csak apró ügyekben dönthetett (határhasználati kihágások, vasárnapi tiltott munkavégzés, csendháborítás stb.).⁷³⁹ A bíraskodás a közrend fenntartásának kötelezettségével járt. Az úriszékek három funkciót töltöttek be. Igazgatási ügyeket (örökösödés, gyámügy, házassági szerződés) intéztek, peres felek között tettek igazságot adósság, birtokháborítás stb. ügyében, és büntetőügyekben (lopás, vadorzás, garázdaság, házasságtörés stb.) ítéleztek.⁷⁴⁰

A becslések szerint a 18. század végén 70–80 ezer bíraskodási joggal rendelkező uraság volt a monarchiában. Nem tudni azonban, hogy közülük hányan tartottak ténylegesen úriszéket. Sok uraság nem tudott eleget tenni az úriszék állam által előírt feltételeinek. Vagy eleve olyan kis jövedelme volt, amelyből nem futotta alkalmazottakra vagy a bíraskodás több kiadással járt, mint bevétellel. A 18. század folyamán egyre több úriszék szüneteltette ülését. A régi jogaihoz ragaszkodó breton nemesség urasági bíróságainak közel fele a 18. század második felében már nem működött.⁷⁴¹

A 18. századi jogászok, különösen az írott jog vidékein a *fief* természetével nem egyezőnek, különlegesnek tekintették a banalitás-jogokat. A földesúri hatalom önkényes alkalmazásából eredeztették. A *ban* közhírré tételt, elrendelést, tiltást jelentett. Az a jog volt, amely kényszerítette a *seigneurie*-n élőket az urasági malom, kemence, présház és egyéb közhasznú eszköz használatára, illeték fejé-

⁷³⁹ Garaud, 1958. 48.

⁷⁴⁰ Bastier, 1975. 115–117.

⁷⁴¹ Meyer, t. II. 1966. 801.

ben. Ezek a közintézmények gyakran az úr és a közrendű népesség közös megalapodása alapján épültek. A párizsi szokásjog szerint a banalitás-jogot az úr a közrendűekkel kötött egyezség nélkül nem gyakorolhatta. A déli vidékeken szintén konvencióhoz kötődött. Nyugat-Franciaország vidékein viszont a bíraskodási joghoz kötődött. Aki úriszéket működtethetett, banalitás-joggal is élhetett.⁷⁴² Amikor egy uraság megtiltotta más közhasznú eszközök igénybe vételét, és a népesség ezt tudomásul vette, harminc év elteltével törvényes joggá vált a banalitás.⁷⁴³

A közhasznú eszközök működtetésének urasági monopóliuma két tiltást és egy kötelezettséget foglalt magában. Tiltotta, hogy a *seigneurie* területén más építsen ilyen eszközt, és tiltotta, hogy a földművesek a szomszédos *seigneurie*-k malmait, kemencéit vagy préházait igénybe vegyék. Ennek fejében az úr köteles volt az eszközöket karban tartani. Amennyiben kötelezettségének nem tett eleget, 24–36 óra elteltével a lakosok máshová vihették gabonájukat megőröltetni. A közhasznú eszközök használatának tarifáját a szokások rögzítették. A malomhasználat a megőrölt gabona 1/6–1/16-át vitte el, a préház igénybe vétele fejében minden hetedik palack bor az urat illette.⁷⁴⁴ A banalitás jogok megválthatóak voltak a falu által. A nagyobb földbirtokosok leggyakrabban bérbe adták malmaikat a molnároknak.⁷⁴⁵

A banalításoktól függetlenül a középkor óta léteztek a megtermelt áruk forgalmazására vonatkozó urasági előjogok, elsőbbségek („monopóliumok”). Az az uraság gyakorolhatta, akinek felsőfokú bíraskodási joga volt. Az év meghatározott napjain, meghatározott ideig, általában harminc-nyolcvan napig csak az úr árusíthatta gazdálkodásából, járadékból származó termékeit. Az 1680-as királyi ediktum korlátozta alkalmazásukat. Többnyire csak Auvergne-ben, Berry-ben, Burgundiában és Dauphinéban maradt fenn. A leggyakoribb, a 18. században is élő eladási előjog a borra vonatkozott (*banvin*).⁷⁴⁶ Guyenne-ben például Keresztelő Szent János napját követő öt héten át csak az úr árusíthatta borát.⁷⁴⁷

Elhaló volt a fogyasztási előjog is, amely azt jelentette, hogy a közrendűek által eladott termékekből az úrnak kóstoló járt. A termelés rendjét szabályozó jogok sem érvényesültek már széleskörűen. A korábbi századokban az uraság szabta meg a tavaszi szénakaszálás és az aratás kezdő napját. Amennyiben maga gazdálkodott, előjog illette a munkálatok elkezdésére. A 18. században csak a szüretkezdés időpontját volt joga az úrnak megszabni, amely a munkaerő-felhasználásban jelentett előnyt.⁷⁴⁸

⁷⁴² Garaud, 1958. 65.

⁷⁴³ Mousnier, 1974. 385–386.

⁷⁴⁴ Gallet, 1999. 140.

⁷⁴⁵ Bastier, 1975. 163.

⁷⁴⁶ Bély, 1996. 443.

⁷⁴⁷ Bastier, 1975. 176.

⁷⁴⁸ Garaud, 1958. 73.

A piac- és vásártartás valamint a különböző vámok szedési joga csak a ranggal bíró birtokokon érvényesült. Eredetileg uralkodói regálék voltak, ezért gyakorlásuk mindig királyi engedélyhez kötött volt, és illeték járt belőle a kincstárnak. Az ilyen birtokok egyben hiteles helyek is voltak. A közrendű népesség köteles volt itt megmérettetni portékáit, illeték fejében.⁷⁴⁹ Az urasági vámok visszaszorítása az állam részéről már Colbert korában elkezdődött, mígnem az 1770-es évekre csak néhány tucat maradt fenn. Az urasági piac- és vásártartás jelentőségét a városok fejlődése csökkentette le.⁷⁵⁰

A *seigneurie*-n az erdők vadjai, madarai és a vizek halai az urat illették. A vadászat mindig a nemesi mivoltot szimbolizálta. Olyan nemeshez illő tevékenység volt, amely felkészített a háborúskodásra. A vadászat a nemesség ősi mestersege volt, de a középkorban nem gyakorolhatta kizárólagosan. A 18. századi jogtudomány királyi regáléból származtatta, amelyet uralkodói engedéllyel lehetett gyakorolni. A 14. század végéig a francia királyok a közrendűeknek is engedélyezték. Az 1396-os rendelet korlátozta először a nemesség javára. 1533-ban I. Ferenc deklarálta, hogy csak nemes vadászhat, de Languedoc-ra ez nem vonatkozott. A 17–18. században a királysághoz került tartományokban sem érvényesült mindenütt – például Elzászban – a nemesség kizárólagossága. Utoljára az 1669-es és az 1671-es rendelet erősítette meg a nemesség előjogát a vadászatra, a nemes személyéhez kötve, amit nem lehetett átruházni. Nem egyformán vadászhatott minden nemes: a felsőfokú bíraskodási joggal rendelkező az egész *seigneurie* területén, a többi úr csupán az urasági földön. Bevetett szántón és szőlőben a nemesnek is tilos volt vadászni. Megszegéséért igen magas, 500 L – két napszamos évi keresete – büntetés járt. A 18. században a parlamentek sok apró szabályt hoztak a nemesek közötti viták elkerülésére.⁷⁵¹

A halászat joga eredetileg szintén a királyt illette, amely a hajózható folyókra vonatkozóan a 18. században is fennmaradt. A nemesnek csak a kisebb folyókon, tavakon volt elsődleges, de nem kizárólagos joga. A faluval közösen használt vizeken a lakók is halászhattak saját szükségletre. A tengeri halászat nem volt nemesi előjog, csak az állam szabályozhatta.⁷⁵²

A galambdúc szintén a nemesi cím megjelenítője volt, de tartását nem minden nemesnek, csak a *fief* birtokosnak engedélyezték a törvények. Bretagne-ban még a *fief* nagysága (kb. 100 hektár) is előfeltétel volt. Elzászban és Flandriában nem volt urasági előjog. Dauphinéban a felsőfokú bíraskodási joggal rendelkező urak engedélyével a földművesek is tarthattak galambdúcot.⁷⁵³

⁷⁴⁹ Gallet, 1999. 144.

⁷⁵⁰ Garaud, 1958. 87.

⁷⁵¹ Garaud, 1958. 94.

⁷⁵² Gallet, 1999. 145.

⁷⁵³ Garaud, 1958. 101.

Végül voltak tiszteletbeli urasági jogok, amelyek nem anyagiakkal jártak, hanem külsődlegesen fejezték ki az úr felsőbbrendűségét. A már említett tiszteletbeli nemesi jogok mellett a földesuraságnak volt csak joga szélkakast állítani kúriája tetejére, ő szabályozta a falusi ünnepek rendjét, ő nyitotta meg a táncot stb. Lakodalmakba meg kellett hívni és az asztalfőre ültetni. A földesúri tekintély elismerése nemcsak a hatalmi szóból származott, hanem a falu népességével való együttélést, állandó patronálást is követelt. A falutól távol élő uraság ezt a tekintélyt előbb-utóbb elveszítette.⁷⁵⁴

A NEMESI BIRTOK

Egy 17. század végi szótár egyik szerzője, Richelet azt írta, hogy „...*a nemesi állapot fenntartása nem más, mint nemes módján élni, vagyis... születéséhez illően költekezni.*”⁷⁵⁵ A kor önmeghatározásában a nemes módján való élés tette a nemesi állapotot folytonossá, így vagyonhoz is kötődött anélkül, hogy a vagyon jogilag a nemesi lét feltétele lett volna.⁷⁵⁶

A nemesi vagyon legfontosabbika a 18. században is a földbirtok volt, kastéllyal, kúriával. A nemesi társadalom számára a hűbértok, a nemesi föld többet jelentett egyszerű vagyonnál, jövedelemforrásnál. A birtokhoz a család neve, múltja, származása és a privilégiumok egy része (urasági jogok) is kötődött. A nemesnek a birtok adta a tekintélyt és a rangot. Az újnemes, hogy minél nagyobb megbecsülést szerezzen a nemesi társadalomban, igyekezett a lehető legjobb csengésű nevet viselő birtokot venni. 1770-ben Toulouse mellett egy nemes négy hektár bozótost vett irreálisan magas áron, 50 000 L-ért, hogy viselhesse és a birtok bejáratára felírhasa a Balma bárója nevet, amely a föld darabkával járt.⁷⁵⁷ A francia jogszokások szerint a nemesi rangok (báró, algróf, gróf, örgróf, herceg) a legmagasabbat, a királyi hercegit és a legalacsonyabbat, a lovagit kivéve hűbértokhoz kötődtek. Az 1770-es években hetvenezerre becsülték a hűbértokok számát, amelyből azonban csak jó háromezer volt rangra emelve. A 16. században még a birtok nagysága vagy jövedelme volt a rangra emelés kritériuma. A 18. században ezeket a megkötéseket az állam már nem alkalmazta. A tulajdonos érdemei döntötték el, hogy a birtok milyen magas rangot kap.⁷⁵⁸

⁷⁵⁴ Bluche, François: *La vie quotidienne de la noblesse française au XVIIIe siècle*. Paris, 1973. 29–30. (továbbiakban Bluche, 1973.)

⁷⁵⁵ Duma, 1998. 27.

⁷⁵⁶ Goubert – Roche, 1984. 124–125.

⁷⁵⁷ Bastier, 1975. 309.

⁷⁵⁸ Maury, Alfred: Titres nobiliaires en France avant et depuis la révolution. In. *Revue des deux Mondes*, 15 décembre, 1882. 802., Texier, 1988. 326.

A francia monarchia egész területére vonatkozóan a szakirodalom csak becsülni tudja a földbirtok megoszlását. Az *Ancien Régime* korában átfogó birtokösszeírás sosem készült. Így csak egy-egy tartomány, bírósági körzet, település birtokviszonyai ismertek, amelyekből viszont következtethetünk az országos arányokra. A forradalom kitörésekor a földbirtok megoszlása az alábbiak szerint alakult:⁷⁵⁹

egyházi tulajdonban	10%
nemesi tulajdonban	20–25%
polgári tulajdonban	25–30%
paraszti tulajdonban	35–40%

Az egyházi birtokok nagyobb hányada az ország északi tartományaiban fektült, míg Nyugat- és Dél-Franciaországban aránya csak néhány százalékot tett ki. A többi rend földvagyonára kevésbé koncentráltak valamelyik országrészre, de eloszlása nem volt egyenletes. A polgárság földjei a városok környékén és a déli tartományokban haladták meg az országos átlag arányát. Paraszti birtokokból is több volt a Loire-folyó völgyétől délre, mint északra. A nagyobb városok körzetében különösen alacsony volt a paraszti birtok aránya. Île-de-France-ban a termőföldnek csupán 17, viszont Limousin tartományban 55, Languedoc-ban 40, Béarne-ban 60%-a volt paraszti kézben.⁷⁶⁰

A nemesi társadalom a Caen–Lyon közötti képzeletbeli vonaltól északra a föld jó 30%-ával rendelkezett, míg a hegyvidékeken és a déli tartományokban a részesedése 20% alatti volt. A nemesség földbirtokvagyonára a Loire alsó folyása mentén, Brie vidékén és Párizs környékén volt a legnagyobb: a határ 50–60%-át foglalta el. Léon vidékén (Bretagne) is 50% körüli volt. Délen csupán a két nagy vidéki parlamenti székhely, Bordeaux és Toulouse körzetében bírt a nemesség – főleg a talárosok – az átlagnál több földdel. Ezen átlagoknál több és kevesebb föld is lehetett a nemesség kezén, mert egyrészt a nemes közrendű földet is bírt, másrészt a nemesi földek egy része más rendek tulajdonában volt. Harminc armagnac-i, lauragais-i és Toulouse környéki faluban a nemesi földek 68%-a volt nemesi tulajdonban. A többi egyháziak és polgárok bírták. Sarthe tartományban 1789-ben a földesurak 78%-a nemes, 22%-a polgár volt.⁷⁶¹

A nemesség, a népességen belüli 1,1–1,4% körüli részesedéséhez képest a földbirtokból aránylagosan a legtöbbet bírt. Ezt tanúsítja az alábbi három régió,

⁷⁵⁹ Lefebvre, Georges: La Révolution française et les paysans. In. *Études sur la révolution française*. Dir. Georges Lefebvre, Paris, 1963. 285–287., Soboul, 1966/a. 153.

⁷⁶⁰ Loutchisky, 1912. 49.

⁷⁶¹ Frêche, 1971, 346.

ahol pedig a nemesség birtokállománya jóval elmaradt az északi és a nyugati tartományokban lévőtől.⁷⁶²

Régió	Összes birtok átlagnagysága	Nemesi birtok átlagnagysága
Toulouse-i püspökség	25,2 ha	54 ha
Tulle-i adóelosztó körzet (Limousin)	27,2 ha	58,5 ha
Montpellier-i püspökség	12,4 ha	24,9 ha

Az 1720–30-as évektől a gazdaság növekedésével, a piacviszonyok, a pénzforgalom kitágulásával a nemesi birtokforgalom is élénkebbé vált. Feltárásával még adós a történetírás, de feltételezhető, hogy a forgalom egyenlegeként a nemesi birtokállomány néhány százalékkal csökkent. A nyugat-franciaországi Maine tartomány harminc községében például 1775–89 között a nemesség közel háromszor annyi földet adott el, mint amennyit vásárolt. Mindez nem azt jelentette, hogy a nemességet ekkora veszteség érte volna. Lehetséges, hogy az eladás csak azért történt, hogy egy másik tartományban vásároljon. Anjou-ban és Poitou-ban szintén több földet adott el a nemesség, mint amennyit vásárolt.⁷⁶³

Bretagne-ban viszont a népes nemesi társadalomnak valószínűleg nem csökkent a birtokállománya. A megélnékülő birtokforgalom következtében egy-egy birtok kb. hatvanévente gazdát cserélt öröklés, felosztás, adásvétel és ajándékozás következtében. A tartományban kb. 3000 *seigneurie* volt 15–17 000 kastélylyal és kúriával. 1700–1789 között ezen állományon belül kb. 25 000 tranzakció történt. Adásvételeknél a fizetést legtöbbször törlesztéssel oldották meg. A szerződés megkötésekor az ár egyharmadát fizette ki a vevő, a többit három éven át kamatmentesen törlesztette. A föld árát a szokásjog szerint az előző tíz év átlagára alapján szabták meg, a róla származó járadékhoz viszonyítva. A birtokról származó mindenféle földjáradékot, urasági jog jövedelmét és illetéket tőkésítve kapták meg a föld árát. A járadékot, az urasági jogok jövedelmét és az illetékeket együttesen 3–5%-nak vették. A tőkésített összeg csak kiindulópont volt. A szorult helyzetben lévő nemesnél alkudni lehetett, nagy kereslet esetén pedig emelhető volt az ár.⁷⁶⁴ A déli tartományokban valószínűleg veszített a nemesség a birtokállományából, viszont a párizsi régióban növelte a birtokait. A Párizsba tömörülő gazdag újnemesség birtokvásárlási kedve mindig élénk maradt.⁷⁶⁵

⁷⁶² Mousnier, 1970. 160. , Louchisky, 1912. 48–49., Soboul, 1958/b. 113.

⁷⁶³ Bois, 1960. 365.

⁷⁶⁴ Meyer, t. II. 1966. 824–825.

⁷⁶⁵ Meyer, 1977. 41.

A NEMESI BIRTOK ÖRÖKÖSÖDÉSI RENDJE

A nemesi életmód talapzatát képező birtoknak általában nem az eladására, hanem megtartására, és lehetséges gyarapítására törekedett a családok többsége. A vagyon nemzedékről nemzedékre való átruházásának normáit az örökösödési jog szabta meg. 1789 előtt ismeretlen volt az egységes jogrendszer. A déli tartományokban az ún. írott jog, a többi tartományban az ún. szokásjog szabályozta a vagyon átörökítésének feltételeit.⁷⁶⁶

A szokásjogok általában kötött rendet írtak elő az örökösödésben, míg az írott jog nagyobb lehetőséget adott az örökség sorsának rendezésére. A szülők végrendelkezéssel dönthettek, kiemelve vagy nem egy örököst. A végrendelkezés sem volt kötelező, s ilyenkor az örökösök egyenlően osztották fel a javakat. Az írott jog mindenféle vagyonra egyforma normát szabott, míg a szokásjog a javak többféle kategóriájára többféle öröklést írt elő. A szokásjog abból indult ki, hogy a család a vér szerinti leszármazottak együttese, a gyermek természetes joga az öröksége, így többnyire automatikus öröklést szabott. Az írott jogban nem volt adott az örökös intézménye.⁷⁶⁷

A szokásjog eleve feltételezett egy kiemelt örököst a születés rendje szerint, míg az írott jog alapján csak teremteni lehetett kiemelt örököst.⁷⁶⁸ Bármennyire is eltért a két jogrend, a gyakorlati alkalmazásában a nemesség északon és délen is egyaránt arra törekedett, hogy minél nagyobb épségben egybetartsa a család vagyonát. Mirabeau márki *Az emberek barátja...* című művében leírta, hogy a nemesi családokban a vagyon és a név fenntartásának kötelezettsége mindenütt íratlan törvény. A birtok megőrzésére délen is gyakran az elsőszülöttet tekintették a legalkalmasabbnak. A toulouse-i parlament javallatként fogalmazta meg, hogy az elsőszülöttnak vagy más kiválasztott fiúnak szent kötelessége a családi birtok és a kastély megtartása, mert különben kihal a család.⁷⁶⁹

A szokásjog vidékein az örökösödés rendje attól függött, hogy a jószág nemesi vagy közrendű természetű, örökölt vagy szerzeményi, ingatlan vagy ingóság. Egy családon belül gyakran mindegyik megtalálható volt. A nemesi természetű vagyonra mindig elsőszülöttségi jog érvényesült, abból a hagyományból kiindulva, hogy az elsőszülöttség a vér közösségére alapul: a család magját az elsőszülött viszi tovább, ezért előny illeti. Az egyes szokásjogokban eltérő változatai voltak. A királyi családban, a vér hercegeinél és a hercegeknél, illetve *paireknél*

⁷⁶⁶ Marion, 1923. 168–169.

⁷⁶⁷ Derouet, Bernard: Le partage des frères. Héritage masculin et reproduction sociale en Franche-Comté aux XVIIIe et XIXe siècles. = *Annales E. S. C.*, 1993, No 2. 373–374.

⁷⁶⁸ Zink, Anne: Le statut juridique des terres sous l'Ancien Régime. In. *La terre et les paysans en France (1600–1800)*. Dir. Jacques Marseille, Paris, 1998. 135–136. (továbbiakban Zink, 1998.)

⁷⁶⁹ Mousnier, 1970. 186.

teljes primogenitúra érvényesült, vagyis az elsőszülötté lett az összes ingatlan apai örökség. Teljes primogenitúra volt szokásban Hainaut és Cambrésis tartományban és a normandiai Caux vidékén.⁷⁷⁰

A szokásjog többi vidékén – a tartományok nagy részében – a viszonylagos elsőszülöttségi jogot gyakorolták. Az atyai örökségnek általában a kétharmada az elsőszülöttet – halála esetén a következő fiút – illetve, amelyhez még párosult a felosztás előtti örökrész (*préciput*) joga. Az elsőszülött kiválaszthatta – a kétharmad részen kívül – a legszebb kastélyt, kúriát stb. A párizsi szokásjog vidéken ezt a „kappan szárnyának” hívták.⁷⁷¹

Bretagne-ban minden esetben a kétharmad rész illetve az elsőszülöttet. A Cornulier családban 1788-ban meghalt a családfő, aki 540 000 L értékű ingatlan vagyont hagyott maga után. Az elsőszülött kiválasztotta a felosztás előtt a neki tetsző részt, amely 9800 L értékű volt. Ezen kívül megkapta a vagyomból az őt illető 360 000 L értékű ingatlan részt. Az őt testvérnek maradt 170 200 L érték, vagyis fejenként 34 040 L-t érő ingatlanrész. A kisebb testvérek egy nemzedék elteltével menthetetlenül lesüllyedtek, ha nem jutottak egyéb örökséghez vagy nem választottak jövedelmező foglalkozást. A 34 040 L értékű vagyon ugyanis évente – 3–4%-kal számolva – 1000–1300 L-t érő jövedelmet biztosított, amely egy átlagos család (5 fő) számára a korabeli becslések szerint a szerény nemesi életvitel alsó határa volt. A vagyon további osztása már nem biztosította a nemesi létet.⁷⁷²

Más vidékek szokásjogában (párizsi, orléans-i, normandiai, pikárdiai, berry-i, touraine-i, maine-i, auvergne-i, marche-i stb.) viszont általában a testvérek száma határozta meg az elsőszülött részét. Ha csak egy testvér volt, a kétharmad mellett még a fennmaradó egyharmad fele is őt illette. Ha sok volt a kisebbik testvér, az elsőszülött kevesebbet kapott, mint kétharmad. Általában ha kettőnél több testvér volt, az elsőszülött csak a felét kapta az atyai örökségnek. Bretagne-ban az elsőszülött számára növedékjog is volt. Amennyiben a lánytestvér férjhez ment, a hozomány fejében elveszítette az apai örökség reá eső részét, és az elsőszülötté lett. Ugyanez érvényesült az egyházba való belépés esetén is. Az elsőszülöttet természetesen hátrány is érthette örökösödéskor. Amennyiben az elhunyt apának adóssága volt, ebből is az örökrész arányában részesült az utód. A bretagne-i, a tours-i, a maine-i, az anjou-i, az aunis-i, a saintogne-i és a baszkföldi magánjog főörökös hiányában a lányok számára is elismerte az elsőszülöttségi jogot. A házassági szerződésekben mindig lefektették, ha a nemes kisasszony volt a főörökös. Bretagne-ban és Baszkföldön a főörökös nő a tartományi rendi gyűlésen

⁷⁷⁰ Chéruel, t. I. 1899. 300.

⁷⁷¹ Ourliac – Malafosse, 1968. 402.

⁷⁷² Meyer, t. I. 1966. 113.

is gyakorolhatta a birtok után a szavazati jogát, a férjén keresztül. Baszkföldön az elsőszülöttség joga akkor is megillette a lányt, ha volt fiatalabb fiútestvére.⁷⁷³

A szokásjog a kisebb testvéreket csak az atyai örökségben hozta hátrányos helyzetbe. A családok jó részében azonban szerzeményi vagyon is volt, a szegényebb nemesek pedig gyakran birtokoltak közrendű jogállású földet. Ezen kívül ingó vagyon is volt egy családban. A hivatal sajátos ingatlanvagyonnak minősült, amelyet nem lehetett felosztani. Az ingó vagyon (élet- és örökjáradék tőkéje, adóbérletbe fektetett pénz és értékpapír, részvény stb.) a városi taláros és pénzügyi nemesség vagyonának jelentős részét alkothatta. A szerzeményi vagyon, amely egy nemzedék elteltével öröklött vagyonná vált, a legtöbb szokásjogban egyenlő arányban osztatott fel a leszármazottak között. Anjou-ban és Pikárdiában azonban a fiúkat előnyben részesítette a jog. A párizsi szokásjog hatására igen elterjedt lett a 18. századra, hogy a közrendű vagyont és az ingó vagyont egyenlő arányban osztják fel az örökösök között. Normandiában azonban az ilyen javaknak a lányok maximum egyharmadát örökölhették. Hainaut-ban csak az első házasságból született gyermekek között érvényesült az egyenlő felosztás elve, Pikárdiában pedig az első házasságból származó gyermekek előnyt élveztek. A szerzeményi és a közrendű ingatlan vagyon, valamint az ingó vagyon valamelyest ellensúlyozta a primogenitúrát.⁷⁷⁴

A nemesi társadalomban gyakori volt az oldalági öröklés is. A szokásjogok a felmenő ági öröklést csak a legvégső esetben vették figyelembe az ingatlan vagyon esetében. A fő szabályt, hogy „a nemesi birtok nem száll felfelé” csak igen ritkán szegték meg. A közrendűekre mindez nem volt érvényes. Az oldalági öröklésnél a hierarchiát az elhunythoz való rokoni fokozat mértéke szabta meg. A nemesi birtokot, meghatározott arányban, mindig a legközelebbi rokon örökölte. A többi vagyont a rokonsági fok alapján osztották fel. Ha az örökösök egyenlő rokoni szinten álltak, a fiút részesítették előnyben. Normandiában, ha volt férfi, az oldalágon a nő teljesen kizárt volt az öröklésből.⁷⁷⁵

A déli vidékeken az írott jog a római jogot követte. A *Novella* 118. és 127. pontja alapján öröklésnél nem tett különbséget a vagyon természetében. Az örökösökön belül természetesen az egyenes ági leszármazottaknak előnyt biztosított. Közöttük a vagyont az egyenlő felosztás elvére alapozta, de a családfőnek jogában állt végrendeletben egy örököst kiemelni, azt akit legalkalmasabbnak tartott a családi vagyon és név megőrzésére. A rokonságot a hetedik szintig tartották számon. A déli vidékek nemesi (és közrendű) társadalmában általánosan elterjedt volt a végrendelezés gyakorlata. A 18. századra a szokásjog vidékein is gyako-

⁷⁷³ Meyer, t. I. 1966. 110–111.

⁷⁷⁴ Chénon, Émil: *Histoire générale du droit français public et privé des origines à 1815*. t. II. Paris, 1929. 232. (továbbiakban Chénon, 1929.)

⁷⁷⁵ Chénon, 1929. 236–241.

rivá vált, mert az ingó vagyon és az oldalági öröklésnél fontos lehetett az örökbe hagyó szándéka. 1735-ben királyi rendelet egységesítette a végrendekezés rendjét. Ezután csak az a végrendelet volt érvényes, amelyet írásban tettek, és közjegyző hitelesített.⁷⁷⁶

Az egyenlő felosztás csak az egyenlő szintű rokonok közt érvényesült. Ha nem volt egyenes ági leszármazott, az örökbe hagyó a legközelebbi rokont részesítette előnyben, de a vagyon meghatározott része felett szabadon dönthetett, és bárkinek adhatta, indokolt esetben még az egyenes ági leszármazottat is kizárhatta.⁷⁷⁷ Teljesen szabad rendelkezés azonban az írott jog vidékein sem volt. A szokásjog hatására elismerte a fenntartott részt. A családfő legfeljebb a vagyon felével, ritkán kétharmadával rendelkezett szabadon. Így az írott jog is meggátolta a leszármazottak teljes kisémmizését.⁷⁷⁸ Voltak vidékek, ahol a két jogrendet egyaránt alkalmazták. Limousin eredetileg az írott jog vidéke volt, de a 18. században már inkább a szokásjogot alkalmazták. Auvergne-ben fordított folyamat zajlott le: az írott jog terjedt az eredeti szokásjog rovására. Így a két rendszer közötti különbségek többnyire elmosódtak.⁷⁷⁹

A szokásjog sajátosan rendelkezett az özvegy feleség öröklési jogáról. A párizsi szokásjog szerint magát a birtokot az özvegy csak akkor örökölte, ha más örökös egyáltalán nem volt. Egyéb esetekben az özvegyet, amíg élt, a férj vagyona jövedelmének fele, Normandiában, Poitou-ban és Bretagne-ban egyharmada illette. Az özvegyi ellátmányról és egyéb vagyon örökítéséről a házassági szerződés rendelkezett. A szerződés csak arra a vagyonra vonatkozott, amelyet a férj a házasságba vitt. A feleségnek, ura életében beleegyezési joga volt a férj házasságba vitt vagyona esetleges elidegenítésére. A férj, a feleség beleegyezése nélkül saját vagyonát sem adhatta el. Az özvegyi ellátást halmozni lehetett. Ha egy asszony többször is megözvegyült, mindegyik volt férje után élvezte jogait. A férj és a feleség közös tulajdonába birtok sosem kerülhetett, csak ingóság. Megözvegyülés esetén a közös tulajdonú ingó vagyon fele a feleséget, fele az örökösöket illette.⁷⁸⁰

A házasságba lépéskor az írott jog hagyományából adódóan a szokásjog által is elismert rend volt a hozományozás. A férjhez menő lánynak hozomány járt, amelynek a nagyságáról és összetételéről a házassági szerződés rendelkezett. A kötelezettség az apára, vagy az elsőszülött fiúra vonatkozott. A hozomány lehe-

⁷⁷⁶ Bély, 1996. 1182.

⁷⁷⁷ Ourliac – Malafosse, 1968. 434.

⁷⁷⁸ Zink, 1998. 136.

⁷⁷⁹ Poitrineau, Abel: *Institutions et pratiques successorales en Auvergne et en Limousin sous l'Ancien Régime*. = *Études rurales*, 1988, No 110–111–112. 31. (továbbiakban Poitrineau, 1988.)

⁷⁸⁰ Ourliac – Malafosse, 1968. 251.

tővé tette a lány jövőjének biztosítását azon túl, hogy hozzájárulás volt az új háztartás megalapításához. Özvegység esetén biztosította a megélhetést, amennyiben a férj vagyonának jövedelme nem volt elegendő. A hozománnyal viszont a lány a legtöbb szokásjog alapján lemondott az atyai örökségről. Az ingatlan hozomány a házasság ideje alatt nem volt elidegeníthető, csak a feleség beleegyezésével.⁷⁸¹

A nemesi vagyon megtartását hitbizomány is segíthette. A francia monarchiában azonban sosem vált olyan elterjedtté, mint a spanyol és a Habsburg birodalom egyes tartományaiban. Csupán az egykor a spanyol birodalomhoz tartozó Dél-Flandriában, Artois-ban és a Franche-Comtéban alkalmazták széleskörűen. A spanyol törvények szerint mindig az elsőszülöttre vonatkozott és végleges volt. Az eredeti francia tartományokban eltérő volt a jellege: egyrészt az eredeti örökösödési rendet volt hivatva helyettesíteni, hogy a birtok ne aprózódjon tovább. A végrendelkezőnek volt joga hitbizományt alapítani, királyi engedéllyel, és csak akkor lépett érvénybe, ha az illetékes parlament bejegyezte. Másrészt a francia törvények szerint sosem volt végleges intézmény. Leggyakrabban egy-négy nemzedékre vonatkozott. Az 1747-es királyi rendelet két nemzedékre korlátozta.⁷⁸²

Végző soron a szokásjog és az írott jog örökösödési rendje ugyanazt a funkciót töltötte be, a 18. századra egyre inkább hasonló gyakorlatot követve: a nemesi birtok lehető legnagyobb mérvű egyben tartását. Egyszerre járult hozzá az elsőszülött vagy a kiemelt örökös vagyonának megőrzéséhez és a többi testvér további ágazásának korlátozásához.

A NEMESI FÖLD HASZNOSÍTÁSA

A nemesi társadalom földbirtoklásához – ahogy már utaltunk rá – a legtöbb esetben urasági jogok gyakorlása párosult, azaz a birtokos földesuraság is volt. A nemesség földesúri mivoltából kétféle jövedelme származott: a nemesi vagy urasági földről (*domaine*) és az urasági jogokból. Az utóbbiak a földműves társadalom gazdálkodásából származó hozadék egy részének elsajátításában realizálódtak. Az urasági föld hozadékáról viszont a tulajdonos gondoskodott. Ezt két módon tehetette: saját kezelésű (tulajdonosi kezelésű) gazdaság vitelével vagy a föld bérbeadásával. A nemesi föld jövedelemtermelő vagy eltartó képessége a gazdálkodástól függött. A hozadéktermelés színtere a gazdaság, az „üzem” volt. A gazdaság terjedelme, a föld minősége, munkaerő-ellátottsága, élő és holt felszerelése és a piaci fekvése alkotta a gazdálkodás feltételrendszerét. Ez a feltételrendszer szabta meg a tiszta hozadék mértékét. A gazdaságok megoszlása természetesen összefüggött az urasági föld terjedelmével, de a kettő nem volt azonos.

⁷⁸¹ Bély, 1996. 801.

⁷⁸² Mousnier, 1974. 67–68.

A nemesi birtok – főleg a nagyobb – általában több, olykor egymástól távolra fekvő település határában helyezkedett el, több tagban. Így egy gazdaságot nem alkothatott. A nemesi birtokok zöme több gazdaságból állt.⁷⁸³

Már Hippolyte Taine is idézte Arthur Young angol mezőgazdasági szakíró híressé vált megállapítását: „*A francia nemeseket csak a száműzetés kényszerítheti arra, amit az angolok kedvtelésből tesznek: birtokukon élni és a birtokot csinósítani.*”⁷⁸⁴ Az *Utazás Franciaországban* című vaskos művében Young többször is utalt rá, hogy az angolokhoz képest a francia nemesség sokkal kevésbé foglalkozik a gazdálkodással. „*A francia nemesség egyáltalán nem gondolkodik azon, hogy gazdálkodással foglalkozzon... kivéve a tisztán elméleti művelését.*”⁷⁸⁵ Young tapasztalatai közel álltak a valósághoz. A francia nemesség életében a középkor óta a gazdálkodás nem játszott jelentős szerepet. Országos felmérés sosem készült a nemesi földek kezeléséről, de a becslések szerint a nemesi földek kb. egyharmada volt tulajdonosi kezelésben. Sok nemes csak a kastély vagy a kúria udvarát, néhány hektár parkkal, gyümölcsösrel és kaszálóval hagyta meg a kezelésében. Észak-Gâtinais-ban, Párizstól délre, az összes hasznosított föld kezelése az alábbiak szerint oszlott mag a 18. század második felében: urasági kezelés 17,40%, bérlet 39,75%, paraszti kezelés 42,85%.⁷⁸⁶ Az urasági kezelés (Bretagne-ban *retenue* = visszatartott föld) a breton Gage nemes földjének 1764-ben a jövedelme alapján 26,36%-át tette ki. A *domaine* jövedelme 3 710 L volt, amelyből a tulajdonosi kezelés 978 L (26,36%) volt. Ennek 85,2%-át az erdő hozta.⁷⁸⁷ Creuse vidékén (Limousin tartomány) Toulx-Saint-Croix községben hét nemesi birtok volt a 18. század végén, amely tizenhárom gazdaságra oszlott, és ebből hat volt a saját kezelés. Saint-Maurice-la-Souterraine faluban tizenhat nemesi birtokból kilenc volt urasági kezelésben. Lidondès-Périgord márkinak tizenegy gazdaságra oszlott a *domaine*-je, amelyből csak egyen gazdálkodott, ez viszont a terület felére terjedt ki.⁷⁸⁸

A nagyobb, esetleg több száz hektáros nemesi birtokokon leggyakrabban az erdőt tartották fenn kezelésükben a birtokosok. Országos viszonylatban az urasági földeken magas volt az erdő aránya. Az egyik legkedveltebb időtöltésen, a vadászaton túl a 18. században az erdő igen jövedelmező ágazattá vált. Az erdő aránylagosan, a befektetéshez képest a legtöbb jövedelmet hozhatta. Az 1726–41

⁷⁸³ Dupeux, Georges: *La société française. 1789–1960*. Paris, 1964. 121.

⁷⁸⁴ Taine, Hippolyte Adolf: *A jelenkori Franciaország alakulása*. I. köt. A régi uralom. Ford. Tol-dy László. Bp., 1881. 77. (továbbiakban Taine, 1881.)

⁷⁸⁵ Young, Arthur: *Voyage en France 1787, 1788, 1789*. Traduction et notes de Henri Sée. t. III. Paris, 1976. 264. (továbbiakban Young, t. III. 1976.)

⁷⁸⁶ Dupâquier, 1956. 223.

⁷⁸⁷ Sée, 1906. 37–38.

⁷⁸⁸ Chamboux, 1955. 25–26.

és 1771–89 közötti évek átlagában a faárak 63%-kal emelkedtek, meghaladva a kb. 54%-os átlagos áremelkedést.⁷⁸⁹ Nyugat-Franciaországban, a nagy nemesi birtokok vidékein viszonylag sok föld volt urasági kezelésben. Nagy része azonban vagy erdő, vagy csak ideiglenesen hasznosítható *lande* (pusztaföld, bozótos) volt. Az utóbbit nem lehetett bérbe adni. Haute-Maine tartományban –, ahol magas volt a nemesi birtok aránya – a nemesi birtokon a szántó aránya a 20%-ot sem érte el. Az urasági gazdaságok az erdőgazdálkodás mellett extenzív marhatenyésztést folytattak.⁷⁹⁰

A jelentős munkaerő ráfordítást igénylő intenzív ágazatok (szántó, szőlő, kert, textilnövények, selyemhernyó-tenyésztés stb.) kis arányban részesültek a nemesi gazdaságból, a magas termelési költségek és a gazdaságirányítás időigényessége miatt. A francia paraszti társadalom személyében a középkor óta szabad volt, a nemesi föld megműveltetése nem történhetett urasági kényszerrel. A munkaerőhöz a nemes is piaci áron jutott. A legnagyobb mezőgazdasági ágazatban, a szántóföldi gazdálkodásban négy ekealjánál (120–240 ha) nagyobb tulajdonosi kezelés után a nemes *taille*-t (közrendűek egyenes adója) volt köteles fizetni, amely tovább növelte a költségeket.⁷⁹¹

A nemesi föld jövedelmeztetésének leggyakoribb módja a bérletbe adás volt, meghatározott időre (leggyakrabban hat-kilenc évre) szóló szerződéssel. A bérleti rendszer uralma azt jelentette, hogy a tulajdonos nemes nem egyedül dönthetett a gazdálkodásról. A bérlők a földműves társadalomból kerültek ki, akiknek többnyire saját kezelésű paraszti gazdaságuk is volt. Így a gazdálkodó személye összekapcsolta a két különböző kezelésű gazdaságot. A nemességtől bérbe vett föld jövedelemtermelése függött a bérlők állapotától is. A monarchia Loire-től északra fekvő tartományaiban a haszonbérlet (*fermage*) uralkodott, a déli és a délnyugati, általában a szegényebb vidékeken a részesbérlet (*métayage*) volt a leggyakoribb. A haszonbérlet olyan kezelési mód volt, amelyben a gazdálkodáshoz szükséges ráfordításokat a haszonbérelő eszközölte. A bérleti gazdaságok zöme – kis terjedelménél fogva – általában csak családi munkaerővel termelt, amelynek nem volt piaci ára. A kistermelő a megélhetés érdekében vállalt bérletet, és nem a haszonelvűség vezérelte.⁷⁹²

A bérleti gazdaságok viszont a piacon találtak gazdára, így az értük fizetendő járadék alakulását a föld minőségén, a művelési szerkezeten, a piaci fekvésen és a termelési költségeken túl a kereslet-kínálat is szabályozta. A Franciaországot jól ismerő Adam Smith angol közgazdász szerint a haszonbérleti földjáradék a földbirtok használatáért fizetett ár, a földtőke kamata, amely mindig az a legma-

⁷⁸⁹ Labrousse, 1933. 141–147.

⁷⁹⁰ Bois, 1960. 133.

⁷⁹¹ Histoire économique et sociale de la France, t. II. 1970. 480–486.

⁷⁹² Gallet, 1999. 119–120.

gasabb ár, amelyet még éppen meg tud fizetni a bérlő. A földesúr annyit hagy meg a bérbe adott gazdaság hozadékából, amely éppen elég az újratermeléshez, és amely a bérlő által eszközölt ráfordítás „haszna”.⁷⁹³

A 18. század második felében a fiziokraták a gazdálkodás haszonelvűségét hirdető teóriájukhoz a számvetés és a kalkuláció fontosságát társították. Az észszerű, azaz a befektetéshez képest a lehető legtöbb hozadékot ígérő gazdálkodáshoz nélkülözhetetlennek tartották a termelési tényezők számbavételét, egy-egy gazdaság termelési költségének és jövedelmezőségének számszerű becslését.⁷⁹⁴ A fiziokraták Île-de-France-ban, Pikárdiában, Dél-Flandriában és Poitou-ban maguk is végeztek ilyen számításokat. Úgy becsülték, hogy a haszonbérleti gazdaságok bruttó hozadékának 10–25%-át teszi ki a tulajdonost illető földjáradék, amely közel a duplája a bérlők „tisztá hasznánál”.⁷⁹⁵

A részesbérleti rendszerben ugyan szintén a bérlő gazdálkodott, de a ráfordítások meghatározott részét a tulajdonos biztosította. Ennek megfelelően a tulajdonos és a bérlő a ráfordítások arányában osztozkodott a hozadékon. A részesbérleti gazdálkodásban a tulajdonos szerepe nagyobb volt, mint a haszonbérlet esetében. Lényegében átmeneti típus volt a tulajdonosi és a bérleti gazdálkodás között. A szegényebb vidékek kezelési módja volt, ahol – Michel Augé-Laribé kifejezésével élve – „a tőkeszegénység és a lassú munka társult a gyenge minőségű földeken.”⁷⁹⁶ A haszonbérleti gazdálkodást – főleg a „nagybani gazdálkodást”, 40–50 ha-on felüli gazdaságokkal – eszményítő fiziokraták szerint a részesbérlet hozadéka alacsonyabb volt, mint a haszonbérleté. Poitou-ban a tulajdonosok járadék formájában a bruttó hozadéknak legfeljebb a 10–11%-át sajátíthatták el.⁷⁹⁷

Nyugat-Franciaországban a század folyamán a részesbérleti gazdaságok jó része haszonbérletivé alakult át. Gâtine vidékén (Poitou tartomány) 1710–20 között a részesbérletek a bérleti gazdaságok 75%-át tették ki. 1780–90 között a részesbérlet aránya már csak 40% volt. A változás a gazdálkodási feltételek javulását tükrözte. A részesbérlet a termelő számára kevésbé volt kockázatos, mint a haszonbérlet, mert az esetleges veszteségen is osztozkodott a tulajdonossal, viszont a hozadék is kisebb volt.⁷⁹⁸

A vidéki kúriájában élő kisebb vagyonú nemesség néhány bérleti gazdaságának ügyeit maga intézte: megkötötte a bérleti szerződéseket, felügyelt a feltételek

⁷⁹³ Smith, Adam: *Nemzetek gazdasága. E gazdaság természetének és okainak vizsgálata*. Bp., 1992. 155–156.

⁷⁹⁴ Weulersse, 1910. 26–30.

⁷⁹⁵ Perrot, 1978. 574.

⁷⁹⁶ Augé-Laribé, Michel: *L'évolution de la France agricole*. Paris, 1912. 244.

⁷⁹⁷ Perrot, 1978. 574.

⁷⁹⁸ Merle, 1958. 179.

betartására, és a járadék behajtására. Az év nagyobbik felét a városban töltő módosabb nemesség számára a jövedelme kezelésére és a gazdálkodás felügyeletére két út adódott: vagy jószágkormányzót, vagy főbérlet fogadott. Jószágkormányzót inkább az északi vidékeken, több tartományban szétszóró birtokú gazdag nemesség alkalmazott. Nyugat- és Délnyugat-Franciaországban a főbérleti rendszer terjedt el. A főbérlet olyan vállalkozó szellemű gazdag földműves, terménykereskedő vagy pénzember volt, aki a tulajdonostól felvállalta bérletbe, általában kilenc évre az összes földet, majd a szerződésben foglalt feltételek szerint albérletbe adta kiscgazdáknak, megszabva a járadék összegét, részesbérlet esetén pedig a ráfordításon, és a hozadékon való osztozkodást. A főbérlet többnyire terményjáradékot kapott, míg ő a tulajdonosnak pénzben fizette a járadékot. A rendszer fő hasznélvezője – a terménykereskedelem haszna alapján – a főbérlet volt. A tulajdonos számára viszont ez a megoldás járt a legkevesebb törődéssel. A főbérlet gyakran az urasági jogok után járó szolgáltatásokat is bérbe vették. A vidék egyik fő hitelezői voltak az uraságok és a gazdák számára is.⁷⁹⁹

A bérleti rendszer uralkodó jellege, a nemesi kezelés viszonylagos kis súlya nem jelentette azt, hogy a nemesség szó szerint elszakadt a gazdálkodástól. A bérlet gazdálkodására való felügyelet, a tulajdonosi érdekek érvényesítése, a jövedelmek kezelése szükségessé tette, hogy kapcsolatot tartson fent a gazdálkodással. A 18. század közepétől e tekintetben kedvező változások kezdődtek. A gazdasági fellendülés, a pénz- és piacviszonyok tágulása, az árak tartós emelkedése és főleg a nemesi fogyasztási igények növekedése a jövedelemnövelés lehetőségeire irányította a figyelmet. A módos, művelt nemességet angliai és németalföldi utazásai rádöbentették, hogy az övékéhez hasonló nagyságú birtokok 20–30%-kal nagyobb jövedelmet biztosítanak a fejlettebb gazdálkodásból adódóan. Az angol és a hazai mezőgazdasági szakírók a váltógazdálkodás és az istálló állattenyésztés, azaz az „új mezőgazdaság” bevezetését ajánlották. A művelt körökben igen olvasott Voltaire a *Filozófiai levelek*ben az angol mezőgazdaság metamorfózisának egyik első csodálója és közvetítője volt. Az angol mezőgazdaság iránt rajongó Le Blanc *Egy francia levelei* (1745) című könyvében írta: „*Ki ne látná, hogy Anglia vidéke milyen gazdag...*”. Okát többek között abban vélte felfedezni, hogy az angol birtokos nem pazarolja el pénzét palotákra. Ez ugyan nem volt valós megállapítás, de az olvasójára nagy hatást gyakorolhatott.⁸⁰⁰

Az 1750-es évek végétől kialakuló fiziokrata iskola ésszerű közgazdasági érveivel a nemességet a járadékból felhalmozott tőkének a gazdálkodásba való befektetésére próbálta ösztönözni. François Quesnay írta híres munkájában, az *Általános alaptételek*ben: „...*ha a befektetések nem elegendőek, akkor a művelési*

⁷⁹⁹ Merle, 1958. 187–191.

⁸⁰⁰ Bourde, André J.: *Agronomie et agronomes en France au XVIIIe siècle*. t. III. Paris, 1967. 288.

*költségek aránylag nagyobbak és kisebb tiszta hozadékot adnak.*⁸⁰¹ A hagyományos mezőgazdaság viszonylagos alacsony jövedelmezőségét a dinamikus fejlődő kereskedelmi kapitalizmus és a protoindusztrializáció aránylagosan nagyobb jövedelmezősége különösen kiemelte. A másik neves, a fiziokrata tanokhoz közel álló közgazdász, Turgot a mezőgazdaságba vissza nem fektetett, hanem a városba vitt földjáraadékokat tekintette az alacsony jövedelmezőség fő okának. Az alacsony jövedelmezőség a termelőket is sújtja. A bérlők csak akkor ruháznak be többet a termelésbe, ha a hozadékuk eléri a más gazdasági ágazatban elérhető. A bűvös kört a földtulajdonosoknak kell megszakítani –, mert ők gazdagabbak, mint a bérlők – azzal, hogy a felhalmozott járadékból többet forgatnak vissza a gazdálkodásba.⁸⁰²

A birtokos nemesség mentalitásában kezdődő változás, a jövedelemnövelés lehetőségének keresése, több új folyamat születésében nyilvánult meg. A művelt nemesi társaságokban elterjedt a gazdálkodásról való társalgás. A szalonokban már nem volt illetlenség a gazdálkodásról, a jövedelmezőségről stb. beszélni. Voltaire a *Filozófiai szótárban* (1764) szellemesen fogalmazta meg az új jelenséget, ellentmondásosságával együtt: „...az 1750-es évekre a nemzet betelt a versekkel, a komédiákkal, az operával és a romantikus történelmi regényekkel..., s elkezdett a búzáról gondolkodni... Hasznos dolgokat írtak a mezőgazdaságról, mindenki ezt olvasta, kivéve a földművelőket.”⁸⁰³

A gazdálkodás jobbításának elősegítésére az 1760-as évektől – a fiziokrata szellemű pénzügyi főellenőr, Bertin támogatásával – mezőgazdasági társaságok alakultak. Tagjai többségét a művelt birtokos nemesség alkotta, de sok mezőgazdasági szakíró, nagypolgár és nagybérlő is belépett. Az első társaságot 1757-ben a breton rendek alapították Rennes-ben. 1760-ban a hasznosítatlan területek termővé tételéről híressé vált Turbilly márki Tours-ban alapított hasonló társaságot. 1761-ben Párizsban létrejött a királyi mezőgazdasági társaság negyven rendes taggal, negyven külső és százhusz levelező taggal. A tagok között volt többek között Lavoisier, Charost herceg, Rochefoucauld-Liancourt herceg, Bertier de Sauvigny. Párizs példájára majd minden adókerületben hoztak létre társaságot.⁸⁰⁴ Limousinben az akkori intendáns, Turgot volt a kezdeményezője, az auch-i adókerületben a másik neves felvilágosult intendáns, Étigny alapított társaságot. Összesen huszonnégy mezőgazdasági társaság alakult, több száz taggal. Hasznos felméréseket készítettek, javaslatokat nyújtottak be a kormánzatnak a mezőgazdaság támogatásához, pályázatokat írtak ki, a mintagazdaságokban bemutatókat rendeztek az új termelési eljárásokról, közzétették a sikeres gazdák tapasztalatait.

⁸⁰¹ Quesnay – Turgot, 1887. 5.

⁸⁰² Quesnay – Turgot, 1887. 95.

⁸⁰³ Idézi Faucher, 1957. 4.

⁸⁰⁴ Passy, 1912. 50.

Aktivitásuk az 1770-es években ugyan lehanyatlott, de az 1780-as években újabb lendületet vett.⁸⁰⁵

Young ugyan kritizálta a társaságokat, mert előnyben részesítették az elméleti kérdéseket a gyakorlati eljárásokkal szemben, de elismerte, hogy ha szűk körben is, de hozzájárultak a gazdálkodás jobbításához.⁸⁰⁶ Tagjai közül sok nagybirtokos alapított „angol farmot”, mintagazdaságot vagy fogott műveletlen területek termővé tételébe. La Rochefoucauld-Liancourt herceg pikárdiai, Béthune-Charost herceg berry-i, Turbilly márki anjou-i, Villèle gróf lauragais-i birtokán fogott az „új mezőgazdaság” gyakorlati átültetéséhez.⁸⁰⁷ Young 1787–1788-ban több ilyen gazdaságot is meglátogatott, többek között a liancourt-it és a flèche-it. La Rochefoucauld-Liancourt herceg Párizs közelében, liancourt-i birtokán rendezte be kb. 330 ha-os angol farmját. Suffolkból telepített át egy nagybérelő és egy napszámos családot. A gazdaságban a franciánál nagyobb hasznot hozó angol szarvasmarha- és juhajtást honosított meg. Két francia bérelő családot Angliába küldött tapasztalatszerzésre. A herceg bekerített a gazdaságot, az ugarba mesterséges rétet ültetett. Három ágazatot fejlesztett: a búzatermelést, a szarvasmarha- és a juhtenyésztést. A forradalom korára már száznál több sussexi és suffolki marhája volt.⁸⁰⁸

Turbilly márki 1737-től látott neki anjou-i birtokain a sok műveletlen föld termővé tételéhez. A munkálatok tapasztalatairól 1760-ban könyvet írt, amely olvasottá vált a gazdálkodás gyakorlati tapasztalatai iránt érdeklődők körében. A termelés alá vont új földeken szintén angol típusú gazdálkodást vezetett be. A márki csődbe ment, de nem a modern gazdálkodáshoz szükséges beruházások költségei, hanem a porcelángyár alapítása miatt, amely nem hozta meg a remélt hasznot. Birtokát egy angol származású nemesnek, Galway márkinak adta el, aki szintén mintaszerűen gazdálkodott.⁸⁰⁹

Lavoisier leírta, hogyan fogott a Blois közelében fekvő 580 ha-os birtoka átalakításába. A birtokon egy 120 ha-os nagygazdaságot hozott létre, amelyet tagosított és bekerített. A búza alá a közepes minőségű talajt meszezéssel javította fel. Tizennégy évig készített feljegyzést a gazdálkodásáról. Mivel a talajadottságok miatt a búzatermelés nem vált be, takarmánytermelésre rendezkedett be, 20–30 szarvasmarhát és 300–500 juhot tartva. A vetésforgóba a gabonafélék és a mesterséges rétet mellett burgonya és takarmányrépa is került. A gazdaság hozamai tíz év alatt megduplázódtak, de csak igen jelentős trágyázással. Tizennégy év alatt 120 000 L-t fektetett be, amely csak tíz év elteltével kezdett kamatozni.

⁸⁰⁵ Sée, 1924. 18–20.

⁸⁰⁶ Young, t. I. 1976. 29.

⁸⁰⁷ Faucher, 1957. 8.

⁸⁰⁸ Young, t. III. 1976. 1142–1143.

⁸⁰⁹ Young, t. I. 1976. 251–253.

Számításai szerint a ráfordításoknak évente csak 5%-a térült meg. 1778–84 között személyesen irányította a gazdálkodást, majd egy blois-i jószágkormányzóra bízta. Lavoisier summázata szerint a jövedelmező gazdálkodáshoz gazdag tulajdonosok és módos bérlők szükségesek.⁸¹⁰

Az új mezőgazdaság bevezetésének a felvilágosult nemesség csupán egy kisebb részvevője volt. A gazdálkodás megújításának elsődlegesen Dél-Flandria, Artois, Pikárdia, Beauce, Brie és főleg Île-de-France nagybérlői, gazdag parasztjai és postamesterei voltak a főszereplői. A francia mezőgazdaság ugyan fejletlenebb volt az angolnál és a németalföldinél, de ezeken a vidékeken a 18. század második felében lendületet vett a gazdálkodás átalakulása.⁸¹¹ A nemesi társadalom szélesebb csoportjai legfeljebb a terménykereskedelemben vettek részt, és bevételeiket többnyire csupán jövedelmeik ésszerűbb behajtásával és kezelésével kísérelték meg növelni. A birtokos nemesség gazdasági magatartásában az is jelentős módosulásnak számított, hogy egy része a járadékból és az urasági jogokból származó termékeivel idomulni próbált a piacviszonyokhoz. Számos olyan nemes ismert, aki részesbérlőivel vagy a főbérlőjével közösen fogott „spekulációba”, vagyis termékei lehető legjobb áron való értékesítésébe. Ehhez készletezésre, magtárak építésére volt szükség. A gabonafélék és a bor néhány évig való raktározásával az árak kedvezőbb alakulását igyekeztek kihasználni. A hagyományos gazdaságban, amilyen a 18. századi volt, az árak rövidtávú (szezonális és évenkénti) ingadozása a 150%-ot is meghaladhatta a terméseredmények változásának függvényében. Az 1764–70 és az 1787–89 közötti évek átlagában az évi középárak közötti különbség 91%, de az 1764–70 közötti hat évben 150% volt.⁸¹²

A nagyobb birtokosok számára az volt a kedvező, ha jó és közepes termésű éveket gyengébb – de nem szélsőségesen rossz – termésűek követték, mert ilyenkor a készletezéssel felhalmozott termékeiket magas áron értékesíthették. A gyengébb termésből adódó kiesés kisebb volt pénzben kifejezve, mint a magas árakból befolyó plusz bevétel. A rossz termésű években a készletek piacra dobásának a vásárlók számára is viszonylag jótékony hatása volt, mert valamelyest mérsékelte az árak emelkedését. A „spekuláció” másik változata a szezonális ár-ingadozásokra épült. Szeptembertől általában jelentősen csökkentek a terményárak a betakarítás befejezéséből adódó piaci kínálat miatt. A sok kistermelőnek nem állt módjában készletezni, mert nem futotta magtár építésére, és készpénzre volt szüksége a járadékok és az adók befizetési kötelezettsége miatt. Ezért igyekeztek minél előbb piacra vinni fölös termékeiket. A birtokos nemesség (és a polgárság is) viszont kivárt tavaszig, amikor ismét emelkedtek az árak. A speku-

⁸¹⁰ Lavoisier, 1988/a. 210–216.

⁸¹¹ Moriceau, 1995. 42–46.

⁸¹² Labrousse, 1933. 165.

láció a regionális árkülönbségeket is kihasználta, amennyiben kedvező szállítási lehetőséggel (víziút) rendelkezett a termelő.⁸¹³

A nemesség jövedelemnövelő törekvését a történetírás gyakran összekapcsolta az ún. földesúri reakció vagy feudális reakció fogalmával. A közkedveltté vált terminus tartalma sosem volt teljesen egyértelmű. Leginkább az urasági jogok kiterjesztésére, feledésbe merült szolgáltatások újjáélesztésére irányuló földesúri magatartást értettek alatta. A kor konzervatív urasági törekvésének értelmezték, amely egy letűnt állapotot akart visszaállítani. Mintegy válasz volt az urasági jogok pusztulására. Albert Soboul szerint a földesúri reakció a földesúri kizsákmányolás fokozását eredményezte, hozzájárulva a forradalom előfeltételeihez.⁸¹⁴

A kifejezés Philippe Sagnac révén került a történetírásba, aki 1898-ban Admé Champion nyomán használta először és az urasági rendszer súlyosabbá válását értette alatta.⁸¹⁵ Marc Bloch az „urasági reakciót” a 16. századtól tartó folyamatként értelmezte, amikortól az urasági birtok és az urasági jogok számbavétele, urbáriumok készítése gyakoribbá vált. Az eljárás költségeit többnyire a paraszti társadalomra hárította az uraság. A 17. század folyamán a parlamentek elismerték a földesuraság azon jogát, hogy nemzedékenként egyszer a paraszti társadalom költségére felmértesse jogosultságait.⁸¹⁶ Az urbáriumok készítése nem biztos, hogy az urasági jogok növelését eredményezte. Népszerűtlenségét a készítés költségei okozták. Az 1666-os királyi tanácsi határozat megszabta az árát a felmérésnek. Minden paraszti birtokon az első parcella után 15 sou (a továbbiakban s), a többi után egyenként 2 s és 6 dénár (a továbbiakban d) volt a költség. Egy 25 ha-os gazdagparaszti birtokon a 200 L-t is meghaladhatta az urbárium készítésének díja. Ezt az összeget azonban nem minden uraság hárította át teljesen a paraszti birtokosra.⁸¹⁷

Az urbáriumok készítésének – olykor már térképészeti felméréssel egybekapcsolva – első nagy hulláma XIV. Lajos korában volt. A Fronde zűrzavaros éveit kihasználva a paraszti világ „megfeledkezett” urasági szolgáltatásainak egy részéről. 1652 után helyreállt a rend és a földesúri társadalom az urbáriumok segítségével igyekezett helyreállítani jogait. Másrészt XIV. Lajos kora az újnemesség birtokvásárlásának egy jelentős szakasza is volt. Az új tulajdonosok szerették számba venni jogaikat. A földesúri reakció másik összetevőjét, az urasági föld esetleges kikerekítését a paraszti társadalom rovására, viszont erősen korlátozta az állam, védve az adóalanyát.⁸¹⁸

⁸¹³ Meyer, t. I. 1966. 506–510.

⁸¹⁴ Soboul, 1966/a. 85.

⁸¹⁵ Gallet, 1999. 208.

⁸¹⁶ Bloch, t. I. 1976. 145.

⁸¹⁷ Mousnier, 1970. 166.

⁸¹⁸ Histoire économique et sociale de la France, t. II. 1970. 593., Bloch, t. I. 1976. 138–140.

Az urasági jogok összeírásának másik nagy hulláma kétségtelenül az 1760–1780-as években volt. Országos jelenségnek tekinthető, de voltak tartományok, mint például Bretagne, ahol csak nagyon kevés uraság készítettett urbáriumot.⁸¹⁹ Az urasági jogok, a paraszti és az urasági földek számbavétele most sem a földesúri szolgáltatások növelését hozta elsősorban. Inkább az elmaradt, hátralékban lévő paraszti kötelezettségeket tárta fel.⁸²⁰ Dél-Flandriában például a szolgáltatások behajtását racionalizálta. Egyetlen urasági jog újult csak fel: a nem hasznosított földekre az uraság erdőt ültethetett.⁸²¹ Toulouse vidékén sem váltak súlyosabbá az urasági jogok, de a felmérések révén feltárt hátralékok és önmagában a jogok számbavétele bizalmatlanságot keltett a paraszti társadalomban. Az urbáriumokhoz társított kataszteri felmérések és térképek viszont pontosabbá tették a földek jogállását. Egy nagy *seigneurie* felmérése és feltérképezése több évig is eltarthatott és több ezer L-t emésztett fel.⁸²²

A földesúri reakció terminus Gerd van den Heuvel szerint nem fedi a földesuraság forradalom előtti jövedelemnövelő törekvését, mert csak a konzervatív oldalára, a feudális jogok felhasználására utal. A folyamat azonban több volt ennél. Az uraság sokkal inkább a nemesi föld, a *domaine* növelésére, és ezen keresztül földje jövedelmének az emelésére törekedett, mintsem az urasági jogok kiterjesztésére.⁸²³

A *censive*, a paraszti birtok megszerzésének lehetősége a 18. században is igen korlátozott maradt. A *censive* nemesi földdé alakítása bonyolult és költséges volt, ezért a jogszerűség kereteit megtartva az uraságok inkább a közföldek kisajátítását tekintették elérhetőbbnek. A szokásjog és az írott jog egyaránt elismerte, hogy a földesuraság felosztás esetén jogosult a közföldek (a falu vagy a falu és az uraság közös használatában lévő legelők, vizek, mocsarak, erdők, bozótosok, puszták stb.) egy meghatározott részére, maximum egyharmadára. Így vált évszázadok alatt az erdők jelentős része urasági tulajdonná. Az állam azonban a közföldek urasági kisajátítását is korlátozta, mert a szegényparaszti társadalom számára jelentős jövedelemkiegészítést (állattartás, rözse és tőzeg gyűjtése stb.) jelentett.⁸²⁴

A közföldek urasági kisajátításának, elkülönítésének, esetleg bekerítésének jogát *triage*-jognak, harmadolási jognak nevezték. Az uraságok részéről a kisajá-

⁸¹⁹ Gallet, 1999. 212.

⁸²⁰ Histoire de la France rurale, t. II. 1975. 409.

⁸²¹ Lefebvre, 1959. 157–166.

⁸²² Gallet, 1999. 212.

⁸²³ Heuvel, Gerd van den: Feudalizmus - kapitalizmus. A földesúri rendszer XVIII. századi átalakításához. In. „Mítosz és valóság”. *Tanulmányok a francia forradalomról*. Szerk. Madaras Éva – Papp Imre, Debrecen, 1991. 27.

⁸²⁴ Bloch, 1930. 515.

tításra való igények az 1760-as évektől kezdtek szaporodni, hogy a megszerzendő földet hatékonyabban hasznosítsák. Főleg a szántóvá alakításra volt szükség az élelmiszertermelés növelése érdekében. A felvilágosult, fiziokrata szellemű birtokosok nyomására a központi hatalom és a tartományi parlamentek az eddigi korlátozás helyett a *triage* óvatos ösztönzőjévé vált. 1769 és 1784 között hat, egy-egy tartományra vagy adókerületre (Metz, Toul, Verdun, Dél-Flandria, Cambrai, Burgundia, Artois, Auch-Pau-i adókerület) ediktum vagy parlamenti határozat született. Készült országos tervezet is a *triage* szorgalmazására, de az a központi kormányzat iratai között maradt. A felosztásra kijelölt közföldből miután az uraság kivette a harmadrészt, a kétharmadot a község lakosai között egyenlő részben történő felosztását javasolták az ediktumok és határozatok. A harmadolás csak akkor volt végrehajtható, ha a falu lakosainak kétharmada megszavazta. Minden más tekintetben a rendelkezések megengedőek voltak, nem elrendelték a felosztást, hanem a már megszavazott felosztást igyekeztek könnyíteni. Természetesen más vidékeken is lehetett *triage*-t végrehajtani, de az állam korábbi korlátozása mellett.⁸²⁵

A *triage* támogatásával párhuzamosan bekerítési ediktumok és határozatok is születtek, szintén a nagybirtokosok szorgalmazására. Ezek szintén tartományokra (Lotaringia, Béarn, Metz, Toul, Verdun, Franche-Comté, Champagne, Burgundia, Roussillon, Dél-Flandria stb.) szabottak voltak. Megengedték, hogy magánbirtokosok földjeik egy meghatározott részét kivegyék a közös határhasználati rendből és bekerítsék.⁸²⁶ A *triage* és a bekerítés egyaránt a hagyományos jogviszonyok felhasználásával volt elérhető. Az eredmény azonban a föld intenzívebb hasznosításával és a megújulást gátló közös határhasználat csorbításával a termelés korszerűsítése volt. Így a folyamat hozzájárult, Bloch kifejezésével élve, az agrárindividualizmus, az egyéni vállalkozói szellem fejlődéséhez.⁸²⁷ Pierre de Saint-Jacob fiziokrata szellemű urasági offenzívának nevezte, amellyel a folyamat célszerűségét kívánta kifejezni.⁸²⁸ Alfred Cobban a gazdálkodásnak a *seigneurie* keretében kibontakozó átalakulási folyamatát a földesuraság „polgárosodásának” nevezte.⁸²⁹ Robert Forster is a *domaine* modernizációjához kötötte az „urasági reakciót”: a régi jogokat, mint eszközöket a termelés és a jövedelem-növelés megújítására használták fel.⁸³⁰

⁸²⁵ Sée, 1924. 63–64.

⁸²⁶ Bloch, 1930. 366–379.

⁸²⁷ Bloch, 1930. 336.

⁸²⁸ Saint-Jacob, 1960/b. 404.

⁸²⁹ Cobban, 1991. 47.

⁸³⁰ Forster, Robert: The Provincial Noble: A Reappraisal. = *American Historical Review*, 1963, No 3. 684.

A *triage* mozgalom és a bekerítések jelentőségét azonban nem szabad túlbecsülni. A *triage* igények valóban megnövekedtek, de nagy részüket sosem hajtották végre. A közföldek kis hányada került csak felosztásra és ésszerűbb hasznosításra. Szorgalmazói csupán az uraságok kis csoportja és a piacorientált gazdálkodást folytató nagybérlők voltak. A paraszti világ az urasági jogok felerősödését látta benne, a konzervatív gondolkodású vidéki nemesség pedig épp az ellenkezőjét, eddigi háborítatlan jogainak – például a vadászati jog – megsértését.⁸³¹

Az urasági jogok súlyosbodásáról említett megállapítások tehát nem igazolhatóak egyértelműen, nem állíthatjuk, hogy az urasági jogokból származó nemesi jövedelmek aránylagosan nőttek volna a „földesúri reakció” révén.

A FÖLDESÚRI JÖVEDELMEK SZERKEZETE

A birtokmegoszlásból kiderül, hogy a paraszti társadalom 60–70%-kal több földdel rendelkezett, mint a nemesség. Ebből azonban nem következett, hogy a *seigneurie*-n belül a *domaine*-ről és a paraszti birtokról származó jövedelem között is ilyen arányok voltak. A nemesi és a paraszti föld *seigneurie*-n belüli aránya csak szélsőséges esetben határozta meg a jövedelem szerkezetét. Például, ha a nemesnek alig volt *domaine*-je, vagy fordítva, az urasági jogoknak volt igen szűkében. A nemesi huszadadóhoz készített jövedelembecslések szerint a Párizstól délre fekvő Észak-Gâtinai vidékén az egreville-i birtokon 1768-ban 2600 ha paraszti birtok után 1766 L értékű szolgáltatás járt a tulajdonosnak, vagyis ha-onként 12 s. Egy Caumartin nevű nemes 3 680 ha *censive*-ről 1610 L (9 s/ha) jövedelmet élvezett. A nyolc *seigneurie*-n az uraságnak járó szolgáltatások szerkezetét értékben kifejezve a következő volt:

cenzus pénzben fizetve	360 L (22,4%)
gabonafélékben	903 L (56,1%)
baromfiban	171 L (10,6%)
<i>champart</i> (257 ha után)	176 L (10,9%)
összesen	1 610 L (100%)

A gironville-i *seigneurie*-n 16 s/ha volt az urasági jogokból befolyó összeg. A Boulay és a Poligny *seigneurie*-n 2952 ha paraszti birtok után 1789-ben 3078 L folyt be, 1 L 10 d hektáronként. 1789-ben a vidék huszonhat községének 29 126 hektárnyi paraszti földjéről 14 727 L (10 s/ha) szolgáltatást fizettek.⁸³² A varrennes-i birtokon sokkal magasabb volt a szolgáltatások súlya. A 689 ha paraszti

⁸³¹ Bloch, 1930. 516.

⁸³² Dupâquier, 1956. 175–177.

földről az 1780-as években 1350 L cenzus (1 L 19 s/ha) származott. *Champart* nem volt, a tulajdonosnak a cenzuson kívül csak a birtokforgalmi és az örökösödési illetékből volt jövedelme. A forgalmi és az örökösödési illeték évi összege átlagban 500 L (7 s/ha) volt. Összesen tehát 1 ha cenzíva után az uraság 2 L 6 s jövedelmet élvezett.⁸³³

Île-de-France tartományban a cenzus igen alacsony volt, kb. 4 s/ha. Ahol viszont a sokkal nagyobb értékű *champart* is párosult hozzá, az urasági jogokból befolyó jövedelem elérhette a 2 L/ha-t. A Párizstól északnyugatra fekvő Vexin-français vidékén, Varennes-sur-Sein faluban 689 ha cenzusos föld után 700 L értékű (1 L 4 d/ha) szolgáltatás járt.⁸³⁴ A Francia-középhegységben, Haute-Auvergne tartomány három bírósági körzetéből (Aurillac, Mauric, Saint-Flour) 4500 ha paraszti birtok szolgáltatása 1789-ben 13 595 L volt. Egy hektárra tehát 3 L 1 s esett. Ez súlyosabb volt, mint a déli tartományokban vagy a sokkal termékenyebb párizsi régióban. A cenzus általában alkalmazkodott a művelési ágakhoz. A tartományban az állattenyésztés volt a vezető ágazat, ezért a rét számított a legértékesebbnek. Egy ha rétre 5 L 8 s, egy ha szántóra 2 L 17 s cenzus esett. A cenzusnak csupán 3%-át fizették pénzben, a többit terményben vagy állatban, amelynek értékét a piaci ára adta. Ez a föld adóköteles, nettó hozadéknak 10,3%-át tette ki.⁸³⁵ A burgundiai nagybirtokos Tavanés család 1780-ban Dijon környéki három *seigneurie*-jén 9090 ha cenzusos föld 20 569 L (2 L 5 s/ha) jövedelmet hozott. A szolgáltatásokból a földesúri tized volt a legjelentősebb. Az északi határ mentén fekvő Cambrésis tartományban az urasági jogoknak 2 L 10 s/ha hozadékuk volt.⁸³⁶

A toulouse-i püspökség *seigneurie*-jein a cenzus igen alacsony volt, csupán 1–2 sou hektáronként. Az 1780-as években egy hektár közepes minőségű szántó 11 hektoliter (hl) búzát termelt, 1:4,5 maghozam mellett. A launagnet-i *seigneurie*-n 1732-ben 56,9 ha szántó 10 hl/ha hozamú volt. A szántó után összesen 14,9 hl gabona cenzus járt. Egy ha szántó bruttó hozadéknak 5,12%-a volt a cenzus. Az örökbérleti földek járadéka nem számított urasági jogú járadéknak, holott az ilyen földek jogilag igen hasonlítottak a cenzusos birtokokhoz, viszont a róluk szedett járadék sokkal magasabb volt a cenzusnál. A 18. században születt cenzusos földeken már magasabb volt a járadék. Grisolle községben egy 1743-ban *censive*-be adott birtokon 1 ha búza után 3,26 hl cenzus járt, amely 11–12 hl/ha hozam mellett a bruttó hozadék 29,6–27,2%-a volt. Ahol alacsony volt a

⁸³³ Dupâquier, 1956. 186.

⁸³⁴ Dupâquier – Jacquart, 1967. 175.

⁸³⁵ Leymarie, 1968, 314., 332.

⁸³⁶ Forster, Robert: Le noble de province: un propriétaire dynamique. In. Chaussinand-Nogaret, Guy, recueil des textes présentés et commentés: *Une histoire des élites. 1700-1848*. Paris-La Haye, 1975. 102. (továbbiakban Forster, 1975/b.)

cenzus, ott általában a forgalmi és az örökösödési illeték számított jelentősebb bevételi forrásnak. Negyven toulouse-i parlamenti nemes *seigneurie*-je alapján a föld értékének 2,1%-át tették ki az urasági jogok után járó szolgáltatások.⁸³⁷ A bordeaux-i adókerületben 1 ha-ra 16 s urasági jog esett, amely a hozadék 6–7%-át vitte el. Lotaringiában 1 L 10 s körüli volt az 1 ha-ról befolyó urasági jövedelem.⁸³⁸

Egységnyi területre vetítve a nemesi föld jövedelme is igen ingadozó volt, minőségének, a művelési ágnak, piaci helyzetének és a bérlet iránti keresletnek megfelelően. Bármennyire is ingadozott, egységnyi területre számítva, általában többszöröse volt az urasági jogokból származó szolgáltatások értékének. A járadék mértékét legfeljebb az urasági gazdálkodás tiszta hozadéka haladta meg. Az amiens-i bírósági körzetben (Pikárdia) Fréchencourt kisasszony bovelles-i *seigneurie*-jéről csak a nemesi föld nagysága ismert. 1780-ban a 238,5 ha-os *domaine*-ből 22,5 ha erdő (9,23%) tulajdonosi kezelésű, 216 ha (90,57%) szántó, rét és egyéb ágazat haszonbérletben volt. A *domaine* 7257 L-t jövedelmezett, amelynek 32,35%-át az erdő adta. Egy ha tulajdonosi kezelésű erdő 104 L-t, egy ha bérleti föld 22 L 16 s jövedelmet hozott. Az erdő bevétele bruttó hozadék volt, amelyből a termelési költségek nem ismertek.⁸³⁹

A már említett Vexin français vidékén 1789-ben 1 ha haszonbérleti föld 24 L járadékot biztosított. Ez tizenkétszeres volt a cenzusnak és duplája az állami adóknak (12 L/ha). Caumartin uraság kilenc Észak-Gâtinais-i *seigneurie*-jén 910 ha bérleti föld volt, amelyről 1780-ban 11 L 15 s járadék származott. A vareennes-i *seigneurie*-n a bérleti föld járadéka 12 L/ha volt, kereken hatszorosa az urasági jogokból befolyt járadéknak. Az 1780-as évek árain számolva a bérleti járadék hektáronként 1 hl búzával vagy 3 hl zabbal volt egyenértékű. Egy ha szántó nettó hozadéka 24 L volt, vagyis a bérleti díj ennek az 50%-át vitte el.⁸⁴⁰ A burgundiai Semur-en-Auxois bírósági körzet egyik kis birtokán 56,8 ha volt haszonbérletben, amely 1789-ben 12 L 11 s/ha járadékot hozott.⁸⁴¹ A Tavanés család burgundiai birtokain 3818 ha bérleti föld volt, amely 1780-ban 41 138 L-t (10 L 15 s/ha) jövedelmezett a tulajdonosának. Ez az urasági jogokból származó jövedelem közel ötszöröse volt.⁸⁴²

Brie tartományban (Párizsi-medence) a Cramayel birtokon 928 ha urasági föld volt, amelyből 769 ha-t (82,9%) haszonbérletben, 159 ha erdőt és kaszálót (17,1%) tulajdonosi kezelésben műveltek. 1771-ben a bérleti föld 29 L 15 s/ha, a

⁸³⁷ Bastier, 1975. 372.

⁸³⁸ Gallet, 1999. 236.

⁸³⁹ Gauthier, 1977. 79–82.

⁸⁴⁰ Dupâquier – Jacquart, 1967. 175.

⁸⁴¹ Robin, 1970. 135.

⁸⁴² Forster, 1975/b. 103.

saját kezelés 32 L 14 s/ha jövedelmet hozott az uraságnak.⁸⁴³ Orléans vidékén 1789-ben 1 ha hasznosított föld után átlagban 22 L járadék járt, 1 ha urasági szántó ára 230 L körül mozgott, vagyis a földjáradék a föld értékének 5,1%-a volt, amely magasnak számított.⁸⁴⁴ Sarthe vidékén Lavardin bárónő birtokán 27 L/ha volt a földjáradék.⁸⁴⁵ Az ország legintenzívebben gazdálkodó régiójában, Dél-Flandriában, Lille körzetében 1779-ben 1 ha szántó földjáradéka 69 L, 1788-ban 72 L volt, míg 1 ha szántó átlagára 2300–2500 L között mozgott. A föld az árának évente 2,8–3%-át hozta meg járadékban. Az urasági jogok 8–9 L-t jövedelmeztek hektáronként. A földjáradék tehát legalább nyolcszor annyit jövedelmezett egységnyi területre számítva, mint az urasági jogokból származó szolgáltatás.⁸⁴⁶

Bretagne-ban, Machecoul vidékén közepes nagyságú bérletek voltak. Egy 30 ha-os bérlet 24 ha szántóból és 6 ha rétből állt, de a 24 ha-ból 1790-ben csak 8 ha volt bevetve, amelynek a maghozama viszont közel a duplája volt az átlagnak, elérte az 1:8-at. A bérlőnek 2494 L bevétele volt, amely az alábbiakból származott:

- 1024 L (41%) búzából
- 520 L (20,9) trágyából
- 400 L (16%) ugarlegeltetésből
- 550 L (22,1%) marha és birka eladásából

Kiadásai (800 L napszám, 640 L trágya, 128 L vetőmag) 1568 L-t tettek ki. A tiszta hozadék 926 L volt, a bruttó hozadék 37,1%-a. A földjáradék 600 L – a tiszta hozadék 64,8%-a – volt évente, vagyis hektáronként 20 L.⁸⁴⁷

A felsorolás még folytatható lenne, de a lehetséges következtetést így is levonhatjuk: egységnyi területre számítva a nemesi földből származó jövedelem minden esetben többszöröse volt az urasági jogokból nyert bevételeknek. Adataink a 18. század második feléből valók, így a század elejére vonatkozóan pontos állításunk nem lehet. Valószínű azonban, hogy a földjáradék súlyának növekedése már az előző századokban elkezdődött. A 18. században csak tovább erősödött ez a tendencia.⁸⁴⁸ Az 1730-as évektől kibontakozó hosszú időtartamú gazdasági növekedés és áremelkedés ebben jelentős szerepet játszott. A népesség 18. századi kb. 31%-os növekedését a mezőgazdasági termelés bővülése ugyan követte,

⁸⁴³ Durand, 1971. 153.

⁸⁴⁴ Lefebvre, Georges: *Études orléanaises*. t. I. Contribution à l'étude des structures sociales à la fin de l'Ancien Régime. Paris, 1962. 182. (továbbiakban Lefebvre, 1962/b.)

⁸⁴⁵ Bois, 1960. 384.

⁸⁴⁶ Lefebvre, 1959. 280–283.

⁸⁴⁷ Meyer, t. II. 1966. 711.

⁸⁴⁸ Grenier, Jean-Yves: *L'économie d'Ancien Régime. Un monde de l'échange et de l'incertitude*. Paris, 1966. 81.

de a kereslet intenzívebb tágulása miatt az árak emelkedése jelentősebb volt. Az 1726–41 közötti évek átlagáraihoz képest az 1771–89 közötti évek átlagárai 54%-kal voltak magasabbak. A termékárakat a földárak is követték.⁸⁴⁹ Ernest Labrousse eredeti számításai szerint a haszonbérleti földjáradék minden másnál jobban emelkedett. Öt adókerületből (roueni, párizsi, bretagne-i, tours-i, languedoc-i) ismert források alapján 1730–39 és 1780–89 között az emelkedés 82%-os volt. Csúcsa az 1770–80-as évekre esett, amikor az árak felfelé kúszása már lefékeződött.⁸⁵⁰ Labrousse későbbi számításaival, újabb járadéklisták feltárássával, korrigálta ezt. E szerint 1730–39. év átlaga és az 1780–89. év átlaga között nominálisan 142% volt a különbség. Az infláció kiszűrésével a haszonbérleti járadék reális növekedése azonban csak 51% volt.⁸⁵¹ A nagybirtokosság számára a 18. század második fele így is aranykor volt. Az átlagos emelkedés mögött jelentős regionális különbségek húzódtak meg az egyes tartományok, vidékek adottságainak megfelelően. Ugyanez vonatkozott az egyes gazdaságokra is.

A haszonbérleti járadék emelkedését a kereslet idézte elő. Adam Smith ismer- te fel, hogy a haszonbérleti földjáradékot végső soron az határozta meg, hogy a bérlő mennyit tudott fizetni. A földjáradék emelkedése így következménye volt az árak emelkedésének. A birtokaprózódás miatt a megélhetéshez elégtelen nagyságú birtokkal rendelkező kisparaszti társadalom kiszolgáltatottá vált a nagybirtokossággal szemben a bérleti föld piacán. A rövid időre – négy, hat és kilenc évre – kötött bérleti szerződések a tulajdonosok számára gyakori járadék- emelést tettek lehetővé. A kereslet szerepét támasztja alá, hogy a Párizsi- medence bér munkával termelő nagybérleti (40 ha-on felüli) gazdaságaiban az egységnyi területre eső járadék jóval alacsonyabb volt, mint a néhány hektáros kisbérleteken. Az alacsonyabb járadékhoz a nagybérlőknél viszont a bérletbe lépéskor és a szerződés meghosszabbításakor fizetendő jóval magasabb bérletbe lépési díj párosult. Olykor elérte az évi járadék dupláját is. Soissonnais vidékén az 1760–62. év átlagában a nagybérlet 1 ha-jára 13,8 L, a családi munkaerővel termelő kisbérlet 1 ha-jára 27,7 L esett. A különbség csökkenő tendenciájú volt, de a forradalom koráig jelentős maradt. A tőkeerős, bér munkával termelő nagy- bérlők kevésbé voltak kiszolgáltatottak.⁸⁵²

A haszonbérleti járadékot leggyakrabban pénzben fizették a bérlők. A szerző- dés idejére vagy változatlan, vagy a szerződésben kikötött mértékben változó összeg volt. A terményben fizetett haszonbérleti járadék mennyisége általában csak annyival nőtt, amennyivel a termelés bővült. Ha folyó áron fejezzük ki a

⁸⁴⁹ Butel, Paul: *L'Économie française au XVIIIe siècle*. SEDES. Paris, 1993. 58–61. (továbbiakban Butel, 1993.)

⁸⁵⁰ Labrousse, 1933. 382.

⁸⁵¹ Histoire de la France rurale, t. II. 1975. 421.

⁸⁵² Postel-Vinay, Gille: *La rente foncière dans la capitalisme agricole*. Paris, 1974. 40., 96. (to- vábbiakban Postel-Vinay, 1974.)

terményjáradék értékét, az emelkedése a terményárak emelkedését is meghaladta a tulajdonosok spekulációs piaci tevékenysége folytán.⁸⁵³ A részesbérlet vidékein a tulajdonost illető rész (járadék) általában a mindenkori termés (vetőmag nélkül) fele-harmada volt. A termés ingadozását az árak mozgása ellensúlyozta. Nantes mellett, ahol a részesbérlet és a haszonbérlet egyaránt elterjedt volt, a La Tullay család hét részesbérletéről 1763–70 között éves átlagban 2730 L, 1784–91 között 5860 L értékű járadék folyt be. Az emelkedés 114,6%-os volt. Ismert azonban csupán néhány százalékos emelkedés is. Átlagot, gyakoriságot a terményben szedett járadék értéknövekedéséről nehéz megállapítani. Bretagne északnyugati részén fekvő Bois-Ripoult haszonbérleti gazdaságból 1740-ben 500 L értékű járadék, 1783-ban 600 L értékű került ki. Az emelkedés csupán 20%-os volt. Egy Saint-Gilles-i birtokon a tulajdonos a kisbérlete után 1729–52 között átlagban 120 L értékű járadékot kapott, 1790-ben 200 L értékűt. Ez 66%-os emelkedést jelentett. A 18. század első felében a járadék alig nőtt, az emelkedés az 1740-es évektől volt jelentős. A Dupont család rains-i részesbérletéről 1720-ban 450 L értékű terményt kapott, s 1749-ben is hasonló volt az összeg. 1788-ban viszont már 900 L-t ért a járadékként kapott termék, tehát kerekén 100%-kal többet.⁸⁵⁴ Ha a részesbérlet főbérlettel kapcsolódott össze, a tulajdonos készpénzt kapott, amely az árak arányában emelkedett a század folyamán.⁸⁵⁵

A terményben szedett földjáradék árának alakulását követte az urasági dologi jogok alapján beszedett *champart*, *terrage*, földesúri tized, és minden egyéb terményszolgáltatás. Arányuk megváltoztatását a szokásjog csak ritka esetben tette lehetővé. Naturális mennyiségük hosszabb távon csak akkor nőtt, ha a termelés is bővült. Becslések szerint a francia mezőgazdaság termelése a 18. század folyamán jó 30%-kal nőtt, amelyet a hozamok enyhe (10%-os) emelkedése, a két-nyomásos gazdálkodás háromnyomásossá alakítása, a szántó területének és a hasznosított területnek a terjeszkedése eredményezett.⁸⁵⁶ A terményszolgáltatások ilyen mérvű növekedése azonban nem valószínű, mivel az újonnan művelés alá vont földekről általában késett a szolgáltatások behajtása. Így csupán az állítható bizonyosan, hogy az árak hosszú időtartamú növekedése következtében pénzben kifejezett értékük emelkedett. Clermont vidékén (Auvergne tartomány) hét *seigneurie*-n 1730–39 és 1780–89 között a földjáradék és az urasági szolgáltatások értéke egyaránt megduplázódott.⁸⁵⁷

Soissonnais vidékén a hautesfontaine-i *seigneurie* jövedelme 1750–60 és 1782–88 között 65%-kal emelkedett. Ehhez a saját kezelésű erdőgazdaság 110%-kal, a

⁸⁵³ Goubert, 1960. 521.

⁸⁵⁴ Meyer, t. II. 1966. 714–717.

⁸⁵⁵ Merle, 1958. 189–191.

⁸⁵⁶ Bourges, Jean-Luc: De la production céréalière du royaume de France au XVIIIe siècle. = *Revue historique*, 1997, No 604 octobre–décembre. 263–286. (továbbiakban Bourges, 1997.)

⁸⁵⁷ Poitrineau, 1988. 523., 525.

terményben szedett földjáradék 53%-kal, a paraszti szolgáltatások csak 11%-kal járultak hozzá.⁸⁵⁸ Minden terményből származó urasági jövedelem alakulásánál még egy körülményre szükséges utalni: az összes befolyó termék ritkán került piacra. Az uraság saját asztalára felszolgált javak piaci értéke csak eszmeileg nőtt az árakkal, valóságos pénzbevételt nem hozott. A nagybirtokosságnál a saját fogyasztás kis arányú volt. A kisbirtokos nemesség ezzel szemben a kapott termékek jelentős hányadát kénytelen volt elfogyasztani. Ez a réteg kevésbé tudta kihasználni az áremelkedés piaci előnyeit.⁸⁵⁹

Az egységnyi területre eső jövedelmek szerkezetében tehát ha ellentmondásosan is, de kifogható az eltolódás folyamata a nemesi föld jövedelmeinek a javára. Kérdés, hogy összességében milyen volt a *seigneurie*-n a két jövedelemforrás aránya. Franciaország egyik leggazdagabb királyi hercegi családja, a Condé 1701–02-es vagyonelejtára szerint 19 341 000 L értékű *seigneurie*-vel bírt, amely 783 070 L jövedelmet (a föld értékének 4%-a) hozott. Ebből 598 000 L (76,36%) a nemesi földről, 185 070 L (23,64%) az urasági jogokból származott. A nemesi föld jövedelmének 76,15%-át a földjáradék, 23,9%-át a saját kezelésű erdő, vas-hámor és malom tette ki. A királyság különböző tartományaiban lévő Condé birtokok jövedelmének szerkezete természetesen igen változatos volt. A család legértékesebb birtokai az Oise folyó völgyében és Párizs környékén voltak. Ezeken a haszonbérleti járadék volt a legfontosabb jövedelemforrás. A család laversine-i *seigneurie*-je az 1726–27-es leltár szerint 72 400 L jövedelmet hozott. 49 000 L (67,7%) haszonbérletből, 23 400 L (32,3%) az urasági jogokból származott. Az utóbbi szerkezetében 14 000 L-t (59,8%) húsz malom biztosított. A malmok azonban a banalitás jog gyakorlása mellett üzleti alapon is vállaltak őrlést. Így része ennek a bevételnek valójában nem urasági jogból eredt.⁸⁶⁰

Huszonhat Észak-Gâtinais-i községben a *seigneurie*-k területe 34 950 ha volt, amely az alábbiak szerint oszlott meg:

paraszti birtok területe:	29 125 ha (83,3%)
urasági jogok jövedelme	14 724 L (29,7%)
nemesi föld területe:	5 825 ha (16,7%)
<i>domaine</i> jövedelme	34 930 L (70,3%) ⁸⁶¹

A már említett cramayeli hét *seigneurie* jövedelme 1771-ben 30 088 L volt, amelyen belül az urasági jogok csak 6,65%-kal részesedtek. A nemesi föld jövedelmén belül 81,5:18,5 volt az arány a földjáradék és a saját kezelés bevétele között. A gazdag pénzarisztokrata család, a Lallemontról Párizs melletti három

⁸⁵⁸ Postel-Vinay, 1974. 92–93.

⁸⁵⁹ Butel, 1993. 196–197.

⁸⁶⁰ Roche, 1967. 236–237.

⁸⁶¹ Dupâquier, 1956. 177.

seigneurie-je 1771-ben 61 353 L jövedelmet hozott, amelyen belül 72,7:27,3 volt az arány a nemesi föld javára.⁸⁶² Choiseul-Gouffrier gróf földbirtokból származó jövedelme 1777-ben 168 893 L volt. A tetemes jövedelemhez az urasági jogok csak 10,63%-kal járultak hozzá.⁸⁶³

A hautefontaine-i (Soissonnais) *seigneurie*-n a jövedelem alakulását is követhetjük. Az 1750-es évek átlagában a *seigneurie* évi jövedelme 20 000 L volt, amelyből a földjáradék 15 000 L-rel (75%), a saját kezelés 4000 L (20%) bevétellel, az urasági jogok 1000 L (5%) hozadékkal járultak hozzá. Az 1770-es évek átlagában a *seigneurie* bevétele 32 500 L volt. A földjáradék 23 000 L-re (70,8%), a saját kezelés jövedelme 8400 L-re (25,8%), az urasági jogok bevétele 1100 L-re (3,4%) emelkedett. Két évtized alatt tehát a *seigneurie* jövedelme 62,5%-kal növekedett. Ebből a saját kezelés bevétele nőtt a legjobban, 110%-kal, a földjáradék 53,3%-kal, míg az urasági jogok jövedelme csupán 10%-kal.⁸⁶⁴

Az amiens-i bírósági körzet három *seigneurie*-jének jövedelemszerkezete ismert 1789-ből:⁸⁶⁵

Harvé herceg birtoka	saját kezelésű erdő (295 ha)	4 789 L (41%)
	haszonbérbe adott szántó (254 ha)	1 985 L (17%)
	urasági jogok	4 905 L (42%)
	összesen	11 679 L (100%)
Quevilliers márkai birtoka	saját kezelésű erdő (126 ha)	954 L (40%)
	haszonbérbe adott szántó (56 ha)	977 L (41%)
	urasági jogok	453 L (19%)
	összesen	2 384 L (100%)
Dumesnil nemes birtoka	saját kezelésű erdő	7 691 L (69%)
	haszonbérbe adott szántó	2 341 L (21%)
	urasági jogok	1 114 L (10%)
	összesen	11 146 L (100%)

A Dél-Franciaországból ismert források az urasági jogok alacsony arányára utalnak. A toulouse-i püspökség területén az 1780-as években húsz *seigneurie* átlag jövedelme 5896 L volt, amelyből mindössze 8%-ot (475,6 L) tettek ki az urasági jogok. A legkisebb mértékben a Rolland *seigneurie*-n részesedtek az urasági jogok, a 10 693 L jövedelemből 240 L-rel (2%-kal). A legnagyobb részesedése a

⁸⁶² Durand, 1971. 153., 155.

⁸⁶³ Chaussinand-Nogaret, 1976. 83.

⁸⁶⁴ Postel-Vinay, 1974. 92–94.

⁸⁶⁵ Gauthier, 1977. 77–79.

Cassagneau *seigneurie*-n volt: a 6438 L jövedelemből az urasági jogok 1886 L-t (29%) hoztak.⁸⁶⁶ Az első huszadadó jegyzék (1750) ettől jelentősen eltérő arányokra utal a püspökség területére vonatkozóan. Negyvennyolc *seigneurie* átlagjövedelme 7634 L volt, amelyből az urasági jogok 1435 L-t (18,8%) jövedelmeztek. A legkisebb arányú Puget de Saint-Alban uraság aussoni birtokán volt, az 1657 L jövedelemből mindössze 12 L-t (0,7%) hozott. A legmagasabb a bragnac-i *seigneurie*-n volt, a 2370 L jövedelemből 2320 L-rel (98%) részesedett.⁸⁶⁷

A Párizsi-medencéhez és a déli tartományokhoz képest Burgundiában az urasági jogok nagyobb hányadát tették ki a nemesi jövedelmeknek. A Tavanés család birtokain 1780-ban 61 707 L jövedelem folyt be, amelyből az urasági jogok 33,3%-kal részesedtek. Az egyik legjövedelmezőbb az urasági tized volt.⁸⁶⁸ A Dijontól 70 km-re fekvő Semur-en-Auxois-i bírósági körzetben Guitaud uraságnak 1789-ben 5670 L bevétele volt. Az urasági jogok 34,1%-kal részesedtek belőle. A vitteaux-i *seigneurie*-n különösen sokat hoztak az urasági jogok, a jövedelem 65%-át. A cenzuson, a *tierce*-en (terményjáradék) és a földesúri tizeden kívül a népesség egy része felett a szolgaságra emlékeztető jogok is érvényesültek. Voltak természetesen olyan birtokok is, ahol kisebb volt az urasági jogok aránya. A Buffon *seigneurie* jövedelme 1789-ben az alábbiak szerint alakult.⁸⁶⁹

jövedelemforrás	L-ben	%-ban
földesúri tized	600	7,9
cenzus	190	2,5
<i>champart</i>	66	0,9
urasági jogok együtt*	856	11,3
urasági szántó	944	12,5
rét	2060	27,2
erdő	720	9,5
két vaskohó	3000	39,5
<i>domaine</i> együtt	6742	88,7
összesen	7580	100

* A két vaskohó nélkül az urasági jogok aránya 23% volt.

⁸⁶⁶ Forster, 1975/b. 70.

⁸⁶⁷ Bastier, 1975. 261–264.

⁸⁶⁸ Forster, 1975/b. 70.

⁸⁶⁹ Robin, 1970. 135., 141.

Bretagne-t már a kortársak is a szigorú földesúri rendszer tartományának tekintették. A breton nemesség a többi tartományhoz képest – néhány kivételével – szívósabban élte urasági jogait. A penthièvre-i hercegi birtokon az 1780-as években az urasági jogok a bevételek 44%-át hozták. A Chateaugiron család huzsonöt *seigneurie*-jén az urasági jogok a jövedelmek 34,5%-ával részesedtek. A Haute-Bretagne-i birtokaikon 60% volt. A rennes-i püspökség területéről ismert tizenhat birtok jövedelmének 57%-a származott az urasági jogokból. Nantes környékén viszont jóval alacsonyabb volt a részesedésük. A La Bourdinière családnak az 1780-as években átlagban 11 926 L jövedelme volt. Az urasági jogok mindössze 11,6%-át tették ki. A tulajdonosi kezelés 10,1%-ot hozott. A bevételek 78,3%-a a bérleti földekről származott.⁸⁷⁰

Összegzésként megkockáztathatjuk azt a megállapítást, hogy a francia nemesség földesúri jövedelmének szerkezetében a nemesi földek jövedelmei – néhány tartomány kivételével – lényegesen jelentősebbek voltak, mint az urasági jogokból eredők. Egységnyi területre számítva a *domaine* még a fejletlenebb tartományokban is több jövedelmet biztosított, mint az urasági jogok együttese. Az urasági jogok a 18. század második felére már csak a vékonyabb szálat alkották, amely összefűzte a földműves társadalmat a nemességgel. A két fél egymásra utaltságában a bérleti viszony vált meghatározóvá. Reichardt és Schmitt ezt a rendszert „*Eigentumskapitalismus*”-nak (földesúri kapitalizmusnak) nevezte.⁸⁷¹

A földbirtok csak a legfontosabb, de nem az egyedüli összetevője volt a nemesi vagyonnak. Maga a földbirtok is szolgált a kastélyon vagy a kúrián kívül egyéb vagyon felhalmozására. A tradicionális nemesi „vállalkozásnak” számító kohászat és üveggyártás is jelentős beruházást igényelt. Egy magaskohó átlagban 200 000 L-t ért, amely megfelelt egy szerény birtok árának. Balaude de la Chaussade „vaskirály” birodalmát 1781-ben az állam 3 075 000 L-ért vette meg. Ebből az erdő értéke 768 000 L-t ért, a fennmaradó összeg a tíz magaskohó és a harmincöt öntöde ára volt. Ifj. Jean Dietrichnek a 18. század végén 1,1 millió L vagyona feküdt kohókban, évi 30 ezer L-t (2,73%-ot) jövedelmezve.⁸⁷²

A városba költöző nemesség vagyonában a városi ingatlan részesedett jelentős arányban. Palotája vagy háza mellett jövedelmező bérházai és telkei is lehettek. A parlamenti nemesség vagyonának 10–25%-át városi ingatlanok tették ki. A hivatal, amelynek ára néhány ezer L-től több százezer L-ig terjedhetett, a hivatalnok és parlamenti nemesség vagyonának 10–20%-át alkotta.⁸⁷³ A nemesi vagyon utolsó, de értékben nem biztos, hogy a legkisebb csoportját az ingóságok alkották. A jövedelmező ingó vagyon egyik legfontosabb részét az élethosszig-

⁸⁷⁰ Meyer, t. II. 1966. 651–652.

⁸⁷¹ Reichardt – Schmitt, 1991. 31.

⁸⁷² Richard, 1974. 155.

⁸⁷³ Bluche, 1960. 155.

lani és az örökjáradékok tőkei képezték. Ezen kívül különböző értékpapírok, államkötvények, részvények és természetesen készpénz is forgott a nemesség kezén. A toulouse-i parlament huszonhét nemesének vagyonából 1775–90 között a jövedelmező ingó vagyon 26,13%-kal részesedett. A pénzarisztokráciánál az ingó vagyon volt a meghatározó. A 18. század második felében a föld és a ház csupán 27%-kal részesedett. A legnagyobb tétel az adóbérletbe fektetett összeg volt, 38%-kal. A különböző értékpapírok és hitellevelek 26%-kal, a hivatalok 9%-kal részesedtek a vagyonukból. A vállalkozó nemesség vagyonában a készpénz, az árukészlet és a hajópark játszott nagy szerepet.⁸⁷⁴

A vagyonnak nem minden összetevője hozott jövedelmet. A kastélynak, a városi palotának, a lakberendezéseknek és a luxustárgyaknak csak eszmeileg számított jövedelmük volt, amennyiben értékük évről-évre nőtt a piacon. Ténylegesen csak eladás esetén hozhattak jövedelmet. A kastély, a palota és a park sokkal inkább „jövedelemfogyasztók” voltak. Fenntartásuk a más vagyonnal megtermelt jövedelmet fogyasztotta. A nemesi ingóságok fontos részét képezhették a bútorok, az ékszerek, az arany- és ezüstitárgyak, szőnyegek, festmények, díszfegyverek, lovak, könyvek stb.⁸⁷⁵

A vagyon és a jövedelem nem állt minden esetben egymással arányban. Nem biztos, hogy valakinek csak vagyona értékének 3–5%-a volt az évi jövedelme. A nemesség egy kis hányada, a hierarchia csúcsán elhelyezkedő udvari nemesség és a tisztséget (katonatiszt, hivatalnok, egyházi személyiség stb.) betöltő nemesség vagyona mellett kegydíjből és fizetésből is húzott jövedelmet. Az udvari arisztokrácia jövedelmében az állami bevételek újraelosztásából származó juttatások jelentős részt képeztek. Calonne, pénzügyi főellenőr becslése szerint 1781-ben a kincstári bevételek kb. 24%-át az állam rendszeres fizetés, kegydíj, jutalom, nyugdíj stb. címén a nemességnek juttatta.⁸⁷⁶

⁸⁷⁴ Sentou, 1969. 84.

⁸⁷⁵ Mousnier, 1970. 16.

⁸⁷⁶ Duma, 1998. 31.

A FRANCIA NEMESSÉG FÖLDESÚRI JÖVEDELMÉNEK SZERKEZETE A 18. SZÁZADBAN

A nemesi társadalom egyik legjelentősebb jövedelemforrása az udvari, a kormányzati, az egyházi és a katonai tisztségek mellett a földbirtok volt. A korabeli felfogásban a föld és a kastély (kúria) a nemesi állapot kifejezője is volt. A földbirtokhoz kötődött a nemesi múlt és a földesúri jogok együttese.⁸⁷⁷

Az *Ancien Régime* korára a szó szoros értelmében vett feudális (hűbéri) viszonyok már nem léteztek. A hűbérbirtok (*fief*) azonban jogi terminusként továbbra is elismert volt. Hűbérbirtoknak minősült minden olyan föld, melynek birtoklási feltétele a formális hűségeskü volt. A hűbérbirtokot gyakran nemesi földként is emlegették, mivel a nemesség kezén lévő föld jelentős része jog szerint hűbéri eredetűnek minősült. Ez azonban nem teljesen fedte a valóságot, mivel a *fief*en kívül a nemesség ún. közrendű földeket is bírt, ahogy a közrendűeknek sem volt tiltott hűbérbirtok szerzése.⁸⁷⁸ A hűbéres és a közrendű föld a magánjogban foglalt örökösödési rend és az állami adózás alapján különböztetett meg. A *fief* általában az elsőszülöttség rendje szerint öröklődött, míg a közrendű birtok esetében ez nem volt előírás. A *fief* mentes volt a *taille* fizetése alól. Az ún. szokásjog vidékein (a monarchia nagyobbik északi felében) a *taille* alól a nemes személye is mentes volt, viszont az ún. írott jog vidékein (a déli tartományokban) csak a nemesi föld.⁸⁷⁹

A nemesi földbirtoklás és jövedelme a *seigneurie* (földesúri birtok) keretében valósult meg. A középkorban a nemes és a földesuraság szinte azonos fogalmak voltak. A 18. században azonban nem minden nemes volt birtokos, és a közrendűek is szép számmal bírtak *seigneurie*-vel. A *seigneurie* az *Ancien Régime* évszázadaira elveszítette a hűbéri korszakra jellemző vonásait, vagyis már nem hordozott közhatalmi és katonai funkciókat.⁸⁸⁰ Maradtak viszont a hűbériségre emlékeztető vonásai. A 17–18. századi jogi értelmezés szerint csak az a birtok

⁸⁷⁷ Meyer, t. II. 1966. 612.

⁸⁷⁸ Bély, 1996. 419.

⁸⁷⁹ Marion, 1923. 231., 521., 530.

⁸⁸⁰ Chéruel, t. I. 1899. 408–413.

nevezhető *seigneurie*-nek, amelyen tulajdonosa bíraskodási jogot gyakorolhat a közrendű népesség felett. Charles Loyseau „*Traité des seigneuries*” (*Értekezés a földesúri birtokokról*, 1640) című művében azt írta, hogy „...minden földesúri birtok...a bíraskodási jog meglétéén nyugszik.” Az olyan földesúri birtokot, amelyen az uraságnak nem volt bíraskodási joga, Loyseau *sieurie*-nek nevezte.⁸⁸¹

A bíraskodási jog fő kritériumként való kiemelésével a kortársi irodalom csupán a *seigneurie* hűbéri eredetét kívánta hangsúlyozni. Az úriszék ugyan a 18. században is földesúri jognak számított, de működtetése nem volt kötelező. A viszonylag jelentős költségek és szerény bevételek miatt az úriszékek jelentős része a 18. században nem ült össze rendszeresen. Még a tradicionális nemesi társadalommal rendelkező Bretagne-ban sem működött a kb. 3000 urasági bíróság jó része.⁸⁸²

A *seigneurie* fogalmát természetesen nem meríti ki a bíraskodási jog megléte. Olyan földek együttese volt, mely felett a tulajdonos jogai valamilyen mértékben érvényesültek. A szokásjog és az írott jog egyaránt kétféle magánbirtokot különböztetett meg a *seigneurie*-n belül: *domaine proche*-t vagy *réservede seigneuriale*-t (urasági illetőségű föld, uraságnak fenntartott föld) és *mouvence*-t (úrhoz húzó föld) vagy más néven *censive*-t (cenzusos föld). Az urasági (illetőségű) földön a tulajdonos az elsődleges tulajdonjog (*domaine directe*) mellett a birtoklási (használati) jogot (*domaine utile*) is gyakorolta. Az urasági földdel való szabad rendelkezést csak a hűbéri kötelek maradványai (amennyiben eredete *fief*) és az örökösödési rend korlátozta. Valójában az urasági földet tekinthetjük nemesi földnek, mivel a tulajdonos ezzel rendelkezett ténylegesen.⁸⁸³

A *mouvence*-t vagy *censive*-t az urasági földtől döntően az különböztette meg, hogy a birtoklási jog nem az uraságot, hanem eredetét tekintve többnyire a föld művelőjét illette meg. Ezért a *mouvence*-t vagy *censive*-t paraszti birtoknak szokás nevezni. A jogi kitétel ebben az esetben is a földre, s nem a személyre vonatkozott. Paraszti birtokot nemes és polgár szintén vásárolhatott. A *mouvence* vagy *censive* felett az uraság elsődleges tulajdonjogot (*domaine directe*) gyakorolt, mely az urasági dologi jogokban realizálódott. A birtoklási jog vidékenként és *seigneurie*-nként különböző mértékű lehetett, de leggyakrabban, bizonyos feltételek között a föld örökítési, adásvételi és bérbeadási jogával volt azonos a földműves számára. Az uraság ténylegesen csak a dologi jogoknak volt a tulajdonosa, s nem magának a paraszti birtoknak. Úgy is megfogalmazhatnánk, hogy a birtoklási jog tulajdonosa a paraszti föld gazdája volt. A földből általában csak különleges esetekben – például a szolgáltatások fizetésének tartós elmaradása – be-

⁸⁸¹ Bély, 1996. 1151.

⁸⁸² Meyer, 1966. 801.

⁸⁸³ Garaud, 1958. 17.

csülhetette ki az uraság. A legtöbb szokásjog azt sem tiltotta, hogy közös megegyezés alapján a birtokos megváltsa az urasági dologi jogokat.⁸⁸⁴

A *seigneurie*, azon túl, hogy urasági (nemesi) és paraszti jogállású földek együttese volt, az uraság számára privilégiumaiból és tulajdonlásából adódóan az urasági jogok gyakorlásának keretétül is szolgált. Az urasági jogok a *seigneurie* területén élő közzrendű népesség felett gyakoroltattak és az uraságnak járó rendszeres és esetenkénti szolgáltatásokban nyilvánultak meg. Eredetüket tekintve részben a hűbériségből, részben – ahogy már utaltunk rá – az uraság tulajdonosi mivoltából származtak. A kétféle eredet nem volt egyértelműen szétválasztható. Ezért a felvilágosodás és a polgári forradalom korában az urasági jogok együttesét feudális jogok rendszerének, feudális rendszernek is nevezték, elmosva a különbséget a hűbériségből eredő szó szerinti feudális jogok, és a tulajdonlásból származó, szűkebben vett urasági jogok között.⁸⁸⁵

A 18. századi jogi szakirodalom több, mint háromszáz feudális jogot tartott számon, mely a királyság tartományainak sokszínű történeti fejlődésére utalt. Jelentős részüket már nem gyakorolták, vagy feledésbe merültek, vagy csupán emlékeztek rá. A szó szűkebb értelmében vett feudális (hűbéri) jogoknak a jövedelemszerzésben alig volt szerepük, legfeljebb az örökösödési és az adásvételi illetek hoztak némi bevételt a hűbérúrnak.⁸⁸⁶

A hűbéri jogokhoz képest sokkal elterjedtebbek maradtak az urasági jogok. Már utaltunk rá, hogy az uraság mindenekelőtt a paraszti birtokra vonatkozó jogok tulajdonosa volt. A dologi jogok után járó legelterjedtebb szolgáltatás a pénzben fizetett fix összeg, a *cens* (cenzus) volt, sokféle változatban és elnevezéssel. Amikor a *censive* keletkezett, a föld nagyságához és minőségéhez szabták a fizetséget. A *cens* utólagos változtatására ritkán adott lehetőséget a jogszokás. A pénz elértéktelenedésekor és tartós áremelkedés idején a *cens* leértékelődött. Így történt a 18. században is. Gyakori, de nem általánosan elterjedt terményszolgáltatás volt a *champart* (mezőrész), mely a mindenkori terméshez aránylott. Mértéke minden kilencedik – tizennyolcadik kéve között ingadozott. *Cens* és *champart* nem terhelt együttesen minden paraszti birtokot. A déli tartományokban az egyik elterjedt terményszolgáltatás a *terrage* volt: a termelés ingadozásához nem igazodó mennyiséget vitt el a parasztagazdaságból. Sok vidéken ismert volt, de nem túl elterjedt a földesúri tized, mely általában kisebb hányadát vitte el a termésnek, mint egytizedét.⁸⁸⁷

Az uraság elsődleges tulajdonjogából fakadtak az ún. esetleges jogai (*droits casuels*) és a közföldek feletti jogosultságai. Az esetleges jogai alapján örökösödési (*droit de rachat*) és adásvételi (*lods et ventes*) illeteket szedett a paraszti bir-

⁸⁸⁴ Aulard, 1919. 37., Meuvret, 1971/a. 183–184. Goubert, 1969. 81–82.

⁸⁸⁵ Aulard, 1919. 3–4.

⁸⁸⁶ Bély, 1996. 438–439.

⁸⁸⁷ Sagnac – Caron, 1907. 13., Goubert, 1969. 81–82.

tokról. Adásvételkor visszavásárlási joggal (*retrait censuelle*) rendelkezett, melytől újabb illeték fejében legtöbbször eltekintett. Országosan egyik esetleges jogot sem gyakorolták.⁸⁸⁸ A községek birtokosai által osztatlanul, közösen használt legelők, erdők, vizek, mocsarak stb. után illeték járt az uraságnak. Ha az uraság maga is gazdálkodott, elsőbbséget élvezett a legeltetésben, a szálfavágásban vagy a tőzeg kitermelésében. A *domaine directe*-ből fakadt, hogy a földesuraság a közfölkdek meghatározott hányadát (legfeljebb egyharmadát) elkülöníthette, és urasági földdé alakíthatta, amennyiben elegendő maradt a falu számára és a közösséggel meg tudott egyezni. A 18. században kevés uraság hajtott végre ilyen kisajátítást.⁸⁸⁹

A jelentéktelen jövedelmet hozó bíráskodási joghoz képest sokkal kifizetődőbb volt az ún. közhasznú eszközök működtetésének joga, a banalítás jog. Malmot, présházat, mézárszékét, kocsmát, kemencét vagy csak az úr működtethetett, vagy csak az ő engedélyével üzemeltethetett a falu. Az utóbbi esetben a forgalom értékének meghatározott hányada az uraságot illette. A malmokból húzott jövedelem volt a legfontosabb, mivel a többi szolgáltatás pótolható volt a háztartásokban. A gabonatermelés 18. századi bővülése növelte a banalítás jogból származó urasági bevételeket.⁸⁹⁰ A bárói vagy magasabb rangú *seigneurie*-vel rendelkező földesurak az áruforgalom felett is élveztek jogokat. Vásárt és piacot tarthattak, rév- és hídvámokat szedhettek. A vámszedést az állam 1775-ben gyakorlatilag megszüntette. A vásári és a piaci forgalom bővülésével az urasági illetékek is növekedtek. Az uraság évente harminc–negyven napig monopóliumot élvezett bizonyos termékek (só, hal, bor stb.) eladására és vásárlására. Monopóliumot élvezett az uraság az erdő vadjainak kilövésében és a galambdúctartásban is.⁸⁹¹

A szolga eredetű népesség felett gyakorolt személyi jogoknak csak a megszelídült maradványai éltek a 18. században. Néhány tartományban (Burgund Grófság, Nivernais, La Marche) azonban széles körben gyakorolták. Az elhalt földműves családfő vagyona felett holtkéz-jog érvényesült, vagyis vagyonával az uraság rendelkezett, aki legtöbbször az örökösre hagyta a javakat, de az általa szabott illeték fejében. Fejadót szedhetett, évente néhány nap robotot követelhetett, házassági illetéket kérhetett stb.⁸⁹²

Végül ismertek ún. tiszteletbeli nemesi jogokat is. Ezek nem jártak jövedelemmel, inkább az urasági tekintély kifejezői voltak. A templomban az urat és családját külön hely illette meg, az uraság nyitotta meg a falusi ünnepségeket.⁸⁹³

⁸⁸⁸ Bély, 1996. 440.

⁸⁸⁹ Soboul, 1976. 187–188.

⁸⁹⁰ Marion, 1923. 34–35.

⁸⁹¹ Bély, 1996. 443.

⁸⁹² Sagnac – Caron, 1907. 13.

⁸⁹³ Bély, 1996. 443.

Az urasági jogok a 17–18. században bérlet és adásvétel tárgyaivá váltak. A vidéki kisbirtokos nemességet kivéve széleskörűen elterjedt az uraságot illető járandóságok beszedésének és kezelésének bérbe adása. A tulajdonosok a járandóságukat a bérlőktől kapták meg. A *seigneurie* területén gyakorolt jogokat el is lehetett adni, s azokat nemcsak nemesek, hanem közrendűek is megvehették. Így a *seigneurie*-nek, mint szolgáltatás- és járadékszedő szervezetnek meglehetősen kusza határai lehettek.⁸⁹⁴

A nemesség földesúri mivoltából származó jövedelmének tehát két forrása volt: az urasági föld (nemesi föld) és az urasági jogok. Az utóbbiak közül valószínűleg a dologi jogok hozták a legtöbb jövedelmet. A két különböző jogállású föld megoszlása így utalhat a jövedelem összetételére. Az egész monarchiára vonatkozóan a földbirtok megoszlását csak becsülni tudja a szakirodalom. Az *Ancien Régime* korában átfogó birtokösszeírás sosem készült. A becslés szerint a polgári forradalom kitörésekor az egyház a földbirtok 10, a nemesség 20–25, a polgárság 25–30, a parasztság 35–40%-ával rendelkezett. Az arányokat illetően a 18. században csupán néhány százalékos változás történnhetett.⁸⁹⁵

Az egyházi birtokok nagyobb hányada az ország északi vidékein terült el, míg Nyugat- és Dél-Franciaországban aránya csak néhány százalékot tett ki.⁸⁹⁶ A többi rend birtokai kevésbé koncentráálódtak az ország néhány vidékére, de eloszlásuk nem volt egyenletes. A polgárság földjei egyrészt a városok környékén, másrészt a déli tartományokban voltak jelentősek.⁸⁹⁷ A paraszti birtokok aránya is magasabb volt a Loire völgyétől délre, mint északra. A nagyobb városok körzetében különösen alacsony volt a paraszti társadalom részesedése a birtoklásból. Île-de-France-ban a termőföldnek csupán 17, viszont Limousin tartományban 55, Languedoc-ban 40, Béarne-ban 60%-a volt paraszti birtok.⁸⁹⁸

A nemesi társadalom a Caen – Lyon közötti képzeletbeli vonaltól északra a föld jó 30%-ával rendelkezett, míg a hegyvidékeken és a déli tartományokban a részesedése 20% alatti volt. Igen magas volt a nemesi föld aránya a Loire alsó folyása mentén, Brie vidékén és Île-de-France-ban: a határ 50–60%-át foglalta el. Bretagne-ban, Léon vidékén is 50% körüli volt. Délen csupán a két nagy vidéki parlamenti székhely, Bordeaux és Toulouse körzetében bírt a nemesség – főleg a taláros nemesség – az átlagnál több földdel.⁸⁹⁹

⁸⁹⁴ Meyer, t. II. 1966. 778–781.

⁸⁹⁵ Lefebvre, 1963/a. 285–287., Soboul, 1968. 153.

⁸⁹⁶ Lefebvre, 1963/a. 283–284.

⁸⁹⁷ Meuvret, 1971/a. 186–188.

⁸⁹⁸ Loutchisky, 1912. 49.

⁸⁹⁹ Meyer, 1977. 38., Saint-Jacob, 1960/a. 496., Goubert, 1960. 155–156.

Az 1720–40-es évektől a gazdaság növekedésével a nemesi birtokforgalom is élénkebbé vált. Feltételezhető, hogy a forgalom egyenlegeként a nemesi birtokállomány néhány százalékkal csökkent. A kis arányú veszteség elsődlegesen a déli tartományokban érte a nemességet. Nyugat-Franciaországban szilárdan tartotta magát a nemesi birtok, a párizsi régióban pedig terjeszkedett is valamelyest, főleg az „újnemesség” (egy-két generációs nemesség) jóvoltából.⁹⁰⁰

A birtokmegoszlásból kiderül, hogy a paraszti társadalom 60–70%-kal több birtokkal rendelkezett, mint a nemesség. Ebből azonban nem következett, hogy a nemesi jövedelmek szerkezetében is hasonló arányok lettek volna. A nemesi és a paraszti föld *seigneurie*-n belüli aránya csak szélsőséges esetekben határozta meg a jövedelem szerkezetét. Például ha a nemesnek csak a kúria és közvetlen környéke volt birtokában, vagy fordítva, ha a nemesi földhöz alig tartozott paraszti birtok, s az urasági jogoknak sem volt bővében a tulajdonos. Az urasági jogokból származó jövedelmek egységnyi területre számítva rendkívül különbözőek lehettek. A nemesség által is fizetett huszadadóhoz készített jövedelembecslések szerint a Párizstól délre fekvő Észak-Gâtinais vidékén az egerville-i *seigneurie*-n 2600 hektár (a továbbiakban ha) paraszti birtok után 1780-ban 1766 tours-i *livre* (a továbbiakban L) értékű szolgáltatás járt a tulajdonosnak, vagyis ha-onként 12 sou (1 L: 20 sou, 1 sou: 12 dénár, a továbbiakban s és d). Egy Caumartin nevű nemes 1780-ban 3 680 ha *censive*-ről 1610 L (9 s/ha) járandóságot élvezett. 1789-ben a vidék huszonhat községének 29 126 ha-nyi paraszti földjéről 14 727 L (10 s/ha) szolgáltatást fizettek be.⁹⁰¹ A fővárostól észak-északnyugatra húzódó Vexin français fejlett gazdálkodású, gazdag vidék volt. A varenes-i *seigneurie* 589 ha paraszti birtoka után 1780-ban a tulajdonos 650 L (19 s/ha) értékű járandóságot szedett be. Île-de-France-nál is fejlettebb mezőgazdaságú Dél-Flandriában az 1 ha-ra eső urasági jogok értéke elérhette a 8–9 L-t is.⁹⁰² A Francia-középhegységben, Haute-Auvergne tartomány három bírósági körzetéből 4500 ha paraszti birtok szolgáltatása ismert (1789-ből): a 13 595 L szolgáltatás 1 ha-ra vetítve 3 L és 5 s volt.⁹⁰³ A burgundiai nagybirtokos Tavanés család 1780-ban Dijon környéki három birtokáról, 9090 ha *censive*-ről 20 569 L (2 L és 5 s/ha) jövedelmet húzott. A szolgáltatások zömét a földesúri tized tette ki.⁹⁰⁴

Egységnyi területre vetítve a nemesi föld jövedelme is rendkívül ingadozó volt. A francia nemesség életében a gazdálkodás a középkor óta nem játszott jelentős szerepet. Földjei közel kétharmadát bérbeadással jövedelmezette. Többnyire csak a kúria vagy a kastély udvarát, néhány hektár parkot, gyümölcsöst és

⁹⁰⁰ Meyer, 1977. 41.

⁹⁰¹ Dupâquier – Jacquart, 1967. 175.

⁹⁰² Soboul, 1968. 45., Lefebvre, 1959. 150.

⁹⁰³ Leymarie, 1968. 314.

⁹⁰⁴ Forster, 1975/a. 102.

kaszálót hagyta meg saját kezelésében. A nagyobb birtokosok leggyakrabban az erdőt tartották meg. Az egyik legkedveltebb időtöltésen, a vadászaton túl az erdő jövedelmező gazdálkodási ágazattá vált. Az 1730–40-es évektől a fa árának tartós emelkedésével (1726–41 és 1771–89 között 63%-kal nőttek a faárak) az erdő aránylagosan a legtöbb jövedelmet hozhatta a nemességnek. Nyugat-Franciaországban, a nagy nemesi birtokok vidékein viszonylag sok föld volt urasági kezelésben. Nagy része azonban csak ideiglenesen hasznosítható *lande* („pusztaföld”) volt, melyet nem lehetett bérbé adni.⁹⁰⁵

Az időbérlet nagy szerepe a nemesi földek jövedelmeztetésében a francia agrártársadalom tradícióiban gyökerezett. A paraszti társadalom a középkor óta személyében szabad volt, a nemesi föld megműveltetése nem történhetett urasági kényszerrel. Jövedelmet csak napszámosok, cselédek és jószágigazgatók, béresgazdák fogadásával vagy bérbé adással hozott. A jelentős munkaerő ráfordítást igénylő szántó, szőlő és egyéb intenzív ágazat saját kezelésben nem ígért annyi jövedelmet, mint a bérlet. Előnyben részesítésének legfőbb oka az volt, hogy a kisbérleti gazdaságok (zömük 10 ha alatti) családi munkaerővel termeltek, melynek nem volt közvetlen piaci ára. A bérlet elterjedéséhez a nemesi életmód is hozzájárult. A módosabb birtokosok a 17. századtól városba költöztek. Az időbérlet a piacon talált gazdára, így az érte fizetendő járadék alakulását a föld minőségén, fekvésén, a művelési ágakon és a gazdálkodás költségein túl a keresletkínálat is szabályozta.⁹⁰⁶

A bérlet után fizetett földjáradék tehát elsősorban a gazdasági feltételek következtében lehetett igen különböző mértékű. Bármennyire is ingadozott, egy-egy területre számítva, általában többszöröse volt az urasági jogokból származó szolgáltatásoknak. A járadék mértékét legfeljebb az urasági gazdálkodás jövedelme haladhatta meg. Az amiens-i bírósági körzetben (Pikárdia) Fréchencourt kisasszony bovelles-i *seigneurie*-jéről csak a nemesi föld nagyságát ismeri az utókor. 1780-ban a 238,5 ha-os *domaine*-ből 22,5 ha erdő (a *domaine* 9,23%-a) saját kezelésű, 216 ha szántó, rét és egyéb ágazat (90,77%) haszonbérletben volt. A *domaine* 7257 L-t jövedelmezett, melynek 32,3%-át az erdő adta. 1 ha saját kezelésű erdő 104 L-t, 1 ha bérlet 22 L 16 s-t hozott. Az erdő bevétele azonban bruttó jövedelem volt, melyből a költségek nem ismertek.⁹⁰⁷

A Pikárdia és Île-de-France határán fekvő Soissonnais vidékén 1760–62 között éves átlagban 1 ha haszonbérletről 24,2 L járadékot kapott a tulajdonos.⁹⁰⁸ A már említett Vexin français vidékén 1789-ben 1 ha bérleti föld 24 L járadékot biztosított. Caumartin uraság kilenc Észak-Gatinais-i *seigneurie*-jén összesen

⁹⁰⁵ Labrousse, 1933. 141–147., Saint-Jacob, 1960/a. 440–442., Sée, 1906. 37–38.

⁹⁰⁶ Histoire économique et sociale de la France, t. II. 1970. 480–486.

⁹⁰⁷ Gauthier, 1977. 81–82.

⁹⁰⁸ Postel-Vinay, 1974. 40.

910 ha urasági föld volt bérletben, melyről 1780-ban ha-onként 11 L 15 s járadékot élvezett.⁹⁰⁹ A burgundiai Semur-en-Auxois bírósági körzet egyik kis *seigneurie*-jén 56,8 ha szántó volt bérletben, mely 1789-ben 12 L 11 s/ha jövedelmet hozott.⁹¹⁰ A Tavanés nagybirtokos család Dijon környéki *seigneurie*-jein 3818 ha urasági föld volt, mely 1780-ban 41 138 L-t jövedelmezett, vagyis 10 L 15 s/ha-t. Ez az urasági jogon élvezett, 1 ha-ra számított jövedelmének közel az ötszöröse volt.⁹¹¹

Brie vidékén (Párizsi-medence) a Cramayel földesúri birtokon 928 ha urasági föld volt, melyből 769 ha-t haszonbérletben, 159 ha-t saját kezelésben (erdő, kaszáló) műveltek. 1771-ben 28 088 L (30 L 5 s/ha) jövedelmet hozott. A bérleti gazdaságok 1 ha-ra eső jövedelme 29 L 15 s volt, míg a saját kezelésé 32 L 14 s.⁹¹²

A felsorolást még folytathatnánk, azonban a lehetséges következtetés így is levonható: egységnyi területre számítva a nemesi földből származó jövedelem minden esetben többszöröse az urasági jogokból nyert jövedelemnek. Adataink a 18. század második feléből valók, így a század elejére vonatkozóan pontos állításunk nem lehet. Valószínű, hogy már a 17. században is volt különbség a nemesi földek javára. Az 1730-as évektől kibontakozó hosszú időtartamú áremelkedés és gazdasági növekedés csupán tovább növelte az urasági földek magasabb jövedelmezőségét az urasági szolgáltatásokhoz képest. A népesség 18. századi kb. 31%-os növekedését a mezőgazdasági termelés bővülése ugyan követte, az árak a kereslet tágulása miatt mégis jelentősen emelkedtek. Az 1726–41 közötti évek átlagáraihoz képest az 1771–89 közötti évek átlagárai 54%-kal voltak magasabbak. A termékárakat a földárak is követték.⁹¹³ Az egységnyi területre számított haszonbérleti járadék azonban minden másnál dinamikusabban nőtt. Ernest Labrousse öt adókerületből (roueni, párizsi, bretagne-i, tours-i, languedoc-i) való, hetvennégy birtok járadéklistájára alapuló számításai szerint 1730–39 és 1780–89 között a haszonbérleti járadék 82%-kal emelkedett. Csúcsa az 1770–80-as évekre esett, amikor az árak felfelé kúszása már lefékeződött. XVI. Lajos uralkodásának évei a nagybirtokosság számára „aranykor” volt.⁹¹⁴

A haszonbérleti járadék „robbanását” a kereslet idézte elő. A megélhetéshez elégtelen birtokkal rendelkező kisparaszti társadalom kiszolgáltatottá vált a nagybirtokos nemességgel (és polgársággal) szemben a bérleti piacon. A rövid időre – általában négy, hat és kilenc évre – kötött bérleti szerződések a tulajdonosok számára viszonylag gyakori járadékemelést tettek lehetővé. A kereslet nagy szerepét támasztja alá, hogy a Párizsi-medence bémunkával termelő nagybérleti (40 ha-

⁹⁰⁹ Dupâquier – Jacquart, 1967. 175.

⁹¹⁰ Robin, 1970. 135.

⁹¹¹ Forster, 1975/a. 103.

⁹¹² Durand, 1971. 153.

⁹¹³ Butel, 1993. 58–61.

⁹¹⁴ Labrousse, 1933. 382., Meyer, 1977. 43.

on felüli) gazdaságaiban az egységnyi területre eső földjáradék jóval kisebb volt, mint a néhány hektáros kisbérleteken. Soissonnais vidékén az 1760–1762 év átlagában a nagybérlet 1 ha-jára 13,8 L, a kisbérletére 33,5 L járadék esett. Az 1780-as évekre a különbség mérséklődött, de továbbra is jelentős maradt. A tökeerős nagybérlők kevésbé voltak kiszolgáltatottak, mint a kisbirtokos paraszti társadalom.⁹¹⁵

A haszonbérleti járadékot leggyakrabban pénzben fizették a bérlők. A szerződés idejére vagy változatlan, vagy a szerződésben kikötött mértékben változó összeg volt. A terményben fizetett haszonbérleti járadék természetes mennyisége általában csak annyival nőtt, amennyivel a termelés tartósan bővült.⁹¹⁶ Ha folyó áron fejezzük ki a terményjáradék értékét, az emelkedés a terményárak emelkedésének mértékét is meghaladhatta, mivel a tulajdonosok tisztartói és járadék-bérlői gyakran spekulációs piaci tevékenységet folytattak. A járadékból felgyülemlett termékeket felhalmozták, és csak akkor dobták piacra, amikor a szezonális árak a legmagasabbak voltak. Bretagne-ból több olyan birtokos ismert, akinek ilyen módon a terményben fizetett járadékból megduplázódott a jövedelme.⁹¹⁷

A monarchia déli és délnyugati tartományaiban a haszonbérlethez képest a részesbérlet sokkal elterjedtebb volt. A tulajdonost illető rész (járadék) általában a mindenkori termés harmada–fele volt. A termés évi ingadozását az árak szezonális és éves mozgása ellensúlyozta. Gyengébb termés esetén az árak erősebben növekedtek. Nantes (Bretagne) mellett, ahol a részesbérlet és a haszonbérlet egyaránt elterjedt volt, a La Tullaye család hét részesbérletéről 1763–70 között éves átlagban 2730 L, 1784–91 között 5860 L értékű járadék származott. Az emelkedés 114,6%-os volt. Ismert azonban csupán néhány százalékos emelkedés is. Átlagot, gyakoriságot nem lehet megállapítani.⁹¹⁸ A részesbérlet gyakran ún. főbérlettel kapcsolódott össze. A tulajdonos egy főbérlőnek adta bérbe az urasági földjén lévő összes gazdaságot. A főbérlo kerített részesbérloket, s ő szedte be a járadékot, melyet a piacon értékesített. A tulajdonos felé készpénzzel tartozott elszámolni. A tulajdonosnak befolyó pénzjövedelem általában az árak arányában emelkedett a század folyamán.⁹¹⁹

A terményben szedett földjáradék árának alakulását követte az urasági dologi jogok alapján behajtott *champart*, *terrage*, földesúri tized és minden egyéb terményszolgáltatás. Arányuk megváltoztatását a szokásjog csak ritkán tette lehetővé. Természetes mennyiségük hosszabb távon csak akkor nőtt, ha a termelés is bővült. Becslések szerint a francia mezőgazdaság termelése a 18. században 30%-

⁹¹⁵ Postel-Vinay, 1974. 40., 96.

⁹¹⁶ Labrousse, 1933. 283.

⁹¹⁷ Meyer, t. II. 1966. 702., Goubert, 1960. 521.

⁹¹⁸ Meyer, t. II. 1966. 715., 717.

⁹¹⁹ Merle, 1958. 189–191.

kal bővült.⁹²⁰ A terményszolgáltatások ilyen mérvű növekedése azonban nem valószínű, mivel az újonnan művelés alá vont földekről általában késett a szolgáltatások behajtása. Így csupán az állítható bizonyosan, hogy az árak hosszú időtartamú emelkedése következtében pénzben kifejezett értékük emelkedett. Clermont (Basse-Auvergne tartomány, Francia-középhegység) közelében hét *seigneurie*-n 1730–1739 és 1780–1789 között a *domaine* terményjáradéka és a paraszti föld terményszolgáltatása érték alapján számítva egyaránt megduplázódott.⁹²¹ Soissonnais vidékén a hautesfontaine-i *seigneurie* jövedelme 1750–1760 és 1782–1788 között 65%-kal emelkedett. Ehhez a saját kezelésű erdőgazdaság jövedelmének növekedése 110%-kal, a terményben szedett földjáradéké 53%-kal, a paraszti birtokokról származó szolgáltatásoké csak 11%-kal járult hozzá.⁹²² Minden terményből származó urasági jövedelem alakulásánál még egy körülményre szükséges utalni. Az összes befolyó termény ritkán került a piacra. Az uraság saját asztalára felszolgált javak piaci értéke csak eszmeileg nőtt az árakkal, valóságos pénzbevétel nem hozott. A nagybirtokosságnál a saját fogyasztás kis arányú volt, viszont a kisbirtokos nemesség a kapott termékek jelentős részét kénytelen volt elfogyasztani, így ez utóbbi réteg kevésbé tudta kihasználni az áremelkedés piaci előnyeit.⁹²³

Az egységnyi területre eső jövedelmek szerkezetében tehát, ha ellentmondásosan is, de kifogható az eltolódás folyamata a nemesi föld jövedelmeinek javára. Kérdés, hogy a *seigneurie*-n összességében milyen volt a kétféle eredetű jövedelem aránya. Franciaország egyik leggazdagabb királyi hercegi családja, a Condé az 1701–02-es vagyonteltár szerint 19 341 000 L értékű *seigneurie*-vel bírt, mely 783 070 L jövedelmet (a föld értékének 4%-a) hozott. Ebből 598 000 L (76,36%) a nemesi földekről, 185 070 L (23,64%) az urasági jogokból származott. A nemesi földek jövedelméhez 76,1%-kal a földjáradék, 23,95%-kal a saját kezelésű erdők, vashámorok és malmok járultak hozzá. A királyság különböző tartományaiban fekvő Condé birtokok jövedelem szerkezete a helyi körülményeknek megfelelően természetesen igen eltérő volt. A család legértékesebb földjei az Oise folyó völgyében és Párizs környékén voltak. Ezeken a haszonbérleti járadék volt a legfontosabb jövedelem. A laversine-i *seigneurie* az 1726–27-es leltár szerint 72 400 L jövedelmet hozott. A nemesi földek és az urasági jogok jövedelmének aránya 87:13 volt. A nemesi földek 49 000 L jövedelmének 77,8%-át a haszonbérleti járadék, 22,2%-át hús saját kezelésben lévő malom adta.⁹²⁴

Észak-Gâtinais vidékén a Caumartin *seigneurie*-k területe a 18. század elején 4590 ha volt, melyből a nemesi föld 910 ha-t (19,8%), a paraszti föld 3680 ha-t

⁹²⁰ Le Roy Ladurie, 1969. 829., Bourges, 1997. 283–286.

⁹²¹ Poitrineau, t. II. 1965. 523., 525.

⁹²² Postel-Vinay, 1974. 92–93.

⁹²³ Butel, 1993. 196–197.

⁹²⁴ Roche, 1967. 236–237.

(80,2%) tett ki. A *seigneurie* évi jövedelmének szerkezete viszont a fordítottja volt: a 12 300 L 86,9%-át a haszonbérleti járadék hozta, s az urasági jogokból csupán 13,1% származott.⁹²⁵ A már említett cramayeli hét *seigneurie* jövedelme 1771-ben 30 088 L volt. A nemesi földek ebből 28 088 L-rel (93,35%), az urasági jogok csupán 2000 L-rel (6,65%) részesültek. A nemesi föld jövedelmén belül 81,5:18,5 volt az arány a földjáradék és a saját kezelésű erdő, rét jövedelme között. A Lallemon család Párizs melletti három *seigneurie*-je 1771-ben 61 353 L jövedelmet biztosított, melyen belül 72,7:27,3 volt az arány a nemesi föld javára.⁹²⁶ Choiseul-Gouffrier gróf földbirtokból származó jövedelme 1777-ben 168 893 L volt. A tetemes jövedelemhez az urasági jogok csupán 10,63%-kal járultak hozzá.⁹²⁷

Soissonais vidékén a hautfontaine-i *seigneurie* az 1782–88-as évek átlagában 33 000 L-t jövedelmezett. Az urasági jogok mindössze 3,4%-át tették ki a jövedelemnek. Viszont az urasági földek jövedelmén belül a saját kezelésben lévő rész 23,6%-kal részesedett.⁹²⁸ Az amiens-i bírósági körzetben Quevillers márkí, famechoni *seigneurie*-jéről 1789-ben 2384 L jövedelmet húzott, melyből az urasági jogok 18%-ot tettek ki. Harvé herceg bevételének viszont – szintén az amiens-i bírósági körzetben – 42%-át az urasági jogok biztosították. A bérleti gazdaságoknak igen kis szerepe volt: az urasági föld jövedelmének 83%-át a saját kezelésű erdő adta.⁹²⁹

Haute-Maine egyik nagybirtokosának, Tessé grófnak az 1782–88 közötti évek átlagában az urasági földjei a jövedelem 89,2%-át, az urasági jogai 10,8%-át adták. Volt azonban olyan *seigneurie*-je (a fresnay-i), amelyen a bevétel 45%-át az urasági jogok hozták.⁹³⁰ A normandiai Granville vidékének harminchét községében 1711-ben az urasági jogokból származó jövedelem a *seigneurie*-k bevételének 12%-át adták. 1777-re jelentős változás következett be: az urasági jogok részesedése 23,5%-ra emelkedett. A változás oka egyrészt abban keresendő, hogy csökkent a nemesi földek területe, másrészt a tulajdonosok felélesztették banalitás jogaikat és piactartási jogaikat. A forgalom és a termelés megélénkülését a nemesség urasági jogai érvényesítésével használta ki.⁹³¹

⁹²⁵ Dupâquier – Jacquart, 1967. 173–174., Soboul, Albert: Trois notes pour l'histoire de l'aristocratie. In: *Noblesse française, noblesse hongroise. XVIe–XIXe siècle*. Dir. Köpeczi Béla – H. Balázs Éva, Budapest – Paris, 1981. 80.

⁹²⁶ Durand, 1971. 153. és 155.

⁹²⁷ Chaussinand-Nogaret, 1976. 83.

⁹²⁸ Postel-Vinay, 1974. 92–94.

⁹²⁹ Gauthier, 1977. 77–79.

⁹³⁰ Soboul, 1968. 50–51.

⁹³¹ Lemarchand, Guy: Le Féodalisme dans la France rurale des temps modernes. = *Annales Historiques de la Révolution Française*, 1969, janvier–mars. 84.

Dél-Franciaországból viszonylag kevés adat áll rendelkezésünkre. Ezek viszont az urasági jogok alacsony arányára utalnak. A toulouse-i püspökség területén az 1780-as években hús *seigneurie* jövedelméből mindössze 8%-kal részesedtek az urasági jogok. A bordeaux-i bírósági körzet hatvannégy *seigneurie*-jén 1780–1789 között a jövedelem 95%-a a részesbérleti gazdaságokból folyt be.⁹³²

A Párizsi-medencéhez és a déli vidékekhez képest Burgundiában az urasági jogok jelentősebbek voltak. A Tavanés család három *seigneurie*-jének 12 908 ha volt az összterülete. Az urasági földek 388, a cenzusos földek 9090 ha-t tettek ki. Az arány tehát 29,6:70,4 volt. 1780-ban a három *seigneurie* összesen 61 707 L-t jövedelmezett. 66,7%-a az urasági földekből, 33,3%-a az urasági jogokból származott.⁹³³ A Semur-en-Auxois-i bírósági körzetben Guitaud uraság *seigneurie*-je 1789-ben 5670 L-t hozott, melyből az urasági jogok 34,1%-kal részesedtek. A vitteaux-i *seigneurie*-n különösen erősek voltak az urasági jogok: 1789-ben a jövedelem 65%-át adták. A vidéken a cenzus, a *tierce* (a *champart* helyi elnevezése) és a földesúri tized mellett a földműves népesség egy része felett a szolgaságra emlékeztető jogok (holtkéz-jog, házasodási illeték, robot, fejadó stb.) is élénken éltek.⁹³⁴

A Francia-középhegységben fekvő Haute-Auvergne tartomány három bírósági körzetéből hatvannégy *seigneurie* jövedelme ismert az 1745–1746-ik évi királyi tized listái alapján. Az aurillac-i bírósági körzet tizennyolc *seigneurie*-jének összjövedelme (23 198 L) 65,1:34,9 arányban oszlott meg a nemesi föld és az urasági jogok között. A mauriac-i bírósági körzet tizennyolc *seigneurie*-jén 22,5%, a Saint-Flour-i körzet huszonnyolc *seigneurie*-jén 32,5% volt az urasági jogok részesedése az összjövedelemből.⁹³⁵

Bretagne-t már a kortársak is a szigorú földesúri rendszer tartományának tekintették. A breton nemesség a többi tartomány nemességéhez képest szívósabban ragaszkodott privilégiumaihoz. Az urasági számvevők iratai alapján a penthièvre-i hercegi rangú birtokon a forradalmat megelőző években a bevételek 44%-át az urasági jogok biztosították. A Chateaugiron családnak huszonöt *seigneurie*-je volt, amelynek jövedelmeiből az urasági jogok 34,5%-kal részesedtek. A Haute-Bretagne-i birtokaikon ez az arány elérte a 60%-ot is. A rennes-i püspökség területéről ismert tizenhat *seigneurie* jövedelmének 57%-a származott az urasági jogokból. Nantes környékén viszont a Párizsi-medencére emlékeztető *seigneurie*-k jövedelemszerkezete. La Bourdinière uraság a forradalom

⁹³² Forster, 1975/b. 70.

⁹³³ Forster, 1975/a. 102–103.

⁹³⁴ Robin, 1970. 135., 141.

⁹³⁵ Leymarie, 1968. 376.

előtti években 10 018 L jövedelmet élvezett. Ebből az urasági jogok csupán 14%-kal részesedtek. Jövedelmének zömét szőlőültetvényeinek bérletéből húzta.⁹³⁶

Összegzésként megkockáztathatjuk azt a megállapítást, hogy a francia nemesség földesúri jövedelmének szerkezetében a 18. századra, de különösen a 18. század folyamán a nemesi földek jövedelmei lényegesen jelentősebbekké váltak, mint az urasági jogokból eredő bevételek. Egységnyi területre számítva a *domaine* még a fejletlenebb tartományokban is több jövedelmet biztosított, mint a paraszti birtokról nyert szolgáltatás és egyéb urasági jog. A francia *seigneurie* a Loire völgyétől északra fekvő régiókban és a déli tartományokban csak jogi terminusai alapján felelt meg a korábbi évszázadokban ismert fogalmának. Az urasági jogok már csak lazán fűzték a földműves társadalmat a nemességhez. A két fél egymásra utaltságában a bérleti viszony vált meghatározóvá.

⁹³⁶ Meyer, t. II. 1966. 651–652.

A FRANCIA ARISZTOKRÁCIA A RÉGI REND ALKONYÁN

A keresztény Európában a középkor óta használt volt az „arisztokrácia” kifejezés. Kortól, régióktól és országoktól függően azonban sokféle értelmezése létezett. A 18. században külsőségeiben több rokon vonást nyertek az európai arisztokráciák. Gyakran hasonlóan öltözködtek, hasonló etikettet követtek, hasonló nyelvezetet használtak, mindenütt különleges kiváltságokat élveztek, s mindenütt törekedtek úgy megjeleníteni magukat, mint akik a társadalom színe-javai, akik minden más társadalmi réteg felett állnak. Társadalmi beágyazottságuk, viszonyuk a többi társadalmi csoporthoz, az államban betöltött szerepük, a politikai hatalomból való részesedésük és a gazdaságban elfoglalt helyük azonban az egyes országokban nagyon különböző volt.⁹³⁷

A felvilágosodás egyik szülőhazájában, Franciaországban még a 18. század második felében is jelentős társadalmi tényezőnek számított az arisztokrácia. Befolyása, szerepe a társadalomban, az államban, a közéletben és a kultúrában a felvilágosodás századában sem szűnt meg. Sokan törekedtek rá, hogy a soraiba kerüljenek. Műveltségével, ízlésével nagy hatást gyakorolt a társadalomra. Létszámarányához képest a leggazdagabb volt. Költekezésével, luxusfogyasztásával irritálta ugyan a társadalmat, de élénkítette is a gazdaságot. Különleges privilégiumaival, urasági jogaival a korban megfogalmazott haladás kerékkötője volt, ugyanakkor beruházásaival a gazdasági fejlődést is egyengette.⁹³⁸

A 18. század második felének politikai szakirodalma az arisztokrata erények mellett egyre inkább különleges társadalmi státuszának árnyoldalait vette toll-hegyre. Az arisztokrata státusz nem csupán vonzó volt, hanem elvetetté is vált, mint amely a társadalom jogi egyenlőségének egyik legfontosabb gátja. A felvilágosodás gondolkodásában egyre inkább teret nyert a szerzett érdemek szembeállítás a születés, a származás „zsarnokságával” és az öröklött vagyon hatalmával. A jogi egyenlőség eszménye mély gyökeret vert, de megvalósítása csak

⁹³⁷ Meyer, Jean: *Noblesse et pouvoirs dans l'Europe d'Ancien Régime*. Paris, 1973. 28. (továbbiakban Meyer, 1973.)

⁹³⁸ Fiette, 1997. 8.

1789-ben kezdődhetett el.⁹³⁹ A forradalmat megelőző évtizedekben az arisztokrácia létét nem fenyegette alapvető veszély, de belső ellentmondásokat bőven hordozott.

Kik tartoztak az arisztokráciához? Természetesen pontos határt nem húzhatunk, mert a határ ingadozott. A szakirodalom ezért kísérelt meg fogalmat adni az arisztokrácia mibenlétéről. Ezek szerint az arisztokrácia olyan szűk társadalmi csoport volt, amely egyesítette a régi előkelő származást, a magas rangot, a hatalmas vagyont és a nagy társadalmi-politikai befolyást. Nemesség volt a nemességen belül, mert szolgálati és származási előjogaival elkülönült a nemesség többi rétegétől. Mindez annak ellenére történt, hogy az állam és a nemesi ideológia egy és oszthatatlan nemességet ismert el. Az arisztokrácia és a nemesség más felső rétegei között a határ porózus jellege abból adódott, hogy a felsorolt jegyek közül többet is magukénak vallhattak. Volt, aki csak igen régi származással és magas ranggal büszkélkedhetett, de szerényebb vagyonnal rendelkezett, vagy csak nagy vagyonnal és társadalmi befolyással bírt, de származása és rangja már nem volt annyira előkelő.⁹⁴⁰

Az 1730–1740-es évekig az arisztokráciát nagyjából azonosították az udvari arisztokráciával, amely az udvari társadalom, vagyis az udvari nemesség felső rétegét képezte. Az udvari arisztokrácián belül a király rang alapján alkotott hierarchiát. A monarchia legmagasabb rangját a vér hercegei (a királyi hercegek) viselték, vagyis Szent Lajos férfiági leszármazottai. A király családja állt az élen, majd a testvérek és az unokatestvérek következtek. Őket a francia királyi udvarban élő külföldi királyi hercegek követték. Ezután a királyi hercegek- és *pairek* viselték a legmagasabb rangot. A sort az egyszerű hercegek és a tiszteletbeli hercegek zárták. 1789-ben az egész hercegi hierarchia kilencvenegy családból állt.⁹⁴¹ Az udvari nemességnek csak egy szűk körét alkották.

A többi arisztokrata alacsonyabb rangot (örgróf, gróf, algróf, báró) viselt. Ezek a rangok azonban a 18. század folyamán inflálódtak, az állam csupán a hercegi rangot ellenőrizte következetesen. Így a hercegi rang alatt a rang helyett a származás régisége vagy a királyi szolgálat szintje lett a mérvadó.⁹⁴² A 18. század folyamán az uralkodók szabályozták, hogy ki lehet udvari nemes. XIV. Lajos óta a nemesség számára igen vonzóvá vált az udvar, mivel külön privilégiumokkal (előjogok az udvari és az állami tisztségek, a magas katonatiszti rangok, valamint a magas egyházi méltóságok betöltésére, királyi kegydíjak élvezetére stb.) járt. XV. Lajos 1732-ben és 1759-ben szabályozta a királynak való bemutatást, vagyis az udvari nemessé válást. A rendelkezések szerint az lehet udvari nemes, aki bi-

⁹³⁹ Köpeczi Béla: *A francia felvilágosodás*. Bp., 1986. 290.

⁹⁴⁰ Duma, 1998. 28.

⁹⁴¹ Texier, 1988. 552.

⁹⁴² Brocher, Henri: *Le rang et l'étiquette sous l'Ancien Régime*. Paris, 1934. 3–6.

zonyítja, hogy ősei 1400 óta nemesi címet viseltek. A szabályt azonban maga a király sem tartotta be: 1789-ben az udvari nemesség 51%-a 1400-nál későbbi származású volt.⁹⁴³

Az udvari nemesség, amelynek az élén az arisztokrácia állt, a 17. század végére sajátos társadalmi együttessé vált. Korábban az uralkodó meghívására az udvarba látogattak az ország előkelőségei, az udvarban állandóan azonban csak a fő tisztségviselők éltek. Az átalakulást XIV. Lajos politikája hozta, aki Versailles-ba költöztette az arisztokráciát, hogy „domesztikálja”, megszelídítse, megfossza annak lehetőségétől, hogy a tartományokban lázadást szítson. Az arisztokrácia elszakadt a vidéki nemességtől, tartományi politikai és katonai szerepe helyett új funkciót nyert: a király környezetében élni és a monarchia fényét növelni. A csillogás, a gazdagság és a nagyság látványos kinyilvánítása a rendszer szerves része lett, az arisztokrácia pedig a királyi hatalom „szolgájává” vált, elveszítve eddigi viszonylagos függetlenségét.⁹⁴⁴

Az udvari társadalom az arisztokrácia számára az önkontroll kitermelője lett, amelynek következtében új cselekvési normák és magatartásformák terjedtek el. Megszűnt annak a lehetősége, hogy az arisztokrácia erőszakos eszközökkel érvényesítse érdekeit, így kénytelen volt „civilizált” politikai módszereket választani.⁹⁴⁵ Megfontoltá, számíttá és képmutatóvá vált, megtanult hosszabb cselekvési láncolatban gondolkodni. Ehhez bizonyos szintű műveltségre volt szükség, amelyet nem annyira könyvből, mint inkább a szalonból és a színházból sajátított el.⁹⁴⁶

Az „aranykalitkába zárt” arisztokráciát,⁹⁴⁷ ahogy Saint-Simon írta, XIV. Lajos lehetőleg távol tartotta a politikai kormányzástól. A hatalmas monarchia irányítását többnyire szakképzett hivatalnok nemesek végezték, akik között természetesen lehetett régi származású arisztokrata is, de a kiválasztódásban nem ez volt a fő szempont, hanem a kormányzásban való jártasság. A királyi hercegeknek és a legelőkelőbb származású arisztokratáknak az udvari tisztségek maradtak, amelyeknek nem volt politikai súlyuk, de tekintélyt jelentettek és magas kegydíjjal jártak. XIV. Lajos az udvari és az állami funkciókat igyekezett szétválasztani egymástól.⁹⁴⁸ Ennek ellenére az arisztokráciát mégsem lehetett teljesen kizárni a politikából. A 18. század elején – a spanyol örökösödési háború elvesztése és az

⁹⁴³ Clinchamps, Philippe du Puy de: *La noblesse*. Paris, 1978. 62–63.

⁹⁴⁴ La Bruyère, Jean de: *Les caractères ou les mœurs de ce siècle*. t. I. Nouv. éd. Paris, 1874. 170.

⁹⁴⁵ Elias, Norbert: *La société de cour*. Paris, 1985. XIX–XXI. Magyarul az Udvari társadalom XXX o.

⁹⁴⁶ Hauser, Arnold: *A művészet és irodalom társadalomtörténete*. Ford. Nyilas Vera és Széll Jenő. Az utószót írta Németh Lajos. I. köt. Bp., 1980. 371. (továbbiakban Hauser, 1980.)

⁹⁴⁷ *Saint-Simon herceg emlékezései*. Válogatta Győry János. Bp., 1960. 48.

⁹⁴⁸ Mousnier, Roland: *Les institutions de la France sous la monarchie absolue*. t. II. Les organes de l'État et société. Paris, 1980. 115. (továbbiakban Mousnier, 1980)

állam eladósodása következtében – a királyi hatalomnak új politikai ellenzéke támadt, a leendő régenssel, Orléans-i Fülöppel az élen. Az ellenzék – szemben a korábbi évszázadok hagyományaival – nem a fegyverhez, hanem a tollhoz, a beszédhez, a politikai szervezkedéshez és az intrikához nyúlt.⁹⁴⁹

A kísérlet nem volt sikeres, a király által irányított abszolút monarchiát nem lehetett átalakítani „arisztokratikus abszolút monarchiává,” amelyben a politikai hatalom minden ágazatát a királlyal megosztva az udvari arisztokrácia gyakorolta volna. A kudarc azonban nem volt teljes. XIV. Lajos halála után az arisztokrácia visszaszívárgott a nagypolitika irányításába, de a hatalmat sosem tudta teljesen megszerezni, 1789-ig mindig osztozkodnia kellett a hivatalnok nemességgel. XIV. Lajos utódai, XV. Lajos és XVI. Lajos igazán nem voltak jelentős államférfiak, így személyes szerepük csökkent a politikai irányításban. A legfontosabb döntéshozó és irányító szerv a Magas tanács volt, amelynek tagjai – a királyon kívül a pénzügyi főellenőr, a kancellár és a négy államtitkár – önállóbbá váltak. XV. Lajos és XVI. Lajos alatt többször előfordult, hogy a Magas tanács az uralkodó nélkül döntött. A korabeli politikai irodalomban ezt nevezték „miniszteri despotizmusnak”.⁹⁵⁰ Az uralkodó helyett az állandóan változó összetételű és sikerű udvari klikkek szerepe nőtt meg, amelyek vagy az uralkodó vagy a vetélytársak hívei voltak. XV. Lajos és XVI. Lajos maga is szereplője lett valamelyik csoportosulásnak. Ebből adódott, hogy a 18. század második felében a politikai rendszer a szükséges reformok bevezetése és a változatlanóság fenntartása között táncolt, amely végül is a működésképtelenségéhez vezetett. A király személyi szerepének csökkenése lehetővé tette, hogy az udvarban szabadabb legyen a véleménynyilvánítás. Richelieu marsall, a tipikus udvaronc arisztokrata, aki XIV. Lajost, XV. Lajost és XVI. Lajost egyaránt szolgálta, kissé karikírozva azt írta, hogy XIV. Lajos korában az emberek nem merték kinyitni a szájukat, XV. Lajos idején suttogtak, XVI. Lajos alatt pedig már gátlástalanul beszélgettek.⁹⁵¹

A 18. század folyamán a vagyon, a pénz és a jövedelem szerepe felerősödött a francia társadalomban. A közgazdasági gondolkodásban (pl. a fiziokratáknál) megjelent a pénz eszményítése, mint amely jelentős társadalomtagoló és a társadalmi viszonyok befolyásolója. Ezt csak részben lehetett összeegyeztetni a rendi társadalom képletével, a származással, a tekintély, a megbecsülés eszményével és a régi eredetű nemesi erényekkel. A képlet bonyolult volt, ha a társadalom leggazdagabb rétegeit vesszük szemügyre. Az udvari arisztokrácia a társadalom leggazdagabb rétege volt, amely a származás, a rang és az egyéb privilégiumok alapján bírt különösen nagy jövedelmekkel. Számára a jövedelem követte a hagyó-

⁹⁴⁹ Elias, 1987. 729., 743.

⁹⁵⁰ Cosandey, Fanny – Descimon, Robert: *L'absolutisme en France. Histoire et historiographie*. Paris, 2002. 146. (továbbiakban Cosandey – Descimon, 2002.)

⁹⁵¹ Hauser, 1980. 8.

mányos társadalmi hierarchiát. Más, hasonlóan gazdag rétegek esetében azonban már a fordított folyamat is működött: a nagy vagyon, a sok pénz lehetőséget adott, hogy feljebb emelkedjen a rangon alapuló társadalmi hierarchiában.⁹⁵²

Az udvari arisztokrácia –, amely Versailles mellett Párizsban is élt – származásának és rangjának megfelelő életmódjához igyekezett igazítani jövedelmét. Egész életét olyan foglalatossággal töltötte, amely pénzbe került. Származási privilégiumát kihasználva hatalmas birtokain kívül az udvari tisztségekkel járó fizetés és a királyi kegydíjak is duzzasztották jövedelmét. XVI. Lajos alatt a királyi családot követően a király unokatestvére, az Orléans-i herceg családja rendelkezett a legnagyobb jövedelemmel, több mint évi 6 millió *livre*-rel. Az Orléans-i ház hatalmas jövedelmének 46%-a saját birtokból, 54%-a apanázbirtokból, vagyis használatra átengedett kincstári tulajdonból eredt. A szerkezetet illetően a jövedelem 44,5%-át az erdőgazdálkodás, 33,3%-át a regálék, 22,2%-át a földjáradék és az urasági jogok hozták.⁹⁵³

Az Orléans-i ház után származásban a Condé család következett, amelynek évi 1,52 millió *livre* volt a jövedelme, amely a királyi hercegek között nem számított kimagaslónak. Jövedelmüknek azonban csak 56%-a származott a családi vagyonból, 44%-át az udvari tisztségek tiszteletdíjai és a királyi kegydíjak tették ki.⁹⁵⁴ A forradalom előtt tizennégy királyi herceg volt. Évi jövedelmüket a forradalom idején 48 millió *livre*-re becsülték, vagyis egy hercegre 3,4 millió *livre* jutott. Penthievre herceg (XIV. Lajos házasságon kívüli fiának leszármazottja) tiszta jövedelme 1771-ben 5,9 millió *livre* volt.⁹⁵⁵

XVI. Lajos két öccse, a Provençe-i gróf (a későbbi XVIII. Lajos) és az Artois-i gróf (a későbbi X. Károly) is bővelkedett jövedelemben. A Provençe-i gróf az apanázs birtokaiból évi 1,2 millió *livre*-t, az Artois-i gróf jó 500 000 *livre* jövedelmet élvezett. A saját birtokaik jövedelme pontosan nem ismert, de valószínűleg meghaladta az apanázs birtokok bevételeit. Ezen kívül a királytól évi 1–1 millió *livre* kegydíjat kaptak. Költekező életmódjuk miatt azonban a jövedelmükből sosem tudtak kijönni, ezért tetemes adósságot halmoztak fel. A forradalom előtti években a király egyszeri adományként a Provençe-i grófnak 14, az Artois-i grófnak 22 millió *livre*-t juttatott a törlesztésre.⁹⁵⁶

Az egyszerű hercegek és egyéb magas rangú udvari arisztokraták szerényebb jövedelemmel rendelkeztek, de az arisztokrata életvitelt megengedhették maguknak. Az 1710-es évek végén a híres *mémoire*-író, Saint-Simon herceg évi jövedelmét 173 000 *livre*-re becsülték. Trémoille herceg 1778-ban 260 000 *livre*-t

⁹⁵² Mousnier, 1975. 124.

⁹⁵³ Hyslop, 1965. 150.

⁹⁵⁴ Roche, 1967. 242.

⁹⁵⁵ Duma, 1982. 292., 304.

⁹⁵⁶ Hyslop, 1965. 104.

költhetett el. A burgundiai származású Saulx-Tavanes családnak a Dijon környéki birtokairól 1780-ban 61 707 *livre* földjáraadék származott. Ezt az udvari tisztségekből még közel 30 000 *livre*-rel egészíthette ki.⁹⁵⁷ A Levis-Ajac család a 13. századból származott, viszont a birtokaiból eredő jövedelme az udvarban szerénynek számított: 1784-ben 41 874 *livre* volt. Levis marsall azonban tisztségei révén még évi 100 000 *livre*-t szedett össze az udvarban.⁹⁵⁸

Az udvarhoz kötődtek a magas állami tisztségviselők is, akik közül sokan gazdag újnemesek voltak. A monarchia szolgálatáért a magas udvari tisztségviselőkhöz hasonló juttatásokat kaptak. Államilag megszabott fizetések nem voltak, mértékük a királyhoz való viszonyuktól függött. Az 1780-as években a legnagyobb fizetéseket a kancellár, a pénzügyi főellenőr és a négy államtitkár élvezte. Ezek 220–100 000 *livre* között mozogtak. A nagyhatalmak fővárosaiban szolgáló követek, többnyire régi származású arisztokraták, 100–200 000 *livre* fizetést kaptak évente. A harminckét intendáns fizetése 20–60 000 *livre* között ingadozott. Visszavonulás után egyszeri jutalom és nyugdíj járt.⁹⁵⁹

Az udvari arisztokrácia jövedelmi rangsorát még folytathatnánk, de helyette inkább a monarchia leggazdagabbjainak jövedelemhatárára utalnánk. A korban a gazdagságnak és a szegénységnek sajátos rendi szemléletű fogalmai léteztek. A két társadalmi állapot más jövedelmi szintet jelentett a nép, a tisztos városi polgár, a nemes és az arisztokrata számára. A kormányzati becslések szerint az 1760-as évek végén a nemesi szegénység határa évi 1000 *livre* tiszta jövedelem volt. Társadalmi státuszának megfelelően volt szükséges öltözködni, gyermekeit taníttatnia, kúriáját rendben tartatnia, szolgákat fogadnia, vendégeket hívnia stb. Ugyanakkora jövedelemmel rendelkező közrendű városi lakos már tisztos polgárnak számított, egy vidéki földműves pedig egyenesen gazdagnak.⁹⁶⁰

A biológiai szegénység, a tényleges létminimum határát a kor szakirodalma a vidéki és a városi nép számára húzta. A neves kémikus Lavoisier, aki a társadalmi viszonyok iránt is érdeklődött, az 1780-as évek végén úgy vélte, hogy egy vidéki 4–5 tagú napszámos család megélhetésének alsó határa pénzben kifejezve legalább 264 *livre* volt.⁹⁶¹ Párizsban természetesen magasabb volt a megélhetési költség, legalább 350–400 *livre*-be került. Ennek az összegnek kb. 60%-át kenyérré költötték, a fennmaradó 40%-ból fedezték az összes egyéb szükségletüket.⁹⁶²

⁹⁵⁷ Forster, 1975/b. 102–103.

⁹⁵⁸ Labourdette, Jean-François: *Étude comparative de quatre fortunes ducales françaises au XVIIIe siècle*. Angers, 1978. 21–24.

⁹⁵⁹ Mousnier, 1980. 537–538.

⁹⁶⁰ Meyer, 1971. 175.

⁹⁶¹ Lavoisier, 1988/b. 168.

⁹⁶² Morineau, Michel: *Budgets populaires en France au XVIIIe siècle*. = *Revue d'Histoire économique et sociale*, 1972, No 4. 452. (továbbiakban Morineau, 1972/c.)

Az 1780-as években úgy becsülték, hogy Párizsban az arisztokrata életvitelhez legalább 50 000 *livre* évi tiszta jövedelemre volt szükség. Az arisztokrata, aki ennél kevesebb jövedelemmel rendelkezett, szegénynek számított. A megfelelő életvitel társadalmi elvárás volt. A jövedelem 30–40%-a étkezésre, vendéglátásra, társasági életre, 20%-a a személyzet (legalább 15–20 fő: személyi titkár, házvezető, inasok, szakácsok, cselédek, kocsisok, lovászok, hintókísérők stb.) fizetésére, 10–15%-a a palota fenntartására, a többi rész öltözködésre (kb. 10%), utazásra, színházra, adományozásra ment el.⁹⁶³ 50 000 *livre*-nél nagyobb jövedelemmel kb. 300 család rendelkezett a 27 millió fős monarchiában, vagyis családtagokkal együtt (kb. 1500 fő), a népesség kb. hatezred része.⁹⁶⁴ Jelentős hányada azonban nem az udvari arisztokráciához tartozott. Más gazdag társadalmi csoportoknak is jutott hely a királyságban, amelyek már nem csupán öröklött, hanem szerzett érdemek (nagy vagyon és társadalmi befolyás, szakképzettség) alapján váltak arisztokratákká.

A 17. században a nemessé válás meghatározó útjává a nemessé emelő hivatal birtoklása vált. A hivatalvásárlást – a hivatal magas ára miatt – csak a harmadik rend (polgárság) gazdag csoportjai engedhették meg maguknak. Az állam a harmadik rendből a második (nemesi) rendbe többnyire csak a nemesség felső, módos rétegeibe tette lehetővé a betagozódást. Ez a 18. században átrétegződést váltott ki a nemesi társadalom csúcán.⁹⁶⁵ A rendszer a 18. század első felére egy újabb felső réteget termelt ki: a taláros nemesség színe-javából kialakult a parlamenti arisztokrácia. A 13. század végén a francia király a legfelsőbb bírászkodási jogát szakképzett testületekre (parlamentekre, vagyis a legfelsőbb királyi bíróságokra) bízta. A 18. században a párizsin kívül még tizenhárom tartományi parlament működött. Az 1770–1780-as évekre a parlament tagjainak döntő része már „született nemesnek” (ősei legalább négy generáció óta nemesek) számított, vagyis előkelő származásúvá vált és vidéki vagy városi ingatlanjai alapján magas nemesi rangokat szerzett. A nemesi rangok a birtok nagyságához kötődtek, a király a birtokot emelte bárói, algrófi, grófi, örgrófi és hercegi rangúvá. A birtok tulajdonosa ez alapján viselhetett a rangot.⁹⁶⁶

A parlamenti arisztokrácia vagyona és jövedelme a királyi hercegekéhez képest szerényebb volt, de a többi udvari arisztokratákéval vetekedhetett. A parlamenttel rendelkező tartományok székhelyein általában a parlamenti arisztokraták voltak a leggazdagabbak. A törvények alapján udvari tisztségekből és kegydíjakból nem származhatott jövedelmük, mert ezekből nem részesedhettek. Az államtól megvásárolt nagy értékű hivataluk után – a hivatal árát előlegnek tekintve –

⁹⁶³ Bluche, 1973. 31.

⁹⁶⁴ Chaussinand-Nogaret, 1976. 77–78.

⁹⁶⁵ Duma, 1998. 28.

⁹⁶⁶ Bluche, 1960. 93–94.

évi kamat járt a kincstárból. Bíraskodási tevékenységükért fizetés és rezsipénz illette őket. A pereskedő felek által fizetett hivatalos költségek egy része (az ún. fűszer) is őket illette. Volt egy negyedik forrás is a hivatalból, a kenőpénz, amely természetesen nem becsülhető meg. A párizsi parlament első elnökének 1763-ban 41 950 *livre* fizetés, 20 000 *livre* rezsipénz és 18 000 *livre* „fűszer” járt. Ehhez párosult még az ingatlanvagyonából származó jövedelme, amely összjövedelmének a nagyobb felét tette ki. Évi jövedelme elérhette a 200 000 *livre*-t.⁹⁶⁷

A vagyonuk természetét illetően három csoportba oszthatóak. Az első csoport hasonlított leginkább az udvari arisztokráciához: vagyonának döntő részét a földbirtok alkotta, a hivatal értéke csupán 10–20%-ot tett ki. Ide tartoztak a bretagne-i parlament nagy múltú arisztokrata családjai. A parlament tagjai a helyi hagyományok szerint csak született nemesek lehettek. A második csoportba azok az arisztokraták tartoztak, akiknek a vagyonukból a földbirtok kisebb mértékben részesedett, a jövedelmező városi ingatlan (bérház, telek, szálloda stb.) és a járadéktöke valamint a különböző intézmények (városháza, kincstár, egyház, tartományi rendi gyűlés) által piacra dobott kötvények javára. A harmadik csoport a földbirtok mellett a hivatalokat részesítette előnyben. Tagjai „hivatalhalmozók” voltak, akik többféle hivatalt vásároltak, amelyben a funkciókat nem ők látták el, de élvezték az állam által a hivatal értéke alapján fizetett kamatot.⁹⁶⁸

A parlamenti arisztokrácia társadalmi súlyát, tekintélyét, befolyását közhatalmi funkciója, s annak megjelenítése adta, vagyis maga a parlamenti tevékenysége. A parlamentek nem csupán a legfelsőbb bíraskodás letéteményesei voltak, hanem rendészeti és politikai funkciót is elláttak. A politikai funkció különösen nagy súlyúvá vált a 18. században. A parlamentek feladata volt a királyi rendeletek, nyilatkozatok, királyi tanácsi határozatok bejegyzése (beiktatása) és megőrzése. Csak az a rendelet, határozat stb. volt érvényes, amelyet a parlamentek bejegyeztek. A beiktatáshoz felülvizsgálati jog párosult: megvizsgálták az új rendeleteket, határozatokat, hogy megfelelnek-e a királyság alaptörvényeinek, a korábbi uralkodói döntéseknek és sértik-e vagy nem az alattvalók „szabadságjogait” (privilegiumait).⁹⁶⁹

A felülvizsgálati jogból alakult ki a parlamentek tiltakozó intelmi joga, más néven az óvási joga. Ez azt jelentette, hogy elutasíthatták egy rendelet, határozat vagy nyilatkozat bejegyzését, ha az szerintük ellentmondott a korábbi törvényeknek. Az óvási jogukat XIV. Lajos felfüggesztette, de Orléans-i Fülöp régens, a kiskorú XV. Lajos nevében visszaadta, vagyis a királyi hatalom elismerte. Ez a jog volt az egyetlen legitim eszköz, amellyel a király szavának ellentmondhattak. A 18. században gyakran éltek is vele, arra hivatkozva, hogy ez a törvénykezés

⁹⁶⁷ Bluche, 1960. 147–155.

⁹⁶⁸ Sentou, 1969. 86–89.

⁹⁶⁹ Marion, 1923. 422–423.

javát szolgálja.⁹⁷⁰ Az 1750-es évektől a taláros arisztokrácia a parlamentek jogainak szélesítésére törekedett. Véleményt kezdtek formálni az egész kormányzásról, az adózásról, a költségvetésről, vagyis olyan ügyekről, amelyek eredetileg nem tartoztak a jogkörükbe. A hagyományok szerint a parlamenteknek csak egy-egy konkrét, eléjük terjesztett törvényt, rendelkezést volt joguk megővni.⁹⁷¹ A parlamentek ellenkezésével szemben a királynak is voltak jogai. Amennyiben valamit a parlament nem volt hajlandó beiktatni, az uralkodónak joga volt személyesen, ünnepélyes keretek között megjelenni a parlamentben (*lit de justice*: a király trónja a parlamentben) és megparancsolni a beiktatást. A parlament azonban ilyenkor megjegyzést tehetett, mely szerint a beiktatás kizárólag a király akaratából történt.⁹⁷²

A parlamenti arisztokrácia, funkciójánál fogva nem azonosulhatott sem az udvari arisztokráciával, sem a vidéki nemességgel. Sajátos „rétegtudata” született, amely jelentősen hozzájárult, hogy arisztokráciának tekintse a társadalom. A családokat erős összetartozástudat és funkciótudat jellemezte. Mivel az országos rendi gyűlést a francia királyok 1615 és 1789 között nem hívták össze, a parlamenti arisztokrácia közvetítőnek tekintette magát a nép és a király között. Gyakran hangoztatta, hogy a parlament a monarchia fundamentuma, amely nélkül nem létezhet. A párizsi parlament a „monarchia templomának”, a törvényesség „szentélyének” tekintette magát.⁹⁷³

A bírászkodásban és a rendészetben a parlamentek általában konzervatívok, hagyományörzők voltak. A bírászkodás folyamatában gyakori volt a részrehajlás, a visszaélés. Régi, elavult büntetőeljárásokat alkalmaztak, amelyeket Montesquieu „barbárnak” nevezett. Védték a kínvallatás alkalmazását és a tiltott könyvek elégetésének szokását. A kodifikálásban szüklátóköriek voltak, elleneztek a sokféle tartományi szokásjog egységesítését. A kormányzat részéről kezdeményezett reformokat általában sikerült is megakadályozniuk.⁹⁷⁴ Rendészeti, igazgatási jogkörük alkalmazásában is gyakorta voltak az újítások ellenzői. Kifogásolták például a burgonyatermesztés és a postai kézbesítés elterjesztését, vagy az új gyógyszerek alkalmazását.⁹⁷⁵

⁹⁷⁰ Montesquieu, Charles-Louis de Sécondat, baron de la Brède: *A törvények szelleméről*. Ford.: Csécsy Imre és Sebestyén Pál. Bp., 2000. 117. (továbbiakban Montesquieu, 2000.)

⁹⁷¹ Egret, Jean: *Louis XV et l'opposition parlementaire, 1715–1774*. Paris, 1970. 124.

⁹⁷² Ford, Franklin F.: *Robe and Sword. The regrouping of the French Aristocracy after Louis XIV*. New York, 1965. 81–82.

⁹⁷³ Aubertin, Charles: *L'esprit publique au XVIIIe siècle*. Paris, 1889. 412. (továbbiakban Aubertin, 1889.)

⁹⁷⁴ Carré, Henri – Sagnac, Pierre – Lavis, Ernest: Louis XVI (1774–1789). In: *Histoire de France illustrée depuis les origines jusqu'à la Révolution*. t. IX. Dir. Ernest Lavis, Paris, 1911. 198.

⁹⁷⁵ Bluche, 1960. 61–62.

A politika színterén viszont népszerűek lettek a parlamentek. Az udvari csoportosulások által befolyásolt királyi kormányzat és a parlamentek közötti feszültségek az 1760-as évek közepétől új szakaszba léptek. 1766-ban a párizsi parlament szolidaritást vállalt a rennes-i parlamenttel, amely tiltakozott a breton tartományi autonómia megsértése miatt. Válaszul XV. Lajos megjelent a parlamentben és elmondta híres „ostorozó” beszédét, amely a királyi hatalom oszthatatlanságáról szólt, magában hordozva a parlamenti jogkörök felszámolásának lehetőségét, amely megvalósításra is került. XV. Lajos Maupeou kancellár javaslatára 1771 januárjában felfüggesztette a parlamentek működését, és helyette új legfelsőbb bíróságok felállítását rendelte el.⁹⁷⁶

Az intézkedés nem bizonyult sikeresnek, mert az a társadalmi kör, amely helyettesíthette a parlament tagjait, szolidáris maradt a taláros arisztokráciával, így az új legfelsőbb bíróságok légtüres térbe kerültek. Az udvarban is akadtak ellenzői a felfüggesztésnek. Az 1774-ben trónra lépő XVI. Lajos a népszerűség visszanyerése érdekében helyreállította a parlamentek működését. Ezzel minden kezdődhetett előlről a királyi kormányzattal való viszálkodásban. A múltból okulva azonban a parlamentek 1787-ig mértékletes ellenzéki magatartást tanúsítottak, s ügyüknek mindig megnyertek maguknak egy-egy udvari klikket.⁹⁷⁷

A kiszélesedő költségvetési és kormányzati válság 1787-re teremtett olyan helyzetet, amely a parlamenteket határozottabb fellépésre készítette. A párizsi parlament 1787 júliusában a király jelenlétében sem volt hajlandó az adóreformokról szóló kormányzati tervezetet beiktatni. A király rövid időre száműzte a taláros arisztokratákat, majd ismét hozzájuk folyamodott, hogy bejegyezzék az újabb kölcsönök felvételéről szóló rendeletét. A taláros testület különös, a jövője szempontjából kiszámíthatatlan feltételt szabott a bejegyzéshez: az uralkodó hívja össze az 1615 óta nem ülésező általános rendi gyűlést, hogy új adórendszert szavazzon meg, mivel a monarchia hagyományai szerint ezt csak ez az intézmény jogosult megtenni. A király és kormányzata előbb támadt, 1788 májusában felfüggesztette a parlamentek óvási jogát, majd 1788 augusztusában meghátrált és bejelentette az általános rendi gyűlés összehívását. Úgy tűnt, hogy a parlamenti arisztokrácia győzött, hosszabb távon azonban kiderült, hogy szerepének felszámolásához asszisztált a forradalom kitörésével.⁹⁷⁸

A 18. század közepére egy harmadik rétege is kialakult az arisztokráciának: a pénzarisztokrácia, az állam pénzügyeit kezelő főadóbegyűjtőkből, kincstárnokokból és főadóbérlőkből álló csoport, amelyet 60–70 család alkotott. A pénzembereket „alantas” származásuk miatt – többnyire új nemesek voltak, vagyis négy

⁹⁷⁶ Michel, Antoine: Sens et portée des réformes du chancelier de Maupeou. = *Revue historique*, 1992, No 3. 58.

⁹⁷⁷ Mousnier, 1980. 627.

⁹⁷⁸ Mousnier, 1980. 640.

generációnál később szerezték címüket – sokáig lenézték az udvarban és a parlamenti arisztokraták körében, s foglalkozásuk is megvetendő, de nem nélkülözhető volt az udvari arisztokrácia szemében. A társadalomban sem voltak szeretettek, „a nép vérszívóinak” tekintették őket.⁹⁷⁹ A parlamenti arisztokrata, Montesquieu is csípős megjegyzést tett róluk a *Perzsa levelekben*. A perzsa vendég kísérfője a következő szavakkal mutatta be a pénzembert: „*Ez az ember... közönséges adóbérlő, épp annyival gazdagabb, mint amennyivel alantasabb származású... egész Párizsban nála lenne a legjobb asztaltársaság, ha ő maga soha nem ebédelne otthon.*”⁹⁸⁰

A pénzemberek pénzüikkel, foglalkozásukkal és udvari befolyásukkal emelkedtek fel az arisztokrácia szintjére. Szolgálatuk nélkülözhetetlen volt az állam és az udvar emberei számára. A főadóbegyűjtők a megbecsült egyenes adót megelőlegezték az államnak, természetesen kamat és rezsiköltség fejében, majd behajtották a huszonnét adókerületben. A főadóbérlőknek, akik a közvetett adókat bérelték, a foglalkozásuk háromféle jövedelmet biztosított: a kincstárnak előlegezett bérleti díj kamatát, fix fizetést és a bérlet hasznát. A kamat az 1780-as években 6%, a fix fizetés évi 24 000 *livre* volt. A bérlet haszna ingadozott, de általában egy főadóbérlő évente 140–150 000 *livre*-t zsebelhetett be.⁹⁸¹

A pénzemberek az udvari arisztokraták körében ingatlanügyleteik lebonyolításában és adósságaik kezelésében működtek közre. Magas jövedelmeikben a másik két arisztokrata réteghez képest a földbirtok kisebb szerepet játszott, bevételeik jelentős hányada különböző értékpapírokból, államkötvényekből, részvényekből származott, amelyeket szorgalmasan forgattak a piacon. A pénz fokozatosan a rang és a származás szintjére emelkedett a társadalom legfelsőbb köreiben, de az udvari arisztokrácia gondolkodásában a pénz még nem önmagáért való volt, csupán eszköz a származáshoz és ranghoz illő életvitelhez.⁹⁸²

A sajátos vagyoni és jövedelmi szerkezettel rendelkező pénzarisztokrácia természetesen nem becsülte le a földbirtok jelentőségét. A birtok és a kastély nélkülözhetetlen eleme volt társadalmi státuszuk elismertetéséhez. A főadóbérlők többsége Párizsban palotát, Párizs környékén vagy más vidékeken, gyakorta ahonnan származott, kastélyt, kúriát és takaros birtokot vásárolt. A birtokán földesúrként viselkedett, ahogy az egy nemeshez illett.⁹⁸³

⁹⁷⁹ Dessert, Daniel: *Argent, pouvoir et société au Grand Siècle*. Paris, 1988. 7–10. (továbbiakban Dessert, 1988.)

⁹⁸⁰ Montesquieu, Charles-Louis de Sécondat, baron de la Brède: *Perzsa levelek*. Ford.: Rónai György. Bp., 1880. 105–106. (továbbiakban Montesquieu, 1880.)

⁹⁸¹ Guery, Alain: Les finances de la monarchie française sous l’Ancien Régime. = *Annales E. S. C.*, 1978, No 2. 221–222.

⁹⁸² Durand, 1971. 648.

⁹⁸³ Durand, 1971. 149.

Az 1780-as években a kortársak a jövedelmét évi 200–300 000 *livre*-re becsülték. A szakirodalomnak a 18. századból harmincöt főadóbérlő vagyont sikerült megbecsülnie az inventáriumok alapján. 1735–1789 között az egy főre eső átlagvagyon – az adósságokat és egyéb követeléseket leszámítva – kerekítve 2,5 millió *livre* volt. A vagyon tehát évente 8–12%-ot jövedelmezett. Ez meglehetősen magasnak számított, vagyis a készpénzvagyon, az értékpapírok és a különböző kötvények tisztán többet jövedelmeztek, mint a földbirtok, amely évente értékének 4–6%-át hozta.⁹⁸⁴ Ugyanakkor az értékpapírok, részvények és kötvények a pénzarisztokrácia vagyonát instabillá teheték. Gazdasági krízis, hosszú háborúk, magas költségvetési hiány idején a főadóbérlők egy része fizetéképtelenné vált és eladósodott. Egy Marchant de Varennes nevű főadóbérlőnek 1777-re 1,4 millió *livre* adóssága halmozódott fel. Amikorra mindent kifizetett, 40 000 *livre* vagyona maradt, vagyis tönkrement.⁹⁸⁵

Sokmillió vagyonnal nem csupán a három arisztokrata réteg bírhatott. A 18. század második felében kb. 50–60 olyan, nemesi címmel nem rendelkező nagypolgári család élt a monarchiában, amelynek a vagyona vetekedett az arisztokráciáéval. A nagypolgárság egy része mindig nemessé vált, de mindig újra is termelődött. A 18. századi gazdasági fellendülés, különösen a külkereskedelem virágzása éltette ezt a folyamatot. A bordeaux-i nagykereskedő, a zsidó hitű Abraham Gradis 1780-ban 10 millió vagyonról végrendelkezett. A szintén bordeaux-i nagykereskedőnek, François Bonaffe-nak 1789-ben 15 millió *livre* vagyona volt. Necker miniszter, aki eredetileg bankár volt, 4–5 millió *livre* közötti vagyonnal rendelkezett.⁹⁸⁶ A Le Havre-i Begouen-Demeaux gyarmatáru nagykereskedőnek 1788-ban 4 millió vagyon volt, ebből 1 millió gyarmati ültetvényben, 2 millió hajóparkban és árukészletben, 1 millió kötvényekben hasznosult. 300 000 *livre* tiszta jövedelmet élvezett, amely a vagyon értékének 7,5%-át tette ki. Nemessé kívánt válni, s egy nemessé emelő hivatalt vásárolt, de új társadalmi státuszába a forradalom kitörése miatt már nem léphetett be.⁹⁸⁷

A nagy vagyon, a társadalmi befolyás, a műveltség és a luxus életmód hasonlóvá tette a három felső réteget, de nem vált egységes arisztokráciává. A vagyoni, életmódbeli és kulturális közeledés nem biztos, hogy eltüntette a határokat.⁹⁸⁸ A tartós társadalmi kapcsolatok egyik fontos kialakítója a házasság volt, amelyet úgy fogtak fel, mint két család szövetkezését. A házasságkötésben társadalmi

⁹⁸⁴ Durand, 1971. 133.

⁹⁸⁵ Dessert, 1988. 131.

⁹⁸⁶ Léon, Pierre: *Économie et société préindustrielles*. t. II. 1650–1780. Les origines d'une acceleration de l'histoire. Paris, 1970. 364. (továbbiakban Léon, 1970.)

⁹⁸⁷ Richard, 1974. 100–102.

⁹⁸⁸ Vovelle, Michel: L'élite ou le mensonge des mots. = *Annales E. S. C.*, 1971, No 1. 49–57. (továbbiakban Vovelle, 1971.)

(származás, rang, pozíció) és vagyoni megfontolások döntöttek. Az azonos rétegből származó házastársválasztás a 18. század második felében is uralkodó jellegű maradt. A hercegi réteg különösen zárkózott maradt. Az ifjú hercegek fele hercegkisasszonyt vett feleségül, 40%-a régi származású nemes lányát, s csak 10%-a házasodott össze parlamenti arisztokraták lányával. A rangon aluli házasodás, a „*mésalliance*” ugyan ismert volt, de nem fordult elő túl gyakran.⁹⁸⁹

A parlamenti arisztokrácia szintén a saját rétegét részesítette előnyben házasodáskor. A párizsi parlamentet a rokonsági szálak szövevényes hálója fűzte össze. Az udvari arisztokráciával természetesen szívesen házasodott, ha lehetőség kínálkozott. Nem zárkózott el a pénzemberekkel való rokonság elől sem, főleg ha jó hozományt ígért.⁹⁹⁰ A legnyitottabb a pénzarisztokrácia volt. Itt is uralkodott az egymás közötti házasodás, de erőfeszítéseket tettek, hogy lányaikat szerényebb vagyonú udvari vagy parlamenti arisztokratához adják, mivel a gyermekek az apjuk rangját és származását örökölték. Anyagi előnyök reményében a nagypolgársággal is ápolta a rokonsági kapcsolatokat.⁹⁹¹

Anélkül, hogy egy új, több rétegből álló arisztokrácia született volna, a két új arisztokrata réteg és a régi udvari arisztokrácia közeledése nem vonható kétségbe. Ez a folyamat az udvari arisztokrácia és a régi származású vidéki nemesség körében a veszélyeztetettség érzését keltette: az új rétegek elfoglalhatják társadalmi pozícióik egy részét. Az ebből adódó politikai feszültségek az 1780-as években a monarchia berendezkedésének gyengülését egyengették.⁹⁹²

A francia arisztokrácia a polgári forradalom koráig tehát megőrizte vezető szerepét a társadalomban, élén az udvari társadalom krémjét alkotó születési arisztokráciával. A vezető szerep azonban nem jelentett teljes változatlanságot. Egyrészt az udvari arisztokrácián belül is volt átcsoportosulás: XV. Lajos és XVI. Lajos uralkodása alatt bomlófélben volt egységes politikai arculata, politikai szerepét tekintve állandóan változó kontúrú klikkekké vált. Másrészt a 18. század második felére két új réteg jelent meg a társadalom csúcsán: a parlamenti arisztokrácia és a pénzarisztokrácia. Így a forradalom előtti évtizedekre a francia arisztokrácia egy hárompólusú társadalmi együttessé alakult át, amely azonban nem vált egy összeforrott réteggé.

⁹⁸⁹ Labatut, 1972. 186–188.

⁹⁹⁰ Fiette, 1997. 26.

⁹⁹¹ Durand, 1971. 338–344.

⁹⁹² Carré, 1920. 310.

VÁLLALKOZÓ NEMESÉK A 18. SZÁZADI FRANCIAORSZÁGBAN

A történetírásban régóta ismert, és részben napjainkban is elfogadható megállapítás, hogy az *Ancien Régime* nemessége, az angol nemességhez képest kevésbé vonzódott az üzleti élet, a vállalkozás iránt. Magatartása részben a polgári foglalkozásoktól való tiltással magyarázható.⁹⁹³ A „*dérogance*”, a nemesi állapothoz nem illő foglakozások tiltása és a gyakorlás büntetése a 15. század második harmadától ismert. 1435-ben VII. Károly – elismerve a nemesség adómentességét – nyolcadot fizettetett azokkal a nemesekkel, akik borukat és egyéb italukat kis tételben adták el, mondván a kocsmárosság nem tartozik a nemesi szolgálathoz. VIII. Károly 1485-ös nemesi pátenslevele egy nemessé emelt roueni polgárnak megszabta, hogy ezután milyen foglalkozásoktól és cselekedetektől óvakodjon, mert különben elveszítheti nemesi állapotát.⁹⁹⁴

A kifejezés használatának megjelenése arra utal, hogy a középkorban a királyi hatalom nem alkotott írott szabályokat a nemeshez nem illő cselekedetokról. A fordítottja, a nemeshez illő foglalkozások köre a középkorból származott. Ahhoz a funkcionális rendi szemlélethez kötődött, amely a nemesség számára a katonáskodást tartotta fent. A kétkezi munkát a nemesi hagyományok megvetették, mert szolgai foglalkozásnak tekintették. „A nemesi rang kötelez” régi mondás, amely a nemest nemcsak a kiválóság (vitészség, becsületesség, a fegyvertelenek védelme stb.) megtartására emlékeztette, hanem a közrendű foglalkozásoktól való tartózkodásra is. A nemesség tehát eredetileg saját maga állított szabályt. A 18. századi szemléletben is élt még, hogy a nemesség fegyverek közt született és harc közepette nőtt fel. Az így szerzett kiválóságát csak akkor őrizheti meg, ha nem folytat lealacsonyító foglalkozásokat.⁹⁹⁵

A 15. században kezdődő állami szabályozás arra irányult, hogy a nemesség ne végezzen kétkezi munkát és ne nyereszkedjen jövedelemszerzés céljából. A

⁹⁹³ Lévy-Bruhl, Henri: *La noblesse de France et le commerce à la fin de l'Ancien Régime*. = *Revue d'histoire moderne*, 1933, No 8. 214–217. (továbbiakban Lévy-Bruhl, 1933.)

⁹⁹⁴ La Bigne de Villeneuve, Marcel de: *La dérogeance de la noblesse sous l'Ancien Régime*. Rennes, 1918. 74. (továbbiakban La Bigne de Villeneuve, 1918.)

⁹⁹⁵ Mousnier, 1974. 109.

már említett 1435-ös ediktum leírta azt is, hogy milyen foglalatosságot végezhet: saját birtokán szánthat-vethet, gazdálkodhat, bányát nyithat, kohót építhet és saját termékeit nagy tételben eladhatja. Földet azonban nem bérelhet. Az 1540-es, az 1560-as és az 1567-es királyi rendeletek mindezt újból megerősítették. Az utóbbi ediktum a bérletet illetően kivételt hozott: a kincstár javait ezután nemes is bérbé veheti. 1720-tól a királyi hercegek javainak bérbé vételét sem tiltotta a törvény.⁹⁹⁶

A megszilárduló abszolutizmus hol szigorított, hol szaporított a foglalkozások körén. Olykor az a megfontolás került előtérbe, hogy a tiltással és a megszegők megbüntetésével nő a *taille*-t (közrendűek adója) fizetők száma, olykor pedig az, hogy a nemesi vállalkozás engedélyezésével nő a forgalmi adó. Végül az utóbbi kerekedett felül. A merkantilista gazdaságpolitika a nyitást választotta. Ez viszont a harmadik rend tiltakozását váltotta ki. A *dérogeance* rendi állapotból adódott, vagyis a gazdasági tevékenység terén a polgárság korporációi részesültek kiváltságokban. 1789-ig mindig sérelmezték a tiltások leépítését. A céhek a kereskedő nagypolgárok mellett a nemesség vállalkozásaiban egy újabb konkurenciát láttak. A kereskedők pedig azt követelték, hogy a kereskedő nemes vesse alá magát a kereskedő testületek szabályainak.⁹⁹⁷

A nemeshez nem illő foglalkozások tiltását vagy engedélyezését az egyes tartományok eltérően szabályozták. A gazdálkodáson túl (a vaskohót a gazdaság részének tekintették) csak egy mesterség elismerése volt egyértelmű az egész monarchiában: az üvegekészítés és a vele való nagybani kereskedés. Nemesi üveghutáról IV. Fülöp korából ismert az első feljegyzés. Tartásának szabadságát utoljára az 1581. évi királyi tanácsi határozat erősítette meg.⁹⁹⁸

A legbonyolultabb a nagybani kereskedés, az ipari vállalkozás és a szabadfoglalkozások szabályozása volt. A törvények és a szokások kettéválasztották a nagybani kereskedést (bálában, raktárból nagy tételben) és a kiskereskedést (fogyasztónak való eladás kis tételben). Az utóbbit és kézműves mesterséget mindig tilos volt folytatni. A nagybani kereskedés viszont sosem volt teljesen tilos minden tartományban. XI. Lajos 1462-es rendelete különféle feltételekkel megengedte a nagybani kereskedést. Az 1560-as orléans-i *ordonnance* 119. cikkelye ezzel szemben kihirdette, hogy a nagybani kereskedést folytató nemes köteles *taille* adót fizetni, de nemesi állapota nem vész el. A cikkely nevezetessé vált, mert gyakorta hivatkoztak rá. Az 1576-os blois-i általános rendi gyűlésen a harmadik rend az érvényesítését kérte, s tiltásnak értelmezte, megszegése járjon a nemesi állapot felfüggesztésével. A merkantilista gazdaságpolitika híveként Ri-

⁹⁹⁶ La Bigne de Villeneuve, 1918. 79.

⁹⁹⁷ Hecht, 1964. 272.

⁹⁹⁸ Texier, 1988. 545.

chelieu bíboros a *Michaud kódexben* (1629) feloldotta a 119. cikkelyt, s mindenféle tengeri nagykereskedést engedélyezett. A kódexet azonban nem vezették be.⁹⁹⁹

Colbert ismét szorgalmazta a nagybani tengeri kereskedést és iparúzást a nemesség számára. A tényleges áttörés az 1680-as évektől következett be. 1681-től szabad volt a fegyvergyártás, 1686-tól a biztosítótársaságokban való tevékenység, 1699-től a tengeri nagykereskedés, flotta- és raktártartás. 1701-től a szárazföldi nagykereskedés sem volt tilos a nemességnek. A fiziokrata szellemű Turgot pénzügyi főellenőr (1774–1776) kezdeményezte, hogy nemes kiskereskedést is nyithasson. A párizsi parlament (legfelsőbb királyi bíróság) azonban megbuktatta a törvényjavaslatot.¹⁰⁰⁰

A nagykereskedéshez képest az ipari vállalkozás előtt lassabban nyílt meg az út. Az 1602-es ediktum megengedte, hogy nemes ember más birtokán is nyithat bányát és működtethet kohót. 1685-től a mészégetés vált szabaddá a nemesség számára. Az 1722-es ediktum a tapéta- és kárpitgyártást engedélyezte. A bármilyen nagybani iparúzást és a bankári tevékenységet az 1767-es királyi tanácsi határozat ismerte el nemeshez is illő foglalkozásnak. Ezután pénzverdében is dolgozhatott nemes, de kétkezi munkát nem végezhetett. A 18. század közepére a szabadfoglalkozások többsége előtt is megszűntek a korlátozások.¹⁰⁰¹

Az országostól eltérő, egy-egy tartományra, városra vonatkozó rendelkezések is lehettek. A legtöbb kivétel Bretagne-ban volt. A tartománynak a koronával való egyesülésekor (1532) a francia királyok a helyi törvények jelentős részét elismerték. A nemességet érintő tiltott foglalkozások köre jóval szűkebb volt, mint a monarchia többi tartományában. A nagybani kereskedést a breton nemes mindig gyakorolhatta, főzhetett sört, nyithatott házában dohánykereskedést, ha nem ő maga volt az eladó. Több kétkezi mesterség folytatását azonban XIV. Lajos korában megtiltotta a központi hatalom. Normandiában sem volt tiltott a nagykereskedelem. Marseille-ben, miután a nemesség kérte a királyt, hogy latin szokás szerint ezután is „szánthassa a tengert”, 1566 óta nem korlátozta az állam a nemesi kereskedést. Lyonban 1699-től volt szabad a szárazföldi nagykereskedelem nemes számára.¹⁰⁰²

A tiltott foglalkozások gyakorlása a nemesi jogok felfüggesztését vonta maga után. A nemesi állapot azonban nem vészett el végleg. Az újnemes (három nemzedéknél nem régebbi a nemesség emelés), ha élete végéig gyakorolta a tiltott mesterséget, végleg elveszítette nemesi címét a család. A régi vagy született nemes (legalább négy nemzedék óta nemes apai ágon) esetében a fia és az unokája is gyakorolhatott tilos foglalkozást, összesen 99 évig nem veszítette el végleg

⁹⁹⁹ La Bigne de Villeneuve, 1918. 82.

¹⁰⁰⁰ Hecht, 1964. 286.

¹⁰⁰¹ La Bigne de Villeneuve, 1918. 101–102.

¹⁰⁰² Meyer, t. I. 1966. 144–146.

társadalmi státuszát. A kor jogi felfogása szerint felfüggesztett állapotban három nemzedék elteltével a nemesi tulajdonságok elkorcsosulnak. A tiltott mesterség abbahagyása után a nemes kérvény és eljárási díj fejében királyi rehabilitációs levelet kapott, amely visszahelyezte összes privilégiumába.¹⁰⁰³

A nemesi állapot felfüggesztését valószínűleg nem alkalmazta mindig következetesen a hatóság. Ezt tanúsítja La Force herceg és marsall esete. 1721-ben egy párizsi kolostor helyreállításához úgy akarta a szükséges pénzt előteremteni, hogy a fővárosban fűszert, kínai porcelánt, paravánt és pálinkát árusító üzletet nyitott. Az árut egy saint-malo-i nemből szerezte be. Az elárúsítók elszegényedett nemesek voltak. A párizsi fűszerezés tiltakoztak a versenytárs megjelenése miatt és a hercegről gúnyverseket írtak, valamint karikatúrákat rajzoltak, rakedómunkásnak ábrázolva. Az udvarban is felháborodás tört ki, hogy egy herceg szatócsnak csapott fel. A párizsi parlament némi húzódozás után eljárást indított ellene. Felszólította, hogy hagyjon fel az ilyesfajta üzleteléssel, különben felfüggeszti jogaiból. Az eljárást nem volt szükséges lefolytatni, mert a herceg meghátrált és felhagyott az üzlettel. Ezután a párizsi parlament megelégedett 100 *livre* (továbbiakban L) büntetés kiszabásával, amelyet nem esett nehezebbé kifizetni a hercegnek.¹⁰⁰⁴

A monarchia tehát, ha fokozatosan is de jogilag szabaddá tette az utat a nemesi vállalkozás előtt. Az üzleti élettel szembeni tartózkodás leginkább a tradicionális nemesi mentalitásból fakadt. Ennek nem csupán a nemesi felsőbbrendűség-tudat volt a része, hanem általában az idegenkedés minden olyantól, amely eddig távol állt a nemesi életmódtól. Mindezek ellenére azonban téves az a hagyományos történetírói kép, mely szerint minden francia nemes idegenkedett a vállalkozástól, és a forradalom koráig a második rend mit sem változtatott eddigi felfogásán. A 18. század folyamán repedések jelentek meg a hagyományos nemesi életmódon.¹⁰⁰⁵

A 18. századi francia gazdaságban az ipari forradalom ugyan még nem volt kibontakozóban, de jelentős változások következtek be. Az 1730-as évektől kibontakozó gazdasági prosperitást mindennek előtt a kereskedelmi kapitalizmus és a protoindusztrializáció (manufaktúrák) térhódítása hordozta. Míg az agrárgazdaság termelése csupán jó 30%-kal bővült, addig az ipari termelés értéke a század folyamán közel megháromszorozódott. A leglátványosabb növekedés a külkereskedelemben következett be: a forgalom értéke majdnem ötszörösére nőtt.¹⁰⁰⁶

¹⁰⁰³ Mousnier, 1974. 109.

¹⁰⁰⁴ Carré, 1920. 138.

¹⁰⁰⁵ Lévy-Bruhl, 1933, 214–217.

¹⁰⁰⁶ Crouzet, François: Angleterre et France au XVIIIe siècle. Essai d'analyse comparée de deux croissances économiques. = *Annales E. S. C.*, 1966, No 2. 266–267.

A növekedés fontos része volt a forgalomba került pénz megháromszorozódása és a pénzforgalom némi gyorsulása. A növekmény azonban igen aránytalanul oszlott meg: ott volt jelentős, ahol (Párizs, a nagy kikötővárosok és regionális központok) a kereskedelmi kapitalizmus teret hódított. A zártabb tartományokba és a falvakba már kevesebb jutott. A pénz szerepe megnőtt a gazdaságban, és az árakon keresztül a társadalomban is erősebben érezte hatását. Az árak pedig emelkedtek: az 1726–1741 közötti átlagárhoz képest az 1771–1788 közötti átlagárak jó 50%-kal voltak magasabbak.¹⁰⁰⁷ Mindez kihatott a jövedelmi viszonyokra: a prosperáló régiókban felgyorsult a gazdagodás, a társadalomban pedig nőtt a gazdagság és a szegénység közötti különbség. A pénz „nagyúr” lett, bőségétől vagy hiányától sem nemes sem közrendű nem tekinthetett el. Joseph Barnave még a forradalom éveiben megírta, hogy a nemesség a 18. században úgy érezte: állandóan szegényedik, míg a harmadik rend csak gyarapodik.¹⁰⁰⁸ Ez nem volt valós teljes mértékben, hisz a rendeken belül is jelentős differenciálódás ment végbe. A kissé hamis nemesi érzület azért tükrözte a változásokat.

Az áremelkedés és a javak kínálatának növekedése következtében a nemesi életmód fenntartásához több jövedelemre volt szükség, mint korábban. César-Pierre Richelet híres *Francia szótárában* (1680) azt írta, hogy „...a nemesi állapot fenntartása nem más, mint nemes módján élni, vagyis... születéséhez illően költekezni.”¹⁰⁰⁹ A hagyományos, jövedelmet kiegészítő nemesi foglalkozások (egyházi, katonatiszti, parlamenti, hivatali) a 18. századra nagyrészt feltöltődtek, az állások jelentősebb szaporítása már nem volt lehetséges. Így a nagyobb jövedelem reményében a gazdasági magatartásukon változtatni képes nemeseknek a legkézenfekvőbb birtokuk jövedelmezőségének növelése volt. Ha kevesen is, de hozzáláttak gazdálkodásuk megújításához, az „új mezőgazdaság” meghonosításához, amely nagyobb hozadékot ígért. Mások – ők voltak többen – csupán termékeik értékesítésén igyekeztek változtatni, s a terménykereskedőkkel az éves és a szezonális áringadozásokat kihasználva „spekulációba” kezdtek.¹⁰¹⁰ Szintén kevesen voltak, akik az üzletelésből meggazdagodó nagypolgárságot látva, vállalkozásba fogtak.

Az üzleti élet iránti érdeklődés lassú élénkülése a régenség korától (1715–1723) volt tapasztalható. A változásban az Anglia iránt felerősödő érdeklődés, az „anglománia” is szerepet játszott. Anglia nemcsak alkotmányosságával, „új mezőgazdaságával”, hanem azzal is kiváltotta a figyelmet, hogy nemesi társadalma nyitottabb volt a polgári foglalkozások iránt. A gentry családok kisebb fiai – ha nem volt más lehetőség – polgári foglalkozásba kezdtek, hogy a szükséges va-

¹⁰⁰⁷ Labrousse Labrousse??, 1933. 126–127.

¹⁰⁰⁸ Barnave, 1960. 37–38., 49–51.

¹⁰⁰⁹ Duma, 1998. 27.

¹⁰¹⁰ Faucher, 1957. 4.

gyon összegyűjtése után kastélyt és birtokot vásároljanak a nemesi állapot megtartása érdekében.¹⁰¹¹ Voltaire a *Filozófiai levelekben* (1734) amelyet viszonylag sok nemes olvasott – leírta, hogy Towshend államminiszter úr kisebb testvérként született, így nem maradt más hátra, mint kereskedésbe fogni a Cityben. Mindez a milord társadalmi állását csak erősítette.¹⁰¹²

Montesquieu híres művében – *A törvények szelleméről* – 1748-ban sejtette a mentalitás módosulását, jóllehet ő maga a hagyományos felfogás híve maradt. „*A kereskedelem szellemével ellenkezik, hogy a nemesség a monarchiákban kereskedést üzzön. Ez veszélyes lenne... és megfosztaná a kereskedőket és a plebejusokat attól, hogy könnyen adhassanak, vehessenek... Vannak, akik a más országokban követett gyakorlat hatása alatt úgy gondolják, hogy Franciaországban a nemességet kereskedésre ösztönző tényezőkre volna szükség. Márpedig ez eszköz lenne a nemesség megrontására, anélkül, hogy annak a kereskedés bármi hasznát látná. A franciaországi szokás igen bölcs: a kereskedők nem nemesek, de azokká lehetnek. Remélhetik, hogy nemességet fognak szerezni anélkül, hogy annak hátrányát élveznék.*”¹⁰¹³

Montesquieu hagyományos szemléletében a kereskedők nemessé emelésének gondolata a tapasztalatból eredt. A merkantilista gazdaságpolitika már a 17. században szorgalmazta, hogy a király jutalmazza meg nemesi címmel a legkiválóbb nagykereskedőit, ezzel is ösztönözve a francia külkereskedelem fejlődését. Az uralkodók azonban ekkor még szűkmarkúan bántak a jutalmazással, viszont a merkantilista felfogást a 18. században is sokan vallották.¹⁰¹⁴

A két rokon, de nem azonos jelenség közül – a kereskedők nemessé emelése és a nemesség kereskedésbe fogása – az első, ha szűkkörűen is, de gyakorlattá vált a 18. század második felében. A nemesi pátenislevelek adományozásánál a hagyományos nemesi értékek mellett megjelent a szerzett érdem jutalmazása is. Olyan személyek (is) lettek nemesek, akik nem a hagyományos szolgálattal (katonáskodás, hivatalviselés, udvari megbízatás stb.) büszkélkedhettek, hanem talentumukkal, üzleti sikereikkel, vagyis polgári értékeikkel. A dúsgazdag bankárnak és főadóbérlőnek, Samuel Bernard-nak 1699-ben XIV. Lajos kiemelkedő szolgálataiért (kölcsoneiért) nemesi címet adományozott, de üzleti érdemeiről a nemesi levél nem tett említést. Sok gazdag vállalkozó választotta a nemessé válás másik útját, a hivatalvásárlást is.¹⁰¹⁵

¹⁰¹¹ Carré, 1920. 140.

¹⁰¹² Voltaire, François-Marie Arouet de: *Lettres philosophiques*. Édition critique par Gustave Lanson. t. I. Paris, 1915. 121–122.

¹⁰¹³ Montesquieu, 1962. 21.

¹⁰¹⁴ Richard, 1974. 33–34.

¹⁰¹⁵ Dessert, 1984. 532.

Hivatalosan 1769-ben jelent meg nemesi levélben először egyértelműen a polgári értékek elismerése. Jean-Abraham Poupart manufaktúra tulajdonos a nemzet gyarapításáért és az állam gazdagításáért kapta levelét.¹⁰¹⁶ 1767-ben a királyi tanács úgy határozott, hogy ezentúl minden évben két nagykereskedő vagy egyéb üzletember nemesi címet kap a királytól. 1760–1787 között tizenegyszer több nagykereskedő lett nemes, mint 1715–1760 között. 1760 és 1787 között a párizsi adóügyi bíróságon bejegyzett 309 nemesi levél 56%-ának katonatiszt vagy udvari tisztségviselő, 21,7%-ának nagykereskedő és egyéb vállalkozó, 11,3%-ának orvos, 7,1%-ának tudós és művész, 3,9%-ának pedig mérnök volt a tulajdonosa. Az említett időszakban Lyonban tizenhat bankár és nagykereskedő kapott nemesi levelet. Gourlade nagykereskedő például azért, mert 40 millió L forgalmat bonyolított le, és ezzel 4 millió L egyenes és közvetett adót fizetett be a kincstárnak.¹⁰¹⁷

A másik jelenség, a nemesség kereskedésbe és iparúzásba kezdése a század közepén fogalmazódott újjá a nemesség körében. A kereskedés első, széleskörűen ismertté vált szorgalmazója Turenne herceg házitanítója, Coyer abbé volt. Vaskos, 215 oldalas könyve – *A kereskedő nemesség* (1756 augusztusában jelent meg) – válasz volt Lavassy márki poszthumusz, 1754-ben kiadott, de Law bukását követően az 1720-as évek elején írott művére (*Politikai észrevételek a pénzügyekről és a kereskedelemről*). A márki a régenség és Fleury bíboros korának üzletelő nemességét marasztalta el. Montesquieu-t és másokat megelőzve írta le, hogy a kereskedelemmel való foglalkozás a nemesség katonai erényeinek elhalásához vezet.¹⁰¹⁸

Coyer abbé kiinduló tétele az volt, hogy azok a nemesek, akik sem a hadseregbe, sem az egyházba, sem valamilyen hivatalba nem tudtak belépni, és gázdalkodásba sem kezdtek, tétlenségre „ítéltettek.” A tétlenség erénye, mely szerint a nemes ember egyedüli sajátja a járadékból való élés, helytelen, mert a kisebb testvéreket elszegényedésre kárhoztatja. Úgy vélte, hogy kereskedéssel 30 ezer nemes anyagi helyzete jöhetne rendbe.¹⁰¹⁹ Az abbé szerint nem csupán a gyarmatokon, hanem otthon is kereskedésbe foghat a nemesség, akár kiskereskedést is nyithat, miután a király eltörli tiltását. A kereskedés a nemeset nem alacsonyítja le, hisz saját terményeivel mindig kereskedhetett. Coyer semmi különbséget nem tett a saját és más által megtermelt áruk kereskedése között. Egyedül a kereskedés (és ipari vállalkozás) biztosíthatja a nemesség jövedelmi igényeit. Éppen ez

¹⁰¹⁶ Chaussinand-Nogaret, 1976. 58.

¹⁰¹⁷ Garden, Maurice: *Lyon et lyonnais au XVIIIe siècle*. Paris, 1975. 380.

¹⁰¹⁸ Lavassy márki könyvének eredeti címe: *Réflexions politiques sur les finances et le commerce*. Idézi: Lévy-Bruhl, 1933. 221.

¹⁰¹⁹ Coyer, 1756. 18.

az a foglalatosság, amely hosszútávon megtartja a nemességet és biztosítja a társadalomban elfoglalt helyét.¹⁰²⁰

Coyer írása nagy visszhangra talált. Még 1756-ban a régi származású nemesség jeles képviselője, Arc lovag (Philippe-Auguste de Saint-Foy, XIV. Lajos házasságon kívüli fiának, a Toulouse-i grófnak a törvénytelen fia) válaszolt *A katonáskodó nemesség, avagy a francia hazafi* című írásával. A vitairat a nemesség kedvelt olvasmánya lett.¹⁰²¹ A szerző a régi szép eszményt fogalmazta újjá, amely szerint a monarchia, a katonai szellem és a nemesség elválaszthatatlan egymástól. Katonai szellemet csak a nemesség hordoz, évszázadok óta halmozódó erényeivel és kiválóságával. Ha mindezt feladja a kereskedésért, akkor elkorcsosul és összeomlik a monarchia. A katonáskodó nemességnek különleges helyének kell lennie a társadalomban. Az állam adjon olyan tisztet fizetést a katonáskodó nemességnek, amelyből a kisebb fiúgyermek is nemes módján tud élni.¹⁰²²

Arc lovag mellett sokan mások is szükségesnek vélték, hogy közzétégyék elképzelésüket, pro vagy contra. Akadtak a két nézetet összeegyeztető írások is, mint például Pezerols abbé (*Az összebékítő, avagy a kereskedő és a katonáskodó nemesség*).¹⁰²³ Az ellentábor azonban népesebb volt. A kereskedésbe fogó nemesség gondolatát a kor olyan neves alakjai is elvetették, mint Mirabeau márki vagy a fiziokratizmus atyja, Quesnay doktor.¹⁰²⁴ Mirabeau úgy vélte, hogy a kereskedés a nemességet a hatalmába keríti, és a királynak három nemzedék múlva nem lesz egy nemesi származású tisztje sem, mert a nemesség elveszíti a legfontosabb erényét, a fegyverforgatást.¹⁰²⁵

Legtöbben a kereskedői mentalitás, a nyereségvágy ellen emelték fel a szavukat, amelyet nem tartottak összeegyeztethetőnek a nemesi állapottal. A nemesség elkorcsosulna, a kereskedéssel a rendek összekeverednének, márpedig a monarchia a rendek különbségén (is) nyugszik. „*Maradjunk meg olyannak, amilyenek vagyunk...*” – hangzott el gyakran a szerzőktől. Quesnay érve különös volt. Számára nem a nyereségvágy vagy a nemesi erények felbomlása volt a probléma, hanem az, hogy a kereskedés még inkább elvonja a nemességet a gazdálkodástól. Ő a „gazdálkodó nemes” alakját állította előtérbe, akitől azonban nem tartotta

¹⁰²⁰ Coyer, 1756. 17., 19.

¹⁰²¹ Brancourt, 1973. 344.

¹⁰²² Arcq, Chevalier d': *La noblesse militaire opposée à la noblesse commerçante, ou le patriote français*. s. I. (Paris), 1756. 33., 37.

¹⁰²³ Pezerols abbé könyvének eredeti címe: *Le réconciliateur ou la noblesse commerçante et militaire*. Paris, 1756. Idézi: Lévy-Bruhl, 1933. 222.

¹⁰²⁴ Devyver, André: *Le sang épuré. Les préjugés de race chez les gentilhommes français de l'Ancien Régime (1560–1720)*. Bruxelles, 1973. 409.

¹⁰²⁵ Mirabeau, 1883. 172.

idegennek a birtok termékeivel való üzletelést, a minél magasabb tiszta hozadék érdekében.¹⁰²⁶

Az állam Coyer és Arc lovag felfogásából egyaránt talált a maga számára hasznos elemeket. A kereskedésbe kezdő nemesst jótékonynak tekintette. Az intendánsok is szorgalmazói voltak, viszont a parlamentek elvetették a kereskedő nemes eszményét. Mindezek a valóságos társadalmi folyamatokat legfeljebb csak befolyásolták, de nem határozták meg. A tengerparti tartományokban egyre kevésbé lenézett mesterségnek számított a nagybani kereskedés, így titkolni sem kellett. Coyer abbé eszménye az udvari és a párizsi arisztokrácia egy része számára sem hangzott idegenül. Az udvarban a 17. század végén Franciaországba emigrált angol jakobita arisztokrácia hozta magával azt a szemléletet, mely szerint a vállalkozás nem ellentétes a nemesi mivolttal.¹⁰²⁷

Szerencsét próbálni a tengeren túlon, a kisebb fiúk kényszerű gondolata volt a tengerparti tartományokban. A lehetőséget a francia gyarmatosítás és a tengeri kereskedelem fellendülése hozta. A neves jogász, La Roque a 17. század második feléből harminc olyan breton családot említett, amely birtokán kívül a kereskedésből is élt.¹⁰²⁸ Normandiát, Aquitániát és Provence-t is megelőzve, a 18. század folyamán Bretagne a kereskedő nemesség tipikus tartományává vált. 1789-re kb. kétszáz breton nemesi család élt a kereskedelemből, amely messze magasabb arány volt a többi tartományhoz viszonyítva. Meglehetősen heterogén csoport volt, kisnemesek, Bretagne-ba költözött nemesek, külföldről (főleg Írországból) betelepültek, kereskedéssel nemessé váltak stb. 1764-ben egy ír származású nemes azt javasolta a breton tartományi rendi gyűlésnek, hogy hozzanak létre egy 400 ezer L tőkés alapítványt a szegény nemesség kereskedésbe való bekapcsolására. A terv nem vált valóra, de egyéb lehetőségek adódtak, hogy a nemesség tengerre szálljon. A kereskedelem tényleges irányítói – a nagypolgárság mellett – a városi gazdag nemesek voltak. Nantes-ban, a francia külkereskedelem egyik központjában, a forgalom 50%-át nemesek bonyolították le.¹⁰²⁹

A breton gyarmati kereskedelem és a tőle elválaszthatatlan ültetvényes gazdálkodás a 18. század közepétől vett nagyobb lendületet. Egy 1792-es számadás szerint a század folyamán Nantes-ból 93 millió L-t ruháztak be a kereskedelembe és az ültetvényekbe. Ebből 53 millió (57%) származott a nemességtől, döntően az új nemességtől. A régi breton nemességet csak néhány, az udvarban élő arisztokrata család képviselte. Megközelítőleg 40 nemesi családnak volt ültetvénye az Antillákon. Nagy részük azonban otthon élt, legfeljebb egy családtag vagy rokon

¹⁰²⁶ Hecht, 1964. 277., 281.

¹⁰²⁷ Chaussinand-Nogaret, 1976. 126.

¹⁰²⁸ La Roque, Gille-André de: *Traité de la noblesse, des ses différentes espèces de son origine.* (1668) Nouv. éd. Rouen, 1710. Előszó, oldalszámozás nélkül.

¹⁰²⁹ Meyer, t. II. 1966. 1042., 1045.

költözött ki. A legnagyobb gyarmati vagyona a breton nemesek közül valószínűleg Guy Le Gentil úrnak volt. 1752-ben az ültetvénye, a cukormalmái, a rabszolgái és a jószágai 3 millió 200 ezer L-t értek. A gyarmatokon a nemesi és a polgári vállalkozás között némi ágazati munkamegosztás alakult ki. A cukorültetvény igazi nemesi beruházás volt. A polgári ültetvényesek rugalmasabban alkalmazkodtak. A cukor és a kávé mellett szívesen vállalkoztak dohány, indigó és gyapot ültetésére is.¹⁰³⁰

A kereskedelembe bekapcsolódó régi nemesek, miután tisztességes vagyonhoz jutottak, általában visszatértek a hagyományos nemesi életmódhoz. A középkori eredetű családból származó Chateaubriand apja, kisebbik fiú lévén, hajót vásárolt és tengerre szállt, ahol évtizedeken át kereskedett. Összegyűjtött pénzéből megvásárolta a combourgi birtokot, és visszatért a vidéki nemesi életmódhoz.¹⁰³¹ Antoine Walsh története is hasonló volt. Nagypja 1660-ban Írországból települt át Bretagne-ba, pénzzé tett vagyonával. Breton nemesekkel kereskedésbe fogott: Írországból heringet, vaját és szalonnát hozott be, majd az Antillákra exportálta, ahol rabszolgákkal is kereskedett. A harmadik nemzedék, az unoka, már jelentős vagyonnal rendelkezett. 1753-ban felhagyott a kereskedéssel, birtokot vásárolt és ezután csak részvényeivel vett részt a tengeri kereskedelemben.¹⁰³²

Az új nemességnél is gyakorta előfordult, hogy a nemesi cím megszerzése és a megfelelő vagyon összegyűjtése után birtokot vásárolt és igazodott a régi nemességhez. E tekintetben azonban az egyes kikötővárosok igen eltérőek lehettek. A nantes-i rabszolgakereskedők zöme újnemes volt, vagyis foglalkozásával szerzte a nemesi címet. 1789-ben 398 nantes-i nagykereskedőből 105 (26,4%) nemes volt, többnyire újnemes. A többi nagy kikötővárosban (Rouen, Bordeaux, Saint-Malo, La Rochelle, Marseille, Le Havre stb.) valamelyest kisebb volt a kereskedő nemesség aránya, de valószínűleg a kereskedők egytizedét mindenütt elérte. Rouenban 455 nagykereskedőből 55 (12%), Le Havre-ban 97-ből csupán 7 (7,1%) volt nemes. Létszámukhoz képest viszont jóval nagyobb arányban részesültek a forgalomból. Nantes-ban az újnemes nagykereskedők zöme a forradalom korára felhagyott az aktív foglalkozással, földbirtokot vásárolt, és igazodott a régi származású nemességhez. Helyükbe mindig új családok léptek. A roueni és a Le Havre-i családok viszont vagyonuk jelentős részét meghagyták a vállalkozásaikban, és foglalkozásukat sem adták fel. A kálvini hitű Feray család az elsők között kezdett gyarmati kereskedésbe Le Havre-ban, a 17. század közepén. 1715-ben nemesi címet szerzett, de foglalkozását megtartotta. A 17. század végén a család egyenes ága, Pierre Feray családja Rouenba költözött, ahol unokatestvé-

¹⁰³⁰ Meyer, t. II. 1966. 832–840.

¹⁰³¹ Chateaubriand, 1903. 16–17.

¹⁰³² Richard, 1974. 76.

rével társaságot alapított, amelybe később az újnemes posztónagykereskedő, Elbeuf is beszállt.¹⁰³³

Nantes-hoz képest Bordeaux-ban a nemesség (nagyrészt új nemesség) valamelyest szerényebb mértékben vett részt a város igen jelentős kereskedelmében. Kb. 30–40 nemes kereskedő család lakott a városban, köztük idegen származásúak (ír, holland, angol) is. A városban a parlamenti arisztokrata családok közül többen is kereskedésbe fogtak. A parlament tagja közvetlenül nem üzletelhetett, de a testvére vagy a felnőtt fia már igen. Jouan de Poissac, Dumas de Fronbaugé apja taláros volt. 1768-ban egy gazdag dominikai ültetvényes lányát vette feleségül, s így fogott vállalkozásba. A családi birtokról származó bort az Antillákra vitte, ahonnan cukrot hozott, és Bordeaux-ban eladta egy nagykereskedőnek, aki Észak-Európába exportálta. Mások rabszolga-kereskedelemmel keresték a szerencséjüket. A régi nemesség a kereskedés helyett inkább az ültetvények iránt érdeklődött. Az 1780-as évek elején több tucat aquitániai családnak volt ültetvénye valamelyik francia gyarmaton. A családon belül szokványos munkamegosztás érvényesült: a legidősebb fiú maradt a családi birtokon, míg a fiatalabbak gyarmati ültetvényes nemes lányok kegyét keresték. Így gyarapította tovább vagyonát a Caupenne család. A két kisebbik fiú a gyarmatokra nősült, ahol az 1780-as évekre 2 millió L értékű cukormalmokkal rendelkeztek. Egy jelentősebb ültetvény 1,5 millió L-t ért, és évente 50 ezer L tiszta jövedelmet hozott. Pierre Louis de Raymond ültetvényén 283 rabszolga dolgozott, akiknek az értéke 350 ezer L volt.¹⁰³⁴

A tengerre szálló nemességet az anyagi javak mellett egyéb tényezők is motíválták. A tartományokban a nemes már csak egy uraság volt az állam és a nagybirtokos polgár mellett. A gyarmatokra utazó nemes viszont kárpótolhatta magát, mert itt a királyi hatalomnak csak ő volt a hordozója. Az Antillákon, Francia-Guayanában és Kanadában úgy érezte, hogy visszanyerte régi szerepét a társadalomban. Elsődlegesen katonai erényeit hasznosíthatta, de a zsold keveset ígért, ezért az otthoni kööttségektől mentesen bármilyen egyéb foglalkozást is folytathatott. A gyarmatokon vállalkozásba kezdő nemesek közül soknak támadt fel a szerencsecsillaga. Dominikába, a francia ültetvényes gazdálkodás legfontosabb szigetére szinte minden partmenti tartományból költöztek ki nemesek. Egy-két nemzedék múlva meggazdagodva tértek haza, és a korábbihoz képest – vagyonnukkal – előkelőbb helyet szereztek maguknak a nemesi társadalomban, mint amilyen egykor volt.¹⁰³⁵

¹⁰³³ Richard, 1974. 105.

¹⁰³⁴ Figeac, Michel: *L'automne des gentilhommes. Noblesse d'Aquitain, noblesse française au Siècle des Lumières*. Paris, 2002. 165–168. (továbbiakban Figeac, 2002.)

¹⁰³⁵ Carré, 1920. 148–149.

Ilyen életútja volt Louis-Honoré Froger de l'Eguille saintonge-i nemesnek. Pályáját katonatisztként kezdte, Dominika kikötőparancsnoka volt, majd üzletbe fogott: cukorgyártásból és kereskedelméből 615 ezer L vagyont gyűjtött össze. Hazatelepülve a vidék egyik legmódosabb nemesé lett. Elvette Argence márki lányát, akinek „csupán” 84 ezer L volt a hozománya, viszont a család igen régi származású volt. Természetesen kudarcok is előfordultak a gyarmati vállalkozásokban. Jean-Pierre de Pichon médoc-i nemes 1747-ben megnősült, felesége hozománya egy szép ültetvény volt. Pichon úrnak azonban nem volt kedve kiköltözni a gyarmatra, inkább továbbra is szőlőjével törődött. Az ültetvényt egyik Antillákon élő nemes ismerősére bízta, akinek viszont semmi érzéke sem volt az üzlethez. Az ültetvény 1758-ra csődbe ment.¹⁰³⁶

A gyarmati vállalkozásokból az udvari és a párizsi parlamenti arisztokrácia sem maradt ki. Forcalquier grófnak, a provençe-i helytartónak Dominikán hatalmas cukornádültetvénye volt. Paroy márki, Dominika egykori kormányzója, Reynaud de Villevert brigadéros, Choiseul-Praslin herceg, Vaudreuil gróf, stb. mind jelentős ültetvényekkel rendelkeztek. Az 1780-as évekre a legnagyobb ültetvényesek Párizsban és Versailles-ban éltek, gazdaságaikat és az üzlet lebonyolítását ügynökeikre bízta. Csupán tőkéjük befektetésével vállalkoztak.¹⁰³⁷ XIV. Lajos korától – a merkantil szellem jegyében – a kereskedelmi részvénytársaságokba való társulás is meghonosodott az arisztokrácia körében. Az 1664-ben alapított Nyugat-Indiai Társaság 7,3 millió L tőkéjéből a király és az udvar 24,7, a főadóbérlők 44, a taláros nemesség 11, egyéb magánszemélyek 17,5%-kal részesedtek. Az 1675-ben 493 taggal bejegyzett Kelet-Indiai Társaság 3,2 millió L kezdő tőkéjéhez a király és az udvar 27,1, a párizsi talárosok 23,2, a pénzemberek 13,7, a kereskedők és a bankárok 6,4%-kal járultak hozzá.¹⁰³⁸

A 18. században szaporodó kereskedelmi társaságok jó részében a nemesség nem elhanyagolható tőkéjéből részesedtek. A földjáradékból felhalmozott tőke egy része vállalkozásokba vándorolt. A 18. század második felének kisebb „vállalkozói lázában” gyakorivá vált a nemes és a polgár társulása. 1785-ben például Drenenc márki és Asse márki Perot châlons-i borkereskedővel betéti társaságot alapított burgundiai borok forgalmazására. Voltak szinte teljesen arisztokrata érdekeltségű társaságok is. Az 1776-ban újjáalakuló Francia-Guyana Társaságnak, amely telepesek toborzásával, rabszolga-kereskedelemmel és lőporgyártással foglalkozott, csupa arisztokrata tagja volt. 1783-ban csődbe ment, de 1784-ben Szenegáli Társaság néven újjáalakult. Az 1782-ben létrehozott Északi Társaságnak,

¹⁰³⁶ Figeac, 2002. 168., 172.

¹⁰³⁷ Carré, 1920. 153.

¹⁰³⁸ Dessert, 1984. 508–511.

amely baltikumi fa importjával foglalkozott, szintén csak arisztokraták és nemesek voltak a részvényesei.¹⁰³⁹

Az Északi Társaság egyik legjelentősebb részvényese Claude Baudard de Sainte-Jammes báró, kora legsokoldalúbb üzletembere volt. Nagyapja 1714-ben királyi titkári hivatallal lett nemes. Apja az amerikai francia gyarmatok főkincstárnoka volt. Claude is ezt a foglalkozást választotta: 1 millió 200 ezer L-ért megvásárolta a tengerészet főkincstárnoki hivatalát, így a családi vagyonon kívül közpénzeket is forgathatott. Befektetéseiről és vagyonáról 1787-ben mérleg készült, amely szerint tizenöt különféle vállalkozásban, összesen 7 029 177 L értékű tőkeérdekeltsége volt. A legtöbb pénzt (2,4 millió L) foglalkozásából adódóan az Északi Társaságba fektette be. A következő nagy érdekeltségi köre a vas- és acélgyártás a haditengerészet ágyúíuihoz, valamint a bányászat volt. A két ágazatba összesen 2,9 millió L-t fektetett. Az angers-i vitorlavászon manufaktúrában 600 ezer L tőkéje forgott. Ezen kívül üveg- és kristálymanufaktúrákban is érdekelt volt. Mindig a legmodernebb technika alkalmazását ösztönözte. A Périer fivérek által kezdeményezett, Párizs ellátását szolgáló vízművek részvényeiből 799 ezer L-t vásárolt. Dominikában 1,7 millió L értékű vagyona volt. Franciaországi birtokai 1,8 millió L-t értek. Az aktív üzleti tevékenységtől sosem vonult vissza, hogy csak hatalmas magánvagyon (kb. 5,8 millió L) gyümölcsseit élvezze.¹⁰⁴⁰

Az 1760–70-es évektől az ipari vállalkozásokban is tapasztalható volt a nemesesség aktivitásának megélénkülése. Mindenekelőtt azokban az ágazatokban nőtt meg a számuk, amelyek már korábban sem voltak idegenek számukra. Különbséget kell tennünk a nemesi föld gazdálkodásához kötődő és a birtokkal semmilyen kapcsolatban nem álló tevékenység között. Az első csoportba a nemesi birtokokon alapított kohászat, vasgyártás, üveghuta, porcelán és fayansz műhely tartása, a bányászat és minden egyéb ágazat sorolható. A vidéki nemes jövedelem-kiegészítését sokféle foglalatosság szolgálhatta. A délnyugati Landes-vidéken a talajadottságok elég mostohák voltak, így a birtokba nem nagyon volt érdemes befektetni, mert nem hozta meg a gyümölcsét. A tulajdonos olyan egyéb ágazatot alapított, amelyre a birtok lehetőséget adott. A Casenav család gyantát és terpentint olajat készített a közeli hajógyártóknak. François de Dufort de Civrac formailag nagybirtokosnak mondhatta magát, mert közel ezer hektár földje volt. A birtok döntő részén azonban sós mocsár feküdt. 1760-ban elhatározta, hogy szalinát épít a birtokán. A kinyert só azonban silányabb minőségű volt, mint a környező szalináké, s csak igen alacsony áron kelt el. A beruházások így nem térültek meg, és Dufort úr eladósodott. 1773-ban kénytelen volt áron alul eladni szalináját. Limousinben a nemesi birtokon lelt nyersanyagra porcelán és fa-

¹⁰³⁹ Chaussinand-Nogaret, 1976. 137–138.

¹⁰⁴⁰ Gignet, Philippe – Grevet, René: La France et les Français au XVIIIe siècle (1715–1788). Économie et culture. In. *Documents et Histoire*. Paris, 1993. 64–66.

jansz műhelyek épültek. La Seynie úr Saint-Yrieix-ben két másik nemessel társulva kastélyának egy részét porcelán műhellyé alakította át. A vállalkozás nem lett túl sikeres, mert már nagy volt a konkurencia a környéken.¹⁰⁴¹

A kohászat és a vasgyártás a legfontosabb nemesi vállalkozás volt. A század második felében szaporodtak azok a nemesi érdekeltségek is, amelyek nem voltak köthetőek a birtokhoz. Lényegében ezek képezték a tényleges vállalkozásokat. 1771–1788 között a 603 magas kohóból és vasműből 304 (50,4%) nemesi tulajdonban volt. Elzászban, Normandiában, Bretagne-ban, Touraine-ben, Auch és Pau vidékén a vasművek több mint 75%-a nemesi tulajdonban volt. 75–50% között volt a nemesség részesedése Champagne-ban, Lotaringiában, a Franche-Comtéban, Dauphinében, Limoge-ban és Languedoc-ban.¹⁰⁴²

Hatalmas erdőségeikre alapozva, az arisztokrácia különösen érdekelt volt a vasiparban. Az Artois-i gróf, az Orléans-i herceg, Condé herceg, Penthièvre herceg, Rohan herceg, Béthune-Charost herceg és Orsay gróf összesen hatvan magas kohóval és vasművel rendelkezett. A legsikeresebbek között voltak Bourbon-Penthièvre herceg beruházásai. 1771-ben hat magaskohója és nyolc öntödéje volt, évi 210 ezer L tiszta jövedelemmel.¹⁰⁴³

A legnagyobb termelők azonban nem az arisztokraták voltak, hanem a hat „vaskirály”: a Babaud de la Chaussade család Nivernais-ből, a Dietrich család Elzászból, a Wendel család Lotaringiából, Montalembert márki Aquitániából, a Barral család Dauphinéből, és a Caroillon fivérek Normandiából. Közülük csak Montalembert márki volt régi származású nemes, a többi család királyi titkári hivattal emelkedett nemessé a 18. században. Vállalkozásaik olyan méretűek voltak, hogy a szükséges tőke miatt csak társasági formában működhettek. A legsikeresebb a Dietrich és a Wendel család lett. A Dietrichék a 17. század végén alapozták meg vasbirodalmukat, s 1789-re már több értéket termeltek, mint Artois gróf kohói és üzemei. A vasipar teljes vertikumát építették ki, s még bányákat és erdőket is vásároltak. A 18. század utolsó két évtizedében a legmodernebb angol és német eljárásokat, valamint technikát honosították meg. A koblenzi származású Wendel család is több nemzedék alatt épített ki országos méretű vállalkozást. Többnyire a tüzéség számára termeltek. Ignace de Wendel technikai újításaival (a kocsz és a gőzgép bevezetésével) és sokvertikumú vállalkozásaival a monarchia egyik leghíresebb gyárosa lett az 1780-as évekre. Sok más (az angol Wilkinson, udvari arisztokraták stb.) tőkéstárs részvételével Le Creusot-ban ő alapította meg a monarchia legnagyobb, legmodernebb kohó-, vas- és acélművét. Réseze volt a Périer-fivérekkel és az Orléans-i herceggel az első gőzgépgyár

¹⁰⁴¹ Figeac, 2002. 172–174., 202.

¹⁰⁴² Richard, 1974. 133.

¹⁰⁴³ Duma, Jean: *Les Bourbon-Penthièvre (1648–1793)*. Paris, 1995. 165–174.

(Chaillot-ban) megalapításában. A gépeket először a herceg fonodáiban és Le Creusot-ban működtették.¹⁰⁴⁴

A vidéki nemesek vasüzemei természetesen kisebb méretűek voltak, s legtöbbjük családi vállalkozás keretében maradt. A kisenemesség köréből számos újító, a technológiai eljárásokhoz kiválóan értő szakember került ki, akik gazdag nemesek tulajdonában lévő vállalkozásokhoz társultak, mivel az arisztokrata és taláros tulajdonú kohókat és vasműveket csak ritkán kezelte a tulajdonosa.¹⁰⁴⁵ A kisebb vállalkozások között is akadtak sikeresek. Ilyen volt a híres természettudós Buffon grófé Semur-en-Auxois-i (Burgundia) birtokán. 1789-ben a birtoka 4580 L tiszta hozadékot termelt, amely szerény jövedelemnek számított. Vállalkozó szellemű lévén, kohó- és vasművet épített, ahol kiváló minőségű nyersvasat termelt. Kísérletező szellemének köszönhetően 1768-ban megbízást kapott a tüzéségtől, hogy a lehető legjobb minőségű alapanyagot állítsa elő az ágyúöntéshez, és kutassa fel a legmegfelelőbb vasércet is hozzá. Tevékenységét siker koronázta, és 1789-re a vasműve 3000 L tiszta jövedelmet hozott, amely összjövedelmének 39,5%-át tette ki.¹⁰⁴⁶

A termelés szempontjából meghatározó társasági nagyvállalkozásoknál tehát a bányászat, az erdészet, a vasipar és a fegyvergyártás egymáshoz kapcsolódó vertikumai zömmel a hadsereg kincstárnokaiból, nemesi és polgári nagyvállalkozókból álló csoportok kezén voltak. A nemesség nehézipari aktivitása egyik ösztönző folyamata volt a modern kapitalizmus első lépéseinek, és a nagypolgársággal való társulás révén hozzájárult a tradicionális rendi keretek bomlásához is.¹⁰⁴⁷

A bányászatban ugyan kisebb szerepet játszott a nemesség, mint a vasiparban, de a többi iparághoz képest még így is sokkal nagyobb volt a részesedése. A középkorban földesúri jog volt a bányászat: a föld felszíne alatt rejlő bányakincs azt illette, akié a felszín volt. Ezt az urasági jogot a francia királyok 1413-tól korlátozták. Először a bányatizedet vezették be: minden vas- és egyéb bánya jövedelmének 10%-a a kincstárat illette. 1601-ben IV. Henrik a vasra és a szénre eltörölte a tizedet, viszont 1680-tól, XIV. Lajos rendeletével a vasbánya tulajdonosokat az állam kötelezte, hogy a legközelebbi kohótulajdonosokat a megfelelő ár ellenében ellássák ércel. A szénbányászatra ettől eltérő szabály érvényesült XIV. Lajos korától. A bányanyitáshoz uralkodói engedély kellett. Az 1744-es királyi tanácsi határozat már egyértelműen megfogalmazta, hogy a szén tulajdonosa az állam, ezért csak a pénzügyi főellenőr engedélyével lehet bányát nyitni. Ezzel a nemesség egy régi joga veszett el, ugyanakkor ösztönzően hatott a bányászatra, vállalkozót „vitt” a nemesi földön lévő szén kiaknázásához, a nemes számára pe-

¹⁰⁴⁴ Richard, 1974. 163–165.

¹⁰⁴⁵ Richard, 1974. 132.

¹⁰⁴⁶ Robin, 1970. 135., 141.

¹⁰⁴⁷ Chaussinand-Nogaret, 1976. 152–159.

dig úgy biztosított jövedelmet, hogy nem neki kellett beruháznia. A felsőfokú bíráskodási joggal bíró *seigneurie*-ken a tulajdonos egyszerű kérvény fejében engedélyt kapott a bánya megnyitására. Így a nagybirtokos nemesség nélkül nem nagyon alakulhatott jelentős társaság. A legnagyobb szénbányászati vállalkozás az északi határvidéken, Hainaut-ban jött létre az 1760-as években. Az Anzini társaság a tartomány területére – a városok tiltakozása ellenére – monopoljogot szerzett az államtól, amely azt jelentette, hogy a piacon az árak meghatározójává vált. A társaság alapítója Desandrouin algróf, az egyik legnagyobb részvényese pedig a vállalkozó szellemű Croy herceg volt.¹⁰⁴⁸ Mirabeau gróf 1791-es leírása szerint a társaság vagyona 15 millió L volt, 4000 munkást alkalmazott, s évente 100 ezer L-t költött szociális célokra.¹⁰⁴⁹

Mirabeau gróf apja, a már említett Mirabeau márki, aki a nemesség kereskedését ellenezte, 1763-ban álnév mögé bújva maga is vállalkozásba fogott. Beszállt a Limousin tartományban lévő glanges-i ólombányászatba. Hercegek, márkik, grófok és grófnék tőkéjével társaságot alapított. A társaság részvényeiből a későbbi pénzügyi főellenőr, Turgot is vásárolt, aki ekkor limoges-i intendáns volt.¹⁰⁵⁰ Solages márkinak régi álma volt, hogy a déli nagyvárosokban konkurenciát teremt a Bordeaux-ba importált angol szénnek. 1752-ben engedélyt kapott, hogy az Albi közelében fekvő carmaux-i birtokán kőszénbányát nyisson. A szállítás szervezési nehézségei és magas költségei miatt azonban a terve nem sikerült. Helyette üveghutát épített, hogy szenét helyben hasznosítsa. Az üvegből palackok készültek a közeli borvidékekre. A palackkészítés mindenütt kedvelt ágazat volt a kisebb nemesek számára.¹⁰⁵¹

A 18. század legnagyobb, a gazdaság egészére leginkább hatást gyakorló ágazatában, a textiliparban már sokkal kevésbé volt vállalkozó szellemű a nemesség. Itt többnyire a sikeres polgár vállalkozók (Oberkampf, Poupard de Neuflize, Elie-Lefebvre stb.) kaptak nemesi címet az 1770–80-as években. Az 1767-es királyi határozatig nemes nem foglalkozhatott textilgyártással, csak ott, ahol régóta hagyománya volt (Artois, Bretagne). A tartózkodást a céhek ellenállása is indokolta a nemesség számára. Kölcsönként névvel azonban valószínűleg több nemes vett részt textilipari vállalkozásban, mint ahány nyilvánosan ismert volt. A társasági vállalkozás is lehetővé tette, hogy a nemes neve ne legyen ismert. Ezért kedvelték a nemesek a betéti társaságot. Tőkéjüket bevitték, s a társaság irányításában is részt vettek, de a közvetlen üzleteléstől tartózkodtak. Néhány sikeres arisztokrata kezdeményezés az 1770–1780-as évektől azért volt: az Orléans-i hercegé, Rochefoucauld-Liancuort hercegé és Brienne hercegé. Az olyan vállalkozás,

¹⁰⁴⁸ Richard, 1974. 193.

¹⁰⁴⁹ Léon, 1970. 305.

¹⁰⁵⁰ Carré, 1920. 145.

¹⁰⁵¹ Figeac, 2002. 209–210.

mint Pinczon du Sel des Monts-é, ritka volt. A breton kisnemes 1742-ben szét-szórt vászonmanufaktúrát szervezett, amelynek közel ezer háziiparos lett a be-dolgozója.¹⁰⁵²

Richard felmérése szerint az 1780-as években kb. 1019 vállalkozó nemesi család élt a monarchiában. Ebből 282 (27,7%) hajótulajdonos kereskedő, 128 (12,6%) nagykereskedő, 435 (42,7%) kohó- és vasműtulajdonos, 87 (8,5%) bá-nyatulajdonos, 87 (8,5%) egyéb ipari vállalkozó volt. Valószínűleg ennél több volt a vállalkozó nemesek száma, mert egy családban többen is foglalkozhattak valamilyen üzlettel, másrészt a kölcsön vett név mögötti személyek számát sem lehet felmérni.¹⁰⁵³

A nemesi családoknak tehát törpe kisebbsége – legfeljebb 2%-a – kapcsoló-dott valamilyen ipari, kereskedelmi vállalkozáshoz. A nemesi hagyományokhoz kötődő foglalkozások mellett a vállalkozó nemesség eltörpült, de mégsem hanyag-golható el, mert dinamikus csoportot alkotott, és kifejezte a második rend sokar-cúságát.¹⁰⁵⁴

¹⁰⁵² Richard, 1974. 206.

¹⁰⁵³ Richard, 1974. 267.

¹⁰⁵⁴ Hecht, 1964. 285.

HÁNY NEMES ÉLT A 18. SZÁZADI FRANCIAORSZÁGBAN?

A nagy múltra visszatekintő francia nemesség a 18. században is jelentős társadalmi tényező maradt. Befolyása, szerepe a társadalomban, az államban, a közéletben és a kultúrában a felvilágosodás változó világában sem csökkent. Súlyát mindenekelőtt kvalitatív szerepe határozta meg, de nem volt lényegtelen a népességen belüli létszáma sem. A mindennapi életben létszámával is jelen volt. Nem volt mindegy, hogy a falvak és a városok társadalmában a közember hány nemesselel találkozhatott, alakíthatott ki valamilyen kapcsolatot. A nemesség még mindig vonzó társadalmi státusznek számított. A társadalmi hierarchiában vele szomszédos polgári rétegek számára egyszerre hordozta a státusszimbólumot és a konkurenciát. Életmódja követésre méltó volt, műveltségével, ízlésével nagy hatást gyakorolt a szellemi életre, s az egész társadalmi gondolkodásra. A gazdasági életben fogyasztóerőt képviselt, jövedelmének elköltetésével a piac élénkítője, szabályozója volt. Vagyonával („tőkájével”) a vállalkozói gazdaságot fejleszthette. Ugyanakkor feudális jogaival, rendi kiváltságaival, pazarló életmódjával, eladósodásával, olykor megkövesedett mentalitásával kerékkötője is volt a fejlődésnek.¹⁰⁵⁵

A nemesség létszámának feltárásához először a nemesi állapot mibenlétét kell tisztáznunk. A középkorban és a kora újkor kezdetén a nemesség meghatározásához semmilyen egységes szempontrendszer nem létezett. Nemesnek az számított, akit a környezete annak fogadott el. A 16. századtól kialakuló abszolutizmus ezzel szemben egyre inkább egységes kritériumot igyekezett érvényesíteni. Ez a törekvés XIV. Lajos korára sikerrel járt: az volt a nemes, akit az állam elismert. A Francia Akadémia Szótára a 17. század végén úgy fogalmazott, hogy nemes az, „...*aki a közrendűek felett áll születésénél vagy az uralkodótól származó adománylevelénél fogva*”.¹⁰⁵⁶

A nemesi privilégiumok (törvény előtti jogelsőbbség, részleges adómentesség, bizonyos tisztségek betöltésére való előjog, kard viselésének előjoga, tiszte-

¹⁰⁵⁵ Chaussinand-Nogaret, 1976. 39.

¹⁰⁵⁶ Labatut, Jean-Pierre: *Les noblesses européennes de la fin du XVe siècle à la fin du XVIIIe siècle*. Paris, 1978. 13. (továbbiakban Labatut, 1978.)

letbeli jogok stb.) gyakorlásának a nemesi állapotba való beleszületés mindig a legtermészetesebb feltétele volt. A nemesi származást azonban az 1660-as évektől kezdődő, és többszöri megszakítással 1727-ig tartó felülvizsgálati eljárások során igazolni kellett az állam előtt, először 1560-ig majd száz évre visszamenően. A revíziót az adóügyi bíróságokból alakult bizottságok és az intendánsok végezték. Az igazolás bonyolult eljárás volt: az eddig szokásos négy tanú felvonultatása mellett keresztleveleket, házassági szerződéseket, végrendelezéseket, írásos hűségesküket, uralkodói adománylevelet, esetleg hiteles krónikaszöveget is dokumentálni kellett. Ráadásul a procedúra költségei sem voltak jelentéktelenek.¹⁰⁵⁷ Ezzel az állam lényegében az öröklött nemesi állapotot is szabályozta. Aki nem tudta származását igazolni vagy szegény volt ahhoz, hogy az eljárási díjat kifizesse, a közrendűek adólistájára került. A megszerzett igazolásnak viszont előnye is volt: többé nem kellett más dokumentumot felmutatni.¹⁰⁵⁸

Az imént idézett akadémiai szótár szerint a második rendhez tartozott az is, aki az uralkodótól nemesi levelet kapott. A 17. századra megszűnt a hűbérbirtokkal (*fief*) való ún. spontán nemessé válás, vagyis az a folyamat, amely közvetlenül nem az uralkodói akarattól függött. Az állam csupán elismerte a hűbérbirtokos nemessé emelkedését. A 16. század végéig az a közrendű, akinek az apai nagyapja hűbérbirtokkal (nemesi birtokkal) rendelkezett, és nemes módjára élt, nem fizette a közrendűekre kivetett egyenes adót (*taille*). Miután négy nemes ember ezt tanúsította, az illető az állam előtt is nemesnek számított. A hűbérbirtokkal való nemessé válást az 1579-es rendelet törölte el.¹⁰⁵⁹

A 17. századtól egyre inkább csak az uralkodói akarattól (az államtól) függött a nemessé válás. A felemelkedés fő forrásává a nemességet adó udvari tisztségek, hivatalok és a nemesi levél szerzése vált. XIV. Lajos korában és a 18. században az új nemesek kb. 80%-a hivatalvásárlással emelkedett fel. Az 1730-as ediktum kimondta: „...*ami a nemesi cím adományozását illeti, az csak a király joga lehet. Két eljárással történhet a nemessé emelés: vagy nemesi levél adományozásával ... vagy olyan hivatal juttatásával, amely nemessé emel ... Az ilyen hivatalok birtokosai nemesi állapotukat örökíthetik gyermekeikre...*”¹⁰⁶⁰ 1750-től bizonyos feltételekkel a katonai szolgálat is nemesi cím adományozásával járhatott. Szintén nemessé emelhetett valamilyen különleges érdem elismerése üzletemberek, művészek, tudósok stb. számára. Ez utóbbi két mód azonban nem játszott különösebb szerepet.¹⁰⁶¹

¹⁰⁵⁷ Mousnier, 1974. 113–114.

¹⁰⁵⁸ Meyer, 1981. 37–38.

¹⁰⁵⁹ Bély, 1996. 889.

¹⁰⁶⁰ Texier, 1988. 238.

¹⁰⁶¹ Bien, David D.: La réaction aristocratique avant 1789: l'exemple de l'armée = *Annales E. S. C.*, 1974, No 1–2. (továbbiakban Bien, 1974.)

A 18. században a monarchia államapparátusában kb. 46 000 betölthető tisztség és hivatal volt. Ebből – 1789-es becslés szerint – kb. 4 160 viselése járt nemesi címmel. Pontos számbavételük sosem történt meg. A 17. század elejétől a hivatalok jó részét adni-venni és örökíteni lehetett. A késői középkortól az uralkodót nemesi cím fejében a kard mellett bírói talárral, tollal, a kincstár kezelésével stb. is lehetett szolgálni. A nemessé emelő hivatalok zöme azonban az abszolutizmus kiépülésekor keletkezett.¹⁰⁶²

A hivatalok nem egyformán emelték viselőjüket vagy tulajdonosukat nemessé. A királyi ház magas tisztségei (a királyi ház nagymesteri, főkamarási, marsalli, admirálsi, a tüzérség nagymesteri, az első kardhordozói, a királyi ruhatár nagymesteri, a főpohárnoki, a főkulcsárnoki, a főszertartásmesteri, a főlovászmesteri, a fővadászmesteri stb.) viselésük kezdetétől nemesi címmel jártak. A nemessé válásban azonban nem volt jelentőségük, mivel az udvari tisztségeket általában csak az ún. régi nemesek – akiknek az ősei apai ágon legalább négy generáció óta nemesek – tölthették be. Az udvari tisztségek nem voltak árusíthatóak, közvetlenül az uralkodó döntötte el, hogy kik szolgálhatják a királyi házat. Szintén viselése pillanatától nemesített a kancellári, pecsétőri, pénzügyi főellenőri, államtitkári, államtanácsosi, pénzügyi titkári, intendánsi, kormányzói és kormányzóhelyettesi tisztség. Mint a legmagasabb állami beosztások, nem voltak vásárolhatóak. A 18. században ezeknek sem volt jelentőségük a felemelkedésben, mert legtöbbször már nemesi címmel bírók töltötték be.¹⁰⁶³

Nemesi címet adtak első nemzedéktől, húszévi folyamatos szolgálat után vagy szolgálat közbeni elhalálozáskor a nagykancellária, a vidéki (kis)kancelláriák királyi titkári, az államtanácsi előadók, a párizsi és a tizenhárom vidéki parlament elnöki, tanácsosi, királyi főügyészi, királyi ügyvédi, valamint írnofi hivatalai (vásárolhatóak), a párizsi számvevő kamara, a párizsi adóügyi bíróság, a párizsi pénzügyi bíróság magas tisztségviselőinek és a pénzügyi intendánsoknak a hivatalai.¹⁰⁶⁴ A második nemzedéknek – a hivatalt öröklő fiúnak – adtak nemesi címet az apa húsz éves folyamatos szolgálata után a vidéki számvevő kamarák, a vidéki adó- és pénzügyi bíróságok magas állásai, a párizsi városi bíróság elnöki és tanácsosi hivatalai, a kincstárnoki állások, a pénz- és adóügyi hivatalokban szolgáló királyi ügyvédi, ügyészi, adófelügyelői és írnofi állásai és a párizsi rendőrfőnökség főbb tisztségei. A második nemzedéket nemesítették – az apa és a fiú – negyvenévi folyamatos szolgálata után az adóbérlői (a fogyasztási adókat és a vámokat bérlő) hivatalok. Nemessé emeltek még a tizenkilenc privilegizált város (Párizs, Marseille, Bordeaux, Toulouse, Nantes, Angers, Tours, Abbeville, Péronne, Bourges, La Rochelle, Saint-Jean-d'Angély, Cognac, Angoulême, Poitiers,

¹⁰⁶² Texier, 1988. 42., 47.

¹⁰⁶³ Texier, 1988. 48.

¹⁰⁶⁴ Texier, 1988. 49.

Saint-Maixent, Niort, Perpignan) polgármesteri és tanácsosi tisztségei. A 4160 hivatalnak kb. a 44%-a adott örökletes nemességet az első nemzedéknek.¹⁰⁶⁵

A hivattal való nemessé válás némi autonómiát biztosított. Az uralkodó a kancelláriákon, a parlamenteken és a számvevő kamarákon keresztül a hivatalba lépéskor (vásárlást vagy örökítést követően) 2000 *livre*-ért levelet állított ki az illetőnek, amely elismerte a hivatal jogos tulajdonosának az új viselőjét. A levél ún. személyes nemesnek tekintette a hivatalnokot, és feljogosította az összes nemesi privilégium gyakorlására, az örökletességet kivéve. Örökletes nemes csak akkor lett, ha letöltötte a hivatalhoz kötött húsz vagy negyven éves szolgálati időt.¹⁰⁶⁶

A 4160 hivatal mindegyike azonban nem emelt be minden nemzedékváltáskor vagy vásárláskor új közrendűt a nemesség soraiba. 1710–1780 között a húsz év elteltével nemesítő hivatalokban négy, a negyven év elteltével nemesítőekben legfeljebb két generáció válhatott nemessé. A 18. században lelassult a nemességbe való felemelkedés üteme, vagyis a 17. századhoz képest kevesebb, hivattal vásárolni képes gazdag polgár vált a második rend tagjává. A hivatalok 33,3%-át (1385-öt) olyanok töltötték be a 18. században, akik a vásárláskor vagy az örökítéskor már nemesek voltak. Például a parlamenti tanácsosoknak 60%-a volt nemes, amikor a hivatalába ült.¹⁰⁶⁷ A rennes-i (Bretagne) a besançoni (Burgund Grófság), a nancy-i (Lotaringia) és a párizsi parlamentbe a 18. században már alig került be közrendű. Államtanácsos és államtanácsosi előadó is csak a nemesség köréből került ki a 18. században. Texier kalkulációja szerint 1710–1790 között 2373 hivatal emelt új családokat nemessé. Ebből 1179 húsz év elteltével, vagyis négy generációt, kb. 4716 családot, 1194 hivatal második generációval kb. 2388-at, összesen 7104-et.¹⁰⁶⁸ Meyer 7500–7600-ra becsülte a hivatal útján nemessé emelkedett családok számát. Ehhez kb. 400 ún. municipális nemesi családot (a privilegizált városok tisztségeivel felemelkedett családok) adhatunk még. A hivattal nemesített családok 64%-a a Loire völgyétől északra lakott. A nemessé válásban a királyság északi tartományainak gazdag polgársága előnyt élvezett.¹⁰⁶⁹

A nemességbe való betagozódás másik fontos útja a nemesi levél szerzése volt. A felemelkedő családok 10–15%-a kapott nemesi levelet. A társadalom nagyobb megtsiszteltetésnek tekintette, mint a hivattal való nemesítést. 1281-től ismert a nemesi levél, de jelentőssé a 16. századtól vált. Az 1560–1590-es évek között ezernél több nemesi levelet adományoztak az egymást követő francia királyok. IV. Henrik és XIII. Lajos viszont igen szűkmarkú volt. XIV. Lajos, uralko-

¹⁰⁶⁵ Meyer, 1977. 12–13.

¹⁰⁶⁶ Texier, 1988. 231.

¹⁰⁶⁷ Meyer, 1977. 9.

¹⁰⁶⁸ Texier, 1988. 51., 82.

¹⁰⁶⁹ Meyer, 1977. 9–10.

dásának utolsó, kevésbé sikeres szakaszában ismét megszorította a nemesi levelek számát. A kincstár kiürülése miatt 1696-ban 500, 1702-ben 400, 1711-ben 100 nemesi levelet adott el, egyenként 6000 *livre*-ért. XV. és XVI. Lajos 1000–1500 nemesi levelet adott pénzért vagy valamilyen különleges érdemért.¹⁰⁷⁰ 1750 után katonai szolgálattal jó 400 család vált nemessé. A királyi rendelet értelmében a közrendű brigadéros tizennégy, az ezredes tizenhat, az alezredes tizennyolc, a kapitány húsz év folyamatos szolgálat után örökletes nemes lett, amennyiben az apja és a nagyapja is szolgált a hadseregben.¹⁰⁷¹

Mindent egybevetve, a 18. században kb. 10 000 család vált nemessé. A nemesítés a családfő feleségére és törvényes gyermekeire is kiterjedt. Egy családot átlagban öt főnek véve, összesen 50 000 közrendű került be a nemességbe.¹⁰⁷²

A kb. 50 000 fő felemelkedése természetesen nem azt jelentette, hogy ennyivel nőtt a nemesség létszáma a 18. században. A nemessé válás fogyással párosult, amely sokféle társadalmi folyamatból származhatott. A nemesi család egyszerűen kihalhatott. Elszegényedés vagy tiltott, csak közrendűeknek való foglalkozás tartós gyakorlása vagy rangon aluli házasságkötés (nemesi születésű leány polgárhoz vagy földműveshez ment férjhez) miatt lesüllyedhetett a közrendűek közé. A lesüllyedésnek a 17. század végétől lett még egy fontos mozgatója: az állam nem ismerte el a család nemesi származását, mert az valamilyen oknál fogva nem tudta azt bizonyítani.¹⁰⁷³

A fogyás számszerű meghatározása még a felemelkedéshez képest is több bizonytalanságot tartalmaz, így igen eltérő becslésekkel találkozhatunk a szakirodalomban. A „*Dictionnaire de l'Ancien Régime*” Nemesség címszavának szerzője, Arlette Jouanna szerint az 1650-es évek és 1789 között a nemesség közel 50%-a vagy kihalt, vagy lesüllyedt.¹⁰⁷⁴ Jean-Marie Constant a beauce-i (Párizs-medence) nemességet vizsgálva a 17. század közepe – 18. század eleje közötti fél évszázadra 28%-os fogyást tart reálisnak.¹⁰⁷⁵ Texier becslése alapján 1710–1790 között legalább 20%-os volt a kihalás és a lesüllyedés. A jó 10 000 nemességbe emelkedő családdal szemben legalább 13 000 család halt ki vagy vált közrendűvé. A fogyás tehát nagyobb mérvű volt, mint a gyarapodás.¹⁰⁷⁶ A százéves háború veszteségei után a 15. század második felétől XIII. Lajos koráig a francia nemesség újjászerveződött, és létszáma növekedett. A gyarapodást a harmadik rend

¹⁰⁷⁰ Mousnier, 1970. 84., Goubert – Roche, 1984. 138–140.

¹⁰⁷¹ Carré, 1920. 11., Bien, 1974. 34.

¹⁰⁷² Bély, 1996. 890.

¹⁰⁷³ Bély, 1996. 890.

¹⁰⁷⁴ Bély, 1996. 890.

¹⁰⁷⁵ Constant, Jean-Marie: *Nobles et paysans en Beauce aux XVIe et XVIIe siècles*. Université de Lille III., 1981. 23.

¹⁰⁷⁶ Texier, 1988. 82.

felső rétegeinek felemelkedése táplálta. A folyamat XIV. Lajos alatt leállt, majd lassú csökkenés kezdődött.¹⁰⁷⁷ A „pusztulás” nem volt jelentős mértékű, viszont a nemesség népességen belüli aránya egyértelműen csökkent, mivel a királyság lélekszáma a 18. században kb. 27%-kal gyarapodott¹⁰⁷⁸

Beauce tartományban IV. Henrik és XIII. Lajos korában élt a legtöbb nemes. Az 1640–1650-es években 181 nemesi „házat” (rokon családok együttese) tartottak nyilván, míg a 18. század elején már csak 130-at. A csökkenés 27,7%-os volt. Ezt követően viszont stabilizálódott a beauce-i nemesség létszáma. A viszonylag gazdag források alapján a bretagne-i nemesség lélekszámának alakulását tudjuk a legjobban nyomon követni. A nemesi állapot felülvizsgálatakor (1670) 6000 nemesi családot, azaz 30 000 főt vettek nyilvántartásba. Az 1695-ben bevezetett nemesi fejadó lajstromán már csak 4000 családfő szerepelt. Az 1710-es királyi tizedadó jegyzéke 3200, az 1750-es huszadadó listája pedig csak 2800 nemesi családfőt tartalmazott. Nyolcvan év alatt 53,4%-kal csökkent volna a nemesség száma? Valószínűleg nem. Egyrészt az összeírások pontatlanok voltak, másrészt a Bretagne-ban mindig jelentős nemesi pórnépet a központi apparátus nem vette számításba. Legalább 2000 olyan szegény nemesi család volt, amely tartományi adót sem fizetett. Ezen kívül a hadseregben szolgáló nemesek a vérükkel adóztak. A fiskális érdekek által vezérelt versailles-i kormányzat csak azt tekintette gyakorlatilag nemesnek, aki a nemesség számára bevezetett adókat fizette. Ezzel szemben a breton szokásjog szerint a nemesi állapot származáshoz kötött, vagyis aki nemesnek születik, az élete végéig nemes is marad, legfeljebb tiltott foglalkozás űzése miatt átmenetileg nem gyakorolhatja születéséhez kötődő privilégiumait („alvó nemes”). A nemesség számának kisebb mérvű csökkenése viszont igen valószínű, amely többnyire az 1668-tól működő revíziós kamara (a nemesi állapotot felülvizsgáló kamara) tevékenységéből adódott. A nemesi pórnép jó része ugyanis nem tudott eleget tenni a származását bizonyító eljárás követelményeinek. Az olyan nemest, aki nem igazolta származását, a breton rendi gyűlés és a rennes-i parlament sem tartotta számon, mivel többnyire nem tudott a létéről.¹⁰⁷⁹

Biológiailag a francia nemességet a 18. században nem érte nagy vérvesztés, sem háború, sem járvány nem pusztított. A nemesség háborús vesztesége általában alacsonyabb volt, mint a hadsereg egészéé, mivel a védettebb tisztikarban szolgált. A neves 18. századi demográfus, Auget de Montyon – Moheau néven jelent meg a műve – írta 1778-ban, hogy a nemesség a köznéphez képest jobban táplált, így a járványok, betegségek és a gyermekhalandóság sem sújtják annyira.¹⁰⁸⁰ Rouenban a város előkelő rétegeinél (nemeseknél, nagypolgároknál) a gyer-

¹⁰⁷⁷ Mousnier, 1970. 83.

¹⁰⁷⁸ Dupâquier, t. II. 1995. 61., 65.

¹⁰⁷⁹ Meyer, t. I. 1966. 56., 71.

¹⁰⁸⁰ Moheau, 1912. 65., Esmonin, 1958. 28.

mekhalandóság 15–20%-kal alacsonyabb volt, mint az alsóbb társadalmi csoportoknál.¹⁰⁸¹ A 17–18. század fordulóján a népesség átlagos életkora 25, a herceg-paireké 34 év volt. Házasságot is hamarabb kötöttek, mint a köznép fiai, s a 18. század folyamán a házasságkötés kora csökkenő tendenciájú volt. 1740–49 között a herceg-pairek 23,6, a hercegnők 19,4 éves korukban házasodtak. 1750–99 között a férfiaknál már csak 21,3, a nőknél 18,3 év volt. A közrendűeknél épp ellentétes tendencia érvényesült: nőtt az első házasságkötés átlagos életkora. Nőknél a 18. század közepén kb. 25,5, a férfiaknál 27,5 év volt, az 1780-as években a nőknél 26,3, a férfiaknál 28,3 évre emelkedett. Beauce vidékének tizenhárom községében, 500 család alapján 1700–1709 között a férfiak huszonöt, a nők huszonegy éves korukban házasodtak. 1780–1789-re a férfiaknál huszonnyolc, a nőknél huszonöt évre emelkedett.¹⁰⁸²

A felsorolt mutatók sokkal inkább a nemesség demográfiai vitalitására, mintsem hanyatlására utalnak. Ismerünk azonban kedvezőtlen demográfiai folyamatokat is. A házasságkötés korának csökkenéséből nem következett a herceg-pairek magasabb termékenysége. A közrendűeknél a házasságkötés évének kitoldása a termékenység csökkenésével párosult. A herceg-paireknél a fordítottja érvényesült: a korábbra hozott házasságkötéshez csökkenő gyermekszám társult. A húsz éves koruk előtt férjhez ment hercegisasszonyok gyermekeinek száma 1659–99 között átlagban 6,15, 1700–1749 között 2,79, 1750–1799 között 2,00 volt.¹⁰⁸³ Rouenban a városi elit (nemeselek, nagypolgárok) körében szintén csökkent a gyermekek száma. 1700–1759 közötti évek átlagában a férjhez ment nők gyermekeinek száma átlagban 4,53, 1760–1790 között már csak 2,71 volt. A társadalom alsóbb rétegeinél szintén csökkenő volt a gyermekek száma, de lassúbb ütemmel. A normandiai Vexin français vidékén a földműves családokban 1710–1729 között átlagban 5,72, 1770–1789 között 4,75 gyermek volt.¹⁰⁸⁴

Az arisztokrata családok két-három gyermeke a házasság elején született. A nők a 18. század első felében 26,7, a század második felében 25,1 éves korukban szültek utoljára. Ez egyértelműen a termékenység tudatos csökkentésére utaló magatartás.¹⁰⁸⁵ A híres levelező, Sevigné asszony is írt már a 17. század végén az

¹⁰⁸¹ Dupâquier, Jacques: *Histoire de la population française*. t. I. Des origines à la Renaissance. Paris, 1995. 227.

¹⁰⁸² Lévy, Claude – Henry, Louis: Ducs et pairs sous l'Ancien Régime. Caractéristique démographique d'une caste. = *Population*, 1960, No 5. 813., 827. (továbbiakban Lévy – Henry, 1960.), Dupâquier, 1976. 196., Derouet, Bernard: Une démographie sociale différentielle: Clés pour un système auto-régulateur des populations rurales d'Ancien Régime. = *Annales E. S. C.*, 1980, No 1. 6.

¹⁰⁸³ Lévy – Henry, 1960. 820.

¹⁰⁸⁴ Dupâquier, t. II. 1995. 382., 391.

¹⁰⁸⁵ Lévy – Henry, 1960. 821.

arisztokrácia körében elterjedő születéskorlátozásról. Az önmegtartóztatás, a Bibliában is említett *coitus interruptus* és a vetélés elterjedt lehetett.¹⁰⁸⁶

A gyermekáldás tudatos korlátozásával természetesen nem csupán az arisztokrácia élhetett, legfeljebb nem volt annyira elterjedt. Bretagne-ban a házaspárok minden gyermeket elfogadtak, és isten áldásának tekintették, míg a délnyugati vidékeken korántsem óhajtották annyira az újabb gyermekeket, ha már volt két-tő-három. Az arisztokrácia szokásait nem általánosíthatjuk az egész nemességre. A vidéki kisnemesség korántsem biztos, hogy élt a születésszabályozás gyakorlatával. XIV. Lajos egy 1666-os rendelkezése értelmében a tíz vagy annál több gyermekes nemesi családok évi 2000 *livre* kincstári támogatásban részesülhettek, amennyiben minden évben kérvényt nyújtottak be a pénzügyi főellenőrnek. A kérvényekből kitűnt, hogy a kisnemességnél a szerény vagyon és a cím megtartására való törekvéshez nem párosult tudatos családtervezés. Plessis de la Haye-Gille breton kisnemesnek az első feleségétől tizenhét, a másodikától tizenhat gyermeke született, Saint-Paul du Suc rouergue-i nemes huszonhat gyermeket nevelt, Villeon-Villevalio algróftól tizenkilenc gyermekkel ajándékozta meg felesége. Ezek kivételesen nagy családoknak számítottak, viszont a tíz-tizenkét gyermekes falusi nemesek már többen voltak.¹⁰⁸⁷

A nemesség létszámcsökkenésében a hajadonok és a nőtlenek viszonylagosan magas aránya is közrejátszott. Montyon, a Moheau neve alatt megjelent „*Kutatások és vizsgálódások Franciaország népességéről*” (1778) című művében megjegyzi, hogy hiába magas a nemesség átlag életkora és alacsony a gyermekhalandóság, a kisebb gyermekek magas arányú hajadon és nőtlen állapota több nemzedéken át ellensúlyozó erővel bír.¹⁰⁸⁸ A herceg-pair családokban az ötven év feletti nőtlen férfiak aránya 16,6 és 27,3% között ingadozott a 18. század második felében. A közrendűek körében a nőtlenség és a hajadon állapot általában 10% alatt maradt.¹⁰⁸⁹ A családot nem alapítók száma a közép- és kisnemességnél is magas volt. A vidéki nemesi családokban a néhány ezer *livre* évi jövedelmet biztosító szerény vagyon miatt a kisebbik gyermekek előtt Isten és a király szolgálata volt az egyedüli perspektíva, vagyis a tradicionális egyházi és katonai pálya. Az 1780-as években a 300 000 fős szárazföldi és tengeri haderőnél 11–14 000 nemeset találunk. Többségük – 8500–10 000 – tiszt volt, de a szegény nemesek altisztként, matrózként és közkatonaként is szolgáltak. A 11–14 000 főből 3–4000 sosem alapított családot. A tiszt pálya – kivéve a magasabb rendfokozato-

¹⁰⁸⁶ Chaunu, Pierre: *Felvilágosodás. Európa kultúrtörténete*. Bp., 1998. 76.

¹⁰⁸⁷ Vaissière, 1903. 361.

¹⁰⁸⁸ Moheau, 1912. 65.

¹⁰⁸⁹ Lévy – Henry, 1960. 65.

kat – szerény jövedelmet biztosított, amely csak a nemesi státusz megtartására, de nem egy nemes módján élő család eltartására volt elegendő.¹⁰⁹⁰

Természetesen nem alapítottak családot az egyházba lépő nemesek sem. A monarchiában 136 püspökség volt, s 1774–1790 között 193 püspök szolgált. Közülük csak két fő származott a harmadik rendből, a többi többnyire az udvari nemességből (4000 család) került ki. A vidéki nemesek kisebb (nem elsőszülött) fiai közül csupán tizenhétnek került a fejére püspöki süveg. Huszonegy, csak a nemességnek fenntartott káptalan volt, amely 5–600 középnemesi család kisebb gyermekének biztosította társadalmi státuszát, méltó jövedelemmel. Az alsópap-ságban viszont kevés volt a nemes: a 40 000 plébánosnak csupán néhány százaléka született nemesi családban. A világi egyházszervezetnek összesen kb. 1600 nemesi leszármazott volt a tagja.¹⁰⁹¹

A kolostori szervezetben is jelentős számú nemes leszármazott élt. A 750 apát és 250 apátnő zöme nemes születésű volt. Tizenkét-tizenhárom olyan kolostor volt, amely csak a régi nemesség (négy nemzedék óta nemesi státuszú) leszármazottait fogadta be. Ezen kívül majd mindegyik kolostorban és zárdában éltek a környékbeli nemesség gyermekei. A nemes származású apácák és szerzetesek számát több ezerre becsülhetjük. Meyer szerint a francia egyházszervezetnek összesen legalább 5000 nemes tagja volt.¹⁰⁹²

A legszegényebb nemesi családok számára a hadsereg és az egyház nem számíthatott menedékkül. A hadnagyi rang előfeltétele valamelyik katonai kollégium elvégzése volt, amelynek évi költsége 600–800 *livre*-t tett ki. Az évi 1000–3000 *livre*-es kisnemesi jövedelemből a taníttatás költsége nehezen tellett ki. Szerencsés esetben királyi ösztöndíj segíthetett csak. Egy Le Mintier nevű kisnemesnek öt leánya volt. A legidősebbet 1787-ben egy másik kisnemeshez férjhez adta, de négy pártában maradt, mert a kolostorba való vonulás is sok pénzbe került. A közeli zárda 900 *livre*-t kért volna a lányok befogadásáért. Egy másik kolostor évi 150 *livre* járadékra tartott volna igényt, egy-egy kisasszonyért. Bignons, lambelle-i szegény nemes a pénzügyi föellenőrhöz fordult, hogy szánja meg némi segéllyel, mert öt leányát férjhez szeretné adni, de hozomány nélkül lehetetlen.¹⁰⁹³

A házasság olykor hozott megoldást, de csak abban az esetben, ha szegény nemes ifjúnak módosabb polgárleányt sikerült elvennie, mert a nemesi származást apai ágon tartották nyilván. Fordított esetben, amikor nemes kisasszony polgárhoz ment férjhez, a születő gyermekek számára már elveszett a nemesi állapot. A rangon aluli házasság azonban még a 18. század végén is kis számban fordult elő. Szintén nem meghatározó, de ismert jelenség volt a szegény nemesek

¹⁰⁹⁰ Meyer, 1981. 55.

¹⁰⁹¹ Mousnier, 1974. 32., 42., 48.

¹⁰⁹² Meyer, 1977. 34.

¹⁰⁹³ Vaissière, 1903. 378–380.

foglalkozás után nézése. Du Plessis de la Haye-Gille nevű, igen régi származású breton pórnemes eladta évi 120 *livre*-t jövedelmező piciny birtokát és Rennes-be költözött. Parókakészítő mester lett, a felesége pedig méteráru üzletet nyitott. Du Chantellier, romorantini nemes vadórnek csapott fel, hogy elkerülje a kéregetést. De Neufville, domfront-i nemes egy dohánybeváltó öre lett. La Valette, quintini nemes borkereskedésbe fogott. Demi úr, Saint-Alban-i nemes egy nagybirtokos bérlőjének szegődött el.¹⁰⁹⁴

A közrendűekhez illő foglalkozás folytatása a szegénységen enyhíthetett, viszont a lesüllyedés reális veszélyével járt. A kétkezi munka végzését – bizonyos eseteket kivéve – a törvények tiltották, a nemesi állapottal összeegyeztethetetlennek tekintették, ezért az ilyen tevékenységet űző nemes privilégiumait felfüggesztették. A környezete ugyan még sokáig nemesnek tekintette – több tartományban a szokásjog is –, de utódai végleg lesüllyedhettek a közrendűekbe. A törvények a felfüggesztés után született gyermekeket a közrendűek közé sorolták.¹⁰⁹⁵

A nemesi mibenlét talapzata a családi vagyon volt. Nemzedékeken át való megtartása vagy fokozatos felmorzsolódása a nemesi állapot megőrzésével vagy elvesztésével járhatott. A vagyon nemzedékről nemzedékre való átruházásának normáit az örökösödési jog szabta meg, amely a jogrendszer szerves része volt. A francia monarchiában 1789 előtt ismeretlen volt az egységes jogrendszer. Az ország déli tartományaiban a római jogból eredő ún. írott jog, a többi tartományban az ún. szokásjog különböző változata volt érvényben. Mindegyik jogrendszer alkalmazása arra irányult, hogy az apai örökség a lehető legkisebb mértékben aprózódjon el.¹⁰⁹⁶ Mirabeau márki a korban népszerű „*L'ami des hommes...*” (1756) című művében leírta, hogy a nemesi családokban a vagyon és a név fenntartásának kötelezettsége mindenütt íratlan törvény. A birtok megőrzésére a legtöbb vidéken az elsőszülöttet tekintették a legalkalmasabbnak. A toulouse-i parlament javallatként meg is fogalmazta, hogy az elsőszülöttnak vagy más kiválasztott fiúnak szent kötelessége a családi birtok és kastély megtartása, mert különben kihal a család.¹⁰⁹⁷

A birtok megtartására való törekvést másként érvényesítette a szokásjog, mint az írott jog. A szokásjog vidékein (az ország nagyobb felében) az ingatlanra fiú elsőszülöttségi jog érvényesült, többnyire végrendelkezés nélkül, ritkábban végrendelkezéssel. Az elsőszülöttségi jog az apajogúságra, a vér közösségére alapult: a család magját az elsőszülött vitte tovább, ezért előnyben részesült a vagyon öröklésekor. A szokásjogoktól függően több változata volt. A királyi családban, a királyi hercegeknél és a herceg-*paire*knél teljes primogenitúra érvénye-

¹⁰⁹⁴ Vaissière, 1903. 382–383.

¹⁰⁹⁵ Hecht, 1964. 270–271., La Bigne de Villeneuve, 1977. 120–121.

¹⁰⁹⁶ Marion, 1923. 168–160.

¹⁰⁹⁷ Mousnier, 1970. 186.

sült, vagyis az elsőszülötté lett az ingatlan apai örökség egésze. Teljes primogenitúra volt szokásban Hainaut, Cambrésis (északi határvidéken) és Caux vidékén (Normandia). Sokkal általánosabb volt a viszonylagos elsőszülöttségi jog, s a tartományok nagy részében ez érvényesült (Dél-Flandria, Pikárdia, Artois, Normandia, Bretagne, Poitou, Maine, Anjou, Touraine, Île-de-France, Orléans, Berry stb.) Ez azt jelentette, hogy az atyai örökségnek általában a kétharmada az elsőszülött fiút (halála esetén a következő fiút) illette, melyhez még párosult az osztozkodás előtti örökrész kivételének joga. Az osztozkodás előtt kivethető örökrész a vagyon egy meghatározott százaléka – pl. Bretagne-ban 5%-a – volt. A párizsi, az orléans-i és a berry-i szokásjogban, ha csak egy kisebb testvér volt, a kétharmadon felüli rész fele is az elsőszülöttet illette. Ezeken a vidékeken azonban ha kettőnél több kisebbik testvér volt, az elsőszülött az ingatlan atyai örökségnek csak a felét kapta.¹⁰⁹⁸

A breton szokásjogban is az örökség kétharmada illette az elsőszülöttet, de függetlenül a testvérek számától. Az osztozkodás előtti örökrészen kívül az ún. növedékjog is megillette az elsőszülöttet. A leánytestvérek, férjhez menetelükkor vagy kolostorba vonulásukkor a hozomány vagy a kolostornak járó összeg fejében csak az elsőszülött javára mondhattak le az örökrészükről. Az elsőszülöttségi rend tehát hátrányosan érintette a kisebb testvéreket. Ha sok volt a kisebb testvér, az őket illette örökrész túlságosan elaprózódott, több nemzedéken át pedig a további aprózódással a nemesi létet már nem biztosította. Az elsőszülött számára jogilag biztosított volt a család fenntartása, de minden új nemzedéknek kevesebb jutott az atyai örökségből, amennyiben több testvér volt. Ha más úton (pl. oldalági örökséggel, vásárlással, adomány révén) nem jutott vagyonhoz, több nemzedék alatt a kisebb atyai örökség így is elfogyhatott. A törvények a kisebb testvéreket sem semmizték ki teljesen, mivel az ingó vagyonból általában nagyobb rész illette őket, mint az ingatlanból, házasságkor hozomány járt stb. A pénzügyi és hivatalnok nemesség körében az ingóságok aránya a vagyonon belül jelentős lehetett. Az elsőszülöttek, hogy ne szegényedjenek, gyakorta akadályokat gördítettek a kisebbik testvérek házassága elé, s inkább eltartották őket. Az elsőszülöttet vagy a mindenkori legidősebb gyermeket hátrány is érthette örökösödéskor, amennyiben az apa adósságot hagyott hátra. Megosztása a vagyonmegosztás rendje szerint történt. Előfordulhatott, hogy az adósság törlesztéséhez az atyai örökséget vagy egy részét el kellett adni. Gyakoribb volt azonban az adósság tovább görgetése.¹⁰⁹⁹

A déli tartományokban érvényesülő írott jog az örökösödést nem tekintette természetből adottnak, azaz nem ismert elsőszülöttségi örökösödési jogot. A gyermekek egyenlő felosztással is örökölhették a vagyont. Az öröklés rendjét az

¹⁰⁹⁸ Chéruel, t. I. 1899. 300.

¹⁰⁹⁹ Meyer, t. I. 1966. 121., 125., 134.

apa testamentuma határozta meg. A végrendelező nemesi családfő azonban leggyakrabban a déli vidékeken is az elsőszülöttet vagy a családi vagyon egyben tartására legalkalmasabbnak vélt fiút részesítette előnyben. A végrendelezési jog nem volt korlátlan, az írott jog megszabta, hogy a végrendelező legfeljebb a vagyon kétharmada felett dönthet szabadon. A fennmaradó rész a többi vér szerinti leszármazottnak járt. A toulouse-i adókerületben a kedvezményezett fiú – legtöbbször az elsőszülött – az atyai örökségnek csak a felét kapta meg, ha négy-nél több testvére volt. A végrendelező hitbizományt alapíthatott a család fenntartása érdekében: kiköthette, hogy az atyai örökség ezután elidegeníthetetlen. Ezt egy 1747-es királyi rendelet két nemzedékre korlátozta. A korlátozott hitbizomány az északi vidékek szokásjogaiban is éterjedt.¹¹⁰⁰

Végző soron mindkét örökösödési rendszer – az északi és a déli – ugyanazt a funkciót töltötte be: egyszerre járult hozzá a nemesi család fenntartásához és ágazásának korlátozásához.

A nemesség létszámát befolyásoló tényezők elemzése megerősíti azt az előzetes megállapítást, mely szerint a 18. században a nemesség soraiba kevesebben emelkedtek fel, mint amennyien kihaltak vagy lesüllyedtek a harmadik rendbe. Kérdés, hogy mekkora létszáma volt ennek a zsugorodó nemességnek? Végérvényes választ nincs módjában adni a szakirodalomnak. Nem tudunk sem idősor alapján, sem egyetlen időpontból teljesen megbízható létszámot adni. A francia állam sosem készített teljes összeírást a nemességről, csupán kísérletet tett. Colbert pénzügyi főellenőr 1666-ban elrendelte ugyan, hogy az álnemesség kiszűrését célzó revízió lezárultával országos nemesi katalógust kell készíteni, a munkálat sosem vált valóra. A már említett, a nemesség által is fizetett tized és huszad adó lajstromai pontatlanok voltak.¹¹⁰¹ Az adózni képtelen nemes eleve nem került fel az összeírásokra. Hiányoztak a revízió alkalmából a származásukat bizonyítani nem tudók és a tiltott foglalkozást űzők is. Az utóbbi két csoportot sok adókerületben a harmadik rend listáira vették fel az intendánsok. Lemaradhatott valaki azért is, hogy ne fizessen adót. Egy bizonyos, a 18. századi állami nyilvántartásokban általában kevesebb nemes szerepelt, mint amennyi a valóságban volt. A kutatás legnagyobb nehezítője, hogy ezek a pontatlan nyilvántartások is többnyire megsemmisültek az utókorban.¹¹⁰² A nemesi felkelés sem adott alkalmat összeírásra, mivel a reguláris hadsereg mellett erre az államnak a 18. században nem volt szüksége. A 18. század második felében a népességnylvántartás sokat fejlődött, de a népesség teljes összeírására nem került sor. Terray abbé, pénzügyi főellenőr 1772-ben csak elrendelte az intendánsoknak, de végre-

¹¹⁰⁰ Bély, 1996. 1182–1184.

¹¹⁰¹ Texier, 1988. 200.

¹¹⁰² Mousnier, 1974. 121.

hajtására nem került sor. A munkálatok 1792-ben a forradalmi kormány alatt újultak fel.¹¹⁰³

A források hiányos volta természetesen nem menti fel a kutatót a további kísérletezés alól. Az egzakt forrásokat a kortársi és a történeti irodalom józan kalkulációinak és merész becsléseinek sora pótolja. A becslések két végletes határa 80 000 és 500 000 fő, zömük azonban 100 000 feletti és 400 000 alatti létszámot tart a legelfogadhatóbbnak. Még ez a két határ is meglehetősen bizonytalanságot takar, hisz több százezres nagyságrendű különbséget foglal magába. A tévedés lehetőségét a források mellett –, amelyekből a kortársak bizonyára többet ismeretek, mint az utókor történészei – az alkalmazott módszerek is hordozták. Ilyen volt a család kategóriájának használata.¹¹⁰⁴ A 18. században születő demográfia sokkal inkább a családból, mint az egyénből indult ki. A családnak azonban két fogalma volt ismert: az arisztokrácia és az „ösi” nemesség (a középkorból fennmaradt nemesség) gyakran használta a rokonsági család, más néven a nemesi „ház” („nemzetség”) kategóriáját. A korabeli mintavételek alapján a rokonsági család kb. húsz főből, vagyis négy rokon családból állt. Ismert és használatos volt a szülőkből és gyermekekből összetevődő „egymagvú”, ún. nukleáris vagy kiscsalád fogalma is. A kiscsalád legtöbbször egy háztartásnak, füstnek felelt meg. Az állami adminisztráció a 17. század végétől öt főnek számított egy családot. A 18. századi irodalomban és a nemességről írt értekezésekben a két család-kategória olykor keveredett.¹¹⁰⁵ Az udvari geneológus, L. N. H. Chérin (az ifjabb) „*A nemessé emelésre vonatkozó ediktumok rövid kronológiája*” (1788) című művében nemesi házat vett alapul. Szerinte a királyságban 17 000 nemesi család él. Az utókor ezt olykor öttel szorozta, s így a nemesség létszámát 85 000 főre becsülte.¹¹⁰⁶

A 18. század második felében az egyik legismertebb demográfiai értekezés, a már többször említett, Moheau neve alatt megjelent „*Kutatások és vizsgálódások Franciaország népességéről*” (1788) szerzője, Auget de Montyon intendáns bevallja, hogy míg az egyháziakra vonatkozóan megközelítőlegesen pontos létszámot tud adni, addig a nemességet illetően csak becslést alkalmazhat. Az ismert 19. századi történész, Hyppolite Taine révén a történeti irodalomban elterjedt, hogy Moheau (vagyis Montyon) műve 16 000 családra, azaz 80 000 főre (0,34%-ra) becsülte a nemesség lélekszámát a 23,5 millió fős népességben belül.¹¹⁰⁷ Valójában a „*Kutatások és vizsgálódások...*” nem közöl semmilyen becsült adatot az

¹¹⁰³ Dupâquier, Jacques: *Histoire de la population française*. t. III. De 1789 à 1914. Paris, 1995. 15.

¹¹⁰⁴ Dauvergne, Robert: Le problème du nombre des nobles en France au XVIIIe siècle. In: *Mélanges Marcel Reinhard*, Paris, 1973. 182. (továbbiakban Dauvergne, 1973.)

¹¹⁰⁵ Dauvergne, 1973. 182.

¹¹⁰⁶ Chérin művének eredeti címe: „Abrégée chronologique d'édits concernant le fait de noblesse”. Paris, 1788. Idézi: Texier, 1988. 79.

¹¹⁰⁷ Taine, 1881. 633.

egész királyságra vonatkozóan, csupán két adókerületen belüli arányokat említ. A La Rochelle-i adókerületben egy nemesre 280, a tours-i adókerületben 344 egyéb rendbéli jut. Az utóbbiban 858 nemes él 312 188 fős népességen belül. Montyon még hozzáfűzi, hogy Lotaringiában, Bretagne-ban és más tartományokban nagyobb a nemesség lélekszáma.¹¹⁰⁸

A híres kémikus, Antoine Lavoisier 1791-ben a nemzetgyűlés adóügyi bizottságának sebtében készített rövid értekezésében („*A francia királyság területi gazdagságáról*”) Moheau művéből az össznépeiségre, az össznépeiségen belül fegyverforgatásra alkalmas felnőtt férfi népességre és az említett két adókerület nemességére vonatkozóan hivatkozott. A fegyverforgatókon belül Montyon 18 323 nemest említett, amely alapján Lavoisier a 25 milliós össznépeiségen belül 83 000 főben – 1:5 arányt véve alapul – adta meg a nemesség létszámát. Montyon azon megjegyzéséből kiindulva, hogy Lotaringiában, Bretagne-ban és más tartományokban több nemes él, 300:1-nek vette az össznépeiség és a nemesség arányát.¹¹⁰⁹

Philippe Sagnac „*A modern francia társadalom kialakulása*” című kiváló művében Lavoisier 83 000 fős adatát vette át, de megemlítette, hogy más kortársak, mint pl. Sieyès, 110 000 főre tartották a nemesség számát.¹¹¹⁰ Sieyès abbé, nevezetes röpiratában („*Mi a harmadik rend?*”, 1789) megjegyzi, hogy a nemesi rend létszámáról egyedül Bretagne-ból vannak megbízható adatok (2000 család), ahol azonban magasabb a nemesség aránya, mint másutt az országban. Bretagne-ban 2 300 000 fő él, amelyből 10 000 a nemes, tehát minden tizenegyedik ember. Az országra kivetítve a 25–26 000 000 lelket számláló királyságban 110 000 nemes van. Végül az abbé felhívja az olvasó figyelmét, hogy az egyháziakkal együtt (80 400 fő) kétszáz ezer privilegizált sem él az országban: „*Mindent egybevetve tehát, a két első rend kiváltságoltjai kétszáz ezren sincsennek. Hasonlítsák össze ezt a számot a huszonöt-huszonhatmillió lélekszámmal, és ítéljék meg a kérdést.*”¹¹¹¹ A politikai célzatú röpirat szelleméhez jól illett a kis létszámú nemesség és a döntő többséget kitevő harmadik rend ellentétpárja.

Taine az 1870-es években szintén a 18. századi szerzők (Moheau, Sieyès stb.) kalkulációs módszerét alkalmazta. Forrásul La Rocque és Barthélemy 1861–1865 között összeállított katalógusát használta fel. A nyolc tartományra vonatkozó katalógus az utolsó rendi gyűlés (1789) követválasztásaihoz készített nemesi névjegyzéket vette alapul. A listára a huszonötödik életévüket betöltött nemesi származású férfiak kerültek fel. Valószínű, hogy a listáról sokan lemaradtak,

¹¹⁰⁸ Moheau, 1912. 64.

¹¹⁰⁹ Lavoisier, 1988/b. 128.

¹¹¹⁰ Sagnac, 1946. 216.

¹¹¹¹ Sieyès, Emmanuel: *Qu'est-ce que le tiers état?* Ed. critique avec une introduction par Edme Champion. Paris, 1888. 46.

több oknál fogva. Egyszerűen nem iratkoztak fel, vagy ami gyakoribb volt, a választási rendelkezéseket félreértve, a hűbértokkal nem rendelkezőket és az első generációs nemeseket nem vették számba. Előfordulhatott viszont, hogy valaki birtoka szerinti vidéki választókerületben és abban a városban is feliratkozott, ahol háza volt.¹¹¹² La Rocque és Barhélemy katalógusa szerint a nyolc tartományban (Provence, Languedoc, Lyonnais, Forez, Beaujolais, Touraine, Normandie, Île-de-France) 9167 választójogosult nemes volt.¹¹¹³ Taine, Arthur Young angol utazó népességbecslését átvéve, a 7 757 000 összlélekszámú nyolc tartományból kiindulva, a 26 milliós országban 30 000-nél valamivel több választójogosult nemest kalkulált. Figyelembe vette, hogy egy szavazó kevesebb, mint egy családot képviselt, mert a családfő mellett huszonötödik életévét betöltött fiú is lehetett a családban. Így a családok számát 26–28 000-ben állapította meg. Ötös szorzószámot alkalmazva, a francia nemesség lélekszámát 130–140 000 főben adta meg, amely az össznépesség 0,5%-át tette ki.¹¹¹⁴

Taine adataihoz hasonlóak napjaink történetíróitól is származnak. François Bluche a francia nemesség mindennapi életéről szóló művében írja, hogy amikor 1790. június 23-án eltörölték a nemesi állapotot, a huszonhatmilliós országban 120 000 nemes élt.¹¹¹⁵ A kis létszámú nemesség híve Guy Chaussinand-Nogaret is. A nemesség fogalmára az 1789-es országos rendi gyűlési választásokra kiadott királyi szabályzatot tartja mérvadónak. Nemes az, aki minden nemesi jogot gyakorolhat, és állapota örökletes. Nem tekinthető viszont nemesnek az, aki nemessé emelő hivattal bír, de még nem szolgálta le a nemesítéshez szükséges időt. Ez az átmeneti réteg azonban alapvetően nem befolyásolta a nemesség létszámát, mivel néhány ezer hivatalviselőről volt szó. Szerinte az 1660-as évek nemesi revíziójakor és a nemesség megadóztatásához készített nyilvántartások megbízhatatlanságát nem szabad eltúlozni. Három adókerületre (Caen, Châlons, Limoges) vonatkozóan összevethető adatok maradtak fenn az 1666-os revíziós összeírásról és az 1789-es huszad adó listákról. A caeni adókerületben 1666-ban 1322 nemes családfőt, 1789-ben 1575-öt, a châlons-iban 514-et illetve 673-at, a limoges-iban 766-ot és 725-öt írtak össze. Alapvetően nem tértek el egymástól az adatok, vagyis valószínűleg egyik időpontban sem csúsztak be alapvető hibák az összeírásokba. A forradalmat megelőző évekből a harmincnégy adókerületből tizenháromban (38,2%) maradtak fenn az adólisták. A tizenhárom (Bourges, Amiens, Grenoble, Rouen, Limoges, Bordeaux, Moulins, Orléans, Caen, Châlons, La

¹¹¹² Chaussinand-Nogaret, Guy: L'effectif nobiliaire à la fin de l'Ancien Régime. In: Saint-Simon, F. de – Séverille, E. de: *Dictionnaire de la noblesse française. Supplément*. Paris, 1977. 20–21. (továbbiakban Chaussinand-Nogaret, 1977/a.)

¹¹¹³ La Rocque, Louis de – Barthélemy, Eduard de: *Catalogue des gentilhommes de Isle-de-France*,... t. IV. Paris, 1865. 128.

¹¹¹⁴ Taine, 1881. 633–634.

¹¹¹⁵ Bluche, 1973. 12.

Rochelle, Franche-Comté, Montauban) adókerület között népes és ritkán lakott, gazdag és szegény egyaránt előfordult, tehát nagyjából tükre volt az országnak. A királyság jó egyharmadában összesen 10 547 adózó nemest írtak össze, adókerületenként átlagban 811-et. Családtagaikkal együtt – 4,5-es szorzót alkalmazva – tehát 47 461 nemes élt a tizenhárom adókerületben, amelynek 9 031 902 lakosa volt. Ez alapján a nemesség az össznépesség 0,52%-át tette ki. A tizenhárom adókerület átlagát a harmincnégyre vetítve (811 x 34) 27 574 adólistán szereplő nemest kapott Chaussinand-Nogaret. Nem biztos azonban, hogy ez azonos volt a nemesi családok számával. Sok özvegy, hajadon, és nőtlen is volt közöttük, így valójában csak 25 000 család lehetett, amely 112 500 főt jelentett családtagokkal együtt. A nemesség létszáma minden hibalehetőséget beszámítva, 110–120 000 fő között mozgott, s szélsőséges esetben is legfeljebb 150 000 főt tett ki.¹¹¹⁶ Chaussinand-Nogaret másik megközelítése a hadsereg tiszti létszámára épít. Az 1780-as években kb. 10 000 nemesi származású tiszt szolgált. Két nemes tisztre öt felnőtt nemes férfi jutott. Így összesen 25 000 felnőtt nemes férfi volt, s családtagjaival együtt (4,5-es szorzóval) 112 500 fős réteget tett ki.¹¹¹⁷

A kis létszámú nemesség hipotézisét már a 18. századi irodalom sem osztotta maradéktalanul, ahogy később a történetírók közül is többen kétségbe vonták. A nagyobb létszámú nemesség hívei szerint a 18. századi állam a nemesség jelentős hányadát nem vette figyelembe. A nemesi pórnép teljesen kikerült a látószögéből. Ilyen réteg nem csupán Bretagne-ban élt, hanem bizonyára még nagyon sok tartományban. Adózóként valóban nem létezett az állam számára, és egy része le is süllyedt, de valószínűleg nagyobbik része megpróbált nemes módjára élni, s ezzel szemben az állami adminisztráció sem tett semmit. Az abszolút monarchia sosem mondta ki egyértelműen, hogy a nemesi pórnép nem nemes. Maine tartomány mans-i választó tartományában (adóelosztó körzetében) 1789-ben 279 nemes iratkozott fel a követválasztói névsorra, holott a huszad adó listáján csak 140 szerepelt.¹¹¹⁸ Vauban marsall Vézelay adóelosztó körzetről (Párizsi adókerület délkeleti része) szóló írásában (1696) negyvennyolc nemesi családot említ, akik közül csak három-négy módos, a többi szegény vagy nagyon szegény, és nincs semmilyen rangja.¹¹¹⁹

A „nagy létszámú” nemesség teóriája is több ellentmondást hordoz. Nem lehet pontos határt húzni nemesek és álnemesek között. Az utóbbiak létszámára még becsléseket sem tettek a kortársak. Az ifjabb Chérin, királyi geneológus pa-

¹¹¹⁶ Chaussinand-Nogaret, 1977/a. 25., Chaussinand-Nogaret, 1976. 48–49.

¹¹¹⁷ Chaussinand-Nogaret, 1977/a. 22.

¹¹¹⁸ Mousnier, 1970. 85.

¹¹¹⁹ Vauban Sébastien Le Prestre de: Description géographique de l'élection de Vézelay, 1696. In: Vauban Sébastien Le Prestre de: *Projet d'une dixme royale*. (1707) Publiés avec introduction et des notes par É. Coornaert. Paris, 1933. 282. (továbbiakban Vauban, 1933/b.)

naszolta 1788-ban, hogy a hivatalos közjegyzői iratokon, keresztleveleken, házassági szerződéseken közrendűek gyakran tüntetik fel magukat nemeseknek.¹¹²⁰ Szintén nem tudta a korabeli irodalom elválasztani a nemeseket a nemes módján élő nagykereskedő, hivatalviselő, szabad foglalkozású, járadékból élő nagypolgárságtól. Külsőségekben nem különböztek a nemesektől, és a környezetük sem tudhatta, hogy közülük kinek van nemességet igazoló dokumentuma.¹¹²¹

Mindezen kétségek mellett a merészebb létszámbecslések áttekintése is tanulságos lehet. Vauban marsall 1707-es „*Királyi tized adó tervezet*” című művében 52 000 nemesi családdal számolt. Ötös szorzószámot alkalmazva, 260 000 főnek vette a nemességet.¹¹²² Az ország lélekszámát 19,1 millióra becsülve, az össznépeség 1,3%-át tekintette nemesnek. 1789-ben Bonvallet des Brosses, nyugalmazott tengerészeti kincstárnok, „*Franciaország erőforrásai és gazdagsága*” című írásában szintén 52 000 nemesi családot említett, de csupán 4,2-es szorzószámot alkalmazva, 220 000 főre becsülte a nemesség létszámát. Ez az általa említett 27,9 milliós népesség 0,8%-át alkotta.¹¹²³ Nagyon hasonló létszámot tart valóságosnak Henri Carré történész is. Champagne-i adatokból készített számítás alapján 1773-ban tizenkét champagne-i adóelosztó körzetben 846 950 lakosra 7720 nemes (0,91%) jutott. 24,1 milliónak véve az össznépeséget, a királyságnak 230 000 nemese volt.¹¹²⁴ Jean-Baptiste Naveau „*A pénzügyekkel foglalkozó polgár*”-ban (1757) a népesség – 20 millióval számolt – foglalkozás szerinti megoszlását tagolva 270 000 főre (1,35%) becsülte a nemességet.¹¹²⁵

A szerzők következő nagy csoportja 300–400 ezer, sőt 400 ezren felüli létszámot tart realitásnak. A 18. század második felében a művelt rétegek körében jól ismert két vitapartner, Coyer abbé és Arc lovag (Philippe-Auguste de Sainte-Foix) egyaránt 360 000 fő nemest emlegetett. Ellentétes megközelítésből, de mindketten a második rend súlyát kívánták növelni, ezért a létszámot inkább felfelé kerekítették. Coyer abbé – „*A kereskedő nemesség*” (1756) – a nemességet a kereskedelembe és az iparba való bekapcsolódással akarta a lesüllyedéstől megmenteni. Egy vagyonos, vállalkozó szellemű nemességet képzelt el, amely a monarchia valóságos vezető rétege lehetne. A vele vitába szálló Arc lovag – apja Toulouse grófja, XIV. Lajos házasságon kívül született gyermeke – viszont a régi katonai tradíciókhoz való visszatéréssel kívánta a nemességet ismét felemelni. A „*Katonáskodó nemesség*” (1756) című vitairatában azt javasolta, hogy a nemesség kétharmadát kitevő szegény vidéki nemesség legyen ismét katona (ter-

¹¹²⁰ Carré, 1920. 14.

¹¹²¹ Mousnier, 1970. 34.

¹¹²² Vauban, 1933/b. 159., Carré, 1920. 18.

¹¹²³ Dauvergne, 1973. 192.

¹¹²⁴ Carré, 1920. 16.

¹¹²⁵ Hecht, 1964. 269.

mészetesen tiszt). A katonai iskolák elvégzéséhez szükséges anyagiakat az állam biztosítsa a nemesi pórnép ifjai számára.¹¹²⁶ Ha figyelembe vesszük, hogy az ifj. Chérin 17 000 nemesi házat vett alapul, húszas szorzószámmal, az ő kalkulációja is hasonló: 340 000 fő. Chérin a nemesi házak eredetére is adott becslést. 3000 ház (17,6%) négyszáz évesnél régebbi, 8000 (47%) hivatallal, 6000 (35,3%) nemesi levéllel emelkedett fel.¹¹²⁷

Coyer abbé és Arc lovag számításainak hátterét nem ismerjük, ahogy a még ennél is nagyobb lélekszámú nemesség létét bizonygató más szerzők érveiről is kevés információ maradt az utókorra. Expilly abbé „*Franciaország geográfiai, történeti és politikai szótára*” „*Méltóságok*” címszava a következőket írta: „*Ebben a királyságban körülbelül ... 90 000 nemesi családdal, azaz jó 400 000 fővel lehet számolni, amelyből 100 000 mindig kész ... a királyt szolgálni.*” 1768-ban a tudós abbé 22 millió főnek vette az ország népességét. Így szerinte az össznépeség 1,8%-a volt nemes.¹¹²⁸ A legmagasabb szám, amelyet a korabeli irodalomból ismerünk, Gouy d'Arsy márkitól származik, aki a nemesség érdekében a királyhoz intézett emlékiratában 1789-ben 500 000 főt említett.¹¹²⁹

Napjaink társadalom- és nemességtörténeti irodalmában a 300–400 000 fő közötti létszám fordul elő a leggyakrabban. A viszonylag magas létszám melletti érvelés azon alapszik, hogy a 18. századi társadalomban többnyire azt is nemesnek tekintették, aki nemes módjára élt, de nem biztos, hogy jogilag az is volt. A társadalom több nemest ismert el, mint az állam az adónyilvántartásával. A nemesség szélesebb társadalmi réteg volt, mint ahogy az állam leírta, ahogy jogilag definiálta. Jean-Pierre Labatut és Arlette Jouanna a polgári forradalom kitörésekor 300 000 fős nemességet tételezett fel.¹¹³⁰ Pierre Goubert a 300–400 000 fő közötti létszámot tartotta a legelfogadhatóbbnak.¹¹³¹ Henri Sée 360–400 000, Albert Soboul 350 000 fős nemességgel számolt.¹¹³² Pierre Léon szerint maximum 400 000 nemes élt a 18. század végi francia monarchiában.¹¹³³ Robert Dauvergne és Alain Texier az ifj. Chérin királyi geneológus adatát elfogadva, a kb. 340 000 fős nemességet tartotta reálisnak.¹¹³⁴ A nemességkutatás egyik kiemelkedő képviselője, Jean Meyer szerint a történetírásban az 1970-es évek közepéig feldol-

¹¹²⁶ Hecht, 1964. 267., 269., 275.

¹¹²⁷ Dauvergne, 1973. 188.

¹¹²⁸ Expilly, Jean-Joseph d' abbé: *Dictionnaire géographique, historique et politique de la France*. t. II. Paris, 1764. 638.

¹¹²⁹ Dauvergne, 1973. 188.

¹¹³⁰ Bély, 1996. 890., Labatut, 1978. 12.

¹¹³¹ Goubert – Roche, 1984. 127.

¹¹³² Sée, 1925. 74–75., Soboul, 1974. 21.

¹¹³³ Léon, 1970. 331.

¹¹³⁴ Dauvergne, 1973. 188., Texier, 1988. 51.

gozott tartományok, régiók és települések népességszáma és aránya alapján 1789 körül 350 000 nemes volt a királyságban.¹¹³⁵

Az újabb demográfia-történeti kutatások a monarchia népességszámát néhány millióval többre becsülik, mint a korábbi évtizedekben. Jacques Dupâquier szerint 1789 körül kb. 28,5 millió ember élt Franciaországban.¹¹³⁶ A 300–400 000 fős nemesség tehát a népesség 1,05–1,40%-át tette ki. A régió- és településtörténeti kutatások természetesen nagy szóródást tártak fel az arányokat illetően. Már a kortársak is gyakran említették, hogy Bretagne nemessége népesebb, mint a többi tartományé. 1670-ben 40 000 nemes lakott a 2 milliós tartományban, vagyis a népesség 2%-a volt nemes. 1789-ben legalább 25 000 fős volt a breton nemesség. A huszadadó listáján csak 2 800 család szerepelt, de volt még jó 2000 adót nem fizető család. A 2,3 millió fős tartománynak ez kerekítve 1,1%-át tette ki, tehát az országos átlaghoz közel álló arányt.¹¹³⁷ A tartományon belül azonban voltak olyan települések, ahol különösen sok nemes lakott. Lambelle breton kisvárosban a 3485 lakosból 650 (16,66%) nemes személy volt. Ismert több olyan néhány száz lakosú község (Plélo, Pordie, Plouha), ahol a népesség zöme nemesi pórnépből állt.¹¹³⁸

Más tartományokról hiányosabbak az ismereteink, de néhány kisebb területről vannak információink. 1773-ban Champagne tizenkét adóelosztó körzetének 846 950 lakosából 7720 (0,91%) volt nemes. A cotentini bírósági körzet 37 5000 fős népességéből 3000 (0,8%) tartozott a második rendhez.¹¹³⁹ Burgundiában 1789-ben 878 régi nemes (négy generáció óta nemes) iratkozott fel a követválasztók listájára. Ezen kívül kb. 326 hivatalnok nemesi család lakott még a tartományban. A két nemesi réteg családtagjaikkal együtt kb. 4800 főt (0,42%) tett ki a kb. 1 121 000-es lélekszámú tartományban. Nem ismerjük azonban a nemesi pórnép számát, sem azt, hogy más tartományban – birtoka után – hány burgundiái nemes iratkozott fel a választók névjegyzékére.¹¹⁴⁰ A Franche-Comté (Burgund Grófság) tartományban az 1788-as adóösszeírás és az 1789-es követválasztási jegyzék alapján a 669 000 főből 2280 (0,34%) volt nemes. Vauban marsall szerint a 22 500 lélekszámú vézelay-i adóelosztó körzetben 240 (1,06%) nemes lakott.¹¹⁴¹

¹¹³⁵ Meyer, 1977. 20.

¹¹³⁶ Dupâquier, t. II. 1995. 65.

¹¹³⁷ Meyer, t. I. 1966. 56., 71.

¹¹³⁸ Meyer, t. I. 1966. 18.

¹¹³⁹ Carré, 1920. 16–17.

¹¹⁴⁰ Beaulieu, Henri – d'Arbaumont, Jules: *La noblesse aux états de Bourgogne de 1350 à 1789*. Dijon, 1864. 102–107.

¹¹⁴¹ Brelot, 1972. 17., Vauban, 1933/b. 279., 282.

A tartományi szinthez képest sokkal egyenetlenebbül oszlott meg a nemesség város és vidék között. A 17. század elején – az udvari arisztokráciát kivéve – a nemesség többsége vidéki birtokán élt. A 18. század végére a gazdag és módos nemesség városba költözött, és csak a nyári hónapokat töltötte vidéki rezidenciáján. 1789-ben a nyugat-franciaországi Maine tartomány mans-i adóelosztó körzetében a 129 adófizető nemesi családból 79 (61,2%) városban élt. Átlagban csak minden ötödik faluban lakott nemes. Sok földműves egész életében nem találkozott uraságával.¹¹⁴² A hagyományos mentalitású breton nemességnek viszont csak 22,7%-a élt városban. A 80 000 lakosú kikötővárosban, Nantes-ban összesen 465 (0,58%) nemes élt. A tartományi rendi intézmények központjában, a 35 500 fős Rennes-ben már magasabb volt a nemesség száma: 500 fő (1,4%).¹¹⁴³ A lotaringiai Nancy városában 1788-ban 30 000 fős népesség lakott. Ebből 750 (2,5%) volt nemes. A város adminisztratív és helyőrségi központ volt, ahol az átlagosnál jóval több nemes katonatiszt lakott.¹¹⁴⁴ Poitiers 20 000 fős népességéből 1736-ban 400 fő, azaz 2% volt nemes. Orléans-ban a 40 000-es népességéből 1230 fő (2,5%) tartozott a nemességhez.¹¹⁴⁵

A 6000 fős burgundiai kisvárosban, Semur-en-Auxois-ban 3,7% volt a nemesség aránya. Különösen sok nemes lakott Toulonban, a francia haditengerészet egyik fellegrárában: a családfők 9%-a tartozott a második rendhez. Bizonyára a másik nagy haditengerészeti támaszpont, Brest népességén belül is hasonlóan magas volt a nemesség aránya.¹¹⁴⁶ A 600 000 lakosú főváros, Párizs szintén sok nemesnek adott lakhelyet. Itt élt a francia nemesség színe-java. Az 1789-es követválasztói jegyzék szerint 4000 hűbérbirtokos és 838 hűbérbirtokkal nem rendelkező választójogosult nemes volt a fővárosban. Családtagjaival együtt kb. 24 000 főt tett ki, azaz a nagyváros népességének 4%-a tartozott a második rendhez.¹¹⁴⁷ A herceg-*pairek* és a hercegek 50%-a a Saint-Germain-des-Prés-i negyedben, 30%-a a Montmartre, a Saint-Antoine és a Palais royal negyedben lakott. A hivatalnok arisztokrácia palotái a Montmartre, a Marais, a Palais royal és a Saint-Antoine negyedben épültek.¹¹⁴⁸

¹¹⁴² Mousnier, 1970. 85.

¹¹⁴³ Meyer, t. I. 1966. 18.

¹¹⁴⁴ Clémendot, Pierre: Évolution de la population de Nancy de 1788 à 1815. In. *Contributions à l'histoire démographique de la Révolution française*. Dir. Marcel Reinhard, Paris, 1965. 186.

¹¹⁴⁵ Carré, 1920. 17., Lefebvre, 1962/a. 180.

¹¹⁴⁶ Histoire de la France urbaine, t. III. 1981. 389–399.

¹¹⁴⁷ Histoire de la France urbaine, t. III. 1981. 297., Flandrin, Maria: La noblesse parisienne face à la convocation des Etats Généraux en 1789. = *Acta Poloniae Historica*, 1977, No 36. 96.

¹¹⁴⁸ Durand, Yves: Répartition de la noblesse dans les quartiers de Paris. In. *Contributions à l'histoire démographique de la Révolution française*. Dir. Marcel Reinhard, Paris, 1965. 21–23.

Európai viszonylatban sok vagy kevés nemes alattvalója volt a francia uralkodóknak? A 300–400 000-es létszámot elfogadva, mindenképpen jelentősnek számított, viszont a népességen belüli aránya alapján már nem. A magyar korona országaiban 1787-ben 394 000 nemeset tartottak nyilván. Ez a 9 515 000-es lélekszám 4,1%-át tette ki.¹¹⁴⁹ A felosztás előtti határok között a 11 420 000 fős Lengyelországban a 18. század végén kb. 800 000 nemes élt. Mind létszámát, mind arányát (7,0%) tekintve a legnépesebb volt Európában.¹¹⁵⁰ A francia nemességnél valószínűleg a spanyol is népesebb volt, arányát tekintve pedig sokkal jelenősebb helyet foglalt el a társadalomban. Az 1787-es összeírás alapján a 10 500 000-es királyságban 400–500 000 nemes lakott. A spanyol királyság népességéből tehát 3,8–4,7%-kal részesedett.¹¹⁵¹

A húszmilliós Német Birodalomnak kb. 300 000-es (1,5%), a tizenhat milliós Itáliának kb. 200 000-es (1,2%) nemessége volt. Arányait tekintve nem különbözött lényegesen a franciától. A 2 900 000 lakosú Svédországban mindössze 15 000 (0,5%) nemeset írtak össze a 18. század végén. Az angol királyságban a nemesnek elismert társadalmi réteg legfeljebb 75 000 főt tett ki, a kb. tízmilliós népesség 0,75%-át alkotva. Labatut becslése szerint a 180 milliós Európában 3–4 millió nemes élt, az össznépességből 1,6–2,2%-kal részesedve. Európai viszonylatban tehát a francia társadalom kevésbé volt nemesi jellegű, mint a lengyel, a magyar és a spanyol, s a nemesség valamelyest kisebb aránnyal részesedett az össznépességből az átlagosnál.¹¹⁵²

¹¹⁴⁹ Vörös Károly: A magyarországi társadalom (1790–1848). In: *Magyarország története. V/1. 1790–1848.* Főszerk. Mérei Gyula, szerk. Vörös Károly, Bp., 1980. 486.

¹¹⁵⁰ Meyer, 1973. 28., Eisenbach, Arthur – Grochulska, Barbara: La population de la Pologne aux confins du XVIIIe et XIXe siècle. In: *Annales de démographie historique*, 1965. 107.

¹¹⁵¹ Léon, 1970. 331.

¹¹⁵² Ódor Imre: A nemesség a 18. századi Európában. In: *Mágnások, birtokosok, címerlevelek. Rendi társadalom – polgári társadalom 9.* Szerk. Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter, Debrecen, 1997. 20., Labatut, 1978. 12–13.

NEMESSÉG ÉS TÁRSADALMI MOBILITÁS A 18. SZÁZADI FRANCIAORSZÁGBAN

A hagyományos társadalmakban a felemelkedés egyik fontos jegye a nemességbe való bejutás volt. A 18. századi francia társadalomról különösen gyakran hangoztatott történetírói vélemény, hogy a gazdag pogárság legfontosabb társadalmi törekvése a nemessé válás volt. A nemesség még a 18. században is jelentős társadalmi tényezőnek számított, annak ellenére, hogy a század második felétől státusza a kritika tárgyává is vált. Nemesnek lenni a felvilágosodás századában is vonzó volt a társadalom számára. A „szomszédos” gazdag polgári rétegek a nemessé válásban látták társadalmi helyzetük további emelkedését. A privilégiumok élvezete (kard viselése, megszólítás, törvény előtti előnyök, adózási kedvezmény, tisztségviselés előjoga stb.), a köznéptől való megkülönböztetés, az érvényesülés lehetősége, a vélt vagy valós társadalmi megbecsülés még mindig magasabb státuszt jelentett.¹¹⁵³

Már a 18. században is felvetődött azonban az a kérdés, hogy mennyire nyílt lehetőség a nemességbe való betagozódásra, vagyis mennyire volt nyitott vagy zárt a második rend? Sokan vagy kevesen emelkedhettek nemessé? A válasz a kortársak számára sem volt egyértelmű. Az író Gabriel Sénac de Méilhan a forradalom idején úgy vélekedett, hogy XVI. Lajos korában mi sem volt könnyebb, mint sok pénzzel bekerülni a nemességbe.¹¹⁵⁴

Az angol kortárs, Edmund Burke a francia forradalomról írt művében viszont a zárkózottságot emelte ki. A francia nemesség és a monarchia nagy tévedésének tekintette, hogy a vagyonos közembereket nem részesítette a vagyon, az ésszerűség és a belátás szabályai szerint a megfelelő rangban és megbecsülésben. A születés és a vagyon arisztokráciájának szétválasztását a régi nemesség pusztulásának legfőbb okaként jelölte meg. A nemesség megmenthette volna magát a pusztulástól, és a polgári rend „kecses díszé” lehetne, ha a közrend vagyonos rétegeit részesíti jogaiból.¹¹⁵⁵

¹¹⁵³ Fiette, 1997. 8.

¹¹⁵⁴ Sénac de Méilhan, 1795. 56–57.

¹¹⁵⁵ Burke, Edmund: *Töprengések a francia forradalomról*. Fordította Kontler László. Bp., 1990. 234–236.

A történeti irodalomban szintén nem találhatunk egyféle választ, mivel a 18. századi források is ellentmondóak e tekintetben. Íróik (összeírást készítő hivatalnokok, jogtudók, demográfusok, filozófusok, politikusok, újságírók stb.) sokféle-képpen látták azokat a társadalmi folyamatokat, amelyeknek szemtanúi, esetleg részesei voltak. Alexis de Tocqueville híres művében 1856-ban úgy fogalmazott, hogy a nemesség és a polgárság viszonyában egyszerre érvényesült a közeledés és az elkülönülés. „*Az a határvonal..., amely Franciaország nemességét választotta el a többi osztálytól, bármi könnyedén át is lehetett lépni, szilárd...maradt... Amint átlépte valaki ezt a határt, kiváltságok különítették el korábbi környezetétől...*”¹¹⁵⁶

A 19. századi történetírás nagy alakja, Hyppolite Taine alapvetően a nemesség és a nagypolgárság közötti közeledést vélte kiolvasni a forrásokból. A harmadik rend meggazdagodott csoportjai viseletben, kultúrában és életmódban már nem különböztek az arisztokráciától. A két réteg „összevegyült”, így az elválasztó privilégiumoknak többé nem volt értelme.¹¹⁵⁷

Ezzel szemben a 20. századi marxista történetírás a nemesség és a polgárság közötti összebékíthetetlen ellentétekre helyezte a hangsúlyt. Az egyik legnevesebb képviselője, Albert Soboul a forradalom szemszögéből visszatekintve közeleltette meg a 18. századi társadalmi folyamatokat. Az arisztokráciát kasztvá me-revedő rétegnek tekintette, amely monopolizálta az összes fontos pozíciót, és ezzel maga ellen fordította a gazdag polgárságot.¹¹⁵⁸

Az *Ancien Régime* korának kiváló kutatója, Roland Mousnier szerint éles kategóriákban nem lehet gondolkodni a társadalmi mozgások megítélésében. A nemessé válásban a vagyon szerepe jelentősen felerősödött a 18. században. A gazdag polgárság betagozódása a társadalmi hierarchia csúcsát gyarapította tovább. Ugyanakkor az udvari arisztokrácia rangjánál és származásánál fogva bírt hatalmas vagyonokkal és jövedelmekkel. Az esetükben a rendi privilégiumok voltak a meghatározóak. Ezzel szemben a vidéki kisnemeseknek hiába volt esetleg előkelő származásuk, s hiába próbáltak élni privilégiumaikkal, szerény anyagi helyzetükön nem tudtak változtatni. A privilégiumok a forradalom előtti évtizedekben is határt húztak a rendek között, de ez a határ a társadalom mindennapjaiban nem mindig volt nyilvánvaló. Létezett ugyanis egy nemes módján élő réteg, amelyet az emberek nem tudtak megkülönböztetni a tényleges nemességtől.¹¹⁵⁹

Az elmúlt évtizedek történeti irodalmából az eltérő vélemények ellenére is kiderül hogy nemességbe való betagozódás a 18. században sem volt lehetetlen, de feltételei nehezedtek a korábbi századokhoz képest. A nemessé válás és a le-

¹¹⁵⁶ Tocqueville, Alexis de: *A régi rend és a francia forradalom*. Fordította Hahner Péter. Bp., 1994. 123. (továbbiakban Tocqueville, 1994.)

¹¹⁵⁷ Taine, 1881. 490–494.

¹¹⁵⁸ Soboul, 1966/a. 73–78.

¹¹⁵⁹ Mousnier, 1974. 163–167.

süllyedés végigkísérte a nemesség történetét. A százéves háború korában a francia lovagi nemesség jelentős vérvesztéséget szenvedett és vagyoni helyzete megrendült. A veszteséget a 16. században és a 17. század első felében jelentős felfrissülés követte. A nemesség nyitott, és viszonylag nagy csoportokat engedett be a soraiba. Katonáskodással, hűbértulajdon megszerzésével és nemesi életmóddal könnyen nemessé lehetett válni. Először IX. (Szent) Lajos ismerte el, hogy közrendű is bírhat hűbértulajdonokat, és fiúági örökösei három nemzedék elteltével, három hűbéreskü után nemessé válhatnak.¹¹⁶⁰ Az elkövetkező századokban a hűbértulajdonos és nemes módján élő közrendűek különösebb akadály nélkül, automatikusan a nemesség tagjai lettek. A 16. század végéig a nemesség többnyire önmaga szabályozta mobilitását.¹¹⁶¹ Létszámgyarapodása a 17. század közepéig tartott. Valószínűleg ekkor élt az össznépeességhez viszonyítva a legtöbb nemes a monarchiában. Ennek azonban még a megbecsülésére sem vállalkozott a szakirodalom. Csupán egyes tartományokra vonatkozóan vannak információink. Beauce tartományban 1450 és 1560 között emelkedett fel a legtöbb család, de még 1560 és 1667 között is jelentős volt a nemessé válók száma.¹¹⁶² Bretagne-ban a 16. század első feléig volt dinamikus a nemességbe tagozódás. Ekkor a tartomány népességének kb. 3%-át tette ki a második rend.¹¹⁶³

A nemessé válás feltételeiben a 16. század végétől – 17. század elejétől változás kezdődött. Az abszolút monarchia kiépülésével az állam a nemesi állapot szabályozójává, a nemessé emelés meghatározójává vált. Az 1579-es blois-i ediktum 258. cikkelye a hűbértulajdonokkal való nemessé válást végleg eltörölte. Hasonló lett a sorsa a katonáskodással történő felemelkedésnek is. Az 1600-as és az 1625-ös ediktum még csupán szigorította a feltételeit, viszont az 1634-es eltörölte ezt a módozatot.¹¹⁶⁴ XV. Lajos 1750-es ediktuma ugyan ismét visszavezette, de csupán a reguláris hadseregben szolgáló közrendű tisztek számára, igen bonyolult feltételekkel. Így a forradalomig összesen 400 tisztt nyert nemesi címet.¹¹⁶⁵

A nemessé emelésnek gyakorlatilag két módja maradt: a középkorból örökölt nemesi levél és a 17. század elejétől megjelenő nemessé emelő hivatal. A nemesi levél, régi eredeténél fogva, a 18. században is a legmegtisztelőbb volt a nemessé emelésben. Az uralkodók két megfontolásból bocsátottak ki nemesi pátenstleveleket: eladás, vagyis pénzszerezés és érdem alapján, jutalmazás céljából. Az álta-

¹¹⁶⁰ Jouglu de Morenas, Henri: *Le second ordre*. Paris, 1973. 66.

¹¹⁶¹ Mousnier, 1980. 355.

¹¹⁶² Constant, Jean-Marie: *L'enquêt de noblesse de 1667 et les seigneurs de Beauce = Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1974, No 4. 556. (továbbiakban Constant, 1974.)

¹¹⁶³ Meyer, t. I. 1966. 56.

¹¹⁶⁴ Chérin, Louis Nicolas Hyacinthe: *Abrégé chronologique d'édits, déclarations, réglemens, arrêts et lettres patentes des rois de France de la troisième race concernant le fait de noblesse*. Paris, 1788. 65., 97.

¹¹⁶⁵ Meyer, 1977. 11.

lunk ismert legrégebbi nemesi levél 1281-ből való, amelyet III. Fülöp adományozott egy Raoul nevű aranyművesnek. A nemesi levelek árusítása XIV. Lajos uralkodásának utolsó évtizedeiben volt a legjelentősebb, de később is előfordult. 6000 *livre*-ért (továbbiakban L) az arra jogosultnak tekintett jelentkező nemesi levelet vehetett. Az összeg egy középnemes évi jövedelme volt.¹¹⁶⁶ XV. Lajos és XVI. Lajos alatt nem volt árusítás, csak érdem alapján lehetett nemesi levelet kapni. Katonatisztek, udvari szolgálatot teljesítők és hivatalnokok részesültek ilyen kegyben. A 18. század második felében szaporodott azon jutalmazottak száma, akik nem a hagyományos szolgálatokért nyertek örökletes nemesi címet. A szemlélet módosulását tükrözte, hogy kiemelkedő polgári erényeket (vállalkozás, tudományos, művészeti, feltalálói és egyéb közhasznú tevékenység) is jutalmazni kezdett az állam. Amikor 1783-ban XVI. Lajos személyesen tapasztalta, hogy az első léggömb a levegőbe emelkedett, a Montgolfier fivérek apját visszamenőleg nemesi levéllel jutalmazta meg. Azért az apa kapta, hogy minél régebbinek számítsa a nemesi állapot.¹¹⁶⁷

A nemessé válás új formája, a nemessé emelő hivatal birtoklása volt. Az állami intézmények kiépülésével a 17. század második felére jócskán megszaporo-
dott a hivatali tisztségek száma. 1573-ban 20 000, 1665-ben 46 000, 1771-ben 51 000 hivatali tisztség volt a monarchiában.¹¹⁶⁸ Jelentős része adható-vehető és örökíthető volt, bevételt biztosítva a kincstárnak. A szép számú hivatalból Necker miniszter becslése szerint csupán 4160 (8%) emelte tulajdonosát meghatározott szolgálati idő elteltével örökletes nemessé, természetesen feleségével és törvényes gyermekeivel együtt.¹¹⁶⁹ A legelőkelőbb hivatali tisztségeknél 20 év, a többinél 40 év szolgálati időt írt elő az állam a nemessé emelkedés feltételül. A hivatalok tulajdonosai azonban már a hivatalba lépéstől gyakorolhatták a nemesi privilégiumok jó részét. A hivatal tulajdonlása a nemessé válás autonómabb útja volt, mint a nemesi pátenslevél. Az állam (az uralkodó) ugyan elvehette a hivatalt, ha valakit meg akart akadályozni a nemessé válásban, de ebben az esetben a hivatal árát a volt tulajdonosának köteles volt a kincstár visszafizetni. Az állam csak egyszer avatkozott be a hivattal való nemessé válás folyamatába: a hivatal vásárlásakor vagy öröklésekor a hivatal tulajdonosának hűségesküje után megbízólevelet adományozott. Ismertek voltak nem vásárolható magas tisztségek (udvari és állami megbízások, a privilégizált városok egyes állásai) is, amelyek nemessé emeltek.¹¹⁷⁰

¹¹⁶⁶ Bien, 1974. 44.

¹¹⁶⁷ Chaussinand-Nogaret, Guy: Nobles médecins de cour au XVIIIe siècle = *Annales E. S. C.*, 1977, No 5. 853–854. (továbbiakban Chaussinand-Nogaret, 1977/b.)

¹¹⁶⁸ Cosandey – Descimon, 2002. 111.

¹¹⁶⁹ Necker, Jacques: *De l'administration des finances de la France*, t. III. Paris, 1784. 149–151.

¹¹⁷⁰ Bluche, François – Durye, Pierre: *L'anoblissement par charges avant 1789*. t. I. = *Les Cahiers nobles*, Paris, 1961, No 23. 34.

A nemessé válásnak fokozatokat írtak elő. A hagyomány úgy tartotta, és ezt az állam is átvette, hogy a „nemessé éréshez” több nemzedékre van szükség. Az illető csak így öltheti magára a nemesi kiválóság összes jegyét. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy mind nemesi hivatallal, mind pedig pátenstlevéllel azok váltak nemessé, akik már régóta nemes módján éltek. Nem végeztek kétkézi munkát, szolgálatokat tettek az államnak, jó társaságba jártak és vagyonosak voltak. Mindezt négy nemesnek kellett eskü mellett egybehangzóan tanúsítania. Az állam 1767-ben jogi terminusként is elismerte a nemes módján élőket. Kardot viselhettek, és a városi tanácsokban két szék illette képviselőiket.¹¹⁷¹

A nemes módján élők járadékos és szabadfoglalkozású polgárok, nagykereskedők és manufaktúra tulajdonosok voltak. A 18. század második felére jelentős, mintegy 60 000 (családtaggokkal együtt 300 000 fő) család élt nemes módján. Ez majdnem annyi volt, mint a nemesi családok (kb. 68 000) száma. A 40 000 lakosú Orléans-ban 500 módos család lakott, amelynek kb. 40%-a nemes módján élt. 200 kereskedőből 61 (30%), 34 papír- és cukormanufaktúra tulajdonosból 17 (50%) élte a nemességhez illő életmódot.¹¹⁷² Vidéken is előfordultak ilyen családok. Burgundia falvaiban általában egy-két nemesi család lakott, amelyre ugyanennyi nemes módján élő jutott.¹¹⁷³

A nemes módján élő családok több generáció alatt jutottak erre a szintre. A legnehezebb az első nemzedéknek volt, amely kiszakadt a földműves vagy az iparos mesterségből, és urasági járadékbérlő, kereskedő ügynök vagy adóbeszedő lett. Jövedelme révén már lehetővé vált, hogy gyermekeit kollégiumba adja, akikből így jegyzők, hivatalnokok, pénzügyi előadók, esetleg vállalkozók lettek. A vagyonfelhalmozás révén a harmadik nemzedék már nemes módján élhetett, nemessé emelő hivatalt vásárolhatott, katonatiszti pályára léphetett, és feliratkozhatott a nemesi pátenstlevelet kérők listájára.¹¹⁷⁴

A felemelkedés más nyugat-európai társadalmakban, így az angolban is több nemzedéken át tartott. A gentrybe többnyire szabad foglalkozású, járadékos polgári elemek kerültek be köztisztelőre méltó tisztségek (hivatali, bírósági, politikai stb.) viselésével. Az angol gentry azonban sokkal átjárhatóbb volt, és gyorsabban cserélődött, mint a francia nemesség. A francia újnemes a régi nemességhez igyekezett igazodni, és így eltávolodott korábbi társadalmi miliójétől. Míg Franciaországban kizárólag az állam szabályozta a nemessé válást, addig Angliában épp ellentétes tendencia érvényesült: az állam szerepe a minimálisra mérséklődött a társadalmi státusz kvalifikációjában.¹¹⁷⁵

¹¹⁷¹ Texier, 1988. 573.

¹¹⁷² Lefebvre, 1962/b. 175.

¹¹⁷³ Mousnier, 1974. 186.

¹¹⁷⁴ Mousnier, 1980. 363.

¹¹⁷⁵ Ruggiu, 1997. 86–87.

Kérdés, hogy ebből a kb. 60 000 családból, amely a nemesi állapot előszobájában várakozott, hány lett ténylegesen nemes. Ugyanis ez kelthette a nemesség bezárkózásának, pontosabban az állam részéről való bezárásának vagy kinyitásának, nyitottságának az érzetét. Pontosán nem ismert, de valós becslések szerint a nemes módján élőknek csupán kb. 16%-a vált nemessé a század folyamán. A többi a lehetőséget várta. 1700–1789 között kb. 10 000 fő (családtagokkal együtt 50 000) vált nemessé. Ebből 69,3% hivattal, 12,3% udvari szolgálattal, 10,2% nemesi pátenslevéllel, 4,1% városi tisztséggel, 4,1% katonatiszti szolgálattal emelkedett be a második rendbe. Az udvari szolgálat és a városi tisztség a hivatalhoz volt hasonló, de jogilag megkülönböztették.¹¹⁷⁶

Az arányok egyértelműen mutatják, hogy a nemessé válásban a 18. században a hivatalnak lett döntő súlya. A hivatal a nemessé válás legköltségesebb változata volt, csak a módos polgárok tudták megvenni. A parlamentekben (legfelsőbb királyi bíróságok) a kisebb tisztségek 30–40 000 L-be, a bírósági elnöki vagy a főügyészi székek kb. 100 000 L-be kerültek. A magas pénzügyi hivatalokért 150–160 000 L-t is adtak. A 100–150 000 L egy szerény közepes vagyon volt, amely évente – értékének 3–4%-ával számolva – 4000–6000 L jövedelmet hozott.¹¹⁷⁷ A legkeresettebb a királyi titkári állás volt, mert ezzel nem járt semmilyen tényleges tevékenység. Csupán azért volt 848 ilyen hivatal, hogy nemessé emeljen. Királyi titkári hivattal emelkedtek a legtöbben nemessé. A 10 000 főből a 18. században 3300 (33%) királyi titkári hivattal lett nemes. Egy-egy család általában csak addig (20 évig) tartotta meg, amíg nemessé emelte. A század folyamán egy királyi titkári hivatal átlagban 3,4 családot emelt nemessé. Bretagne-ban volt ismert mondás: „*Ha Ádám apánk királyi titkári hivatalt vett volna, most minden rendben lenne, mert mindenki nemesi címet viselhetne.*”¹¹⁷⁸

A nemessé emelő hivatalon keresztül tehát a nemesség felső vagyonos rétegei töltődtek fel. A gazdag polgárság és a módos nemesség találkozott egymással a társadalmi piramis csúcsán. A harmadik rendből a második rendbe többnyire csak a társadalom felső szintjein volt átjárás. A hivatalt birtokló nemesség (taláros nemesség) a nemesi társadalom gazdagabb rétegei közé tartozott.

A nemesi társadalom mozgásának másik, ellentétes iránya a nemesség létszámát apasztotta. A fogyás számszerű meghatározása a nemességbe való betagozódáshoz képest is több bizonytalanságot tartalmaz. A lesüllyedést például nem tartották nyilván, viszont a korban érzékelhető volt, és a nemesi közvélemény olykor a valóságosnál is nagyobb mérvűnek állította be.¹¹⁷⁹ A fogyásnak két folyamata volt: a biológiai kihalás és a harmadik rendbe való lesüllyedés.

¹¹⁷⁶ Meyer, 1977. 11.

¹¹⁷⁷ Bien, 1988. 283.

¹¹⁷⁸ Meyer, t. I. 1966. 230., 250–251., Marion, 1923. 505.

¹¹⁷⁹ Texier, 1988. 416.

Egy család kihalása nem volt rendi specifikus jelenség, bármilyen rendű-rangú körben előfordult. Egy olyan társadalmi csoportnál, mint a nemesség, amely privilégiumokkal körbepátyázott volt, és a forradalom előtti években a 28 millió fős népességnek csupán az 1,2%-át alkotta, a kihalás (és a lesüllyedés is) a létszámcsökkenését okozhatta, mivel a pótlást az állam korlátozta. A fogyás demográfiai okaira először a kor egyik legnevesebb szakembere, Auget Montyon mutatott rá Moheau nevéen megjelentetett munkájában. A gyermekhalandóság a jótápláltság miatt ugyan alacsonyabb volt, mint a közrendnél, az átlagéletkor pedig magasabb, viszont mindezt ellensúlyozta, hogy a nemes férfiak közül minden hatodik a veszélyes foglalkozásnak számító tiszti pályát választotta.¹¹⁸⁰

Háborús időkben átlagban 14 000, békében 11 000 nemes szolgált a reguláris hadseregben. A 18. századi háborúkban három nemzedék alatt kb. 4 000 nemes tiszttá esett el. A veszteség azonban ennél nagyobb volt, ha figyelembe vesszük a hozzájuk köthető gyermekáldás elmaradását.¹¹⁸¹ A 18. század folyamán legalább két esztendővel kitolódott a házasságkötés kora. A késleltetés következménye volt, hogy kb. 20%-kal csökkent a születendő gyermekek száma. Ezt a magatartást az a stratégia váltotta ki, mely igyekezett mérsékelni a családi vagyoni elaprosodását, hogy minél kevesebb legyen a földönfutó nemes. Ugyanezen oknál fogva a hajadonok és az agglagények aránya is magasabb volt a nemesség körében. Bretagne-ban a nőtlen nemes férfiak aránya a 17. században 10,7%, a 18. században 16,3% volt. Az össznépességben belül a nőtlenek aránya 10% körül ingadozott. A családfők gyakorta gördítettek akadályokat a kisebb gyermekek házasodási szándékai elé. A vagyoni osztozkodásból való kizárásra a legmegfelelőbb megoldás az egyházi pálya volt.¹¹⁸²

A nemességet apasztó másik folyamat a lesüllyedés volt, amelyet alapvetően az elszegényedés és a kétkezi munkáktól való tiltás éltetett. A szegénység fogalma a 18. században rendi specifikus volt. A szegény nemes általában nem a biológiai szegénység határán élt, mert amíg idáig eljutott volna, már lesüllyedt a harmadik rend alsó rétegeibe. Egy átlagos, öt fős család létfenntartásához a 18. század második felében pénzértékben kifejezve évente 250–300 L jövedelemre volt szükség. Ez 10–12 mázsa búza árával volt egyenértékű. Egy átlagos létszámú családnak évente 6 mázsa búzára volt szüksége kenyérhez és tésztához. Jövedelmének tehát 50–60%-át kenyérre és tésztára költötte. A megmaradó részből fedezte az összes többi szükségletét.¹¹⁸³ Az állam és a nemesi közvélemény azt a nemesi családot tekintette szegénynek, amelynek pénzérték alapján évi jövedel-

¹¹⁸⁰ Moheau, 1912. 65.

¹¹⁸¹ Meyer, 1981. 54.

¹¹⁸² Meyer, t. I. 1966. 125.

¹¹⁸³ Morineau, 1972/a. 452.

me nem haladta meg az 1000 L-t. Az ezen a szinten élő közrendűt még módosnak tekintették.¹¹⁸⁴

A nemesnek ugyanis megfelelően kellett öltözködni, táplálkoznia, szolgát kellett tartania, házának tudatni kellett a világgal társadalmi hovatartozását. Gyermekeit megfelelő vagyonnal volt illendő megházasítani. A 18. században megnőtt a műveltség szerepe. Fiait kollégiumba volt tanácsos adni, ha azt akarta, hogy tisztí vagy hivatali pályára kerüljenek. Egy nemes ifjú kollégiumi taníttatása az intézmény hírnevétől függően 250–800 L-be került évente. Egy jó kollégium és a párizsi jogi kar elvégzése összesen 9–10 000 L-t igényelt. A király ugyan néhány száz szegény nemesi ifjúnak ösztöndíjat adott a katonai iskola elvégzéséhez, de ez a gesztus az összes szegény nemesen nem segített.¹¹⁸⁵

Ha egy kismemes nem tudott nemes módján élni, gyermekeit a lesüllyedés veszélye fenyegette. A vidéki kismemesnek hiába termelt meg a búzája és a bora, készpénz híján „röghöz kötött” volt, privilégiumait, a társadalomban élvezett lehetséges előnyeit nem tudta kihasználni, csupán falujában élhetett jogaival. A módos városi nemes és nagypolgár lenézte a „parasztos illatú” vidéki kismemest, s vagy kigúnyolta, vagy szánakozott felette. Beauce vidékén (Párizsi-medence) az a mondás járta, hogy „... a beauce-i nemes ágyban marad, amikor térdnadrágot kellene felvennie, és eladja a kutyáját, hogy kenyeret vehessen.”¹¹⁸⁶ A gúnyoló vagy szánakozó írások mellett a 18. század második felében elemző irodalom is született a nemesi szegénységről, többnyire nemesek tollából. Olvasójának azt sugallta, hogy a nemesség egyre szegényedik, míg a harmadik rend pedig csak gazdagodik.¹¹⁸⁷ A breton tartományi rendi gyűlés adóügyi bizottságának 1778-as jelentése szerint a tartomány közrendű népességének vagyona érték alapján 1735 óta megduplázódott. Mindebből a nemesi rend azt a következtetést vonta le, hogy a harmadik rend a nemesség rovására gazdagodik. A nemességről nem készítettek ilyen vagyoni becslést. Valószínű azonban hogy a második rend felső rétege is gazdagodott ezen idő alatt a nemessé váló nagypolgárok vagyonával. A nemesség szegényedésének és a közrend gazdagodásának vélelme ország-szerte élt a nemesi közvéleményben.¹¹⁸⁸ A nemesség megközelítőleges jövedelméről a harmincnégyből tizenhárom adókerületben és intendánsi körzetben maradtak fenn adatok. Ezek alapján az 1780-as években átlagban a nemesi családoknak csak jó 20%-a bírt évi 1000 L-nél kisebb jövedelemmel. Voltak azonban tartományok – például Bretagne –, ahol ez az arány a 30%-ot is elérte.¹¹⁸⁹

¹¹⁸⁴ Meyer, 1971. 175.

¹¹⁸⁵ Carré, 1920. 284.

¹¹⁸⁶ Constant, 1974. 566.

¹¹⁸⁷ Hecht, 1964. 280.

¹¹⁸⁸ Meyer, 1971. 187.

¹¹⁸⁹ Chaussinand-Nogaret, 1977/b. 92.

Európai viszonylatban a szegény nemesség 20%-os aránya csak Angliában számított magasnak. A gentry társadalomhoz csak az tartozhatott, aki módos volt. Ezt maga a gentry szabályozta, mivel az állam nem szabott semmilyen kritériumot. Más európai országban, főleg a népes nemességgel rendelkezőkben (Lengyelország, Spanyolország, Magyarország) a nemesi pórnép a rend zömét tette ki. Magyarországon az utolsó nemesi felkelés idején (1809) a hadba vonulók 87,8%-a nem tudta a költségeit fedezni. Bihar megyében a birtokos nemesség 70,1%-a egy teleknyi vagy annál kevesebb földdel rendelkezett.¹¹⁹⁰

Franciaországban tehát viszonylag alacsony volt a szegény nemesség aránya, holott a nemességhez való tartozásnak nem voltak vagyoni vagy jövedelmi feltételei. A nincstelen nemes is megtarthatta rendi állapotát. Jogilag a szegénység összefért a nemesi állapottal, s a nemesi ideológia is ezt hangoztatta. A társadalmi gyakorlatban már nem teljesen így volt. Az állam vagyoni határ állítása helyett más eszközökkel szabályozta a nemesi társadalom alsó rétegének mozgását. A nemességbe való bekerülést korlátozta, a lesüllyedést viszont ösztönözte. Erre szolgált a nemeshez nem illő foglalkozások tiltása. Az 1660-as évektől az állam egyre több foglalkozást engedélyezett a nemességnek, és a 18. század második felére a nemes minden szabadfoglalkozást, nagybani kereskedést, ipari vállalkozást, bankári tevékenységet gyakorolhatott. A kétkezi munka tilalma alól azonban a törvények 1789-ig sosem oldották fel a nemességet. Nemes ember csak a saját birtokán szánthatott-vethetett, kézműves mesterséget nem gyakorolhatott, boltot nem nyithatott.¹¹⁹¹

A nemesi pórnép számára pedig a kétkezi munka volt csak többnyire elérhető, hisz műveltség és pénz híján ügyvéd, orvos vagy nagyvállalkozó nem nagyon lehetett. Az állam feloldó rendelkezései a módos nemességet biztatták – nem nagy sikerrel – polgári foglalkozásokra, hogy anyagi helyzete még szilárdabb legyen. Ennek ellenére a kisenemesi családok másod- és harmadszülött gyermekei, akik alig örököltek a kicsiny vagyonból, kénytelenek voltak hasznos foglalkozás után nézni. Következménye az lett, hogy felfüggesztették nemesi jogaik gyakorlásából. Az ilyeneket Bretagne-ban „alvó nemeseknek” nevezték.¹¹⁹² Nemesi jogait nem veszítették el végleg, de a foglalkozás gyakorlása idején nem élhettek velük. A született nemesnek (apai ágon az ősei négy generáció óta nemesek) három nemzedéken (99 év) át lehetett üzni a tiltott mesterséget anélkül, hogy nemesi jogait végleg elveszítette volna. A kor jogi felfogása szerint ugyanis három nemzedéknyi idő után a nemesi erények elkorcsosulnak. A jövedelmező foglalkozást választó kisenemesség egy része számára így lehetőség nyílt, hogy egy-

¹¹⁹⁰ Kósa László: „*Hét szilvafa árnyékában*”. *A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon*. Bp., 2001. 18.

¹¹⁹¹ La Bigne de Villeneuve, 1918. 84–86., 101–102.

¹¹⁹² Mousnier, 1974. 109.

két nemzedék múlva visszapaszkodjon a nemességbe.¹¹⁹³ A tiltott foglalkozást űző újnemes gyermeke viszont közrendűnek számított. Ha az apa még az életében nem hagyott fel a kétkezi foglalkozással, a család számára végleg elveszett a nemesi cím. Ezen megszorításnak azonban nem volt különös hatása, mert az újnemesség (három generációnál nem régebben szerezte a nemesi címet) többnyire módos volt.¹¹⁹⁴

A lesüllyedést elősegítő másik állami eljárás a nemesi állapot felülvizsgálata volt, amely a nemest származása bizonyítására kötelezte. A származás bizonyítására gyakran sor kerülhetett egy-egy család számára, amennyiben a született (rég) nemes élni akart származási előjogával valamilyen tisztség vagy méltóság elnyerése érdekében. Voltak olyan kolostorok és kollégiumok, ahová csak úgy lehetett bekerülni, ha a jelentkező igazolta, hogy régi nemes. Mindez önkéntes elhatározás volt. Országos felülvizsgálati eljárást XIV. Lajos rendelt el 1664-ben, s a vizsgálat – időközi megszakításokkal – 1718-ban zárult le. Célja a megszaporodott álnemesek felkutatása és megbüntetése volt.¹¹⁹⁵

A nemesi állapot vonzó voltát fejezte ki, hogy jelentős számú, nemes módján élő módos polgár nemesnek nyilvánította magát, egy idő után a környezete is annak tekintette, s származását dokumentumokkal is próbálta bizonyítani.¹¹⁹⁶ A 18. század második felében sok értekezés panaszolta, hogy hivatalos iratokon, keresztleveleken, házassági szerződéseken, közjegyzői iratokon egyre többen tüntették fel magukat nemesnek, holott nemesi levelük vagy nemessé emelő hivataluk nem volt. Maugard királyi levéltáros és geneológus 1788-ban 20 000-re becsülte az álnemesek számát. Családtagokkal együtt közel 100 000 fős réteg volt, közel egyharmada a tényleges nemesség létszámának.¹¹⁹⁷ A becslés valószínűleg túlzott, de az álnemesek nagy száma valós megállapítás volt.

A XIV. Lajos által elrendelt revízió ugyan az álnemesek felkutatását célozta, de a tényleges nemesség egy részét is hátrányosan érintette. Az eljárás bonyolult és költséges volt, olykor több ezer *livre*-be került. A nemes köteles volt hitelesíteni keresztlevelét, házassági anyakönyvi kivonatát, házassági szerződését, apja testamentumát, inventáriumát, a hűbérbirtokára vonatkozó hűségeskü szövegét és természetesen nemesi levelét vagy hivatal-birtoklás esetén elismerő levelét.¹¹⁹⁸ Aki az igazoló eljárásnak nem vetette alá magát, és az állam tudomást szerzett róla, a közrendűek adólistájára került. A vidéki nemesség egy része pénz híján

¹¹⁹³ Nassiet, 1997. 16–17.

¹¹⁹⁴ La Bigne de Villeneuve, 1918. 118–121.

¹¹⁹⁵ Meyer, t. I. 1966. 52–52.

¹¹⁹⁶ Esmonin, 1958. 28.

¹¹⁹⁷ Maugard, Antoine: *Remarques sur la noblesse*, dédiées aux Assemblées provinciales. Paris, 1787. 135.

¹¹⁹⁸ Bély, 1996. 1014.

nem tudott eleget tenni a bizonyítási eljárásnak, s így besüllyedt a harmadik rendbe. Normandiában 15%-a, Bretagne-ban 17%-a rekesztődött ki a nemességnek. A második és a harmadik rend között tehát nem csak a társadalmi piramis csúcán, hanem az alján is volt átjárás, de többnyire fordított irányú, a harmadik rend felé tartó.¹¹⁹⁹

Michel Nassiet kutatásai szerint a visszakerülés lehetőségét, a részleges visszaáramlást nem szabad teljesen jelentéktelen folyamatnak tekinteni. A szegény nemesség nem csupán lesüllyedt, hanem mindig újra fel is töltődött. Ennek a fő forrása a középnemesség kisebb fiainak az elszegényedése volt, mert az atyai örökség fele vagy kétharmada a felosztáskor az elsőszülöttnek jutott. Másodlagosan a harmadik rendbe lesüllyedt nemesek visszakapaszkodása is gyarapította a nemesi társadalom alsó szintjét. Szerencsés foglalkozást választva, nem várt örökség vagy sikeres házasodás révén egy-két nemzedék alatt sikerült annyi vagyont összegyűjteni, amely ismét lehetővé tette a nemesi életmódot, mégha igen szerény formában is.¹²⁰⁰

A nemesi családok kihalásának és lesüllyedésének mértékét csak megbecsülni lehet. Roland Mousnier szerint öt-hat generáció alatt a nemesség jó fele kicserélődött a monarchiában. Denoiston de Chateauneuf 230 nemesi család sorsát vizsgálva megállapította, hogy a családok 85,6%-a kilenc nemzedéknél kevesebb ideig maradt fenn. Jouglu de Morenas 2000 nemesi család 1701–1789 közötti származását feltárva arra a következtetésre jutott, hogy 57,6%-a egyenes ágon kihalt vagy lesüllyedt.¹²⁰¹

Az egész nemességre vonatkozóan mindebből nehéz lenne következtetnünk. A szakirodalom azonban többnyire azon az állásponton van, hogy a francia nemesség létszáma a 18. században fogyott, több család halt ki vagy süllyedt le a harmadik rendbe, mint ahány polgár család bekerült a nemességbe. Alain Texier becslését elfogadva a közel 10 000 felemelkedő családdal szemben a 18. század folyamán kb. 12 000, vagyis 20%-kal több család halt ki vagy süllyedt le. A francia tehát nem lett nemesi társadalom, mint a magyar vagy a lengyel. Alsó, szegény rétegei nem duzzadtak fel, mert szegényesen élő harmadik rendbeli nem emelkedhetett be a nemességbe, viszont a francia nemesi pór nép könnyen lesüllyedhetett.¹²⁰²

Az állam, ahogy megállapítást nyert, a harmadik rendből a második rendbe többnyire csak a nemesi társadalom felső, módos szintjébe tette lehetővé a betagozódást. Ez a 18. században a nemesi társadalom csúcán átrétegződést indított el, amely az egész rendre kihatott. A 17. század végén a hierarchia csúcán még

¹¹⁹⁹ Nassiet, 1997. 242., 376.

¹²⁰⁰ Nassiet, 1997. 16–17.

¹²⁰¹ Durand, 1971. 381.

¹²⁰² Texier, 1988. 82.

csak az „aranykalitkába zárt” (Versailles-ba) udvari arisztokrácia foglalt helyet. Olyan szűk csoport volt, amely egyesítette a hatalmas vagyont, a magas rangot, a régi származást és a nagy társadalmi befolyást. „Nemesség volt a nemességen belül”, mert szolgálati és származási előjogaival elkülönült a nemesség többi rétegétől. Mindez annak ellenére volt, hogy az állam és a nemesi ideológia egy és oszthatatlan nemességet ismert el.¹²⁰³

A nemessé válás uralkodó útja, a nemessé emelő hivatal birtoklása a 18. századra egy újabb felső réteget termelt ki: a hivatali nemesség színe-javából kialakult a parlamenti arisztokrácia. Az 1770–1780-as évekre nagy része már régi nemesnek számított. A nancy-i (Lotaringia) és a rennes-i (Bretagne) parlamentnek már csak született nemes tagja volt. A legnagyobbban, a párizsi parlamentben a tagok 63%-a volt született nemes.¹²⁰⁴ A parlamenti arisztokrácia tehát többnyire előkelő származásúvá vált, amelyhez az udvari arisztokráciához hasonló nagyságú vagyon és befolyás párosult. A parlament a monarchia egyik legjelentősebb intézményének számított. A legfelsőbb bíraskodás mellett a törvények bejegyzője és felülvizsgálója is volt. Ebből származott a parlamenti arisztokrácia sajátos tudata. Közvetítőnek tekintette magát a nép és a király között. Gyakran hangoztatta, hogy a parlament a monarchia fundamentuma, amely nélkül nincs monarchia. A párizsi parlament a Fronde (1648–1653) óta a „királyság templomának”, a „törvényesség szentélyének” tekintette magát.¹²⁰⁵

A 18. század közepére egy harmadik réteg is felemelkedett a csúcsokra: a pénzarisztokrácia, az állam pénzügyeit kezelő, főadóbegyűjtőkből, kincstárnokokból és főadóbérlőkből álló réteg. A pénzembereket „alantas” származásuk miatt – többnyire újnemesek voltak – az udvarban sokáig lenézték, és foglalkozásuk is megvetendő volt az udvari arisztokrácia szemében. A társadalomban sem voltak szeretettek, „a nép vérszívóinak” nevezték őket.¹²⁰⁶ A *Perzsa levelekben* a perzsa vendég kísérője a következő szavakkal mutatta be a pénzembert: „*Ez az ember...közönséges adóbérlő, épp annyival gazdagabb, mint amennyivel alantasabb származású...egész Párizsban nála volna a legjobb asztaltársaság, ha ő maga soha nem ebédelne otthon.*”¹²⁰⁷

A pénzemberek pénzüikkel, foglalkozásukkal és udvari befolyásukkal váltak arisztokrata réteggé. Szolgálatuk nélkülözhetetlen volt az állam és az udvar emberei számára. A vagyon fokozatosan a rang és a származás szintjére emelkedett a társadalom legfelsőbb köreiben, de a nemesi gondolkodásban a vagyon még nem önmagáért való volt, csupán eszköznek tekintették életvitelükhöz. A tudós

¹²⁰³ Duma, 1998. 28.

¹²⁰⁴ Bluche, 1960. 93–94.

¹²⁰⁵ Aubertin, 1889. 412.

¹²⁰⁶ Dessert, 1988. 7–10.

¹²⁰⁷ Montesquieu, 1880. 105–106.

Jean-Joseph Expilly abbé 1772-ben részben joggal állapította meg: „...a rendek közötti különbségtétel többé már nem más, mint illúzió. A valóságos különbség, amely létezhet érdemben a személyek között, nem fejezhető ki csak a gazdagság vagy a szegénység mértékével.”¹²⁰⁸

A nagy vagyon, a befolyás és az életmód (a luxus) tehát a három réteget közös nevezőre hozta és részlegesen közös érdeket teremtett közöttük. A század második felében műveltségük és kulturális identitásuk is hasonló jellegűvé vált. A szalonok, a szabadkőműves páholyok és a tudós társaságok a három arisztokrata réteg, a nemes módján élő nagypolgárság és a talentum embereinek közös intézményeivé váltak. A későbbi hírneves diplomata, Talleyrand azt írta a visszaemlékezéseiben, hogy a forradalom előtti évtizedekben a „jó társaságot” a származás, a rang, a vagyon és a tehetség alkotta. Az átrétegződés viszont felerősítette a nemességen belül eddig is létező különbségeket. A vagyoni és a kulturális különbségek élesebben választották el az arisztokrata rétegeket a nemesség többi rétegétől, mint a nemes módján élő nagypolgárságtól.¹²⁰⁹

Ezen folyamatokból a történetírók egy része azt a következtetést vonta le, hogy a 18. század második felében egy új elit született. Az elit-teória egyik legismertebb, igen határozott megfogalmazója Guy Chaussinand-Nogaret volt. Szerinte a társadalom legfelsőbb köreiben a rendi határok leomlottak, s az említett rétegekből egy új uralkodó elit született. Tartós képződménynek bizonyult, amelyet még a forradalom is csak megingatott, de Napóleon alatt ujjaszerveződött, lényegesen nem különbözve a forradalom előttitől.¹²¹⁰

A felfogással szemben szkepticizmus is fellelhető a történeti irodalomban. Az elit-teória egyik megkérdőjelezője Michel Vovelle volt: a vagyoni, életmódbeli és kulturális közeledés nem biztos, hogy érdekazonosságot, közös cselekvési programot szült, amely pedig az elit fontos jegye. Az új elitet szövő szálak még gyengék voltak, s a polgári forradalom szétszaggatta ezeket.¹²¹¹

A nemesi társadalom csúcán kibontakozó átrétegződés, az új arisztokrata rétegek felzárkózási törekvése a történeti irodalom egyik irányzata számára sem kétséges. Az említett rétegek összeforottsága azonban kétséges. A tartós társadalmi kapcsolatok egyik fontos kialakítója a házasság volt, amelyet úgy fogtak fel, mint két család szövetségét. A házasságkötésben társadalmi (származás, rang, pozíció) és vagyoni megfontolások döntöttek. A házassági kapcsolatokban a 18. században is megmaradt uralkodó jellegűnek az azonos rétegből származó házastárs választás. Minden rétegnél a saját körből való házasodás maradt a meg-

¹²⁰⁸ Durand, 1971. 648.

¹²⁰⁹ Talleyrand, Charles-Maurice: *Mémoires. Publiés avec une préface et des notes par le duc de Broglie*. t. I. Paris, 1891. 118–119.

¹²¹⁰ Chaussinand-Nogaret, Guy: *Une histoire des élites. 1700–1848*. Paris-La Haye, 1975. 14.

¹²¹¹ Vovelle, 1971. 49–57.

határozó. A hercegek és *pairek* különösen zárkóztak voltak. A hercegek és *pairek* közel fele hercegek és *pairek* lányait vette feleségül, kb. 40%-a régi származású módos nemes lányt keresett, s csak 10%-a házasodott össze parlamenti arisztokraták lányaival. A „*mésalliance*” ugyan megjelent, és szembetűnő volt, de nem fordult elő túl gyakran.¹²¹²

A parlamenti arisztokrácia szintén saját rétegét részesítette előnyben házasságkor. A párizsi parlamentet a rokonsági szálak szövvényes hálója fűzte össze. Kifelé természetesen szívesen házasodott az udvari arisztokráciával, ha lehetőség kínálkozott rá. Ez a réteg már nem zárkózott el a pénzarisztokráciával való rokonság elől sem, főleg ha jó anyagi üzletet ígért.¹²¹³ A legváltozatosabb a pénzarisztokrácia párválasztása volt. Itt is uralkodott az egymás közötti házasodás, de nyitottabb volt az előző két rétegnél. Kapcsolatait házasságkötéssel is igyekezett erősíteni a másik két arisztokrata réteggel. A rokonsági szálakat a nagypolgársággal is ápolta.¹²¹⁴

A felső rétegek közötti közeledés, az eddigi rendi választóvonalak tompulása a régi arisztokráciát és a vidéki nemességet arra készítette, hogy a folyamattal szemben védekezzen is, és olyan terepmentet találjon, ahol erősítheti különállását. Megszületett a veszélyeztetettség érzése, hogy a gazdag újnemesség és a nemes módján élő nagypolgárság elfoglalja társadalmi pozícióit, összeolvad vele, s így elveszíti eredeti karakterét. Az elkülönülést a származás privilégium rangjára emelése egyengette. Ez volt az egyetlen jegy, amellyel az új arisztokrácia kevésbé vagy egyáltalán nem rendelkezett.¹²¹⁵

Az elkülönülést tükrözték a forradalom előtti évtizedekben azok az anakronisztikus törvények, amelyek a katonatiszti pályán kizárólagosságot biztosítottak a születési nemességnek az újnemességgel és a nemessé emelkedés útját járó nagypolgársággal szemben. Az állam, amely a század folyamán végig lavírozott az új és a régi arisztokrácia között, most ezen a téren a régi érdekeinek engedett előnyt. A magas állami pozíciók betöltésénél azonban meghagyta az újnemesség érvényesülési lehetőségét.¹²¹⁶ Az 1751-es királyi rendelkezés előírta, hogy az újonnan felállított katonai iskolába csak azt a növendéket lehet felvenni, akinek a családja legalább négy nemzedék óta nemes. A katonai iskola elvégzése nélkül senki sem lehetett tiszt. A legsúlyosabb korlátozás az 1781-es Ségur-féle rendel-

¹²¹² Labatut, 1972. 186–188.

¹²¹³ Fiette, 1997. 26.

¹²¹⁴ Durand, 1971. 338–344.

¹²¹⁵ Tocqueville, 1994. 18.

¹²¹⁶ Fiette, 1997. 24.

kezés volt, amely kimondta, hogy hadnagy ezután csak az lehet, aki apai ágon bizonyítani tudja minimum négy generációs nemesi múltját.¹²¹⁷

A rendelkezések tragikus baklövésnek bizonyultak, mert az újnemességet és az érvényesülést kereső polgárságot politikai síkon szembeállították a régi arisztokráciával. A nemes módján élő nagypolgárság amúgy is szűknek vélte az állam által korlátozott utat, amely a nemességbe vezetett. A nemessé válást váró polgári rétegek feladták eddigi „harcukat”, hogy nemesi cím szerzésével emelkedjenek minél nagyobb számban egyenlő szintre a nemességgel. Helyébe egy másik alternatívát állítottak: nem a születési arisztokráciához kell ezután igazodni a társadalomban, hanem fordítva, azt kell igazítani hozzájuk, vagyis lebontani különleges jogait, megszüntetve a közöttük lévő különbségeket. Az új törekvés, sok más tényezővel együtt az 1789-es forradalom előkészítője volt.¹²¹⁸

¹²¹⁷ Six, G.: Fallait-il quatre quartiers de noblesse pour être officier à la fin de l'Ancien Régime? In. Chaussinand-Nogaret, Guy: *Une histoire des élites. 1700–1848. Recueil des textes, présentés et commentés.* Paris–La Haye, 1975. 175–176.

¹²¹⁸ Carré, 1920. 310.

JEAN-BAPTISTE MOHEAU FRANCIAORSZÁG NÉPESSÉGVISZONYAIRÓL

A 19. század neves demográfia történésze, Émile Levasseur Jean-Baptiste Moheau-t (1745–1794) a francia demográfia egyik megalapítójának és legjelentősebb képviselőjének tekintette.¹²¹⁹ Ugyanakkor sokáig rejtélyes alakjának is vélték. A 19. században kreált személynek hitték, mint a La Rochelle-i adókerület intendánsi titkárának, nem találták meg a nevét az archívumban, s a lexikonok sem tettek róla említést.¹²²⁰ A. S. monogrammal megjelent rövid kommentár szerint a Moheau név rendkívül szokatlan, s valószínű, hogy az intendáns Montyon báró kreálta, vagyis álnév, amelyet műve elé írt.¹²²¹

Ma már egyértelműen bizonyított, hogy létező személyiség volt. Jómódú párizsi családban született, apja az Orléans-i hercegi ház tisztviselője volt, anyja kereskedőcsaládból származott. Hivatalnok lett, de a népeségkutatás érdekelte. 1779-ben egy párizsi ügyvéd lányát vette feleségül. 1789-ben a forradalom oldalára állt, hadbiztos lett, 1794 januárjában azonban guillotine végzett vele.¹²²² Talány maradt viszont napjainkig, hogy ő, vagy Auget de Montyon intendáns, vagy mindketten szerzői a híres *Kutatások és vizsgálódások Franciaország népeségéről* című műnek. Jean-Baptiste-Antoine Auget de Montyon (1733–1830) báró művelt filantrop, a tudományokat pártoló gazdag hivatalnok volt, aki szintén folytatott demográfiai kutatásokat. Több mű szerzője volt, de nevét ritkán tüntette fel. Titkárában egy képzett szakemberre lelt, aki hasznos kutatási módszereket tudott alkalmazni.¹²²³

¹²¹⁹ Levasseur, Émile: *La population française. Histoire de la population avant 1789 et démographie de la France*. t. I. Paris, 1889. 58. (továbbiakban Levasseur, 1889.)

¹²²⁰ Gonnard, René: Notice. In. Moheau, Montyon de Antoine Jean Baptiste: *Recherches et considérations sur la population de la France, 1778*. Publié avec introduction et table analytique par René Gonnard. Paris, 1912. VI. (továbbiakban Gonnard, 1912.)

¹²²¹ Soboul, Albert: Commentaires. = *Population*, 1958. vol. 13, No 2. 282.

¹²²² Le Mée, René: Jean-Baptiste Moheau (1745–1794) et les *Recherches...* un auteur énigmatique ou mythique? In. Moheau, Montyon de Antoine Jean Baptiste: *Recherches et considérations sur la population de la France* (1778). Réédition, annotée par Éric Vilquin. Paris, 1994. 314–315. (továbbiakban Le Mée, 1994.)

¹²²³ Brian, Éric: La science administrative du baron de Montyon. In. Moheau, Montyon de Antoine Jean Baptiste: *Recherches et considérations sur la population de la France* (1778). Réédition, annotée par Éric Vilquin. Paris, 1994. 367., 378.

Érdeklődés és felkészültség alapján tehát Moheau és Montyon is alkalmas volt a *Kutatások...* megírására.

A szerző(k) iránti kétségek már a könyv megírását követően felmerültek. A mű az 1770-es évek elejétől íródott és 1776-ban készült el. Ekkor Cadet de Saineville királyi cenzorhoz került, hogy engedélyezze a megjelentetését. A művet Moheau adta le, de a cenzor úgy vélte, hogy a tényleges szerző Montyon volt, vagy legalább is ő szolgáltatta az anyagot Moheau-nak. Montyon, Moheau halála után a saját munkájának tekintette a *Kutatásokat*, de azzal a fenntartással, hogy az írást a titkárára bízta.¹²²⁴ Louis Chevalier az angol Paul Vincent-ra hivatkozik, aki egy Montyon levelet idéz, amelyben a volt intendáns megemlíti, hogy 1777-ben kiadatott egy, Franciaország népességviszonyairól írott könyvet (1777 decemberében jelent meg, de 1778-as dátummal) titkára neve alatt.¹²²⁵ Moheau az olvasóhoz írott bevezetőjében egyértelműen a sajátjának tekintette a művet, de utalt rá, hogy kapott inspirációt, hogy kitől, azt nem említette.¹²²⁶

Levasseur megalapozatlannak tartotta Montyon szerzőségének felvetését.¹²²⁷ A *Kutatásokat* másodszor kiadó René Gonnard szintén Moheau-nak tulajdonította, de a források összegyűjtésében nem zárta ki Montyon részvételét.¹²²⁸ Ezzel szemben Chevalier a *Kutatások...* és Montyon írásai között sok rokonságot vélt felfedezni, különösen a második könyvet (kötetet) illetően. Valószínűnek tartotta, hogy az első könyv táblázatai is Montyontól származtak, de Moheau közreműködött az összeállításukban.¹²²⁹ Még határozottabban Montyonnak tulajdonította a könyvet Edmond Esmonin, arra hivatkozva, hogy az intendáns az 1770-es évektől demográfiai kérdésekkel is foglalkozott. Leveleiben szakszerűen nyilvánított véleményt, és része volt abban a kezdeményezésben, amelynek hatására Terray abbé, pénzügyi főellenőr 1772-ben elrendelte a születések, a házasságkötések és a halálozások összeírását. Munkatárs nélkül is képes volt megírni a *Kutatásokat*. Számára csupán az maradt rejtély, hogy miért Moheau neve alatt jelentette meg.¹²³⁰

Az újabb vélekedések sem egyöntetűek. René Le Mée egyértelműen Moheaut tekintti szerzőnek, akit Expilly abbé és Louis Messance művei megjelenésének hatására az 1760-as évek közepétől foglalkoztatták a demográfiai viszonyok. Va-

¹²²⁴ Le Mée, 1994. 313.

¹²²⁵ Chevalier, Louis: Préface à Moheau. = *Population*, 1948, vol. 3, No 2. 224. (továbbiakban Chevalier, 1948.)

¹²²⁶ Moheau, Montyon de Antoine Jean Baptiste: *Recherches et considérations sur la population de la France*. Paris, 1778. V–VI. (továbbiakban Moheau, 1778.)

¹²²⁷ Levasseur, 1889. 58.

¹²²⁸ Gonnard, 1912. X–XI.

¹²²⁹ Chevalier, 1948. 231–232.

¹²³⁰ Esmonin, 1958. 275–280.

lőszínűleg részt vett az auvergne-i Aunis vidékének népességfelmérésében és a tours-i adókerület népességtáblázatainak elkészítésében. Montyon keveset tartózkodott La Rochelle-i adókerületében, többnyire Párizsban időzött. Ilyenkor az intendáns nevében az első almegebízott, Moheau igazgatta az adókerületet. Tehát nem egyszerű titkár, „íródeák” volt. Montyon 1775-ben megvált intendánsi tiszt-ségétől, mert államtanácsos lett, és semmilyen nyoma sincs annak, hogy tovább-ra is demográfiai kutatásokat végzett volna. Csupán néhány népességstatisztikai táblázat maradt fenn tőle, amelyeknek az adatai nem egyeznek Moheau számaival. 1775-ben Moheau is Párizsba költözött, ahol anyagot gyűjtött. Feltételezhető, hogy a pénzügyi főellenőr felügyelete alatt működő statisztikai iroda vezetésében s részt vett.¹²³¹

Éric Brian Montyon írásain szövegvizsgálatot végzett és arra az eredményre jutott, hogy valószínűleg a *Kutatások...* két szerző műve. Az első könyv nagy részét Moheau írta, míg az első könyv elemző részei és a második könyv Montyon tollából származott.¹²³² A talány tehát ma sem megoldott, amely a mű értékét természetesen nem csorbítja.

1801-ig Franciaországban nem tartottak általános és teljes népszámlálást. A 1760-as évekig a népesség valós megbecsülésére sem történt, csak néhány kísérlet. Ezeket azonban még a művelt közvélemény is csak részlegesen ismerte. Ideológiai-politikai megfontolások mellett ez az ismerethiány volt az éltetője az ún. elnéptelenedés elméletnek, amelyet a felvilágosodás gondolkodói közül is többen vallottak. Egyik legjelentősebb életre keltője Montesquieu volt.¹²³³

Montesquieu a populacionisztika híve volt, ahogy sok más 18. századi filozófus, közgazdász és demográfus (Expilly, Messance, Moheau stb.) is: minél nagyobb egy ország népessége, annál gazdagabb. Ezért a népességet „mesterséges” eszközökkel is növelni kell.¹²³⁴ Vallotta azt a nézetet, mely szerint a népesség az ókor óta hanyatlik. A *Perzsa levelek*ben kifejtette, hogy Franciaország népessége is folytonosan csökken. Okát az erkölcsök romlásában és a kormányzásban látta. „A kormányzás szelidsége csodálatosan hozzájárul a faj szaporodásához.”¹²³⁵ Ezek szerint Franciaország kormányzása nem volt szelíd. A *Perzsa leveleket* egy pamfletnek szánta az önkényuralommal szemben. A *törvények szelleméről* című művében is visszatért az elnéptelenedés kérdéséhez: Franciaország földje 50 mil-

¹²³¹ Le Mée, 1994. 335–357.

¹²³² Brian, Éric: Moyen de connaître les plumes. Étude lexicométrique. In. Moheau, Montyon de Antoine Jean Baptiste: *Recherches et considérations sur la population de la France* (1778). Réédition, annotée par Éric Vilquin. Paris, 1994. 393. (továbbiakban Brian, 1994.)

¹²³³ Dupâquier – Lepetit, 1995. 57.

¹²³⁴ Puvilland, Antonin: *Les doctrines de la population en France au XVIIIe siècle, de 1695 à 1776*. Lyon, 1912. 61. (továbbiakban Puvilland, 1912.)

¹²³⁵ Montesquieu, Charles-Louis de Sécondat, baron de la Brède: *Perzsa levelek*. Ford.: Obrók Attila. Bp., 1948. 202–205. (továbbiakban Montesquieu, 1948.)

lió embert is el tudna tartani, de csak 14 millió fő lakja a királyságot. A folytonos csökkenés helyett itt a ciklikus csökkenés elvét vallotta, okát pedig a rossz kormányzásból eredeztette. Az országnak népszaporodást előmozdító törvényekre van szüksége.¹²³⁶

A fiziokratáknál az elnéptelenedés mítosza ideológiai megfontolásból táplálkozott: az ország népessége csak fogyhat, mert rossz a kormányzása és elmaradt a mezőgazdasága. A fiziokraták „atyja,” François Quesnay úgy becsülte, hogy 1650-ben még 24, 1701-ben a háborúk és az éhínség miatt 19, 1750-ben pedig csupán 16 millió volt a monarchia népessége.¹²³⁷ A szintén fiziokrata Mirabeau márki *Az emberek barátja...* című könyve igen népszerű volt az 1750–1760-as években. A márki úgy vélte, hogy IX. Károly uralkodása alatt 19 millió fő lakta a monarchiát, amely létszám XIV. Lajos idején 15 millióra csökkent, s a 18. század közepén sem volt több. Mindezt a mezőgazdaság hanyatlása okozta. Mirabeau szerint fel kell lendíteni a mezőgazdaságot, s akkor a népesség is növekedni fog.¹²³⁸

A fentiekén kívül sok más szerzőt is említhetnénk, aki hasonló véleményt formált az elnéptelenedésről. Voltaire azonban kiemelendő, mert feladta a népszerű eszményt. Levelező partnerei között volt a 18. század második felének legnevesebb statisztikusa, Jean-Baptiste-François de La Michodière intendáns, majd államtanácsos, aki az 1750-es évek elejétől foglalkozott a népességszám vizsgálatával. Sikerült meggyőznie Voltaire-t, hogy az elnéptelenedés gondolata tévhit, a monarchia lélekszáma növekszik.¹²³⁹ 1756-ban Voltaire már a népesség növekedését taglalta, 20 millióra becsülve a lélekszámot.¹²⁴⁰

A népességszám alakulásának megítélésében az 1760-as évek közepétől következett a nagy változás. Ekkorra alakult ki angol hatásra a francia politikai aritmetika (statisztika tan).¹²⁴¹ Egyrészt megszülettek azok a módszerek, amelyek lehetővé tették a népesség mennyiségi és minőségi vizsgálatát, másrészt felerő-

¹²³⁶ Montesquieu, 2000. 628–629.

¹²³⁷ Bourcier de Carbon, Philippe: *Les Recherches et considérations... et les controverses démographiques et économiques de l'époque*. In: Moheau, Montyon de Antoine Jean Baptiste: *Recherches et considérations sur la population de la France (1778)*. Réédition, annotée par Éric Vilquin. Paris, 1994. 435. (továbbiakban Bourcier de Carbon, 1994.)

¹²³⁸ Mirabeau, Victor de Riquetti, marquis de: *L'Ami des hommes, ou traité de la population*. (Avignon, 1756), Nouvelle édition corrigée. Avignon, 1762. 95. (továbbiakban Mirabeau, 1762.)

¹²³⁹ Hasquin, Hervé: Le débat sur la dépopulation dans l'Europe des Lumières. In: Moheau, Montyon de Antoine Jean Baptiste: *Recherches et considérations sur la population de la France (1778)*. Réédition, annotée par Éric Vilquin. Paris, 1994. 418.

¹²⁴⁰ Rohrbasser, Jean-Marc: Les „Recherches et considérations sur la population de la France”: arithmétique politique et démographie. In: *Arithmétique politique dans la France du XVIIIe siècle*. Dir. Thierry Martin, Paris, 2003. 322. (továbbiakban Rohrbasser, 2003.)

¹²⁴¹ Brian, Éric: L'âge d'or de l'Arithmétique politique française. = *Population*, 1994, vol. 49, No 4. 1099.

sődött a társadalom minél jobb megismerésének a gondolata. Maga az állam is törekedett megtudni alattvalóinak a lehető legpontosabb számát.¹²⁴²

Az állam az adó kivetéséhez a 17. század második felétől rendszeresen végeztetett tűzhely-összeírásokat, amelyekből szorzószám alkalmazásával becsülni lehetett a lélekszámot. XIV. Lajos híres hadmérnöke, Vauban marsall a tűzhelyek számát 4,5-del szorozta be, hogy megkapja az össznépeiséget, vagyis átlagban egy tűzhelyre 4,5 főt számolt.¹²⁴³ A 1740-es évekig ez a módszer volt a leggyakoribb, mert ehhez rendelkezésre álltak a felmérések. Ugyanakkor sok kritika érte, mivel a tűzhelyek összeírása hiányos volt: nem vették számba a kiváltságos rendeket és településeket, az adót fizetni képtelen szegényeket stb. A *Kutatások...* szerzője ezen kívül a népességszám megismerésének még hat módszerét vette számba: az egyházközségek vagy a házak vagy a családok számának szorzatát átlagos lélekszámukkal; a születések vagy a házasságkötések vagy a halálozások számának szorzatát a rájuk eső népességszámmal. Moheau mindegyik módszernek számba vette az előnyeit és a hátrányait, és arra a megállapításra jutott, hogy a születésekre számított szorzószám a legmegbízhatóbb, de a halálozások és a házasságkötések alapul vétele is elfogadható, mivel mindhárom mutatót kötelesek voltak az egyházközségek regisztrálni.¹²⁴⁴ A születések és a halálozások nyilvántartását I. Ferenc 1539-es, a házasságkötéseket III. Henrik 1579-es rendelete írta elő az egyházközségeknek. XIV. Lajos 1667-ben elrendelte, hogy a nyilvántartást két példányban vezessék az egyházközségek.¹²⁴⁵

A születésekre számított szorzószám alkalmazása nem Moheau ötlete volt. Valószínűleg a német filozófus matematikustól, Leibniztől származott, 1700-ból. Franciaországban először Saint-Pierre abbé alkalmazta 1733-ban, Párizs népességének kiszámításához.¹²⁴⁶ 1740-ben Daniel Trudaine, auvergne-i intendáns, majd 35 évig kereskedelmi és ütügyi intendáns azt javasolta az adókerületek intendánsainak, hogy két különböző időpontra vonatkozóan a születésekre, a halálozásokra és a házasságkötésekre alkalmazott szorzószámokkal végeztessenek népességszámításokat. Trudaine több auvergne-i település népességszámát ezzel a módszerrel állapította meg, két különböző időpont között, bizonyítva a népesség növekedését.¹²⁴⁷

¹²⁴² Chevalier, 1948. 211.

¹²⁴³ Vauban, 1933/a. 282.

¹²⁴⁴ Moheau, 1778. 27–56.

¹²⁴⁵ Levasseur, 1889. 249.

¹²⁴⁶ Cabourdin, Guy – Dupâquier, Jacques: Les sources et les institutions. In. *Histoire de la population française*. t. II. De la renaissance à 1789. Dir. Jacques Dupâquier, Paris, 1995. 40. (továbbiakban Cabourdin – Dupâquier, 1995.)

¹²⁴⁷ Le Mée, 1994. 329.

Trudaine nagy tekintélynek örvendett a központi kormányzatban, ezért minden központi felmérést és összeírást felhasználhatott. Ezt igénybe is vette Expilly abbé számára, aki az 1760-as évek elejétől geográfiai szótár írásába fogott, amelyben külön részt szentelt a népességnek. A tudós abbé az egyházközségek regisztereit dolgoztatta fel tíz éves átlagokat számolva két periódusra (1690–1701 és 1752–1763) vonatkozóan. A két periódus között a királyság népessége 19 millióról 22 millióra nőtt.¹²⁴⁸

Trudaine kezdeményezését La Michodiére karolta fel, aki intendánsként három adókerületből (Auvergne, Lyon, Rouen) gyűjtette össze a születés, a halálozás és a házasságkötés adatait az 1690-es évektől az 1760-as évekig. Az összegyűjtött és rendszerezett anyagot legfőbb munkatársa, intendánsi titkára, Louis Messance dolgozta fel, elkészítve az egyik legelső demográfiai értekezést.¹²⁴⁹

Messance az éves születéseket tíz éves átlagok alapján számolta, amelyeket – 1 születésre 25 főt számolva – 25-tel szorozott be. A számításból kiderült, hogy a három adókerület népessége 1690–1699 és 1747–1756 között 13%-kal növekedett. Az auvergne-i adókerület népessége 21,3%-kal, a lyonié 14%-kal nőtt, a roueni adókerület népessége viszont 7,3%-kal csökkent. Az össznépeségre is készített becslést, de nem a születések alapján, mivel az egész országra vonatkozóan nem álltak rendelkezésére a regiszterek. Az általa feldolgozott tartományokban és városokban egy egyházközséghez átlagban 600 fő tartozott. A királyságban 39 894 egyházközséget írtak össze. Ez alapján 23 909 400 főt kapott.¹²⁵⁰

A statisztikai kezdeményezések a központi kormányzatra is hatással voltak. 1772-ben Terray abbé pénzügyi főellenőr elrendelte az intendánsoknak, hogy 1770-től visszamenően ezután minden esztendőben gyűjtessék össze minden egyházközségben a keresztelesek, a házasságkötések és a halálozások adatait. A szorzószám megállapításához 1774-ben utasította az intendánsokat, hogy minden almegebízotti körzet székhelyén és három környező faluban végeztesse teljes körű népszámlálást. Az anyaggyűjtést – kisebb megszakításokkal – 1789-ig folytatták. Eredményeként hatalmas forrásbázis halmozódott fel, amelyet ugyan a forradalomig nem lehetett nyilvánosan kutatni, de a szakírók hozzáférhettek, többek között Moheau is felhasználta. Napjaink demográfia történéseinek is az egyik legfontosabb forrása.¹²⁵¹

¹²⁴⁸ Expilly, Jean-Joseph d'abbé: *Dictionnaire géographique, historique et politique des Gaules et de France*. t. I–VI. Paris, 1762–1770. (továbbiakban Expilly, 1762–1770.), Esmonin, Edmond: *L'Abbé Expilly et ses travaux de statistique*. = *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1957, t. IV, octobre-décembre. 264–273. (továbbiakban Esmonin, 1957.)

¹²⁴⁹ Bru, Bernard: *De La Michodiére à Moheau: l'évaluation de la population par naissance*. In. Moheau, Montyon de Antoine Jean Baptiste: *Recherches et considérations sur la population de la France* (1778). Réédition, annotée par Éric Vilquin. Paris, 1994. 499–501.

¹²⁵⁰ Messance, 1766. 21., 35., 101., 275.

¹²⁵¹ Chevalier, 1948. 212.

A Párizsba került összeírásokat 1784 és 1791 között La Michodière rendszerezte, összekombinálva az ország településeiről készített Cassini-féle térképekkel. A rendezett anyag egy részét – az 1781–1782–1783-as esztendőkre vonatkozóan – a királyi tudományos akadémia *Essai pour connaître la population du Royaume* (Kísérlet a királyság népességének megismeréséhez, 1786) címen, Dionis du Séjour, Condorcet és Laplace neve alatt megjelentette. Az anyag tényleges szerkesztője La Michodière volt, ezért La Michodière-összeírásnak nevezték. La Michodière a születések számát 26-tal szorozta, s így kerekítve 25 millió fős népességet kapott az 1781–1783 közötti évekre.¹²⁵²

Moheau Expilly abbé és Messance műveinek hatására fogott munkájába, Messance nevét a bevezetőjében meg is említette. Több adatot, táblázatot és módszert vett át tőlük. Ismerte Déparcieux művét az emberi élettartamról, felhasználva módszerét,¹²⁵³ valószínűleg forgatta Chastellux márki könyvét,¹²⁵⁴ aki szintén végzett számításokat Franciaország népességéről. Használta Buffon híres művét a természet történetéről, amelynek III. és IV. kötetében a természet és a népesség kapcsolatáról olvashatott.¹²⁵⁵ Nagy hatással volt rá Cantillon, aki többek között azt vizsgálta, hogy az anyagi helyzet miként változtatja a társadalom demográfiai viselkedését.¹²⁵⁶ Ezekon kívül más művekből is meríthetett, a hatástörténetet azonban nehéz feltárni, mivel a korban a tudományos értekezések sem nagyon tüntették fel a hivatkozásokat.¹²⁵⁷

A *Kutatások...* első könyve a népesség állapotát veszi szemügyre. A bevezetés és a módszertani fejezet után a szerző arról elmélkedik, hogy milyen nagy értéke van a népességnek az állam számára. A populacionisztika híveként fogalmazza meg, hogy „minden gazdagság forrása az ember.”¹²⁵⁸ A népességkutatás ezt a forrást tárja fel. Nem mindegy, hogy fogy vagy növekszik a népesség, hogyan oszlik meg a tartományok között, s milyenek a viszonyai (születés, halálozás, termékenység stb.).

A népességszám megismeréséhez számba veszi a szükséges kutatási eszközöket. A korban már felmerült, hogy a legpontosabb eszköz az országos nép-

¹²⁵² Brian, 2001. 175–176.

¹²⁵³ Déparcieux, Antoine: *Essai sur les probabilités de la durée de la vie humaine*. Paris, 1746.

¹²⁵⁴ Marquis de Chastellux, François-Jean: *De la félicité publique ou considérations sur le sort des hommes dans la différente époques de l'histoire*. Paris, 1776.

¹²⁵⁵ Leclerc de Buffon, Georges-Louis: *Histoire naturelle, générale et particulière*. Nouvelle éd., 13 vol, Paris, 1769–1770.

¹²⁵⁶ Cantillon, Richard: *Essai sur la nature du commerce en générale*. Londres, 1755.

¹²⁵⁷ Vilquin, Éric: *Quelques sources d'inspiration de Moheau*. In: Moheau, Montyon de Antoine Jean Baptiste: *Recherches et considérations sur la population de la France* (1778). Réédition, annotée par Éric Vilquin. Paris, 1994. 14–19.

¹²⁵⁸ Moheau, 1778. 12.

számlálás lenne. Moheau szerint azonban nem lehet egy időben, egyszerre az egész országban végrehajtani. Ha elnyúlik időben, nem a valós létszámot kapjuk. Ezért a szorzószám alkalmazását tekinti a legmegfelelőbbnek. Itt elemzi azt a hét módszert (eszközt), amely számba jöhet, s amelyről már említést tettünk. Arra is hivatkoztunk, hogy a születésekre jutó szorzószámot tekintette a legjobb eszköznek, mert ez a legkiegyensúlyozottabb demográfiai jelenség. Elismeri azonban, hogy sok torzító elem lehetséges, mint a ki- és bevándorlás, a belső és a szezonális migráció. A születések száma is ingadozik évről évre, ezért a tíz vagy öt éves átlagok számítását alkalmazza, Expillyhez és Messance-hoz hasonlóan.¹²⁵⁹

A szorzószám megállapítását tekintette a legnagyobb buktatónak. Csak részleges népszámlálásokkal és reprezentatív felmérésekkel lehetséges megközelítőlegesen pontos szorzószámokat kialakítani. Az 1771–1775 közötti öt év átlaga alapján megállapította, hogy a születések és a népesség aránya településenként ingadozik, mert a termékenység is ezt teszi. A szegény tartományokban alacsonyabb az átlagéletkor, ezért kisebb a szorzószám, vagyis egy születésre kevesebb népesség jut, mint a gazdag tartományokban. A falvakban és a kisvárosokban alacsonyabb, a nagyvárosokban magasabb a szorzószám. A nagyvárosokban magas az ideiglenes lakók és a házasságon kívül élők száma. Sok az egyházi személy (pap, szerzetes), a kórház, kollégium, egyetem, és nagy a cselédség létszáma is. Vidéken és városon, szegény és gazdag tartományban akár 23–33 között is ingadozhat a szorzószám. Az egész királyságra vonatkozóan 25,5-es átlagot számolt.¹²⁶⁰

A házasságkötésekre eső népesség még jobban ingadozott: tartományi mintavételek, alapján egy házasságra 114, Párizsban viszont 160 fő jutott, országos átlagnak 113,8 főt vett. A halálozásokra eső népesség kiszámítása kapcsán már Moheau is felismerte, hogy a városokban magasabb a halandóság és alacsonyabb a születés, mint vidéken, vagyis a városi népesség gyarapodását a bevándorlás biztosítja. Egy elhalálozásra átlagban 30 főt becsült.¹²⁶¹ A szerző korában még nem számítottak ezreléket, de világos volt számára, hogy az ország népessége növekedik, hisz a születés 25,5-es (39,2%) szorzószámához 30-as (33,3%) halálozási szám tartozik (vagyis 5,9%-es a természetes szaporodás), amelyet a ki- és a bevándorlás, jelentéktelen volta miatt nem befolyásolt.

Ezután következett az össznépesség kiszámítása. A Terray abbé által begyűjtetett regiszterek alapján 1771–1775 között Franciaországban évi átlagban 928 918 születés, 192 180 házasságkötés és 793 931 elhalálozás történt. A születés alapján 23 687 409, a halálozás alapján 23 817 930 fő volt az ország népessége.¹²⁶² Moheau tehát Messance-hoz képest valamelyest kevesebb népességet

¹²⁵⁹ Moheau, 1778. 34.

¹²⁶⁰ Moheau, 1778. 33–43.

¹²⁶¹ Moheau, 1778. 52–56.

¹²⁶² Moheau, 1778. 66.

számolt. A 19. század végi francia demográfia történeti irodalom becslése szerint 1770-ben 24, 1789-ben 26 millió volt a királyság népessége.¹²⁶³ Az 1950-es évek elejétől nagyszabású forrásfeldolgozás kezdődött és új számításokba fogtak. Jean Bourgeois-Pichat a korrigált (megemelt) születések számát 26-tal szorozva a korábbihoz képest nagyobb lélekszámú népességet becsült: 1776: 25 612 000, 1781: 26 098 000, 1786: 26 596 000, 1791: 27 022 000.¹²⁶⁴

Louis Henry és Yves Blayo az 1970-es évek elején újabb népességrekonstrukcióba kezdtek, melynek során feltárták, hogy hány egyházközség regisztrációja hiányzott a 18. század közepétől begyűjtött anyagból és milyen pontatlanságok történtek a születések és a halálozások nyilvántartásakor. A születések helyett csak a keresztelesek számát ismerjük, a keresztelő előtt elhunytakat nem tartották nyilván. A protestáns és zsidó felekezetűek születését sem nagyon regisztrálták. Egyáltalán nem tartották nyilván a ki- és bevándorlókat és a belső migrációt sem. A halálozások regisztrálása még hiányosabb volt. Sok tartományban nem volt szokás az első áldozás előtt elhunyt gyermekeket feljegyezni, s a hadseregben történt halálozások egy része sem volt dokumentálva.¹²⁶⁵

A következtetés egyértelmű volt a szerzők részéről: a születéseket és a halálozásokat jelentősen alulregisztrálták, vagyis az ország népessége nagyobb volt, mint ahogy eddig gondolták. Az új becslés szerint (szintén öt éves átlagok alapján) 1740–1744-ben 24 614 000, 1755–1759-ben 25 717 000, 1770–1774-ben (amikor Moheau becslése készült) 26 981 000, 1790–1794-ben 28 109 000 fő volt a királyság népessége.¹²⁶⁶ Ezek alapján Moheau és a többi 18. századi demográfus jelentősen alulbecsülte a népességszámot. A legtöbb összefoglaló mű napjainkig Henry és Blayo számításait fogadja el, többek között a Dupâquier szerkesztette demográfiatörténet is.¹²⁶⁷ Vannak azonban eltérő vélemények is. Éric Brian túlbecsültnek tartja Henry és Blayo számait. Saját korrekciója szerint az 1780-as évek átlagában Franciaország népessége 24 526 000 fő volt, de 4,35%-os bizonytalansági aránnyal, vagyis 1 067 000 fővel lehetett több és kevesebb is.¹²⁶⁸

Moheau-t nem véletlenül tekintették a demográfia egyik megalapítójának. Kiválóan ismert fel és bizonyított egy sor demográfiai jellegzetességet, folyama-

¹²⁶³ Levasseur, 1889. 288.

¹²⁶⁴ Bourgeois-Pichat, Jean: *Évolution générale de la population française depuis le XVIIe siècle*. = *Population*, 1951, vol. 6, No 4. 644. (továbbiakban Bourgeois-Pichat, 1951.), Bourgeois-Pichat, Jean: *Note sur l'évolution générale de la population française depuis le XVIIIe siècle*. = *Population*, 1952. vol. 7, No 2. 320.

¹²⁶⁵ Henry, Louis – Blayo, Yves: *La population de la France de 1740 à 1860*. = *Population*, 1975, vol. 30, No 1. 82–85. (továbbiakban Henry – Blayo, 1975.)

¹²⁶⁶ Henry – Blayo, 1975. 93.

¹²⁶⁷ Dupâquier – Lepetit, 1995. 61.

¹²⁶⁸ Brian, 2001. 207.

tot. Megállapította, hogy ugyan több fiú születik, mint lány, a népességben mégis több a nő, mint a férfi, kb. 1/32-del (3,1%), vagyis a férfiak halandósága magasabb, mint a nőké. A népesség leghasznosabb csoportjának a házasságban élőket tekintette, mert ez biztosítja a népesség reprodukcióját. A 18 éven felüli korosztályokban magasnak, 1/6-nak (16,66%) tartotta a nőtlenek és hajadonok arányát, amely városban nagyobb, mint vidéken.¹²⁶⁹

A *Kutatások...* külön taglalja a városi népesség, az egyháziak és a nemesség demográfiai jellemzőit. Elsőként állított népességhatárt a város és falu között: a városi lét feltételez egy minimális népességet, amely már lehetővé teszi a városra jellemző tevékenységek gyakorlását. Ezt a minimális létszámot 2500 főben szabta meg.¹²⁷⁰ A városi népesség arányát viszont jócskán túlbecsülte Moheau. Úgy vélte, hogy a népesség 1/3–1/4-e él városban. Párizs népességét 670 ezernek számolta, túl nagy szorzószámot (35) használva, mert rendkívül magasnak vélte a házasságon kívül élőket. Napjaink történeti irodalma az 1770-es évekre vonatkozóan 20,5%-ra becsüli a városi népesség arányát.¹²⁷¹ Bernard Lepetit szerint Párizsban 1780-ban 604 ezer lakosa volt.¹²⁷²

Az egyháziak és a nemesség lélekszámát egyaránt csökkenőnek tekintette, reálisan látva a folyamatot. A nemesség fogyását három okra vezette vissza: egyrészt a férfiak jó része veszélyes foglalkozást (katonáskodás) űz, így magas a halandóságuk, másrészt a nemes kisasszonyok közül az átlaghoz képest többen vonulnak kolostorba, harmadrészt a kisebb fiútestvéreknél alacsony a házasság aránya.¹²⁷³

Szintén Moheau volt az első demográfus, aki elkülönítette a születést és a termékenységet. Az utóbbit úgy nyerte, hogy a születések számát elosztotta a házasságkötések számával. A termékenység számításához azonban használta az összes nő (általános termékenység) és a házas nők (legitim termékenység) létszámát is.¹²⁷⁴ Ezek szerint tizenhárom nőtől egy szül évente és kilenc házas nőtől kettő. Öt házasságból átlagban huszonnégy gyermek születik, azaz egy családra 4,8 gyermek jut.¹²⁷⁵

Moheau ismerte fel és támasztotta alá számokkal, hogy a halandóság rendje eltér az egyes társadalmi csoportoknál. A halandóságot természeti és társadalmi

¹²⁶⁹ Moheau, 1778. 74–84.

¹²⁷⁰ Moheau, 1778. 98–99.

¹²⁷¹ Lepetit, 1995. 86–87.

¹²⁷² Lepetit, 1988. Annex 2.

¹²⁷³ Moheau, 1778. 108.

¹²⁷⁴ Behar, Cem L.: *Moheau et l'analyse de la fécondité et de la mortalité*. In: Moheau, Montyon de Antoine Jean Baptiste: *Recherches et considérations sur la population de la France* (1778). Réédition, annotée par Éric Vilquin. Paris, 1994. 462–464.

¹²⁷⁵ Moheau, 1778. 130–131.

körülmények szabályozzák, de az utóbbiaknak tulajdonít nagyobb szerepet. A szegénységet (elégtelen táplálkozás) tekinti a magas halandóság legfontosabb okának. Az alsó társadalmi rétegeknél több gyermek születik, de kevesebb nő fel, mert a szegénység miatt magas a csecsemőhalandóság.¹²⁷⁶

Az I. könyv utolsó fejezetének címe egy kérdés: „*Nő vagy csökken Franciaország népessége?*” A szerző válasza egyértelműen igen, mert szerinte minden demográfiai mutató ezt igazolja. A királyságban 1/7-del (14,3%) magasabb a születések száma, mint a halálozásoké. Nevük említése nélkül Expilly és Messance számításait használta fel, akik hat adókerületet (Alençon, Auch et Pau, Burgundia, Lyon, Riom, Rouen) vizsgáltak mintavételek alapján és bizonyították, hogy 1690–1699 és 1748–1757 között a születések száma 13,1%-kal nőtt. Saját számításai szerint Párizs népessége 1749–1755, 1763–1765 átlaga és 1766–1775 átlaga között 4,3%-kal növekedett.¹²⁷⁷

A II. könyvben a szerző (Montyon vagy Moheau?) a népességváltozás okairól értekezik. A könyv egy moralista műve, aki szerint a népességnövekedést vagy csökkenést nem csupán politikai és gazdasági feltételek, hanem az erkölcsi viszonyok is befolyásolják.¹²⁷⁸ A kormányzást illetően Montesquieu híve: a népesedés számára az a legjobb berendezkedés, amelyben a hatalmi ágak kiegyensúlyozottak. Természetesen a jó táplálkozás szükségességét külön kiemeli, ahogy a házasság intézményét is. Helyteleníti a hajadon és a nőtlen állapotot, ahogy a házassági kor kitolását is, mert csökkentik a termékenységet. Mindezekért az erkölcsök romlása a felelős. Nem annyira a szegényeket, mint a gazdagokat kárhoztatja. A szerző alapos ismerője volt a házastársi szokásoknak, többek között a „halálos titkoknak”, vagyis a gyermekáldás megelőzését szolgáló tetteknek. Szerinte az emberen kívül egyetlen élőlény sem követ ilyen gyakorlatot. Az emberek ezzel „becsapják a természetet”.¹²⁷⁹

A szerző, a tapasztalt erkölcsi romlás ellenére bizakodóan zárja sorait: „*A népesedés híveiként, az emberiség védelmezőiként arra törekszünk, hogy a fizikai, a morális és a politikai rend módosuljon, és az emberi nem megóvásáért, szaporodásáért a legkedvezőbb irányt vegye.*”¹²⁸⁰

¹²⁷⁶ Moheau, 1778. 218.

¹²⁷⁷ Moheau, 1778. 277–280.

¹²⁷⁸ Chevalier, 1948. 216.

¹²⁷⁹ Moheau, t. II. 1778. 103.

¹²⁸⁰ Moheau, t. II. 1778. 157.

LOUIS MESSANCE FRANCIAORSZÁG VIDÉKI ÉS VÁROSI NÉPESSÉGÉRŐL

A francia demográfiai kutatások egyik első képviselőjének, Louis Messance-nak (1734–1796) a nevét a 18. század utolsó harmadában gyakorta idézték 1766-ban megjelent *Kutatások a népességről...* című műve miatt.¹²⁸¹ Életútja azonban az 1990-es évek végéig feltáratlan maradt. Éric Brian és Christine Théré kutatásainak köszönhető, hogy mára már ismerjük a neves demográfus tevékenységét.¹²⁸² Frédéric Grimm a *Kutatások...* megjelenése után egy levelében azt írta, hogy a műnek nem Messance, intendánsi titkár az egyedüli szerzője, hanem a főnöke, Jean-Baptiste-François de La Michodière (1720–1797), intendáns, statisztikus, majd államtanácsos is részese. Alfred Des Cilleuls, aki La Michodière statisztikai munkásságát tárta fel, az intendánst tekintette szerzőnek.¹²⁸³

A szerzőség megkérdőjelezését illetően később is történt hasonló eset. 1778-ban Moheau név alatt megjelent egy demográfiai értekezés (*Kutatások és vizsgálódások Franciaország népességéről*),¹²⁸⁴ amelyet a kortársak és a történétírók közül többen Jean-Batiste Auget de Montyon intendánsnak tulajdonítottak.¹²⁸⁵ Napjainkban Moheau-t vagy egyedüli¹²⁸⁶ vagy társszerzőnek tekintik.¹²⁸⁷ Messance esetében ma már nincsenek kétségek, hogy ő a tényleges szerzője az 1766-ban megjelent műnek. Az 1788-ban kiadott *Újabb kutatások Franciaország népességéről* című művében tisztázta a szerzőséget. La Michodière, Auvergne, később Lyon majd Rouen intendánsaként begyűjtette a három tartományból a születések, a házasságkötések és az elhalálozások számáról a regisztereket, két időpontra (1690–1699 és 1747–1756) vonatkozóan. Az intendáns az összegyűjtött anyagot Mes-

¹²⁸¹ Messance, 1766.

¹²⁸² Brian, Éric – Théré, Christine: Fortune et infortunes de Louis Messance (2 janvier 1734–19 avril 1796). = *Population*, 1998, vol. 53, No 1. 45–59. (továbbiakban Brian – Théré, 1998.)

¹²⁸³ Brian – Théré, 1998. 45–46.

¹²⁸⁴ Moheau, 1778.

¹²⁸⁵ Esmonin, 1958. 275–280.

¹²⁸⁶ Le Mée, 1994. 314–315.

¹²⁸⁷ Brian, 1994. 393.

sance-ra bízta, azzal a kéréssel, hogy folytassa a kutatásokat és eredményeit tegye közzé. Művét 1763 nyara és 1765 tavasza között írta meg.¹²⁸⁸

Messance Clermont-Ferrand-i polgárcsaládból származott, apja fűszerkereskedő volt. Ő azonban nem az apja foglalkozását választotta, hanem pénzügyi hivatalnok lett, s így szegődött el 1759-ben La Michodière mellé titkárnak. 1765-ig dolgozott együtt az intendánssal, majd adóügyi tanácsosi hivatalt vásárolt a Saint-Étienne-i adóelosztó körzetben, amelynek jövedelme módos polgári életet biztosított, lehetővé téve demográfiai kutatásait.¹²⁸⁹

Messance, intendánsa ösztönzésére kezdett el demográfiai kutatásokat folytatni, La Michodière pedig a korabeli, a népességről alkotott felfogást kívánta cáfolni, mely szerint a királyság népessége csökken. Franciaországban 1801-ig nem volt általános és teljes népszámlálás, s az 1760-as évekig a népesség valós megbecsülésére is csak néhány kísérlet történt. Ezek adatait azonban vagy igen szűk körben ismerték, vagy még a művelt közvélemény is figyelmen kívül hagyta.¹²⁹⁰

A becslések közül érdemes néhányat megemlíteni. A leginkább figyelemre méltó a híres hadmérnök, Vauban marsall számítása volt. *Királyi tized* (1707) című művében a Colbert korától rendszeressé váló, az adóztatást szolgáló tűzhely összeírásokat (1681–1700 közöttieket) használta fel. Egy tűzhelyre 4,5 főt számolva, besorozta az adókerületekben összesített tűzhelyek számával. Vauban törekedett a közadó (*taille*) alól mentes tűzhelyeket is figyelembe venni. Számításai szerint a királyságnak 19 094 146 lakosa volt.¹²⁹¹ Gueuvin de Rademont, Vauban módszere alapján 19 762 346 főre becsülte a népességet.¹²⁹² A mai demográfiatörténeti irodalomban is csupán becsléseket találunk. Louis Henry számításai szerint a 18. század elején kb. 21,5 millió fős volt a királyság.¹²⁹³ A marsall – a korabeli kezdetleges módszerek és szűk lehetőségek figyelembe vételével – nem becsülte túlzottan alul a lélekszámot. Saugrain, párizsi könyvkereskedő 1709-ben közreadta az 1693-as tűzhelyösszeírást, majd 1720-ban javított változatát jelentette meg.¹²⁹⁴ Az összeírás igen hiányos és egyenetlen, s a szerző csupán a tűzhelyek számát adta meg, de számítást nem végzett.

¹²⁸⁸ Messance, Louis M.: *Nouvelles recherches sur la population de la France, avec des remarques importantes sur divers objets d'administration*. Lyon, 1788. 4–5. (továbbiakban Messance, 1788.)

¹²⁸⁹ Brian – Théré, 1998. 50–51.

¹²⁹⁰ Dupâquier – Lepetit, 1995. 57.

¹²⁹¹ Vauban, 1933/a. 157–159.

¹²⁹² Rademont, Gueuvin de: *Nouveau traité sur la dixme royale*. Liège, 1715.

¹²⁹³ Dupâquier – Lepetit, 1995. 65.

¹²⁹⁴ Saugrain, Claude-Marin: *Dénombrement du Royaume par généralitez, élections, paroisses et feux*. t. II. Paris, 1709., Saugrain, Claude-Marin: *Nouveau dénombrement du Royaume par généralitez, élections, paroisses et feux*. t. II. Paris, 1720.

A demográfiai ismeretek hiánya mellett ideológiai-politikai nézetek is éltették az ún. elnéptelenedés elméletet.¹²⁹⁵ Egyik legjelentősebb népszerűsítője Montesquieu volt, aki az abszolútizmussal szemben írt pamfletjében, a *Perzsa levelek*-ben kifejtette, hogy az ország népessége folytonosan csökken a romló erkölcsök és a rossz kormányzás miatt.¹²⁹⁶ A *törvények szelleméről* című művében arról írt, hogy az ország földje 50 millió embert is el tudna tartani, de csak 14 millió fő lakja. A királyságnak a népszaporodást előmozdító törvényekre van szüksége.¹²⁹⁷ Montesquieu – a felvilágosodás gondolkodóinak többségéhez hasonlóan – a populacionisztika híve volt: minél nagyobb egy ország népessége, annál gazdagabb.

Az új közgazdasági iskola megteremtői, a fiziokraták szerint a rossz kormányzás és az elmaradott mezőgazdaság miatt az ország népessége csak fogyhat. François Quesnay arról értekezett, hogy a 17. század közepe óta csökken a népesség: 1650-ben még 24, 1750-ben már csak 16 millió fő élt a monarchiában.¹²⁹⁸ A szintén fiziokrata Mirabeau márki, aki az 1750–1760-as években népszerű író volt, az elmaradott mezőgazdaságot okolta azért, hogy IX. Károly óta a népesség 19 millióról 15 millióra csökkent. A megoldás egyszerű: fel kell lendíteni a mezőgazdaságot, s akkor nőni fog a népesség is.¹²⁹⁹

Az elnéptelenedés elméletnek még számos híve volt, akik közül Voltaire-t talán érdemes kiemelni. La Michodière-rel folytatott levelezése hatására feladta elméletét. A neves statisztikusnak sikerült meggyőznie, hogy az elnéptelenedés elmélet tévhit, Franciaország népessége növekszik, és nem csökken. 1756-ban Voltaire már a népesség növekedéséről értekezett, 20 millióra becsülve a királyság lélekszámát.¹³⁰⁰

Az elnéptelenedés-elmélet az 1760-as évek közepén dőlt meg. Ekkorra alakult ki angol és német hatásra a francia politikai aritmetika (statisztikatan). Egyrészt megszülettek azok a módszerek, amelyekkel lehetővé vált a népességváltozás mérése, másrészt igény keletkezett a társadalmi folyamatok, így a népességviszonyok megismerésére. Mindez találkozott az állam fiskális szempontú érdeklődésével. Az állam figyelmének a statisztika iránti felkeltésében La Michodière adatgyűjtésének és Messance művének jelentős szerepe volt.¹³⁰¹

Vauban módszere a tűzhelyek alapján történő népességszámításra az 1740-es évekig uralkodó maradt, mert ehhez álltak rendelkezésre az állam tűzhely össze-

¹²⁹⁵ Puvilland, 1912. 61.

¹²⁹⁶ Montesquieu, 1948. 202–205.

¹²⁹⁷ Montesquieu, 2000. 628–629.

¹²⁹⁸ Bourcier de Carbon, 1994. 435.

¹²⁹⁹ Mirabeau, 1762. 95.

¹³⁰⁰ Rohrbasser, 2003. 322.

¹³⁰¹ Chevalier, 1948. 211.

írásai. Az összeírásokat azonban sok kritika érte, mert általában hiányosak voltak: kimaradtak a *taille*-adó alól mentesített kiváltságosok (egyháziak, nemesek, katonák, kiváltságos települések stb.) és az adót fizetni képtelen szegények. A tűzhely-szorozószám mellett egyéb módszerek kezdtek elterjedni, mint az egyházközségek vagy a házak számának szorzata átlagos lélekszámukkal, vagy egy egységnyi terület (pl. négyzetmérföld) átlagos népsűrűségének szorzata az ország területével. 1695-ben Gregory King, angol közgazdász a házak száma alapján számolta ki London és Anglia népességszámát. A porosz evangélikus lelkész, Johann Peter Süssmilch az egységnyi területre eső népsűrűséget vette alapul: Vauban említett művének területi adatai alapján Franciaország népességét 25 millió főre becsülte.¹³⁰²

Ezek a módszerek azonban épp olyan pontatlan eredményhez vezettek, mint a tűzhelyek alapul vétele. Megbízhatóbb forrásoknak bizonyultak a születések, a házasságkötések és az elhalálozások regisztereinek használata, mert az egyházközségek mindhárom eseményt kötelesek voltak feljegyezni. A születések és a halálozások nyilvántartását I. Ferenc 1539-es, a házasságkötéseket III. Henrik 1579-es rendelete írta elő az egyházközségeknek. XIV. Lajos 1667-ben elrendelte, hogy ezután az egyházközségek két példányban kötelesek vezetni a nyilvántartást.¹³⁰³ Egy születésre, házasságkötésre és elhalálozásra bizonyos számú népesség jutott, így a három mutató egy évre eső összes számát beszorozták vele.¹³⁰⁴ A három közül a legmegbízhatóbb mutatónak a születések számát tekintették már a kor demográfusai is, mert a születéseket regisztrálták a legpontosabban és ez a demográfiai jelenség a legkiegyensúlyozottabb.¹³⁰⁵

A születésekre alkalmazott szorozószám ötlete valószínűleg a német filozófus matematikustól, Leibniztól származott, 1700-ból. Angliában és Németországban hamar elterjedt módszerré vált.¹³⁰⁶ Franciaországban először Saint-Pierre abbé használta 1733-ban. A népességszámlálás hasznosságáról értekezve a sziléziai Breslau példájára hivatkozott, ahol ily módon állapították meg a város lélekszámát: tíz éves átlagból számított évi születések számát beszorozták 27,5-del. Az abbé Párizsra alkalmazta a módszert, ismervé, hogy 1720-ban 17 679 gyermek született, így a fővárosnak kerekítve 486 000 lakosa volt.¹³⁰⁷

¹³⁰² Rohrbasser, Jean-Marc: Comment compter la population? La méthode du multiplicateur aux XVIIe et XVIIIe siècles. = *Population et Société*, 2005. No 409, février. 2–3. (továbbiakban Rohrbasser, 2005.)

¹³⁰³ Levasseur, 1889. 27.

¹³⁰⁴ Rohrbasser, 2005. 1–2.

¹³⁰⁵ Moheau, 1778. 27–56.

¹³⁰⁶ Cabourdin – Dupâquier, 1995. 40.

¹³⁰⁷ Saint-Pierre, Charles-Iréné Castel de: *Ouvrages de politique*. t. IV. Rotterdam, 1733. 263–264.

A módszert Daniel-Claude Trudaine (1703–1769), híres útépítő mérnök, 1730–1734 között Auvergne intendánsa, majd pénzügyi intendáns, 1743-tól az utak és a hidak felügyelőségének igazgatója karolta fel. 1740-ben Aubert de Tournay, limoges-i intendánsnak írott levelében azt javasolta, hogy két különböző időpontra vonatkozóan a születésekre, a házasságkötésekre és az elhalálozásokra alkalmazott szorzószámokkal végeztesen népességszámítást. Trudaine több auvergne-i település, két időpont közötti népességszámát ezzel a módszerrel állapította meg, bizonyítva a népességnövekedést.¹³⁰⁸ La Michodière Trudaine hatására fogott bele a már említett adatgyűjtésébe. Trudaine-hez hasonlóan jó kapcsolatokat ápolt a híres fiziokrata közgazdással, Limoge intendánsával, 1774–1776 között Franciaország pénzügyi főellenőrével, Anne-Robert-Jacques Turgot-val, akivel sikerült elfogadtatnia a népességszámítás új módszerét.¹³⁰⁹

Trudaine nagy tekintélynek örvendett a politikai élet legmagasabb köreiből is, ezért minden, az állam által készített adatgyűjtés anyagához hozzáférhetett. Lehetőségeit egy geográfus abbé, Jean-Joseph Expilly számára használta ki, aki az 1750-es években több földrajzi művet publikált. Az 1760-as évek elejétől belefogott Franciaország geográfiai szótárának elkészítésébe, amelyből hat kötetet jelentetett meg, de nem fejezte be sosem.¹³¹⁰ A szótár önmagában nem volt különösen eredeti ötlet, a Saugrain-féle szótárt vette alapul.¹³¹¹ Az újdonság a népességről írt részben volt, amelyet külön is publikált, egy évvel Messance műve előtt.¹³¹²

Ez volt az első, nyilvánosan hozzáférhető munka, amely a népességviszonyok bemutatásával bizonyította a népesség növekedését. 1762-ben írt tanulmányában még a tűzhelyek alapján (1 tűzhely x 4,5 fővel) 20 905 413 főre számította ki a népességet. Rájött azonban, hogy rendkívül hiányosak a tűzhelyjegyzékek, ezért a szótárában már Trudaine és La Michodière módszerét követve két periódusra (1690–1701 és 1752–1763 átlagára) vonatkozóan becsülte meg az egyházközségi regiszterekből, a születések alapján a népesség számát, egy születésre 25-ös szorzószámot alkalmazva. Ezek szerint az 1690–1701 közötti évek átlagszületései alapján a királyságnak 19 millió fős népessége volt, míg 1752–1763 átlaga alapján 22 014 317 fős, vagyis 16%-kal nőtt a népesség.¹³¹³

¹³⁰⁸ Le Mée, 1994. 329.

¹³⁰⁹ Bru, Bernard: De La Michodière à Moheau: l'évaluation de la population par naissance. In: *Histoire de la population française*. t. II. De la renaissance à 1789. Dir. Jacques Dupâquier, Paris, 1995. 501–503.

¹³¹⁰ Expilly, 1762–1770.

¹³¹¹ Saugrain, Claude-Marin: *Dictionnaire universel de la France ancienne et moderne, et de la Nouvelle France*. t. III. Paris, 1726.

¹³¹² Expilly, abbé: *De la population de la France*. Paris–Amsterdam, 1765.

¹³¹³ Esmonin, 1957. 273–275.

A tudós abbé az 1770-es évek végén is készített egy becslést az 1769–1777 közötti születések alapján, amelyből azonban hiányzott Lotaringia és Párizs lélekszáma. Rövid írásában a népesség nemek, korcsoportok és foglalkozás szerinti megoszlásáról is készített táblázatot. Számítása szerint Franciaország népessége 24 129 200 fő volt, amely 1752–1763-hoz viszonyítva 9,6%-os, 1690–1701-hez viszonyítva 27%-os gyarapodást jelentett.¹³¹⁴

Trudaine, La Michodière, Expilly és Messance kezdeményezései a központi kormányzatra is hatással voltak. 1772-ben Terray abbé, pénzügyi főellenőr elrendelte az intendánsoknak, hogy 1770-től visszamenően ezután minden esztendőben gyűjtessék össze minden egyházközségből a keresztelések (születések), a házasságkötések és a halálozások adatait. A szorzószám megállapításához 1774-ben utasította az intendánsokat, hogy minden al megbízotti körzet székhelyén és három környező községben végeztessenek teljes körű népszámlálást. Az anyaggyűjtés – kisebb megszakításokkal – a forradalomig tartott. Eredményeként jelentős forrásbázis halmozódott fel, amely hivatalosan ugyan nem volt nyilvános anyag, de az illetékesek hozzáférhettek. Messance, La Michodière révén, aki a pénzügyi főellenőr mellett működő statisztikai hivatalt vezette, az *Újabb kutatásokban* hasznosította is. Napjaink demográfia történészeinek szintén az egyik legfontosabb forrása.¹³¹⁵

A Párizsba került összeírásokat 1784 és 1791 között la Michodière rendszerezte, egybeszerkesztve az egyes települések demográfiai adatait a Cassini-féle térképek lapjaival. Az 1781–1783-as esztendőkre vonatkozó összeírásokat a Királyi Tudományos Akadémia *Essai pour connaître la population du Royaume* (Kísérlet a királyság népességének megismeréséhez) címen 1786-ban jelentette Dionis de Séjour, Condorcet és Laplace neve alatt. Az anyag tényleges szerkesztője La Michodière volt, ezért La Michodière-féle összeírásnak nevezték. Országos átlagban a születések számát 26-tal, Párizsra vonatkozóan 30-cal szorozta be, s így kerekítve 25 millió fős népességet kapott.¹³¹⁶

Messance az előszavában Expilly geográfiai szótárát méltatja, mert bizonyította a népesség növekedését, s az ő kutatásai is ezt támasztják alá. A lélekszám megállapításához ő is a születések számát tartja a legmegbízhatóbbnak. Mivel évente nagy ingadozás lehet, tíz éves átlagokat érdemes számolni. Messance felismerte, hogy vidéken és a kisvárosokban magasabb a születések aránya, mint a városokban, és általában meghaladja a halálozás arányát. A közép- és nagyvárosok csak a vidéki bevándorlással képesek növekedni.¹³¹⁷

¹³¹⁴ Expilly, 1780. 6.

¹³¹⁵ Chevalier, 1948. 212.

¹³¹⁶ Brian, 2001. 174–176.

¹³¹⁷ Messance, 1766. 2.

A szorzószám lehető legpontosabb megállapítását tekinti a legnehezebb problémának, mivel a népességszám és a születések száma közötti arány településenként ingadozik. Bizonyos számú településen teljes körű népszámlálást, a nagyvárosokban pedig reprezentatív felméréseket szükséges végezni. Vidéken kisebb, a városokban nagyobb a szorzószám. Lyon népességszámának vizsgálata kapcsán felsorolja azokat a demográfiai jellemzőket, amelyek emelik a szorzószámot. A nagyvárosokban sokféle olyan népesség él, amely demográfiailag improduktív: sok a nőtlen és a hajadon, kolostorok, zárdák, kórházak és kollégiumok vannak. Ezt a populációt a talált gyermekek nagyobb száma sem ellensúlyozza.¹³¹⁸ A szorzószámhoz végzett népszámlálásokat a modern demográfiatörténet is felhasználja, mivel számára sincs más megoldás a népességbecsléshez.¹³¹⁹

Messance három, egymástól különböző jelegű adókerület (Auvergne, Lyon, Rouen) népességváltozását vizsgálta. Auvergne 987 településéből 17 településen (városban, kisvárosban, falvakban) végeztek teljes népszámlálást vagy reprezentatív felmérést. Egy születésre 24,53 fő, egy házasságkötésre 113,87 fő jutott. Egy család átlagos létszáma 5,16 fő volt. A két adatból a termékenységet is kiszámolta: egy házasságkötésre 4,64 születés esett. Megállapította azt is, hogy több a nő, mint a férfi: 100 férfire 102 nő jut. A 17 település mutatóit vetítette ki az egész adókerületre. Az egy évre jutó születések számát az 1747–1756 közötti tíz év átlagából adta meg, a 24,53-as szorzószámot 25-re kerekítve. Tudatában volt annak, hogy ez a szám sem teljesen valós, mert a születések nyilvántartása sok helyütt hiányos lehetett. Auvergne-ből mindig jelentős volt a szezonális elvándorlás is, amely tovább növelte a pontatlanságot. Halálozást nem számolt, mert a tartományban a rendelkezések ellenére szokásban maradt, hogy az első áldozás előtt elhunyt gyermekeket nem regisztrálták.¹³²⁰

A fentiek alapján az adókerületnek 1747–1756 átlagában 615 110 lakosa volt. Ezután összehasonlítást végzett az 1690–1699 közötti évek átlagával, de az utóbbi dátumokra vonatkoztatva nem állt rendelkezésre minden egyházközségből a születések száma, ezért a már említett 17 település népességváltozását vetette össze, s megállapította, hogy 21,33%-kal nőtt a népesség.¹³²¹ Lényegében a másik két adókerületre vonatkozóan is hasonló módszerrel járt el. A lyoni adókerületben 1749–1758 közötti tíz esztendőről állt rendelkezésére összegyűjtött anyag. 26 településen végeztek teljes népszámlálást vagy reprezentatív felmérést, melynek eredményeként kerekítve 24-es szorzószám jött ki a születésekre. Az átlagos évi 17 975 születés alapján az adókerületnek 431 400 fő volt a népessége. A

¹³¹⁸ Messance, 1766. 40.

¹³¹⁹ Fleury, Michel – Henry, Louis: Pour connaître la population de la France depuis Louis XIV. Plan de travaux par sondage. = *Population*, 1958, vol. 13, No 4. 665–666.

¹³²⁰ Messance, 1766. 7–14.

¹³²¹ Messance, 1766. 18.

visszatekintő népességszámításhoz 133 egyházközség születési adatai álltak rendelkezésére. Ezek alapján az adókerület népessége 1690–1699 és 1749–1758 között 14%-kal gyarapodott.¹³²²

A roueni adókerület népessége volt a legnagyobb. A szorzószám megállapításához 105 településen készítettek teljes népszámlálást vagy mintavételeket, amelyekből az derült ki, hogy aránylagosan több az egyházi, a nőtlen és a hajadon, mint a másik két adókerületben, ezért magasabb szorzószám (27,55) jött ki. 1752–1761 átlagában a 25 025,3 fő éves születés alapján az adókerületben 689 437 lakos élt. A korábbi időponthoz való hasonlításból Messance kihagyta a nagyvárosokat. 1690–1699 átlagában évente 12 069, 1752–1761 átlagában 12 304 születés volt. Az adókerület népessége tehát alig (1,9%) növekedett.¹³²³

A szerző a pusztá népességszám becslésén túl egyéb demográfiai folyamatokat is vizsgált, mint a települések átlagos lélekszámát, a termékenységet, a férfiak és a nők arányát, a családok létszámát és az átlagéletkort. Művének jó részét azonban a városi népesség vizsgálatának szentelte, mivel a városokban általában jobbák voltak a születési nyilvántartások és a szorzószámhoz szükséges mintavételeket is könnyebb volt elvégezni. Messance a lélekszám számításakor sem a *Kutatásokban*, sem az *Újabb kutatásokban* nem különítette el a kisvárosokat a falvaktól, mindegyiknél általában 25-tel szorozta a születések számát, míg a városok esetében 28-cal. A vidéki és a városi népesség arányát tehát nem adta meg.¹³²⁴

A *Kutatásokban* Messance 33 város 1690–1699 és 1752–1761 közötti népességváltozását számította ki, természetesen azzal a céllal, hogy bizonyítsa népességük növekedését. A szemügyre vett legtöbb város a három vizsgált adókerületben feküdt, de a sorban a délvidékről, Elzászból és a párizsi adókerületből is szerepeltek. A számba vett városok népessége a két időpont között átlagban csupán 6%-kal növekedett.¹³²⁵ A 33 város között azonban igen nagy szóródás volt. A délvidéki városok még az 1760-as évek elejére sem heverték ki az 1721-es pestisjárvány okozta népességsökkenést. 1752–1761 között Marseille-nek 5,2, Toulonnak 24,2%-kal volt kevesebb lakosa, mint 1690–1699 között. Más régióban is voltak csökkenő népességű városok. Rouennak 1690–1699 között 68 572, 1752–1761 között 63 588 lakosa volt, vagyis 7,3%-kal csökkent a népesség.¹³²⁶

A növekvő népességű városok valamelyest többségben voltak. Messance külön kiemelte az ország két legnagyobb városát, Párizst és Lyont. Párizsra 30-as szorzószámot alkalmazott. Ezek alapján 1690–1699 között 509 640, 1752–1761

¹³²² Messance, 1766. 27–35.

¹³²³ Messance, 1766. 71–77.

¹³²⁴ Messance, 1788. 49–51.

¹³²⁵ Messance, 1766. 252–254.

¹³²⁶ Messance, 1766. 101., 254.

között 576 630 fő (+13,14%) lakott a fővárosban. Lyonnak az első dátum idején 105 700, a második idején 115 836 (+9,6%) lakosa volt.¹³²⁷ A leggyorsabb növekedést nem a nagyvárosok és a középvárosok diktálták, hanem a kisvárosok. Az auvergne-i Issoire népessége az első dátum idején 3250, a második idején 4450 fő (+36,9%) volt. A lyoni adókerületben Roanne népessége 28,9, az auvergne-i Aurillac népessége 23,5%-kal nőtt.¹³²⁸ Természetesen 33 városból nem következtethetünk Franciaország városi népességének alakulására.

Messance a királyság népességére is készített becslést, de nem a születések alapján, mivel az egész országra vonatkozóan nem álltak rendelkezésre a születési regiszterek. Az általa feldolgozott tartományokban és városokban egy egyházközséghez átlagban 600 fő tartozott. Franciaországban 39 894 egyházközséget írtak össze. Ez alapján 23 909 400 főt kapott.¹³²⁹

A *Újabb kutatások...* (1788) részben a *Kutatások...* folytatása, részben azonban új anyagokat is tartalmaz, így az 1771–1780 közötti általános demográfiai jelenségekről, de főleg a vizsgált városok körét bővítette ki jelentősen. Vizsgálódásai alapján úgy ítélte meg, hogy 1752–1761-es periódushoz képest csökkent a halandóság, s a születések mindig meghaladták a halálozást, vagyis a népesség növekedett. A fölös vidéki népesség a városba költözött. A születések alapján, 25-ös szorzószámmal, a vidéki és a kisvárosi népesség létszámát az 1771–1780 közötti évek átlagában 21 380 325 főre becsülte.¹³³⁰ A falvakat és a kisvárosokat most sem különítette el, viszont az általa jelentősebbnek nevezett városokat viszonylag pontosan számba vette, a felsorolt 68 város közül a legkisebb népességű (7344 fő) Auch és Soisson volt. Lényegben a közép- és nagyvárosokat különítette el demográfia tulajdonságaik alapján a falvaktól és a kisvárosoktól. A közép- és nagyvárosok népességét, 27–28, Párizsra 30-as szorzószámmal, 2 444 754 főre számította. Így a királyság népességét az 1771–1780 közötti évek átlagában 23 825 079 főnek számította, lényegében ugyanannyinak, mint 1766-ban, de azzal a megjegyzéssel, hogy az 1766-os számítás nem volt statisztikailag megalapozott, vagyis kevesebb volt a népesség.¹³³¹ Egy évtizeddel korábban a másik neves demográfus, Moheau is hasonló adatot (23 817 930 fő) számolt.¹³³²

Az *Újabb kutatások...* nagy érdeme a közép- és nagyvárosok hierarchiájának felállítására. A 68 városból nyolcat számolt 50 ezer főn felülinek, vagyis tekintett nagyvárosnak: Párizs 600 600, Lyon 151 786, Marseille 85 434, Bordeaux 79 692, Rouen 70 644, Lille 65 772, Nantes 56 927 és Toulouse 54 992 lakos.

¹³²⁷ Messance, 1766. 56–58., 176.

¹³²⁸ Messance, 1766. 209., 227., 231.

¹³²⁹ Messance, 1766. 373.

¹³³⁰ Messance, 1788. 48.

¹³³¹ Messance, 1788. 51–52.

¹³³² Moheau, 1778. 66.

Messance a közép- és nagyvárosok földrajzi megoszlásáról is készített kimutatót, mely szerint az északi régióban él népességük 52,67, a középső régióban 20,42, a déli régióban pedig 26,91%-a.¹³³³

Az egyik legismertebb várostörténeti monográfia szerzője, Bernard Lepetit szerint 1780 körül 88 városnak volt tízezer vagy annál több lakosa. Messance tehát húsz várost veszített szem elől, amely jelentős eltérés. Az ötvenezen felüli nyolc város sorrendje azonban megegyezik. Lepetit általában néhány ezerrel több népességet számolt, mint Messance. Párizs népességét Messance 600 600 főre, Lepetit 604 000 főre becsülte. Lyon, Marseille és Toulouse népessége megegyezik a két táblázatban.¹³³⁴ Messance 68 és Lepetit 88 városából 68 népességhierarchiája sem különbözik lényegesen. Messance azonban 10–15%-kal alulszámolta a városi népességet.¹³³⁵

Az 1780-as években a demográfusokon kívül mások is készítettek lélekszámbebecsléseket. La Michodière már említett 1783-as 25 milliós becsléséhez igen közel állt a volt pénzügyi főellenőr, Necker 1784-es számítása, mely szerint a királyság népessége 24 676 000 fő.¹³³⁶ A híres kémikus, aki gazdasági szakíró is volt, Lavoisier 25 060 992 lélekszámot számolt. Az angol utazó és mezőgazdasági szakíró, Arthur Young szerint a királyság népessége 26 363 074 fő.¹³³⁷

A 19. század végi neves demográfia történész, Émile Levasseur szerint 1770-ben 24, 1789-ben 26 millió volt a királyság népessége.¹³³⁸ AZ 1950-es évektől nagyszabású forrásgyűjtés és feldolgozás kezdődött, hogy a 18. századi módszer alapján új számítások szülessenek. Jean Bourgeois-Pichat az évi születések számát valamelyest megemelte, a 25-ös helyett pedig 26-os szorzószámot használt. Így nagyobb népességszámot kapott. E szerint 1776-ban 25 612 000, 1781-ben 26 098 000, 1786-ban 26 596 000, 1789-ben 27 022 000 lakosa volt a monarchiának.¹³³⁹

Henry és Blayo az 1970-es évektől újabb forrás vizsgálatba kezdett, amelyből kiderült, hogy az egyházközségek regisztrációi nem voltak teljeseek. A születések helyett lényegében csak a keresztelesek száma ismert, a keresztelezés előtt elhunyt csecsemőket ritkán tartották nyilván. A protestáns és a zsidó felekezetűek születési regiszterei sem pontosak. Nem tartották nyilván a ki- és bevándorlókat, és a szezonális migrációt sem. Auvergne tartományon kívül még több helyen szokás-

¹³³³ Messance, 1778. 51–52.

¹³³⁴ Lepetit, 1988. Annex 2.

¹³³⁵ Lepetit, 1988. Annex 2.

¹³³⁶ Necker, Jacques: *Oeuvres complètes. Aperçu sur l'administration des finances*. Contributeur Auguste-Louis de Staël-Holstein. t. IV. Paris, 1820–1821. 364.

¹³³⁷ Dupâquier – Lepetit, 1995. 58–59.

¹³³⁸ Levasseur, 1889. 288.

¹³³⁹ Bourgeois-Pichat, 1951. 644.

ban maradt, hogy az első áldozás előtt elhunyt gyermekeket nem tartották nyilván.¹³⁴⁰

A két demográfia-történész következtetése egyértelmű volt: a 18. században mind a születéseket, mind a halálozásokat jelentősen alulregisztrálták, vagyis az ország népessége nagyobb volt, mint ahogy eddig becsülték. Ötéves átlagokat véve a születések alapján az alábbi becslésre jutottak: 1740–1744-ben 24 614 000, 1765–1769-ben (amikor Messance becslése készült) 26 566 000, 1780–1784-ben 27 550 000 fő lakta a királyságot.¹³⁴¹ Napjainkban többnyire ezt a számítást fogadja el a szakmai közvélemény, többek között a Jacques Dupâquier szerkesztette demográfia-történet is.¹³⁴² Éric Brian demográfia-történésznek azonban különvéleménye van, mely szerint Henry és Blayo számai túlbecsültek. Eltérő számítási módszert alkalmazva, az 1780-as évek átlagában Franciaország népessége 24 526 000 fő volt, de 4,3%-os bizonytalansági aránnyal, vagyis 1 067 000 fővel lehetett több, de kevesebb is.¹³⁴³ Messance az első verzió szerint tehát jócskán alulbecsülte az össznépeiséget, a második szerint viszont közel járt a valós becsléshez.

¹³⁴⁰ Henry – Blayo, 1975. 82–85.

¹³⁴¹ Henry – Blayo, 1975. 93.

¹³⁴² Dupâquier – Lepetit, 1995. 61.

¹³⁴³ Brian, 2001. 175–176.

VÁROSFOGALOM ÉS VÁROSI NÉPESSÉG FRANCIAORSZÁGBAN A 18. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A modern statisztikai felméréseket megelőző korban egy ország népességét és településtípusonkénti megoszlását nem ismerték pontosan. Franciaországban csak 1801-től tartottak rendszeres és teljes népszámlálásokat.¹³⁴⁴ Nem volt általánosan elfogadott lélekszám határ sem, amelytől egy települést városnak tekintettek volna. A város elkülönítését a falutól a korabeli szakirodalom (demográfiai művek, földrajzi leírások, lexikonok, szótárak stb.) nem annyira a pontos népességszám, mint inkább a település jellege alapján kísérelte meg. A Nagy Francia Enciklopédia a települési tér beépítettsége, berendezkedése és építészeti kritériumok alapján fogalmazta meg a város mibenlétét. A város utcákat alkotó nagyszámú ház együttese, amely fallal és árokkal bekerített. A fallal bezárt városi teret negyedek, utcák, közterek és egyéb építmények alkotják.¹³⁴⁵

A *Trévoux lexikon* (1771) a településtípusok elkülönítésével közelített a város fogalmához a „*bourg*” címszó alatt. Szerzője szerint a *bourg* olyan nagyfalu, amelynek önálló egyházközsége, piaca és vására van, de nincs fala és nincs körülvéve árokkal. Megjegyzi azonban, hogy az akadémia más értelmezést adott: olyan nagyobb népességű falu, amelyet kis falacska vesz körül. Tehát nem a fal különbözteti meg a *bourgot* a várostól (*ville*), mert lehet fala, s lehet város, amelynek nincs fala. A népességszám sem elkülönítő tényező, mert lehetséges nagyobb népességű *bourg* és kisebb népességű város. Az, ami a két települést egymástól megkülönbözteti, a város polgárainak jogai, népességének kiváltságai. A *bourg* lakói földművesek, mesterek és kiskereskedők. Az átlagos város egy népes *bourg*, egy vagy több egyházközséggel, évi több alkalommal rendezett vásárral, heti piaccal, kinevezett bíróval, vezető testülettel („önkormányzattal”, kommunával). Lakói születésüknél fogva polgároknak nevezik magukat egykor szerzett előjogaik alapján. A lexikon a *bourgtól* a falvat is megkísérli megkülön-

¹³⁴⁴ Biraben, Jean-Noël: *Inventaire des listes nominatives de recensement en France. = Population*, 1963, vol. 18, No 2. 307.

¹³⁴⁵ 'ville' szócikk. In: Diderot, Denis – D'Alambert, Jean le Rond (mis en ordre par): *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres*. t. XVII. Paris, 1765. 277.

böztetni: kevésbé népes település, de van temploma és plébániája, gyakran helyi jogszolgáltatással is bír, lakóinak zöme földműves.¹³⁴⁶ XV. Lajos geográfusa, Robert de Hesseln piacos nagyfalunak és kisvárosnak egyaránt nevezte a *bourg*ot.¹³⁴⁷

A *bourg*nak nincs pontos magyar megfelelője, a magyar mezőváros („*agroville*”) kifejezés nem szerencsés, mert teljesen más körülmények között funkcionáló település. Inkább kisvárosnak nevezhető, mivel a fenti leírás szerint több a rokon vonása a várossal, mint a faluval. A királyi törvénykezés 1692-től nem tett különbséget *bourg* és város között. A városfalat ugyan mindig egy, de nem feltétlen jegyként emlegették, mivel a 18. század második felében sok város fogott a fal lebontásához. Egyesek a helyére körutat építettek.¹³⁴⁸ A várostörténeti irodalom sem húz éles határt. Jean-Pierre Poussou véleménye szerint országos viszonylatban nem lehet olyan definíciót adni, amely leválasztja a kisvárost a többi településről. A kisváros a 18. században pontosan kifoghatatlan fogalom volt, s ma sem teljesen tisztázott. A meghatározást tartományonként módosítani kellene, mivel a helyi sajátosságoknak megfelelően az értelmezés változik.¹³⁴⁹

A francia városok talapzatát a sűrű kisvárosi hálózat adta, a kisvárosok „rendezték be” a teret, rendszert alkotva a környező falvakkal és városokkal. Egy kisváros lélekszáma ugyan alacsony volt, viszont a sok kisváros a városi népesség nagyságát és arányát is jelentősen befolyásolta. Ezért nem lényegtelen, hogy a historiográfia milyen jellegű településnek tekinti.¹³⁵⁰ Christine Lamarre egy 17. század végi geográfust, Lubin atyát idézi, aki felismerte, hogy a városi cím és a városi állapot nem mindig fedi egymást. 1678-ban írta: egyes városok olyanok, mint egyes földesurak, akiknek rangjuk van, de a földjük már elveszett. Vannak városok, amelyek valójában falvakká silányultak, vannak viszont falvak, amelyek városnak tekintik magukat.¹³⁵¹

A bretagne-i intendáns egy 1731-es jelentésében arról számolt be, hogy a tartományi kritériumok szerint régóta városoknak tekintett települések közül több olyan is van, amelynek nincs valóságosan működő vezető testülete, a lakosok az

¹³⁴⁶ 'bourg' szócikk. In. *Dictionnaire universel françois et latin, vulgairement appelé dictionnaire de Trévoux*. Nouvelle édition. t. II. Paris, 1771. 9–10.

¹³⁴⁷ 'bourg' szócikk. In. Hesseln, Robert de: *Dictionnaire universel de la France*. t. I. Paris, 1771. 565.

¹³⁴⁸ Garnot, Benoit: *Les villes en France aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris, 1989. 7.

¹³⁴⁹ Poussou, Jean-Pierre: Avant-propos. *Petites villes*. Numero spécial. = *Revue du Nord*, t. LXX. 1988, No 279 oct.–déc. 688.

¹³⁵⁰ Bardet, Jean-Pierre: La démographie des villes de la modernité (XVIe–XVIIIe siècles); mythes et réalités. In. *Annales de démographie historique*, 1974. 103. Meyer, Jean – Poussou, Jean-Pierre: *Études sur les villes françaises. Milieu du XVIIe siècle à la veille de la Révolution*. Paris, 1995. 337. (továbbiakban Meyer – Poussou, 1995.)

¹³⁵¹ Lamarre, Christine: Aux origines de la définition statistique de la population urbaine en France: seuil des 2000 habitants. = *Histoire et Mesure*, 1987, vol. 2, No 2. 59. (továbbiakban Lamarre, 1987.)

egyházközség gyűlésein keresztül intézik ügyeiket. Az sem biztos, hogy rendelkeznek a tartomány hagyományai szerint a városokra jellemző előjogokkal (vámszedési jog, füstadó alóli mentesség).¹³⁵² A kisvárosok egy része tehát le-süllyedhetett, s lehettek falvak, amelyek kisvárosra jellemző jegyeket öltöttek. Ez utóbbi történt az ország északi határához közel fekvő Anzini-medence bányász-falvaival. Az 1730-as évektől kibontakozó kőszéntermelés virágzást hozott a falvaknak, míg a régi kisvárosok stagnáltak. A század végére a bányászfalvak valójában kisvárosokká nőttek, holott a város hagyományos kritériumai mindegyikének nem feleltek meg.¹³⁵³

Az esetleges városfal, a beépített települési tér, az „önkormányzat”, az önálló egyházközség, iparos és kereskedő népesség jelenléte és a különböző esetleges privilégiumok (vásár- és piactartási jog, vámszedési jog, adózási kedvezmény, részvételi jog a tartományi rendi gyűlésen stb.) mellett egyéb, nem kevésbé fontos jegyeket is tulajdonítottak a városnak. A várostörténeti irodalomban általánosan elfogadott szempont, hogy a település agglomeráció, vagyis magas népsűrűségű népességtömörülés legyen. A szempont a 18. század második felében vetődött fel, amikor térképészek és mérnökök sok városról készítettek alaprajzot, s osztályozták is a városokat területi nagyságuk szerint. Úgy vélték, hogy a magas népsűrűséghez legalább 200 főnek kell laknia egy hektáron.¹³⁵⁴

A legfontosabb kritérium, hogy a településnek befolyása legyen a környező vidékre. Alexandre Le Maître a városokról írott értekezésében (1682) úgy fogalmazott, hogy a város az árúk találkozási helye, a munkamegosztás színtere.¹³⁵⁵ A mai történetírásban is hasonló megfogalmazás született. Fernand Braudel a várost piacos helyként értelmezte, amely a munkamegosztás és a körülötte szerveződött tér központja.¹³⁵⁶ A kisvárosi kereskedelem a környező 10–15 km-ig terjedő vidék agrártermékeinek begyűjtője. Piacával és vásárával a környék földműveseinek és kereskedőinek találkozási helye is. Tenger melléki-Flandria kisvárosai a 18. században rendelkezéseket hoztak az idegen kereskedők és földművesek védelme érdekében, hogy biztonságosan bonyolíthassák üzleteiket.¹³⁵⁷

¹³⁵² Nières, Claude: Les villes en Bretagne: 12, 40 ou 80? = *Revue du Nord*, 1988, t. LXX, No 279 oct.–déc. 687. (továbbiakban Nières, 1988.)

¹³⁵³ Guignet, Philippe: La genèse des petites villes du bassin minier du Valenciennois au XVIIIe siècle = *Revue du Nord*, 1988, t. LXX, No 279. oct. – déc. 692–693.

¹³⁵⁴ Dainville, François de: Grandeur et population des villes au XVIIIe siècle. = *Population*, 1958, vol. 13, No 3. 471.

¹³⁵⁵ Perrot, Jean-Claude: Recherches sur l'analyse de l'économie urbaine au XVIIIe siècle. = *Revue d'histoire économique et sociale*, 1974, vol. 52, No 3. 453.

¹³⁵⁶ Braudel, 1985. 490–492.

¹³⁵⁷ Terrier, Didier: Capacité d'attraction et hiérarchie des petites villes de Flandre maritime (fin XVIIIe, début XIXe siècle). = *Revue du Nord*, t. LXX, 1988, No 279 oct. – déc. 758. (továbbiakban Terrier, 1988.)

A kisváros igazgatási tevékenységével is befolyást gyakorolhatott környezetére. A monarchia helyi intézményeinek egy része a kisvárosokban székelte. A francia várostörténet írás neves képviselője, Bernard Lepetit szerint az igazgatás a város legfontosabb tevékenységeinek egyike volt. A forradalom előtt a 700 almegebízotti körzet központjának nagy része kisvárosokban volt. A kisvárosok adtak helyet a kb. 400 királyi bírósági körzet és a 179 adóelosztó körzet székhelyei zömének is. Lehetett a kisvárosban só raktár, adóbérleti hivatal és postaállomás is.¹³⁵⁸ A Bretagne-i kisváros, Antrain várúri joghatóságot gyakorolt négy falu felett, almegebízotti körzet központja volt, s kereskedelmi hatósugara kb. 15 km-re terjedt.¹³⁵⁹

Az eddigi jegyekből következett, hogy a kisvárosi társadalom szerkezete is elütött a falusitól. Vezető rétege hivatalnokokból, szabadfoglalkozásúakból, járadékos polgárokból, kiskereskedőkből és kézművesekből állt. Tengeremelléki-Flandria Boubourg nevű, kb. 2000 lakosú kisvárosában a 18. század közepén a vas- és fafeldolgozó mesterek, vargák, takácsok, kiskereskedők mellett három orvos, két gyógyszerész, jegyző, két adóbegyűjtő, négy ügyész, tíz ügyvéd, két bírósági végrehajtó és három bírósági irodatiszt élt.¹³⁶⁰ Braudel egy lotaringiai kisváros, Gondrecourt 1803-as foglalkozási adatait közli jellemzőként. A kisváros aktív népességének 33,2%-a mezőgazdaságból, 46,3%-a iparból, 20,5%-a kereskedelemről és egyéb szolgáltatásból élt. A járása falvaiban az aktív népesség 62%-a a mezőgazdaságból élt, vagyis a második és a harmadik szektorban vidéken jóval alacsonyabb arányban dolgoztak, mint a kisvárosban.¹³⁶¹

A városi lét alsó lélekszám határának valamilyen formában való értelmezését természetesen a 18. században is szükségesnek tartották, de gyakran csak azt a kritériumot állították, hogy a város a faluhoz képest nagyobb, legalább néhány ezer fős település. 8–10 000 fős település esetében nem volt kétséges, hogy a városokhoz sorolandó. A francia demográfia egyik megalapozója, Louis Messance 1788-ban megjelent művében népességszámuk alapján két kategóriára osztotta a városokat: kisvárosok és jelentősebb városok. A kisvárosok népességét a vidéki népességgel együtt, elkülönítés nélkül adta meg. A felsorolt 68 jelentősebb város között a legkisebb népességű (7344 fő) Auch és Soissons volt. Messance tehát a kisvárosi népességhatárt csak felül húzta meg, elkülönítve a közepes városoktól, de a falvaktól lélekszám alapján nem különböztette meg a kisvárosokat.¹³⁶²

¹³⁵⁸ Lepetit, 1988. 142–144.

¹³⁵⁹ Nières, 1988. 688.

¹³⁶⁰ Terrier, 1988. 758.

¹³⁶¹ Braudel, Fernand: *Franciaország identitása*. 1. kötet. A tér és a történelem. Ford.: Mihancsik Zsófia. Bp., 2003. 127.

¹³⁶² Messance, 1788. 49–51.

A kor másik jelentős demográfusa, Jean-Baptiste Moheau (1778) az elsők között volt, aki pontos népességeküszöböt kísérelt meg állítani. Felfogása szerint a városi lét feltételez egy minimális népességet, amely már lehetővé teszi a városra jellemző tevékenységek gyakorlását és a foglalkozási összetételt. Ezt a minimális népességszámot 2500 főre becsülte. Ahhoz, hogy egy városnak művelődési és kulturális szerepköre is legyen, legalább 4000 fős népességet tartott szükségesnek.¹³⁶³

A központi kormányzat – fiskális és igazgatási érdekekből adódóan – szintén törekedett lélekszám határt húzni a város és az alsóbbrendű települések közé. Clément de Laverdy, pénzügyi főellenőr 1764–1765-ben igazgatási reformokra készült, többek között a városok számára egységes önkormányzati rendszert kialakítani. A városok élére egy előkelőkből (testületek, céhek, egyházi és egyéb intézmények képviselőiből) álló tanácsot akart állítani, így valamilyen módon szükség volt a város elkülönítésére. Erre a létszámhatárt tartotta a legmegfelelőbbnek: először a 4500 fős és annál nagyobb, majd a 2000 fős és annál nagyobb települést tekintette városnak. A 2000 főnél kisebb lélekszámú települések lakóinak nem szánt képviselőt a település vezetésében, azzal indokolva, hogy az alacsony lélekszám nem teszi lehetővé a testületekké szerveződést. Polgármestereket is csak a városok élére szánt.¹³⁶⁴

A forradalom alatt, 1790 augusztusában, a békebírákról szóló törvény a 2000 főnél kisebb népességű településeknek nem állított békebírákat. A 2000–8000 fős népességű városoknak – lényegében a kisvárosoknak – egy békebíró járt, a nagyobbakban a városi testület szabta meg, hogy hány békebíró szükséges. Napóleon alatt a pénz- és adóügyi igazgatásban alkalmazták ismét a 2000-es határt: az 1808-as törvény a városokban – a 2000 vagy annál nagyobb népességű településeken – ismét bevezette a fogyasztási adó szedését. 1809-ben a 2000-nél több és 1000–2000 fős települések népességéről rendeltek el számlálást, fiskális okokból. Míg a fiskális adminisztrációban meghonosodott a város demográfiai fogalma a 2000 fős határral, addig a népszámlálásokban a 19. század első évtizedeiben nem alkalmazták, csak 1846-tól vált hivatalossá a statisztikákban.¹³⁶⁵

A történetírás számára a 2000 fős határ önmagában nem elégséges kritérium, csak egyéb városi jegyekkel, a városi funkciókkal (tevékenységekkel) együtt értelmezhető. A városi népesség létszámának, össznépességen belüli arányának megállapításához azonban a történész is kénytelen népességhatárt szabni.¹³⁶⁶

¹³⁶³ Moheau, 1912. 98–99.

¹³⁶⁴ Lamarre, 1987. 69–70.

¹³⁶⁵ Reinhard, Marcel: La population des villes, sa mesure sous la Révolution et l'Empire. = *Population*, 1954, vol. 9, No 2. 280–282.

¹³⁶⁶ Lamarre, Christine: La ville des géographes français de l'époque moderne, XVIIe–XVIIIe siècles. = *Genèse*, 1988, vol. 33, déc. 4.

Braudel szerint az a minimális népesség, amely még képes a kisvárosi funkciókat ellátni, kb. 1500 fő.¹³⁶⁷ Lepetit szintén 1500 főnél húzott határt, amelyet ugyan kissé önkényesnek, de a valós állapothoz és a 19. század eleji statisztikai osztályozásokhoz közelebb állónak tekintett. Az 1500–2000 fős települések között sok található, amely városra jellemző funkciókat lát el. Az 1500–3000 fős településeket tekinti a kisvárosok alsó csoportjának. Természetesen nem minden ide tartozó település rendelkezik városi funkciókkal, így a városi népesség számszerűsítésekor ez a kategorizálás is tartalmaz bizonytalansági tényezőt.¹³⁶⁸ Penelope Corfield a 18. századi angol kisvárosokról írott tanulmányában 2500 fős határt szabott falu és város között.¹³⁶⁹ A 19. századi francia városok történetével foglalkozó szakirodalom többnyire a népességstatisztikákban használt 2000 fős küszöböt fogadja el.

A városi népesség számszerűsítésekor a város demográfiai definíciójában rejlő bizonytalanságokhoz a számításokban rejlő hibalehetőségek társultak. Tényleges népszámlálásra ugyan gondoltak a 18. században is már, de csupán egy-egy városban vagy tartományban vitelezték ki. Moheau nem szorgalmazta a személyenkénti népszámlálást, mert szerinte épp úgy hibalehetőséggel járna, mint a praktikusabb szorzószám alkalmazás. Egyszerre, egy időben országos méretekben nem valósítható meg. Ha időben elnyúlik, nem a tényleges létszámot kapjuk. A népesség idegenkedik minden összeírástól, mert újabb adót gyanít mögötte.¹³⁷⁰

A valós felmérésekre és nyilvántartásokra épülő szorzószámot már a 17. század végén is alkalmazták, amikortól rendszeres fiskális felmérések készültek a tűzhelyekről.¹³⁷¹ Vauban marsall a tűzhelyek számát 4,5-del szorozta be, hogy megkapja az össznépességet, vagyis átlagban egy tűzhelyre 4,5 főt számított.¹³⁷² A 18. század közepéig ez a módszer volt a leggyakoribb, de sok kritika érte, mivel a tűzhelyek összeírása gyakran hiányos volt. Moheau ezen kívül a népességszám megismerésének még hat módszerét vette számba: az egyházközségek vagy a házak vagy a családok számának szorzata átlagos lélekszámukkal; a születések vagy a halálozások vagy a házasságkötések számának szorzata a rájuk eső népességszámmal. Mindegyik módszer reprezentatív felmérést, mintavételt igényelt az adott településen, olykor városok és tartományok tényleges népszámlálását is szükségesnek tartották a minél pontosabb szorzószám kialakítására,

¹³⁶⁷ Braudel, 1985. 490–492.

¹³⁶⁸ Lepetit, 1988. 27–33.

¹³⁶⁹ Corfield, Penelope J.: Szociabilitás és kisvárosok a 18. századi Angliában. In. *A modern város történeti dilemmái*. Szerk. Gyáni Gábor, Debrecen, 1995. 4. (továbbiakban Corfield, 1995.)

¹³⁷⁰ Moheau, 1912. 24.

¹³⁷¹ Rohrbasser, Jean-Marc: Comment compter la population? La méthode du multiplicateur aux XVIIe et XVIIIe siècles. = *Population et Sociétés*, No 409, février. 1. 2005.

¹³⁷² Vauban, 1933/a. 282.

amelyet általánosan alkalmazni lehetett minden településre. A neves demográfus mindegyik módszernek számba vette az előnyeit és a hátrányait, s arra a megállapításra jutott, hogy a születésekre számított szorzószám a legmegbízhatóbb, de a halálozások és a házasságkötések alapul vétele is elfogadható, mivel ezen három demográfiai jelenséget az egyházközségek viszonylag pontosan számon tartották.¹³⁷³

A születések és a halálozások nyilvántartását I. Ferenc 1539-es, a házasságkötéseket III. Henrik 1579-es rendelete írta elő az egyházközségeknek. XIV. Lajos 1667-es rendelete bevezette, hogy a három eseményt két példányban kötelesek az egyházközségek nyilvántartani. A születésekre számított szorzószám bevezetésének ötlete valószínűleg 1700-ból, a német filozófus matematikustól, Leibniztől származott. Franciaországban először Saint-Pierre abbé alkalmazta Párizs népességének kiszámításához. 1740-ben Trudaine intendáns, később az utak és hidak főfelügyelője javasolta az intendánsoknak, hogy a három demográfiai jelenségre számított szorzószám alapján végeztesenek népességszámításokat, miután több auvergne-i település lélekszámát így állapította meg. Kezdeményezését La Michodiére intendáns majd államtanácsos folytatta, több intendatúra (vagy adókerület) népességének kiszámításával. A 18. század egyik legjelentősebb adatgyűjtőjévé vált. Intendánsi titkára, Messance az ő forrásai alapján írta meg az egyik legelső demográfiai értekezést.¹³⁷⁴ Művével párhuzamosan – Trudaine támogatásával – készült Expilly abbé később híressé vált földrajzi és demográfiai lexikonja, amely szintén a születésekre, a házasságkötésekre és a halálozásokra használt szorzószámot. Moheau, Messance 1766-ban megjelent műve után kezdett anyagot gyűjteni demográfiai értekezéséhez.¹³⁷⁵

Trudaine és a demográfusok kezdeményezése a központi kormányzatra is hatással volt. Terray abbé, pénzügyi főellenőr 1772-ben elrendelte az intendánsoknak, hogy 1770-től visszamenően ezután minden esztendőben írassák össze minden egyházközségben a keresztelesek, a házasságkötések és a temetések számát. A munkálatokat 1789-ig folytatták. Ez volt az első nagyszabású összeírás, amely kimondottan a népességszám kiszámítására készült. 1774-ben Terray a szorzószám megállapításához elrendelte, hogy minden almezbizotti körzet székhelyén és három környező faluban végezzenek tényleges népszámlálást. Ezt azonban sok helyen reprezentatív felméréssel helyettesítették. Ennek ellenére a vállalkozásból hatalmas anyag halmozódott fel, amelyet ugyan a forradalom koráig nem hoztak nyilvánosságra, de a szakírók hozzáférhettek.¹³⁷⁶ A Párizsba került összeírásokat 1784 és 1791 között La Michodiére rendszerezte, kombinálva az ország

¹³⁷³ Moheau, 1912. 27–56.

¹³⁷⁴ Messance, 1766.

¹³⁷⁵ Expilly, 1762–1770., Cabourdin – Dupâquier, 1995. 40.

¹³⁷⁶ Chevalier, 1948. 212.

településeiről készített Cassini-féle térképekkel. A rendezett anyag egy részét – az 1781–1782–1783-as esztendőkre vonatkozókat – az akadémia a *Mémoires de l'Académie royale des sciences* sorozatban megjelentette Dionis du Séjour nevében, *Essai pour connaître la population du royaume* címen. A tényleges szerző La Michodière volt, ezért az anyagot La Michodière felmérésnek nevezték el. Nem csupán a kortársaknak, hanem napjaink demográfia történészeinek is az egyik legfontosabb forrása.¹³⁷⁷

A születésekre használt szorzószám alkalmazásának természetesen voltak el-
lentmondásai, amelyeket a kor demográfusai is felismertek már. Moheau és má-
sok is a születések nagyfokú évi ingadozása miatt általában tíz év átlagát vették
alapul, így összefüggő idősorokra volt szükség, amellyel egy esztendőre vonat-
kozóan nem lehetett megbecsülni a népesség pontos számát. A szorzószám állí-
totta a legtöbb buktatót. A nagyobb városokban nem végeztek teljes körű nép-
számlálást, csupán reprezentatív felmérést készítettek, amely gyakran túl kis lét-
számú népességet vett alapul. Moheau szerint a szegény tartományokban alacso-
nyabb az átlagéletkor, így egy születésre kevesebb fő jut, mint a gazdag tartomá-
nyokban. A falvakban és a kisvárosokban alacsonyabb a szorzószám, mint a na-
gyobb városokban. Országosan azonban kiegyenlítődnek a különbségek. Átlag-
ban egy születésre 25,5 főt számított.¹³⁷⁸

Messance Párizs és Lyon demográfiai leírása kapcsán indokolta meg, hogy a
nagyvárosokban miért szükséges magasabb szorzószámot használni. Sokféle
olyan népesség él, amely demográfiailag improduktív: magas a nőtlenek és a ha-
jadonok aránya, kórházak kolostorok, zárdák, egyetemek, kollégiumok működ-
nek és magas a cselédség létszáma is. Lyonban egy születésre 28 főt, Párizsban
30 főt számolt, míg országosan 25 főt.¹³⁷⁹ La Michodière Párizsra és Versailles-
ra 30 főt, a többi településre 26 főt számított.¹³⁸⁰

Moheau 5 év (1771–1775) születési átlaga alapján 23 millió 687 ezerre be-
csülte Franciaország népességét, amelynek egyharmada-egynegyede (33–25%-a)
élt városban (2500 fős vagy nagyobb településen). A tours-i és a poitiers-i adóke-
rületben a népesség mindössze 1/8-a volt városlakó. Szintén alacsonynak vélte a
Franche-Comté városi népességét (2/11). Számításai szerint közepesen urbani-
zált volt Lotaringia (1/5), a roueni (1/4) és a La Rochelle-i (2/7) adókerület. Ma-
gas volt a városlakók aránya Provence-ban (5/14), Flandriában és Artois-ban (3/7).
Az öt legnagyobb városnak Párizst, Lyont, Marseille-t, Bordeaux-t és Rouent tar-
totta. Párizs népességét 670 ezer főre becsülte. A születéseket 35-tel szorozta,

¹³⁷⁷ Brian, 2001. 175–176.

¹³⁷⁸ Moheau, 1912. 35–43.

¹³⁷⁹ Messance, 1766. 40., 174.

¹³⁸⁰ Brian, 2001. 181.

mert rendkívül magasnak vélte a demográfiailag passzív népesség arányát.¹³⁸¹ Moheau, a túl magas szorzószámaival a valóságoshoz képest jóval túlbecsülte a városi népesség arányát, míg az ország össznépségét alulbecsülte. Ez utóbbit Messance is a valóságnál kevesebbnek vélte. 10 év (1771–1780) születési átlaga alapján 23 millió 825 ezer fős népességet számolt, amelyből a 68 legnagyobb város népessége 2 millió 444 ezer (10,26%) volt. Az összes városi népességet nem becsülte meg, viszont a 68 városról táblázatot közölt. Ezek szerint hét város (Párizs, Lyon, Marseille, Bordeaux, Rouen, Lille, Nantes) népessége haladta meg az 50 ezer főt, a 68 város össznépségének 45%-át kiteve. Párizs népességét 600 600-ra becsülte, 30-as szorzót használva.¹³⁸² A városok számának megbecsülésére egyik demográfus sem vállalkozott. Robert de Hessel hat kötetes földrajzi szótárában (1771) kb. 900 települést nevezett városnak.¹³⁸³

Napjaink és a közelmúlt város- és demográfiaitörténeti irodalma is csak a valós számot megközelítő adatokat tud nyújtani. Lepetit a 19. század eleji népszámlálásokhoz fordult, feltételezve, hogy a 18. század utolsó és a 19. század első évtizedei között a városok hierarchiája nem sokat változott. Az 1809-es városi népszámlálást alapul véve 1201 várost – 1500 fős határral – számolt össze. Ehhez közel állt az 1787–1789-es évekre vonatkozó, az intendánsoknak a születésekről, a házasságkötésekről és a halálozásokról készített összesítése alapján kalkulált szám: 1084 város – 1500 fős határral –, amely az összes település (kb. 39 ezer) 2,8%-a volt csupán.¹³⁸⁴ Emmanuel Le Roy Ladurie szerint 1789-ben kb. 2000 város (2000 fő feletti település) volt a monarchiában.¹³⁸⁵ Meyer és Poussou becslése szerint a 18. század végén 2104 településnek volt vására és piaca, így valószínű, hogy döntő részük város volt.¹³⁸⁶

Az 1806-os népszámlálás alapján kb. 725 város (2000-es határral) volt, kb. 5 400 000-es lélekszámmal, amely az ország össznépségének (29 500 000) 18,3%-a volt. A 725 városból 495-nek (68%) 2–5000, 138-nak (19%) 5–10 000 fő között, 92-nek (13%) 10 000 fő felett volt a népessége. A 92 közép- és nagyvárosban élt a városi népesség 51%-a (kb. 2 750 000 fő). A 83 középváros (10–50 000 fő) a városok 12%-a volt, 1 539 000 lakossal, amely a városi népesség 29%-át tette ki. Kilenc nagyvárosban (50 000 főn felüli), a városok jó 1%-ában a városi népesség 22%-a (1 211 000 fő) élt. A francia városi hierarchiát tehát szám alapján a kisvárosok, lélekszám alapján a közép és nagyvárosok határozták meg.¹³⁸⁷

¹³⁸¹ Moheau, 1912. 99–100.

¹³⁸² Messance, 1788. 49–53.

¹³⁸³ Meyer – Poussou, 1995. 334.

¹³⁸⁴ Lepetit, 1988. 40., 164.

¹³⁸⁵ Le Roy Ladurie, 1981. 365.

¹³⁸⁶ Meyer – Poussou, 1995. 337.

¹³⁸⁷ Meyer – Poussou, 1995. 109–110., Lepetit, 1988. Annexe 2.

Az 1806-os adatokhoz képest a 18. század második felére vonatkozóan Lepetit valamelyest nagyobb városi népességgel számolt, Le Roy Ladurie pedig hasonlóval.

1. táblázat
*A városi népesség alakulása a 18. században*¹³⁸⁸

Év	Össznépesség	Városi népesség	
	millió fő	millió fő	%
1700	22,4	3,90	17,4
1750	24,5	4,46	18,2
1775	27,0	5,53	20,5
1790	28,6	5,86	20,5
változás %-ban	+27,7	+50,2	+3,1

Le Roy Ladurie a 18. századi városi népesség számáról két időpontot adott: 1725–1726-ban a 23 546 000 lakosból 3 752 000 fő (16%), 1789-ben a 28 milliós népességből 5 320 000 (19%) élt városban, vagyis 41,8%-kal nőtt a városi népesség, míg az össznépesség csak 19%-kal.¹³⁸⁹ A két szerző 1789–1790-es számai között 9,2%-os (540 ezer fő) a különbség, amely a városi népesség arányában csupán 1,5%-kal tükröződik. Ez adódhatott a számításokból és adódott az eltérő népességeküzből: Lepetit-nél 1500, Le Roy Ladurie-nél 2000 fő.

A forrásokban és a számításokban rejlő bizonytalanságok ellenére a városi népesség 40–50%-os növekedése egyértelműen az urbanizációra utal, amely az 1750–1780-as évek között érte el a csúcát. Lepetit a 10 000 főnél nagyobb népességű városokat vette számba: 1700-ban 60, 1750-ben is csak 65, míg 1794-ben már 95 közép és nagyváros volt.¹³⁹⁰ A városi és a vidéki népesség arányában azonban csak mérsékelten tükröződött az urbanizáció, a 18. század folyamán csupán 3%-kal nőtt a városi népesség aránya. Angliában 1700-ban a népesség 18,7%-a, 1750-ben 22,6%-a, 1801-ben 30,1%-a élt városban (2500 főnél nagyobb településen).¹³⁹¹

Az 1806-os népszámlálás alapján a népesség jó 18%-a volt városlakó, amely arány alig tért el a 18. század végétől. Az enyhe eltérés adódhatott számítási metódusból is, de inkább az urbanizáció átmeneti megtorpanásából, amely 1793

¹³⁸⁸ Lepetit, 1995. 86–87.

¹³⁸⁹ Le Roy Ladurie, 1981. 295.

¹³⁹⁰ Lepetit, 1988. 184.

¹³⁹¹ Corfield, 1995. 4.

után következett be. A forradalom eseményei miatt a Párizsban és a többi nagyvárosban élő arisztokrácia és módos nemesség jó része vidékre költözött vagy emigrált, jelentősen csökkentve a fizetőképes keresletet és válságba sodorva a luxusipart.¹³⁹² A legsúlyosabb veszteség a francia külkereskedelmet és az exportra termelő iparágakat érte, részben az Angliával vívott háború, részben az angol gazdasági konkurencia, részben a gyarmatok elvesztése miatt. A francia külkereskedelem és az ipari termelés értéke a 19. század elejére közel a felére csökkent, amelyet a háborús konjunktúra nem tudott pótolni.¹³⁹³

Mindezt elsősorban a nagy kikötővárosok (Bordeaux, Marseille, Nantes, Rouen, Le Havre), a nagy szárazföldi kereskedelmi és ipari központok (Lyon, Lille), valamint Párizs népessége sínylette meg: csökkent a bevándorlás és nőtt az elvándorlás. A nagyvárosok népességnövekedését nem a magas természetes szaporodás, hanem a bevándorlás éltette. A nagyvárosok népessége 1789 és 1801 között kb. 12%-kal csökkent. Párizsnak 1789-ben 620 000, 1801-ben 547 756 (–11,7%) lakosa volt. 1789-ben négy városnak (Párizs, Lyon, Marseille, Bordeaux) volt százezren felüli népessége, 1801-ben csak Párizsnak és Lyonnak. A hanyatlást a kisvárosok népességnövekedése egyenlítette ki.¹³⁹⁴

¹³⁹² Poussou, Jean-Pierre: Les activités urbaines en France pendant la Révolution. = *Revue économique*, 1989, vol. 40, No 6. 1065. (továbbiakban Poussou, 1989.)

¹³⁹³ Poussou, 1989. 1065–1066.

¹³⁹⁴ Dupâquier, Jacques – Goy, Joseph: Révolution et population. In. *Histoire de la population française*. t. III. De 1789 à 1914. Dir. Jacques Dupâquier, Paris, 1995. 78–79.

PUBLIKÁCIÓS LISTA

PAPP IMRE

I. Szakkönyv, monográfia

Magyarországon magyarul

1. A Napkirály. XIV. Lajos élete és kora. Kossuth, 1989. 287 old.
2. Nagy Károly és kora. Csokonai, Debrecen, 1997. 197 old.
3. A francia mezőgazdaság a 19. században. Kossuth Egyetemi K., Debrecen, 1997. 289 old.
4. A francia nemesi társadalom a 18. században. L'Harmattan, Budapest, 2005. 372 old.

II. Egyetemi tankönyv

Magyarországon magyarul, társszerzőkkel

1. Angi – Bárány – Orosz – Papp – Pósnán: Európa a korai középkorban (3–11. sz.). DUP, Debrecen, 1997. 203–290. old.
2. Angi – Barta – Bárány – Orosz – Papp – Pósnán: Európa az érett és a kései középkorban (11–14. sz.). DUP, Debrecen, 2001. 57–63., 135–143. és 157–177. old.
3. Angi – Barta – Bárány – Györkös – Kovács – Lévai – Papp I. – Papp Kl. – Pósnán: Európa az újkorban (16–18. sz.). DUP, Debrecen, 2006. 13–27., 84–89., 177–188., 309–320. és 397–406. old.

III. Könyvfejezet

Magyarországon magyarul

1. Hajdúszoboszló politikai viszonyai a polgári átalakulás korában (1848–1872). In: Hajdúszoboszló monográfiája. Szerk. Dankó Imre, Hajdúszoboszló, 1975. 294–324. old.
2. Nagy Károly renovatio imperii-je, Kézműipari forradalom és agrárátalakulás, Rendi társadalom és rendi monarchia, Az ész évszázada, A francia forradalom és Európa. In: Európa története. Szerk. Gunst Péter, Csokonai, Debrecen, 1993. 50–54., 100–126. és 216–230. old.
3. 1789 – A francia forradalom, 1799 – Napóleon államcsínye. In: Ötven nagyon fontos évszám. Szerk. Poór János, Lord Kiadó, Budapest, 1995. 237–251. old.

4. Franciaországra vonatkozó címszavak. In. Egyetemes történeti kislexikon. II. k. Kora újkor. Szerk. Poór János, Maecenas Kiadó Budapest, 1996. 5 ív.
5. Királyság és rendiség Franciaországban. In. A kora újkor története. Szerk. Poór János, Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 191–210. old.
6. A francia vallásháborúk és a nantes-i ediktum. In. A kora újkor története. i. m. 2009. 312–331. old.
7. Az első francia gyarmatbirodalom. In. A kora újkor története. i. m. 2009. 403–425. old.

IV. Szakfolyóiratban megjelent tanulmány

Magyarországon magyarul

1. Trefort Ágoston és a reformkori örökváltság tervek. In. Stúdium IV., KLTE, 1973. 11–16. old.
2. A centralisták vámpolitikája az 1840-es években. In. Stúdium V., KLTE, 1974. 3–14. old.
3. A párizsi Kommün debreceni sajtóvisszhangjáról. In. Múzeumi Kurír 19., 1975 december. 38–40. old.
4. Osztrák–francia diplomáciai kapcsolatok a restauráció korában. In. Egyetemes Történeti tanulmányok X., KLTE, 1976. 30–54. old.
5. Földbirtoklás és differenciálódás a francia agrártársadalomban a polgári forradalom előtti évtizedekben. In. Egyetemes Történeti Tanulmányok XII–XIV., KLTE, 1980. 69–121. old.
6. Stagnálás és átalakulás a francia mezőgazdaságban. A mezőgazdasági termelés története a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig. In. Egyetemes Történeti tanulmányok XV., 1981. 75–137. old.
7. Az „új mezőgazdaság” eszméi Franciaországban a XVIII. század második felében. In. Egyetemes Történeti Tanulmányok XIX., 1988. 5–23. old.
8. Mathieu de Dombasle és a francia mezőgazdaság. In. Agrártörténeti Szemle 1–4., 1990. 118–149. old.
9. A Napkirály. In. Rubicon, 1990/5. 3–5. old
10. A francia mezőgazdaság Európában a XIX. században. In. Egyetemes történeti tanulmányok XX., 1990. 58–80. old.
11. A XIX. század végi válság a francia mezőgazdaságban. In. Agrártörténeti Szemle, 1992/1–4. 1–32. old
12. Telepítési mozgalmak és a mezőgazdaság átalakulása a XVIII. században (Barta Jánossal és Orosz Istvánnal közösen). In. Világtörténet, 1995. ősz–tél. 40–42. old.
13. Gazdaság és társadalom a frank birodalomban Nagy Károly korában. In. Debreceni Szemle, 1995/4. 581–600. old.

14. A hagyományos mezőgazdaság termelési rendszerei Franciaországban a 18. században. In. Agrártörténeti Szemle, 1996/1–4. 172–185. old.
15. A Karoling birodalom és Európa. In. História, 1997/3. 8–12. old.
16. Francia utazók az 1820–40-es évek Magyarorszájáról. In. Debreceni Szemle, 2001/2. 234–240. old.
17. A francia nemesség urasági jogai és birtokai a XVIII. században. In. Agrártörténeti Szemle, 2001/3–4. 307–350. old.
18. Carolus Magnus. valós történetek és tévhitek Nagy Károly életéről. In. Rubicon, 2003/5. 26–34. old.
19. Nemesség és társadalmi mobilitás a 18. századi Franciaországban. In. Történeti tanulmányok XIV., 2006., Debrecen. 101–117. old.
20. Tolerancia eszmék és tolerancia ediktumok a francia vallásháborúk korában. In. Történeti tanulmányok XV., 2007 (2009)., 83–94. old.
21. Párizs gabonaellátása a 18. század második felében. In. Világtörténet, 2011/3–4. 163–183. old.
22. Franciaország borexportja a 19. században. In. Agrártörténeti Szemle, 2014/1–4. 41–59. old.

V. Gyűjteményes kötetben megjelent tanulmány

Külföldön idegen nyelven

1. Contribution à la réception des idées de la Révolution française en Hongrie dans les années 1790. In. Philippe Bourdin – Barnard Gainot, textes réunis par: La République directoriale. t. 1–2, Clermont-Ferrand, Université de Blaise-Pascal, 1998. 1047–1056. old.

Magyarországon idegen nyelven

1. Voyageurs français en Hongrie dans les années 1820–1840. In. Klara Papp – Janos Barta editors-in chef: The First Millenium of Hungary in Europe. Debrecen, DUP, 202. 536–541. old.
2. La crise agraire en Hongrie et en France à la fin du 19e siècle. In. Jean-Luc Fray – Tivadar Gorilovics, textes publiés sous la responsabilité de: Regards croisés. Recherches en Lettres et en Histoire, France et Hongrie. Debrecen, Kossuth Egyetemi K., 2003. 223–232. old.

Külföldön magyarul

1. A francia szőlő- és bortermelés a filoxéra vész után. In. Josef Badurik – Peter Konya – Radovan Peknik, ed.: Nápoje v minulosti a prítomnosti Slovenska. Presov, Univ. Presov, 132–138. old.
2. A francia külpolitika a Rákóczi-szabadságharc korában. In. Peter Konya, ed.: Povstanie Františka II. Rákócziho 1703–1711 (v novšom približení). Presov, Univ. Presov, 2005. 220–227. old

Magyarországon magyarul

1. A francia mezőgazdaság a polgári forradalom korában. In. Tanulmányok a francia forradalom történetéből. Szerk. Vadász Sándor, Kossuth K., Budapest, 1989. 18–44. old.
2. Forradalom és gazdaság. In. Tanulmányok a francia forradalomról. Szerk. D. Rác István, KLTE, Debrecen, 1991. 15–21. old.
3. A francia forradalom és az agrárkapitalizmus. In. Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc, MTA TI, Budapest, 1993. 129–138. old.
4. Szerkezeti változások a francia mezőgazdaságban a 19. században. In. A gazdaság kihívásai. Berend T. Iván 65. születésnapjára. Szerk. Buza J. – Csató T. – Gyimesi S., BKE, Budapest, 1996. 123–136. old.
5. Földbirtok- és gazdaságmegoszlás a 19. századi francia mezőgazdaságban. In. Társadalomtörténeti tanulmányok. Stúdió Miskolciensia 2. Szerk. Fazekas Csaba, Bíbor K., Miskolc, 1996. 124–137. old.
6. Terméshozamok a 19. századi mezőgazdaságban. In. Szabó István Emlékkönyv. Szerk. Rác István, Kossuth Egy. K., Debrecen, 1998. 445–466.
7. A francia nemesség földesúri jövedelmének szerkezete a 18. században. In. Emlékkönyv Rác István 70. születésnapjára. Szerk. Kovács Ágnes, KLTE TI, Debrecen, 1999. 177–190. old.
8. Állam és mezőgazdaság Franciaországban a 18. század második felében. In. A modern politikai gondolkodás kezdetei. Szerk. Kukovecz György, Szeged, JATE, 1999. 83–92. old.
9. Hány nemes élt a 18. századi Franciaországban? In. Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. Szerk. Angi János – Barta János, DUP, Debrecen, 2000. 31–51. old.
10. Európa születése és az európaiság-tudat gyökerei. In. Nemzetállam – szuverenitás – integráció. Tanulmányok az integráció témaköréből. Szerk. Hülvely István – Pallai László, DUP, Debrecen, 2001. 17–28. old.
11. A francia nemesség vagyona és jövedelme a 18. században. In. Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlasz Jenő 90. születésnapjára. Szerk. Buza János, BKE, Budapest, 2001. 325–351. old.
12. A Karoling-kori nagybirtok és az árutermelés kérdése a történeti irodalomban. In. Források és történetírás. Szerk. Bessenyei J. – Feld I. – Kovács J. – Ringer Á., Bíbor, Miskolc, 2003. 57–63. old.
13. A nemesi jogok eltörlése a francia forradalomban. In. Életünk Kelet-Európában. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára. Szerk. Krausz Tamás – Szvák Gyula, Pannonica, Budapest, 2003. 171–176. old.

14. Vállalkozó nemesek a 18. századi Franciaországban. In. Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára. Szerk. Barta János – Pallai László, DUP, Debrecen, 2004. 153–168.
15. Lavoisier mezőgazdasági termék becslése. In. Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Szerk. Angi János – Barta János, DUP, Debrecen, 2005. 91–101.
16. Élelmiszerfogyasztás és mezőgazdasági termelés a 19. századi Franciaországban. In. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. Szerk. Buza J. – Estók J. – Szávai F. – Varga Zs., Corvinus Egyetem, Budapest, 23–39. old.
17. Az udvari nemesség a 18. századi Franciaországban. In. Magyarország és Európa tegnap és ma. Szerk. Orosz I. – Mazsu J. – Pallai L. – Pósn L., DUP, Debrecen, 2006. 107–120. old.
18. Földbirtokviszonyok a 18. század végi Franciaországban: a nemesi birtok. In. Föld és társadalom. Szerk. Bánkiné Molnár Erzsébet, Kiskun Múzeum, Kiskunfélegyháza, 2007. 7–301. old.
19. Az urasági jogok eltörlése a francia forradalomban. In. Megismerhető világtörténelem. Zsigmond László születésének 100. évfordulójára. Szerk. Székely Gábor, ELTE, Budapest, 2007. 175–185. old.
20. A francia nemesség a forradalom után. In. Tradíció és modernizáció a 18–20. században. Szerk. Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor, Hungarovox, Budapest, 2008. 371–481. old.
21. A francia mezőgazdaság termelési szerkezete az 1852-es statisztika tükrében. In. *Memorie Rerum*. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére. Szerk. Oborni Teréz – A. Varga László, Eger, 2008. 385–396. old.
22. A királyi hatalom és a parlamentek Franciaországban a 18. században. In. Szívvel és tettel. Tanulmányok. A. Varga László tiszteletére. Szerk. Horváth J. András, Budapest–Salgótarján, 2008. 61–76. old.
23. Abszolutizmus alulnézetből. Tartományi kormányzás Franciaországban a 18. században. In. A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére. Szerk. Halmos K. – Klement J. – Pogány Á. – Tomka B., Századvég, Budapest, 2009. 425–434. old.
24. Chaptal mezőgazdaságitermék-számítása. In. Tanulmánykötet A. Sajti Enikő születésnapjára. Szerk. J. Nagy László – Varga Beáta – Fewagner Péter Ákos, SzTE, Szeged, 2009. 25–34. old.
25. Arthur Young a francia mezőgazdaságról. In. Pénztörténet – gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk. Draskóczy István – Bessenyei József, Budapest–Miskolc, 2009. 263–273. old.
26. A tokajihoz hasonlított borok Franciaországban a 19. században. In. Szőlőtermelés és borkereskedelem. Szerk. Orosz István – Papp Klára, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2009. 223–234. old.

27. A francia szőlő- és bortermelés szerkezeti változásai a 19. században. In. Szőlőtermelés. i. m. 269–294. old.
28. Lavoisier Franciaország és Párizs élelmiszer fogyasztásáról. In. Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves. Szerk. Háda B. – Ligeti D. Á. – Majoros I. – Maruzsa Z. – Merényi Kr. – Petneházi M., ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2010. 459–471. old.
29. Városfogalom és városi népesség Franciaországban a 18. század második felében. In. Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára. Szerk. Bódy Zs. – Horváth S. – Valuch T., Argumentum, Budapest, 2010. 461–470. old.
30. Jean-Baptiste Moheau Franciaország népességviszonyairól. In. Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára. Szerk. Papp I. – Angi J. – Pallai L., DE Történelmi Intézet, Debrecen, 2010. 185–194. old.
31. Louis Messance Franciaország vidéki és városi népességéről. In. Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára. Szerk. Kovács Z. – Püski L., DE Történelmi Intézet, Debrecen, 2010. 233–242. old.
32. Párizs élelmiszerfogyasztása a 19. század első felében. In. Távolabbra tekintve. Tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára. Szerk. Ferwagner Péter Ákos – Kalmár Zoltán, Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 2010. 21–31. old.
33. A nantes-i ediktum előtörténetéhez. In. Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére. Szerk. Imre M. – Oláh Sz. – Fazakas G. – Száraz O., DE Kiadó, Debrecen, 2011. 535–541. old. II. k.
34. Agrárkonjunktúra III. Napóleon korában. In. Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára. Szerk. Gecsényi Lajos – Izsák Lajos, MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2011. 769–776. old.
35. Párizs gabonafogyasztása a 19. század első felében (18. század vége – 1850-es évek) In. Tanulmányok a 70 éves Kaló Ferenc tiszteletére. Szerk. Kiss László. Acta Academiae Agrimensis Nova series Tom. XL. Sectio Historiae. EKF, Eger, 2013. 245–260. old.
36. Borfogyasztás és bortermelés a 18. századi Franciaországban. In. Borkultúra és társadalom visszatekintve a 21. századi Magyarországról. Szőlő, bor, termelés, fogyasztás, társadalom. Tanulmányok a 60 éves Csoma Zsigmond tiszteletére. Szerk. Muskovics Andrea Anna, Agroinform, Budapest, 2013. 329–336. old.
37. Párizs élelmiszerfogyasztása és élelmiszerellátása a 18. század végén. In. Piacok a társadalomban és a történelemben. Szerk. Halmos Károly – Kiss Zsuzsanna – Klement Judit. Rendi társadalom – polgári társadalom 26. Hajnal István Kör, Budapest, 2014. 162–174. old.
38. A francia arisztokrácia a régi rend alkonyán. In. Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában. Szerk. Bárány Attila – Orosz István – Papp Klára – Vinkler Bálint. DE Történelmi Intézet, Debrecen, 2014. 417–430. old.

B) EGYÉB TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK**VI. Szerkesztett kötet***Magyarországon magyarul*

1. Madaras Éva – Papp Imre szerk.: Mítosz és valóság. Tanulmányok a francia forradalomról. Történeti figyelő 2. KLTE, Debrecen, 1991. 257 old.
2. Angi J. – Mazsu J. – Pallai L. – Papp I. – Pósnán L. szerk.: Orosz István: Hagyományok és megújulás. Válogatott tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből. Csokonai K., Debrecen, 1995. 295 old.
3. Papp Imre – Angi János – Pallai László (szerk.): Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára. DE Történelmi Intézet, Debrecen, 2010. 420 old.

VII. Közlemények*Magyarországon magyarul*

1. Debreceni Tudományos Napok – 2002. In. Debreceni Szemle, 2003/1. 151–153. old.
2. A Klió múltja és célkitűzései. In. Debreceni Szemle, 2007/4. 523–524. old.
3. Oktatás és kutatás a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetében. In. Debreceni Szemle, 2009/3–4. 411–419. old.

VIII. Ismertetés, recenzió*Magyarországon magyarul*

1. Sz. D. Szkazkin. A parasztság a középkori Nyugat-Európában. Kossuth, Budapest, 1979. In. Századok, 1982/1. 155–161. old.
2. Perry Anderson: Az abszolutista állam. Gondolat, Budapest, 1989. In. BUKSZ, 1991. tél. 488–490. old (Angi Jánossal közösen)
3. Parasztság és magyarság. Tanulmányok Szabó István születésének 90. évfordulója tiszteletére. KLTE, Debrecen, 1988. In. Agrártörténeti Szemle, 1991/1–4. 271–273. old.
4. Tanulmányok a lengyel nemesség történetéből. Acta Poloniae Historica, XXXVI. 1977. In. Klió, 1992/1. 42–48. old.
5. Paul Bairoch: Trois révolutions agricoles du monde dévéléppé. Annales ESC, 1989/2. In. Klió, 1993/1. 42–48. old.
6. Dominique Barthélemy: Qu'est-ce que le servage en France au XIe siècle? In. Klió, 1993/2. 53–62. old.
7. Eric Aerts – François Crouset, dir.: Economic effects of the French Revolutionary and Napoleonic Wars. Leuven, 1990. In. Klió, 1994/1. 66–96. old. (Lévai Csabával közösen)

8. Jean-Marc Moriceau: Au rendez-vous de la Révolution agricole dans la France du XVIIIe siècle. *Annales HSS*, 1994/1. In. *Klió*, 1994/2. 113–118. old.
9. Robert Fossier: La société médiévale. Paris, 1991. In. *Debreceni Szemle*, 1993/1. 135–142. old.
10. Georges Duby – Guy Lardreau: Párbeszéd a történelemről. Budapest, 1991. In. *Debreceni Szemle*, 1993/2. 288–293. old.
11. Arthur Imhof: Elveszített világok. Bp., 1992. In. *Debreceni Szemle*, 1994/3. 471–476. old.
12. Domonique Barthélemy: Qu'est-ce que la chevalerie en France aux Xe et XIe siècle? *Revue historique*, 1993/587. In. *Klió*, 1995/2. 60–65. old.
13. Erik Wolf: Európa és a történelem nélküli népek. Budapest, 1995. In. *Debreceni Szemle*, 1996/4. 613–616. old.
14. François Furet: Gondoljuk újra a francia forradalmat. Pécs, 1994. In. *Debreceni Szemle*, 1996/2. 294–300. old.
15. Elisabeth Magnou-Nortier: La féodalité en crise. *Revue Historique*, 1996/600. In. *Klió*, 1997/66–72. old.
16. Fernand Braudel: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. Budapest, 1996. In. *Debreceni Szemle*, 1997/2. 299–305. old.
17. Honvári János szerk.: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a XX. század közepéig. Budapest, 1997. In. *Agrártörténeti Szemle*, 1997/1–2. 304–311. old.
18. Marie-Claire Amouretti et François Sigaut, dir. par: Traditions agronomiques européennes. Paris, 1998. In. *Agrártörténeti Szemle*, 1999. 450–455. old.
19. Czoch Gábor – Sonkoly Gábor szerk.: A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években. Debrecen, 2000. In. *Debreceni Szemle*, 2000/4. 640–643. old.
20. Gérard Beur: Histoire agraire de la France au XVIIIe siècle. Paris, 2000. In. *Agrártörténeti Szemle*, 2001/1–2. 289–293. old.
21. Kósa László: „Hét szilvafa árnyékában”. A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon. Budapest, 2001. In. *Ethnica*, 2002/IV/3. 151–152. old.
22. Sonkoly Gábor: Erdély városai a XVIII–XIX. században. Budapest, 2001. In. *Debreceni Szemle*, 2003/2. 304–308. old.
23. Niederhauser Emil – Szvák Gyula: A Romanovok. Bp., 2002. In. *Magyar Tudomány*, 2003/6. 794–795. old.
24. Fernand Braudel: Franciaország identitása. I–II. köt. Budapest, 2003–2004. In. *Debreceni Szemle*, 2005/1. 130–135. old.
25. Julian Swann: Burgundia rendi gyűlése. Tartományi kormányzás Franciaországban a felvilágosodás századában. In. *Klió*, 2008/1. 70–75. old.

26. Jean-Pierre Jessenne: Les campagnes françaises entre mythe et histoire XVIIIe–XXe siècle. Paris, 2006. In. Agrártörténeti Szemle, 2008/1–4. 329–332. old.
27. Katus László: Sokszólamú történelem. Válogatott tanulmányok és cikkek. Szerk. Nagy Mariann – Vértesi Lázár. Pécs, PTE, BTK, Történelmi Tanszékcsoport, 2008. In. Századok, 2009/1. 234–238. old.
28. Jean-Luc Fray – Pierre Cornu – Patrick Fournier (dir.): Petites villes en montagne de l'Antiquité au XXe siècle. Europe occidentale et centrale. Clermont-Ferrand, 2013. In. KLIÓ, 2015/3. 22–27. old.

Speculum Historiae Debreceniense
(Sorozatszerkesztő: Papp Klára)
SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. MATTHIAS AND HIS LEGACY: CULTURAL AND POLITICAL ENCOUNTERS BETWEEN EAST AND WEST. Eds. *Attila Bárány, Attila Györkös*. Debrecen, 2009.
2. SZŐLŐTERMELÉS ÉS BORKERESKEDELEM. Szerk. *Orosz István, Papp Klára*. Debrecen, 2009.
3. *Iff. Barta János*: „HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA...” GAZDÁLKODÁS ÉS TÁRSADALOM ZEMPLÉN MEGYÉBEN. Debrecen, 2009.
4. ARISZTOKRATA ÉLETPÁLYÁK ÉS ÉLETVISZONYOK. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*. Debrecen, 2009.
5. *Orosz István*: A JOBBÁGYVILÁG MEGSZŰNÉSE MAGYARORSZÁGON. Debrecen, 2010.
6. *Csorba Dávid*: A ZÁSZLÓS BÁRÁNY NYOMÁBAN. A MAGYAR KÁLVINIZMUS 17. SZÁZADI VILÁGA. Debrecen, 2011.
7. DEBRECEN VÁROS 650 ÉVES. VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Szerk. *Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás*. Debrecen, 2011.
8. *Szendrei Ákos*: JUSTH GYULA POLITIKAI PÁLYÁJA. A FÜGGETLENSÉGI POLITIZÁLÁS LEHETŐSÉGEI A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN. Debrecen, 2012.
9. „... ÉLTÜNK MI SOKÁIG ‘KÉT HAZÁBAN’ ...” TANULMÁNYOK A 90 ÉVES KISS ANDRÁS TISZTELETÉRE. Szerk. *Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor*, Debrecen, 2012.
10. „NINCS EGY IGAZ BARÁTOM SE!” TANULMÁNYOK SZÉCHENYI ISTVÁN POLITIKAI KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉHEZ. Szerk. *Velkey Ferenc*. Debrecen, 2012.
11. *Jeney-Tóth Annamária*: „... URUNK UDVARNÉPE ...” UDVAR ÉS TÁRSADALMA BÁTHORY GÁBOR ÉS BETHLEN GÁBOR FEJEDELEMSÉGE IDEJÉN A KOLOZSVÁRI SZÁMADÁSKÖNYVEK TÜKRÉBEN. Debrecen, 2012.
12. A MAGYAR ARISZTOKRÁCIA TÁRSADALMI SOKSZÍNŰSÉGE, VÁLTOZÓ ÉRTÉKEK ÉS ÉLETVISZONYOK. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*, Debrecen, 2013.
13. FRANCIA–MAGYAR KAPCSOLATOK A KÖZÉPKORBAN. Szerk. *Györkös Attila – Kiss Gergely*, Debrecen, 2013.
14. SMALL NATIONS ON THE BORDERLINES OF GREAT POWERS. Eds. *Attila Bárány – Satu Matikainen*, Debrecen – Jyväskylä, 2013.
15. BETHLEN GÁBOR KÉPMÁSA. Szerk. *Papp Klára és Balogh Judit*. Debrecen, 2013.
16. KULTURÁLIS IDENTITÁS ÉS ALTERITÁS AZ IDŐBEN. Szerk. *Pieldner Judit, Papp Levente, Tapodi Zsuzsa, Forisek Péter és Papp Klára*, Debrecen, 2013.

17. „EKLEZSIÁKNAK, EGYHÁZI SZOLGÁKNAK EGYETLENEGY DAJKÁJA” TANULMÁNYOK BETHLEN GÁBOR EGYHÁZPOLITIKÁJÁRÓL. Szerk. *Dáné Veronka – Szabadi István*, Debrecen, 2014.
18. MŰVELTSÉG ÉS TÁRSADALMI SZEREPEK: AZ ARISZTOKRÁCIA VÁLTOZÓ TÁRSADALMI SZEREPE Szerk.: *Bárány Attila, Orosz István, Papp Klára, Vinkler Bálint*, Debrecen, 2014.
19. JÓSIKA ANTAL KOLOZSI FŐISPÁN TEVÉKENYSÉGE ÉS ÍRÁSAI. A tanulmányokat írta: *Papp Klára*, a forrásszövegeket gondozta: *Papp Klára és Tóth Orsolya*, Jósika Antalnak a katolikusokról szóló, latin nyelvű írását átírta és a szöveget fordította: *Tóth Orsolya*, Debrecen, 2015.
20. *Ifj. Barta János*: „HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA” II. ADATTÁR ZEMPLÉN MEGYE 18. SZÁZADVÉGI TÖRTÉNETÉHEZ. Debrecen, 2015.
21. *Orosz István*: A FŐNIX ÉS A BÁRÁNY VÁROSA. Debrecen, 2015.
22. A „NAGY HÁBORÚ” ÉS EMLÉKEZETE. Szerk. *Püski Levente és Kerepeszki Róbert*, Debrecen, 2015.
23. KATOLIKUS ÚJJÁSZÜLETÉS DEBRECENBEN. Szerk. *Orosz István és Papp Klára*, Debrecen, 2015.